

**Toros Üniversitesi
Bilimler Fakültesi**
Toros University

İktisadi, İdari ve Sosyal

*Faculty of Eco.,
Administrative and Social
Sciences*

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Dergini Sahibi/ Owner of the Journal

**İİSBF Adına,
Ali Özveren**

Mütevelli Heyet Başkanı / Chairman of Board of Trustess

Editör/ Editor

Prof. Dr. Süleyman Türkel

Yardımcı Editör/ Assistant Editor

Prof. Dr. Kamuran Elbeyoğlu

Doç.Dr. Abdullah Çalışkan

Doç.Dr. Mert Aktaş

Dr. Öğr. Üyesi Murat KÖYLÜ

Yayın Kurulu / Publishing Board

Prof. Dr. Süleyman TÜRKEL
Prof. Dr. Haluk KORKMAZYÜREK
Dr. Öğr. Üyesi Münir Yalçın ORTAKALE
Dr. Öğr. Üyesi Aslıhan Yavuzalp MARANGOZ
Dr. Öğr. Üyesi Murat KÖYLÜ
Dr. Öğr. Üyesi Sema Bengi GÜRKAN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Murat KÖYLÜ
Dr. Gökçe Manavgat

ISSN: 2147-8414

Cilt/Volume: 5

Sayı/Issue : 9

Yıl/Year: 2018

Taranan İndeksler/ Indexed by

Factor

Eurasian Scientific Journal Index

ResearchBib

ERIH PLUS

CiteFactor

Yayın İlkeleri/ *Publication Principles*

Toros Üniversitesi İ.İ.S.B.F Sosyal Bilimler Dergisi, yılda 2 kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Ekonomi, İşletme, Maliye, Muhasebe, Finans, Tarih, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler, Uluslararası Ticaret ve Lojistik, Psikoloji ve Sosyal Psikoloji v.b. sosyal bilim dallarında yapılan araştırmaları konu alan makalelere yer verilecektir. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Word dosyası halinde <http://dergipark.gov.tr/iisbf> adresine gönderilen aday makaleler, yazım kurallarına uygunluk kontrol edildikten sonra hakem sürecine yönlendirilecektir. Dergide yayımlanan makalelerin dil, bilim, yasal ve etik sorumluluğu yazara aittir. Makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

The Journal of Social Sciences is a refereed journal published twice a year. Economics, Business, Finance, Accounting, Finance, History, Political Science, International Relations, International Trade and Logistics, Psychology and Social Psychology etc. articles on social sciences will be covered. The language of the journal is Turkish and English. In the case of the Word file, the candidate articles sent to <http://dergipark.gov.tr/iisbf> will be directed to the referee process after checking the compliance with the spelling rules. The articles published in the journal belong to the author of language, science, legal and ethical responsibility. Articles cannot be used without reference.

Bilim ve Danışma Kurulu / *Science and Advisory Board*

Prof. Dr.	Mehmet Bülent ULUDAĞ	Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr.	Banu YAZGAN İNANÇ	Toros Üniversitesi
Prof. Dr.	Haluk KORKMAZYÜREK	Toros Üniversitesi
Prof. Dr.	H. Nejat BASIM	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr.	Kamuran ELBEYOĞLU	Toros Üniversitesi
Prof. Dr.	Mehmet TANYAŞ	Maltepe Üniversitesi
Prof. Dr.	Turhan KORKMAZ	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr.	Tunay KÖKSAL	Toros Üniversitesi

Doç. Dr.	Soner KARAGÜL	Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr.	Abdullah ÇALIŞKAN	Toros Üniversitesi
Doç. Dr.	Mustafa BEKMEZCİ	Toros Üniversitesi
Doç. Dr.	Mustafa GÖKÇE	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr.	Köksal HAZIR	Toros Üniversitesi
Doç. Dr.	Erdoğan KELEŞ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr.	İsmail Arda ODABAŞI	Üsküdar Üniversitesi
Doç. Dr.	Mert AKTAŞ	Toros Üniversitesi
Doç. Dr.	Mustafa BEKMEZCİ	Toros Üniversitesi
Doç. Dr.	Hiroki WAKAMATSU	Toros Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Aslıhan YAVUZALP MARANGOZ	Toros Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Ayhan DEMİRCİ	Toros Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Metin OCAK	Toros Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Mustafa ÜREN	Avrasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Cengiz ÖZGÜN	Avrasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	M. Fatih ÇINAR	Avrasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Selin Karana ŞENOL	Üsküdar Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Özcan IŞIK	Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Saffet AKKAYA	Avrasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Nazmiye Ülkü PEKKAN	Toros Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Ümmü Gülsüm CANDEĞER	Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Şenay ATAM	Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	İbrahim ARSLAN	Üsküdar Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Ayşegül ŞARBAK	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Bahadır İLDOKUZ	Toros Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Meltem KESKİN KÖYLÜ	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Ahmet YÜCEL	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Sedat AYYILDIZ	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü.	Murat KÖYLÜ	Toros Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

S.N.	MAKALENİN ADI	YAZAR /YAZARLAR	Sayfa No.
1.	Sivil Siyasi Kontrol, Toplumsal Hareketler Ve Türk Sivil-Asker İlişkilerine Vatandaş Etkisi <i>Civilian Political Control, Social Movements and the Citizenry Influence on Turkish Civilian and Military Relations</i>	Mustafa ULUÇAKAN Ali ÇAĞLAR	7-35
2.	Örgüt Kuramları ve Değişim <i>Theories of Organization and Change</i>	Filiz BOZAGAÇ Mert AKTAŞ	37-68
3.	Türkiye ve Azerbaycan Ticari İlişkilerine Yönelik Bir Değerlendirme <i>An Evaluation Of Trade Relations Between Turkey And Azerbaijan</i>	Meltem KESKİN KÖYLÜ	69-85
4.	Kıbrıs'taki Mülkiyet Davaları (Loizidou ve Xenides-Arestis Davası) <i>Property Cases in Cyprus (Loizidou and Xenides-Arestis Case)</i>	Halil İbrahim AYÇİÇEK	87-108
5.	Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde İş Analizi ve Norm Kadro Oluşturulmasına Yönelik Bir Uygulama <i>An Application To Form Permanent Staff And Job Analysis In Strategic Human Resources</i>	Abdullah ÇALIŞKAN Çağlar ALTINEL	109-130
6.	Günümüzde Antropolojik açıdan Toplum Bireylerinin Diş Çürüğü Sıklığı ile Beslenme Alışkanlıkları arasındaki İlişki <i>The Relationship Between the Frequency of Dental Caries and Nutritional Habits of Community Individuals</i>	Besime Ahu KAYNAK	131-151
7.	İnsan Kaynaklarının Seçiminde Genel Bilişsel Yetenek Testlerinin Uygulanması <i>Application Of Cognitive Ability Tests In Personnel Selection</i>	Murat GÜLER Rıza BAYRAK Metin OCAK	153-173
8.	Lojistikte İnovasyonun Önemi <i>Importance of Innovations in Logistics</i>	Mustafa BEKMEZCİ Mert AKSUNGUR	175-192
9.	Tüketici Araştırmalarında Yeni Bir Alan Olarak Nöropazarlama <i>Neuromarketing As A New Consumer Research Field</i>	Aslıhan Yavuzalp MARANGOZ Yağmur Aydın	193-209
10.	Osmanlı Devleti'nde Niğdeli Gayr-i Müslim Memurlar <i>Nigde Born Non-Muslim Officials in the Ottoman Empire</i>	Şenay ATAM	211-228
11.	Psikolojik Sermayenin Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Üzerindeki Olumlu Etkileri <i>The Affirmative Effects of Psychological Capital Upon The Counterproductive Behaviors</i>	Ayşe Gökçen KAPUSUZ Mehmet BİÇER	229-249

12.	Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası <i>The Politics Of The Soviet Russian Regime For The People Of Turkestan</i>	Aysel ERDOĞAN	251-269
13.	Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesinden Anayasal Demokrasi İdealinin Yansımaları <i>Ideal of Constitutional Democracy of the Founding Philosophy of Turkish Republic</i>	M. Fatih ÇINAR	271-288
14.	21. Yüzyıl Afrika'sında ABD'nin Askeri Varlığı Üzerine Bir İnceleme <i>An Analysis of the US Military Presence in 21st Century Africa</i>	İbrahim ARSLAN	289-313
15.	Din ve Siyaset İlişkisi, 15 Temmuz Örneği <i>The Relation of Religion and Politics, Example of July 15</i>	Murat KÖYLÜ	315-340
16.	Küresel Finansal Kriz Öncesi ve Sonrasında Türkiye'de Bankacılık Sektörünün Performansı <i>Performance of Banking Industry in Turkey Before and After the Global Financial Crisis</i>	Özcan İŞIK	341-368
17.	Dilde, Fikirde ve Eylemde Birlik: Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Alimerdan Topçubaşov <i>Unity in Language, Thought, and Act: Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı and Alimerdan Topçubaşov</i>	Saffet AKKAYA Haleddin İBRAHİMLİ	369-389
18.	Kurumsal Yönetim Uygulamalarının Türkiye'deki Gelişimi Ve BIST Kurumsal Yönetim Endeks Performansının İncelenmesi <i>Development Of Corporate Governance In Turkey And The Performance Of The BIST Corporate Governance Index.</i>	Seda TURNACIGİL Hatice DOĞUKANLI	391-406
19.	Negative Attitudes toward Robots Scale: Validity and Reliability of Turkish Version <i>Robotlara Karşı Negatif Tutumlar Ölçeği: Türkçe Versiyonunun Geçerlilik ve Güvenirliği</i>	Serkan EREBAK Tülay TURGUT	407-418
20.	Endüstri 4.0' in İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri <i>The Effects of Industry 4.0 on Human Resources Management</i>	Filiz BOZAGAÇ Süleyman TÜRKEL	419-441
21.	Türkiye'de Sigorta Sahipliğinin Hanehalklarının Sağlık Harcamalarına Olan Etkisi: Sağlıkta Dönüşüm Programı Kapmasında bir Uygulama <i>The Impact of Having Insurance on Households Healthcare Expenditures in Turkey: An Application Within the Context of the Health Transformation Programme</i>	Gökçe MANAVGAT	443-476

Sivil Siyasi Kontrol, Toplumsal Hareketler Ve Türk Sivil-Asker İlişkilerine Vatandaş Etkisi

**Civilian Political Control, Social Movements and
the Citizenry Influence on Turkish Civilian and
Military Relations**

Mustafa ULUÇAKAR*
Ali ÇAĞLAR**

Öz: Bu makalenin amacı, demokratik ülkelerde ortaya çıkan anayasa krizlerinde, askerlerin hükümet karşıtı gösterilere müdahale etme/etmeme tutumunun olası kültürel ve kurumsal gerekçeleri ile sivil-asker ilişkileri üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Bu amaca varmak için öncelikle çalışma konusuyla doğrudan ilgili kavramlar ve kuramlar ele alınmıştır. Daha sonra da, toplumsal hareketlerin genelde sivil-asker ilişkileri, özelde de Türk sivil-asker ilişkileri üzerine etkileri tartışılmıştır. Çalışmada, askerlerin, anayasa krizlerinde, seçilmiş siyasi otorite emirlerine rağmen kışkalarında kalması halinin/olasılığının, sivil-asker ilişkilerine ilişkin norm ve prensiplerini paradigma düzeyinde değiştirme potansiyeline sahip yeni bir durum olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivil Siyasi Kontrol, Toplumsal Hareketler, Türk-Sivil Asker İlişkileri, Vatandaş

Abstract: The aim of this paper is to analyze the cultural and institutional motives of the military's responses to mass protests against elected governments at the moments of constitutional crisis in democratic states and, its effect on civil-military relations. To reach the aim, firstly, the conceptual and theoretical framework of the subject are given. Secondly, the effects and influences of social movements on civil-military relations in general, and Turkish civil-military relations in particular are discussed. It is concluded that military's act/possibility of remaining quartered during the institutional and constitutional crises, despite the decree of elected governments, is the new case which has the potential to make a paradigmatic shift on the norms and principals of civil-military relations.

Key Words: Civilian Political Control, Social Movements, Turkish Civil-Military Relations, Citizenry

Geliş Tarihi: 12.07.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğretim Üyesi, Avrasya Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mulucakar@gmail.com

**Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
acaclar@hacettepe.edu.tr

GİRİŞ

Klasik sivil-asker ilişkileri paradigmasının kurucusu Samuel P. Huntington (1968), öğrenci eylemleri, işçi grevleri ve askeri darbeleri pretoryen devletlere özgü özellikler olarak tanımlamıştır. Huntington, askerlerin sosyal karışıklıklar zuhurunda devlet-hükümet yanında tavır almalarını ve siyasi otorite emir ve direktiflerine harfiyen uymalarını, sivil siyasi kontrolün bir gereği olmanın yanı sıra demokratikleşmenin bir ölçütü olarak görmektedir. Askerlerin, siyasi otoriteyi yerinden eden eylemleri (askeri darbeler) ise, demokratikleşme süreçlerini kesintiye uğratan olumsuz gelişmeler olarak değerlendirilmektedir (Huntington, 1968).

Soğuk Savaş ve öncesi dönemde başta Latin Amerika örnekleri olmak üzere Pakistan, Türkiye ve Mısır gibi pek çok ülkede askerlerin kendi siyasi görüşlerini ve/veya personelinin, seçilmiş siyasi otoriteninkiler ile zorla değiştirme yönünde kullanmalarına ilişkin örnekler (askeri darbeler) sıklıkla rastlanmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise, öncesinin aksine, demokratik süreçlerin askerler tarafından değil de, geniş katımlı kitle hareketleriyle kesintiye uğratıldığı ve sivil siyasi otoritenin anayasayla öngörülen sürenin bitiminden önce görevden çekilmek zorunda bırakıldığı örnekler daha çok rastlanılmaktadır. Örneğin, Arjantin, Ukrayna, Mısır ve Ermenistan'da silahlı kuvvetler, sivil siyasi otorite emir ve direktiflerine rağmen, kitle hareketlerine müdahale etmede isteksiz davranmış ve bunun sonucunda, sivil siyasi otorite ve/veya siyasi liderler görevi bırakmak zorunda kalmıştır. Arturo Valenzuela (2004) Latin Amerika ülkelerinde 1990 ve 2004 yılları arasında yaşanan 15 siyasal iktidar değişikliğinin 13'ünün "sivil darbeler" yoluyla gerçekleştiğini belirtmektedir. David Pion-Berlin ve Harold Trinkunas (2009: 2), sivil darbelerin sadece Latin Amerika örnekleriyle sınırlı kalmayıp, Filipinler, Ukrayna, Gürcistan ve Mısır örneklerinde görüldüğü gibi yaygınlaşma eğilimi gösterdiğini belirtmektedir. Sayılan bütün örneklerde seçilmiş siyasi liderler, sivillerin toplu eylemleri sonucu anayasal sürelerini tamamlamadan görevden çekilmek zorunda kalmışlardır. Keza bu örneklerin pek çoğunda askerler, sivil siyasi otorite emirlerini savsaklayarak kışkalarında kalmıştır.

Konunun detaylı tartışılması için öncelikle çalışma konusuyla yakından ilişkili olduğu değerlendirilen, ‘toplumsal hareketler’, ‘militarizm’ ve ‘pretoryenizm’ kavramları üzerinde durmak yararlı olacaktır. İzleyen bölümde bu kavramlara ilave olarak, liberal sivil siyasi kontrolün kuramsal çerçevesinin ve bu bağlamda askerlerin siyasi otorite emirlerini savsaklama davranışlarına (shirking) uygun bir açıklama çerçevesi geliştiren Peter Feaver’ın, asil-vekil modeli de tartışılmıştır.

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Genel anlamıyla toplumsal hareketler, “elitlere, otoritelere, başka gruplara ya da kültürel kodlara karşı, diğer gruplar ve unsurlarla kalıcı bir etkileşim içinde, ortak hedeflere sahip ve dayanışma içinde olan bireyler tarafından geliştirilen kolektif eylemler” (Tarrow, 2011: 7) olarak tanımlanmaktadır. Yavuz Yıldırım (2012: 229) toplumsal hareketi, kurulu siyasal ve sosyal yapıya karşı farklı talepleri içeren ve bunların düzenli eylemlerle yansıtıldığı siyasal bir kavram; toplumsal hareketleri ise siyasal olanı değiştirme gücüne sahip eylemler olarak tanımlamaktadır. Yıldırım'a göre 2000 sonrasında toplumsal hareketler, bütüncül bir bakışın yerine parçalı, yerel, somut konulara odaklanan; bununla birlikte dikey hiyerarşik yapıların ve kurumların sorgulandığı bir algı yaratmıştır. Daha farklı bir deyişle, kitle hareketleri bütüncül yapıları sorgulamak yerine çevre, ayrımcılık, etnisite, öğrenci hakları vb. gibi parçalı konulara yönelmiştir. Ancak, toplumsal hareketlerin farklılaşan bu görünümünün, siyasal olanı belirleme gücünü eksiltmemiş hatta sahip olunan yeni gereçler nedeniyle güçlendirdiği de söylenebilir. Gustave Le Bon (1997) da, kalabalıkların gücünün tarihin bütün evrelerinde siyasalı belirlemede etkili olduğunu ve bu gücü yeniçağda toplumsal yapıları ve bilvesile siyaseti belirlemede en etkili güç olacağını değerlendirmektedir. Le Bon’a göre “toplumların oluşmasında artık yeniçağda egemen olan yeni bir güç yer alacaktır: Kalabalıkların gücü. Vaktiyle doğru sayılan ve bugün ölmüş bulunan bunca düşünce ve devrimlerin birbiri ardınca yıktığı bunca iktidarın yıkıntıları üzerinde, yalnız bu güç yükselmiştir” (1997: 11).

Militarizm kavramı, Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde, “bir ülkede ordu gücünün aşırı derecede ağır basması ve her tür sorunu askerî yöntemlere başvurarak çözme, bundan dolayı silahlı kuvvetlere öncelik tanıma eğilimi olarak tanımlanmaktadır” (TDK, 2017). Pretoryenizm kavramı ise; askerlerin fiili güç kullanımı ve/veya tehdidi ile özerk bir güç haline geldiği durumları tarif etmede kullanılmaktadır (Örs, 1996: 7). İsmet Akça (2010), her iki kavrama da, aşağıdaki ifadeleriyle açıklık getirmeye çalışmıştır:

Militarizmi, toplumsal ve siyasal iktidar ilişkilerini yönetmek ve sosyo-politik güçleri disipline etmek üzere içeriye veya dışarıya dönük fiziksel şiddet kullanımı veya kullanma tehdidinin yanı sıra, bunu mümkün kılan her türlü siyasal, yasal, ideolojik ve iktisâdi düzenlemelere dayanan bir yönetim tekniği olarak tanımlıyorum. Pretoryenizmi ise militarizmin bir formu olarak ele alıyorum. Bu militarizm formunda, ordular bir yandan sivil siyasal iktidardan özerk biçimde, formel veya enformel mekanizmalarla siyasal süreçlere müdahil olur ve siyasal alan üzerinde hâkimiyet kurmaya yönelir, diğer yandan da özerk gücünü siyasi, idari, yasal, iktisâdi, kültürel, ideolojik sahalarda besleyecek kaynak ve mekanizmaları yaratır. Şunu belirtmek gerekir ki pretoryen durumların söz konusu olmadığı, yani ordunun sivil siyasal iradenin denetimi altında olduğu durumlarda da bir ülkede militarizm çok güçlü olabilir (2010: 6).

Akça'nın tanımında olduğu şekliyle pretoryenizm, militarizmin bir formu biçiminde kullanılabildiği gibi, her iki kavram, pretoryen-militarizm şeklinde birleştirilerek, askerî düşünceler ve inançların kutsanması ve/veya askerlerin devlet yönetiminde ve siyasal süreçlerde hâkim rol oynaması anlamında da kullanılabilmektedir. Batılı ülkelerde sivil-asker ilişkilerinin, yerleşik demokrasi kültürüne bağlı olarak şekillendiği, bu çerçevede sivil demokratik kontrolün siyasi otorite tarafından etkin bir biçimde yapılabildiği ve pretoryen/militarist eğilimlerin büyük ölçüde tasfiye edildiği görülmektedir. 2000'li yılların başından bu yana sivil-asker ilişkileri alanında yaşanan gelişmeler sonucunda Türkiye'de askerlerin siyasetteki rol ve işlevlerini de paradigma düzeyinde değiştirmeye aday bir anlayışın ortaya çıktığı söylenebilir. Bu anlayışa bağlı bir dizi değişiklik gerçekleşmiş ve bunun sonucunda Türkiye'de de

pretoryen-militarist eğilimlerin tasfiye edildiğine dair bir inanış yaygınlaşmıştır. Bu yaygın kanaatin aksine Foti Benlisoy (2011), militarizm karşıtlığının ordunun sivil denetime tabi olmasını gerektirdiğini, ancak salt sivil kontrole daraltılabilecek bir konu olmadığını düşünmektedir. Zira Benlisoy'a göre, ABD ve İsrail örneklerinden de görülebileceği gibi, ordunun mutlak biçimde sivil siyasi otoriteye tabi kılındığı durumlarda da, militarist yönelimler hâkim olabilmektedir. Benlisoy ayrıca, tutarlı bir militarizm karşıtlığının orduların demokratik kontrolü için mücadele vermesi gerektiğini, ancak ordunun sivil denetime tabi olmasının tek başına militarist pratiklerde kısıtlama anlamına gelmeyebileceğinin de altını çizmektedir. Benlisoy aşağıdaki ifadeleriyle militarist pratiklerin, mutlak suretle, pretoryen özellikli bir orduyu ve/veya Batı tipi sivil-asker ilişkilerini gerektirmediğine de dikkat çekmektedir:

Neo-liberal kapitalizm gerek “içte” gerekse “dışta” militarist pratikleri kışkırtıyor. Bütün toplumsal ve siyasal meseleler birer “güvenlik” meselesi halini alıyor... Bunun sonucunda hemen bütün dünyada iç güvenlik aygıtları büyüyor, ordulaşılıyor. Bizde “imamın ordusu” başlığı altında tartışılan meselenin küresel bir hadise olduğunu atlamamak elzemdir. Hemen hemen bütün dünyada teşkilât ve ekipman bakımından modernize edilmiş, teknolojik bakımdan yenilenmiş, âdeta bir şehir ordusu haline getirilmiş ve bu bakımdan da muhalif olana çok sert müdahalelerde bulunan bir polis aygıtıyla karşı karşıyayız (Benlisoy, 2011: 1).

Esasen Birsen Örs'ün (1996: 7) “sivil-asker ilişkilerinde askerlerin fiili güç kullanımı ve/veya tehdidi ile özerk bir güç haline gelmesi” anlamında kullandığı pretoryenizm kavramının da zaman içinde değişime uğradığı söylenebilir. Dahası günümüzde pretoryenizm kavramının, daha çok, askeri düşünceler ve inançların sivillerce kutsanması ve siyasal süreçlerde hâkim rol oynaması anlamında da kullanıldığı söylenebilir. Farklı bir deyişle, militarist ve/veya pretoryen özelliklerin,* önceleri, bütünüyle devletler, rejimler ve ordularla ilişkilendirilirken, zaman içerisinde

* *Askerî ritüel ve değerlere dayalı, şiddet yüklü siyaset ve idare yöntemi ile bu yöntemin ürettiği/yeniden ürettiği zihniyet kalıpları olarak tanımlanabilir.*

evrilerek siviller ile de ilişkilendirildiği görülmektedir. Örneğin Alfred Vagts (1995), askerlerin ve askerî değerlerin siyasette ve toplumsal hayatta yüceltilmesini, askerlerin değil sivillerin militarizmi olarak görmektedir. Vagts'a göre 'militarist ordu' kavramı, sadece askerlerin kurumsal çıkarlarını korumaya yönelik eğilimleri ifade etmek üzere kullanılabilir bir kavramdır. Benzer biçimde, Pakistan örneğini ele alan ve değerlendiren Taha Akyol (1996: 3), bu ülkenin militer değil sivil bir kadro tarafından kurulduğunu öne sürmektedir. Akyol'a göre bu nedenle, Pakistan'da daha sonraki militarizmi ya da darbeleri, kuruluş dönemi gelişmeleri ile açıklamak mümkün değildir.[†] Devletlerin en görünür güç odağı olarak ordularının, "tesis edildikleri maksadın ve sivil siyasi otoritenin dışında ve daha ziyade içeriye yönelik bir baskı unsuru olarak kullanıldıkları" (Örs, 1996: 7) sivil-asker ilişki biçimleri, pretoryen devletler[‡] olarak adlandırılmaktadır. Huntington (1968) ise kavramın anlamını genişleterek pretoryen devletlerin, öğrenci eylemleri, işçi grevleri ve askerî darbeler ile karakterize olduğunu belirtmektedir. Pion-Berlin ve Trinkunas (2009: 6) da, 1990'lar sonrasında ortaya çıkan rejimi değiştirmeye yönelik hükümet karşıtı toplu hareketleri 'sivil pretoryenizm' olarak adlandırmaktadır.

Batılı sivil-asker ilişkisi modellerine ilişkin literatürün 'demokrasi' kavramından kastı, 'liberal demokrasi'dir. Liberalizm ve demokrasi kavramları -aralarında zorunlu bir paralellik olmamasına rağmen- genellikle, birbirlerini çağrıştırmakta[§] ve birlikte anılmaktadır. Demokratik sistemlerde siyasal katılım, hem bireyin amaç, ilgi ve çıkarlarını koruyabilmesi hem de insanî gelişimi açısından mutlak bir gereklilik gibi görülmektedir. Liberal düşünce, demokrasinin; bireylerin yaşam alanlarını yönetici gücün aleyhte müdahalelerine karşı koruyan ve

[†] Ayrıca Pakistan'daki siyasal yapının, Hindistan'dakine benzer biçimde, orduyla ilişkilendirilebilecek militer özellikler taşımadığını düşünen Taha Akyol (1996: 3), Ziya-ül Hak darbesini iç etkenlerden çok, dış etkenler yani ABD bağlantısıyla ilişkilendirmektedir.

[‡] Askerlerin fiili güç kullanımı ve/veya tehdidi ile bağımsız bir siyasal güç haline geldiği durum. Pretoryenizm konusuna izleyen bölümlerde ayrıntılı biçimde değinilmiştir.

[§] Liberalizm, serbest piyasa ekonomisinin tüm koşullarıyla birlikte oluşturulması, korunması ve geliştirilmesini amaçlayan bir ideoloji iken; demokrasi, sosyal eşitlik ve siyasal katılma ideallerini içeren bir siyasal yönetim biçimi olarak değerlendirilmektedir.

yurttaş bireyin ahlaki gelişimini sağlayan bir düzenleme olduğunu ileri sürmektedir. Bu iddia onun, -siyaset kuramı ve uluslararası ilişkiler alanında- yönetimin kabul edilebilir tek şekli olarak algılanmasına neden olmuştur. Liberal demokratik sistemlerde sivil siyasi kontrolden kasıt; genel güvenliğin, -bu kapsamda da güvenlik sektörünün- demokratik sistemin gerekleriyle ve güvenliği kontrol etmekle yükümlü siyasi otoritenin amaçlarıyla uyumlu bir şekilde yönetilmesidir. Sivil siyasi kontrol, özünde silahlı kuvvetlerin siyasal süreçlere katıldığı bütün alanların sivil siyasi otorite tarafından kontrol edildiği ve denetlendiği bir durum ve/veya sürece karşılık gelen bir kavram olma özelliği göstermektedir (Uluçakar, 2013: 32-39). Max Weber (1984: 93) devleti, “yasal olarak fiziksel güç kullanma tekeline sahip olan kurumlaşmış nitelikteki siyasal bir girişim” olarak tanımlamaktadır. Temel görevleri devletlerin baskı işlevini yerine getirmek olan ordular, görevlerinin gerektirdiği biçimde, şiddet gereçleri ile donatılmaktadır. Şiddet tatbikatına uygun olan bu donanım, tesis edildiği amaç dışında da işlev görebilme potansiyeline sahip olduğundan, sivil siyasi kontrol kavramı orduların kuruluşundan bu yana önemini koruma özelliğini sürdürmektedir.

Sivil-asker ilişkileri konusu ile ilgili çalışmalarda en çok atf yapılan isimlerin başında gelen Huntington, sivil siyasi kontrol sorunsalını, “profesyonelleşme yoluyla sivil kontrol” (1957) diye de bilinen bir kuramsal yaklaşımla aşmayı denemektedir. Huntington’un *Devlet ve Asker: Sivil-Asker İlişkilerinin Kuram ve Siyaseti* (1957) adlı çalışmasına, liberal demokratik sistemlerde sivil-asker ilişkilerinin kapsamlı bir tarih analizine tabi tutulduğu öncül bir kuramsal çalışma olarak bakılmaktadır. Andrew J. Goodpaster ve Samuel P. Huntington’un birlikte kaleme aldığı *Sivil-Asker İlişkileri* isimli diğer bir çalışmada, askerlerin siyasi-askeri süreçler içinde dört farklı rol ve işlevi olabileceği öne sürülmüştür (1977: 4). Bunlardan ilki; sivil siyasi otoriteye danışmanlık yapmaktır (advisory). İkincisi, yetki verilen alanlara ilişkin olarak sivil siyasi otoriteyi temsil etmektir (representative). Üçüncüsü, sivil siyasi otorite tarafından tayin edilmiş görevleri icra etmektir (executive). Sonuncusu ise, rejimi ve/veya siyasal süreçleri

koruyucu/kollayıcı (advocatory) rol ve işlevler üstlenmektedir.** Huntington bunlardan ilk üçünü yasal ve meşru rol ve işlevler olarak görmektedir. Dördüncü rol ve işlevin ise, açık ve/veya örtülü siyasi söylem ve eylemlerle seçilmiş siyasi otoriteyi aşındırmaya/ortadan kaldırmaya yönelik bir olasılığı içinde barındırdığını değerlendirmektedir.

Pion-Berlin (1992: 83–102), siyasetin ve orduların siyasal süreçlere katıldığı alanları tümüyle askerî alanlar, tümüyle siyasi alanlar ve gri alanlar (hem siyasi otoriteyi hem de askerleri ilgilendiren alanlar) olarak tasnif etmektedir. Pion-Berlin tümüyle askerî alanların kapsamına; donanım modernizasyonu, kuvvet geliştirme, doktrin, askerî eğitim, taktik ve operatif düzeyli birlik sevk/idare kararlarını yerleştirmektedir. Tümüyle siyasi alanların kapsamına; tehdit değerlendirmesi, istihbarat, psikolojik harp ve iç güvenlik konuları girmektedir. Gri alanda ise; savunma planlaması, silah ve teçhizat üretimi/tedariki, savunma bütçesi ile stratejik seviyedeki birlik sevk ve idaresi kararları sıralanmaktadır. İç güvenlik meselesi, Pion-Berlin tarafından, tümüyle siyasî konular kapsamında değerlendirilmektedir. Batılı sivil-asker ilişkileri paradigmasının anahtarı, “sivillerin yanlış yapmaya hakları olduğu ve askerlerin sivillerin doğruyu yapıp yapmadıklarını yargılama ehliyetinde olmadıkları” (Feaver, 1993: 11) prensibidir. Bu bağlamda askeri liderlerin, sivil siyasi otoriteyi değiştirmeye yönelik sivil siyasi eylemler zuhurunda siyasi otorite emirlerine uymaması hali, klasik sivil-asker ilişkileri norm ve prensipleri açısından oldukça karmaşık ve incelenmeye değer bir konu olma özelliği göstermektedir. Zira bu durum askerlerin siyasi otorite emirlerini sorgulamaksızın yerine getirmelerini öngören sivil-asker ilişkileri norm ve prensiplerine de bütünüyle aykırıdır (Huntington, 1957). Pion-Berlin ve Trinkunas (2009), Valenzuela (2004) gibi bir kısım araştırmacı ise, askerlerin bu türden gelişmelerdeki tutumunu, Feaver'ın (1998: 409) sivil-asker ilişkilerine ilişkin çalışmalarında yer verdiği, ‘shirking’ kavramı (askerlerin sivil siyasi otorite emirlerini yapmaktan kaçınması, savsaklaması) çerçevesinde yeniden gözden geçirilmesini ve bu çerçevede sivil-asker ilişkilerine ilişkin paradigmanın tadilini önermektedirler.

** Dördüncü rol ve işlev, Türk kamuoyunda sıkça kullanılan “askerî vesayet” kavramını çağrıştırmakta ve bu şekilde de tercüme edilmektedir.

Feaver'ın asil-vekil modeli, gelişmiş ülkelerde silahlı kuvvetlerin sivil siyasi otorite emir ve direktiflerini yerine getirmekten kaçınma ve/veya savsaklama davranışlarını açıklamada sıkça başvurulan bir model olduğu söylenebilir. Modelin çalışma konusu kapsamındaki temel iddiası, askerlerin savsaklama davranışlarının arkasındaki temel nedenin sivil siyasi otorite ile askerler arasındaki bilgi asimetrisi olduğu yönündeki tespittir. Feaver'a (1993) göre, askerler görev sahalarına yönelik alanlarda sivil siyasi otoriteye kıyasla daha fazla bilgi birikimi ve tecrübeyi, yerine getirmeye istekli olmadıkları görevleri savsaklamaya yönelik bir avantaj olarak kullanabilmektedir.

Asil-vekil konusunu biraz daha açmak gerekirse Feaver (1993), sivil-asker ilişkilerine ilişkin bu kuramsal modelini, mikro-ekonomi jargonundan tanıdığımız 'asil-vekil sorunu' üzerine bina etmektedir. Bilindiği üzere mikro-ekonomi; ekonomiyi endüstri, firmalar ve tüketiciler düzeyinde inceleyen bir disiplindir. Mikro-ekonomide; bireylerin ve ticarî şirketlerin davranışlarından (nasıl karar aldıklarından ve birbirlerini nasıl etkilediklerinden) hareketle, 'ne üretilecek?', 'nasıl üretilecek?', 'kimler için üretilecek?', 'dağılımda-üretimde-bölüşümde etkinlik var mı?' vb. sorulara cevap aranır. 'Asil-vekil problemi' (principle-agent problem - vekâlet problemi), şirket sahipleri, şirket yöneticileri ve şirket çalışanlarının amaçlarının farklılığının ortaya çıkardığı sorun olarak da tanımlanmaktadır. Şirket sahiplerinin yöneticilere yönelik daha fazla kâr beklentilerine karşılık şirket yöneticileri, daha yüksek ücret, daha yüksek mevki, daha fazla zaman, daha fazla sosyal imkân gibi şirket sahibinin beklentisiyle çelişen beklentiler içerisinde olurlar. Aynı şekilde şirket yöneticileri çalışanlardan daha fazla başarı beklerken, çalışanlar daha fazla zaman, daha fazla sosyal imkân gibi, hem şirket yöneticisinin hem de şirket sahibinin beklentileriyle çelişen beklentiler içerisinde olurlar (Atiyas, 2000: 24-45). 'Asil-vekil problemi', ilk olarak 1932 yılında Adolf A. Berle ve Gardiner C. Means tarafından ortaya atılmıştır. Berle ve Means'e (1932) göre "işletmelerde, asiller olarak işi yaptırın taraf olan hissedarlar ile hissedarların vekilleri konumunda olan yönetim kurulunun izleme ve kontrolde yeterli gücü ya da bilgisi olmadığı zaman vekâlet problemi ortaya çıkabilmektedir" (1932: 139). Feaver'ın, mikro-

ekonominin asil-vekil probleminden ödünç aldığı temel önerme, şirket yöneticisinin en düşük ücret amacıyla yönetici ve çalışanın en düşük iş amacı arasındaki karşıtlıktır. Bu önerme, ülke güvenliği için gerekli olan asgarî yeterli koşulların tesisine imkân verecek bir mutabakatın, asil ile vekil arasındaki bu bakış açısıyla kurulabileceği yönüyle oldukça anlamlıdır. Zira çoğu zaman tehdit değerlendirmesi aşamasındaki kötümser seçimler ve/veya gerçekçi olmayan tehdit değerlendirmeleri, gereksiz kuvvet birikimine, dolayısıyla kuvvet planlaması için ayrılan kaynağın öncelikli alanlara aktarılamamasına neden olmaktadır. Asil ile vekilin sözü edilen konuya ilişkin mutabakatının önde gelen koşulu ise, tehdit değerlendirmesi, savunma planlaması, savunma harcamaları gibi konularda daha açık, daha şeffaf, daha katılımcı ve daha âdil bir işleyişin tesisidir.

Feaver'a (1993) göre, sivil-asker ilişkilerinin odak noktasını, askerlerin sivil siyasi otoritelerce yönetilip yönetilmediği meselesi oluşturmaktadır. Demokratik sistemlerde hükümetler, sosyal sözleşme gereği uhdelerinde buldukları yetkilerin bir kısmını, yine sosyal sözleşmenin değişik hükümleriyle vekillere devredebilirler. Bu hallerde sosyal sözleşme hükümleri, vekilin devredilen yetkiyi, asilin işlevsel ve ilişkisel amaçlarıyla uyumlu bir biçimde kullanmasını da hükme bağlar. Mesele, sivil-asker ilişkileri çerçevesinde ele alındığında şu sonuçlara varılmaktadır. Eğer vekil devredilen yetkiyi kullanmaya ehil ve yeterli değilse ve/veya yetkiyi kullanmak için elde mevcut güç ve kapasitesinin bütününe kullanmıyorsa ve/veya asilin istediklerini yapmıyorsa, yetkilerini asilin işlevsel amacıyla uyumlu bir biçimde kullanmıyordu. Vekil, siyasi kararları etkiliyorsa ve/veya vekilin karar verme sürecine katılım biçimi asil tarafından belirlenemiyorsa, devredilen yetki asilin ilişkisel amacıyla uyumlu bir biçimde kullanılmıyordu. Eğer vekil, asilin üstünlüğünü tartışmalı kılacak söylem ve eylemlerde bulunuyorsa ilişkisel amacın tümüyle dışına çıkmıştır. Sivil-asker ilişkilerinin sağlıklı yürümesinin olmazsa olmaz koşulu ise, vekilin yapısının, imkân ve kabiliyetlerinin, söylem ve eylemlerinin, asilin işlevsel ve ilişkisel amaçlarıyla uyumlaştırılmasıdır (Feaver, 1993: 61).

Feaver'a (1993: 55) göre asil-vekil ilişkisinin en tipik karakteristiklerinden birisi, asil ile vekil arasındaki bilgi asimetrisidir.

Askerî konuların pek çoğunda, özellikle de askerî harekât planlaması ve askerî harekâtın icrasına ilişkin konularda, asimetri askerlerin lehinedir. Zira başta gizlilik olmak üzere pek çok nedenle askerî konuların önemli bir kısmı sivil siyasi otoritenin gözlem kabiliyeti dışında kalmaktadır. Bilgi asimetrisinin askerler lehine bozuk olması, askerlere kurumsal çıkarlarını genişletebilme yönünde önemli bir avantaj sağlamaktadır (1993: 77). Diğer bir tipik karakteristik ise, sivil siyasi otoritenin askerlerin imkân ve kabiliyetleri ile bu imkân kabiliyetlerinin askerlere tahsis edilen görevlerle uyumlu olup olmadığına ilişkin bilgi ve uzmanlığının eksikliğidir. Bu karakteristik, askerlerin görevin gerektirdiği dışında bir imkân kabiliyeti talep etmeleri ve/veya görevin gerektirdiği imkân ve kabiliyetler konusundaki yetersizliği gizlemek suretiyle siyasi otorite emirlerini savsaklayabilmesine (shirking) imkân vermektedir (1993: 78).

Feaver (1993: 80), sivil siyasi otoritenin, askerlerin görevlerini kendi tasavvurları doğrultusunda yapıp yapmadığını ve hatta sivil siyasi otoriteye karşıt söylem ve eylemleri üretip üretmediğinin gözlenemeyecek olmasını ise en tehlikeli hal olarak görmektedir. Bu nedenle de, sivil siyasi otoritenin gözlem, kontrol ve denetim yeteneğinin geliştirilmesi ile etkin bir cezalandırma sistemi tesisini, sözünü ettiği karakteristik durumların ortaya çıkaracağı sorunların çözümüne yönelik önlemler sıralamasının en başına yerleştirmektedir.

Soğuk savaş sonrasında, askerlerin sivil siyasi otorite emirlerini savsakladığı durumların çok yaygın biçimde anayasa ve meşruiyet krizlerinde ortaya çıktığı görülmektedir. Keza bu türden krizlerin Feaver'ın iddialarındaki savsaklamanın bilgi asimetrisinin askerlerin lehine olduğu durumlarda tezahür edeceği yaklaşımının aksine, siyasal otoritenin kolaylıkla izleyip değerlendirebileceği, ancak siyasal tedbirlerle kolaylıkla düzelteremeyeceği toplumsal hareketler sırasında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda askerlerin savsaklama davranışlarının temel gerekçesinin bilgi asimetrisinde değil de, kitle hareketlerinin değişen karakteristiklerinde ve askerlerin kurumsal yapılarını koruma reflekslerinde aranması gerektiği değerlendirilmektedir.

Liberal modellerin hemen hepsinde ordunun, öncelikle dış tehdide karşı kullanılması ve mutlak bir zorunluluk olmadıkça iç tehdide yönelik olarak kullanılmaması gereken bir silahlı güç olarak değerlendirildiği görülmektedir. Nitekim Liberal kuramcılardan Michael Desch (2001), özellikle, iç güvenlik görevlerine bağlanmış askerî kurumların demokratik kontrolünün oldukça zor olduğu ve zorunlu kalınmadıkça iç düzenin temininde askeri güç kullanılmaması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Alfred Stepan'a göre de, dış tehdidin olmadığı ya da en düşük risk oluşturduğu durumlarda ordular, var olan iç tehdide yönelik profesyonelleşme eğilimleri göstermektedir (1973: 47-65). Buna karşın, Marksist çözümleme biçimlerinde orduların, Batılı yaklaşımların aksine, dış tehdidin yanı sıra iç tehdide yönelik olarak kullanılabilmesi öngörülmektedir. Her ne kadar liberal paradigmada orduların dış tehdide yönelik bir şiddet gereci olduğu varsayılsa da, bu gücün iç tehdide karşı kullanılabilme olasılığı bütünüyle reddedilmemektedir. Nitekim Batılı ülkelerin pek çoğunun askeri eğitim sistemlerinde iç güvenliğe ilişkin kullanılma halleri kapsamakta ve dahası polis gücünün yeterli olmadığı hallerde silahlı kuvvetlerin kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır.

Soğuk Savaş sonrasında, sivil otoriteyi geniş katımlı kitle hareketleri ve/veya kitlesel protestolar yoluyla anayasada öngörülen usul ve süre öncesinde görevini bırakmaya zorlayan gelişmelere; Mısır, Ukrayna, Gürcistan ve Ermenistan vb. örneklerinde de görüldüğü üzere, sıkça rastlanmaktadır. Demokratik süreçleri kesintiye uğratan bu türden müdahaleler, sivil-asker ilişkilerini derinden etkileyen ve paradigmayı değiştirmeye aday yeni gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle izleyen bölümde, toplumsal hareketlerin genelde sivil-asker ilişkileri özelde de Türk sivil-asker ilişkileri üzerine etkileri tartışılmıştır.

2. Toplumsal Hareketlerin Sivil-Asker İlişkileri Üzerine Etkileri

Çalışma sorunsalını daha iyi anlayabilmek için öncelikle, askerlerin toplumsal hareketler karşısındaki davranış kalıplarını analiz etmekte yarar vardır. Bu çerçevede konu ele alındığında, Huntington gibi pek çok araştırmacı -Moritz Janowitz, Eric Nordlinger, Peter Feaver, David Pion-Berlin, Harold Trinkunas- silahlı kuvvetlerin, öğrenci eylemleri ve işçi

grevlerinin yanında yer almaması halini, demokratik ve sivil kontrolün varlığına dair önemli bir gösterge olarak kabul etmektedir. Adı geçenler, sıkça tekrarlanan askeri müdahalelere maruz kalan toplumlarda, askerlerin siyasi ve toplumsal gelişmelere bigâne kalarak kışlarından çıkmama halinin demokratik konsolidasyonun önemli bir göstergesi olarak algılandığını, ancak tam da bu algının tersine, bu durumun demokratik süreçleri kesintiye uğratabilecek büyüklükte gelişmelere yol açabileceğini de değerlendirmektedirler (Pion-Berlin ve Trinkunas, 2009: 6). Pion-Berlin ve Trinkunas'a göre, askerlerin siyasi otorite emirleri hilafına, kışlarını terk etmemeleri hali, sivil kontrol prensiplerinin çok açık bir biçimde ihlali anlamına gelmektedir (2009: 6-7). Zira Batılı sivil kontrol prensipleri ve buna ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler, askerlerin -açık bir biçimde-, "hükümet karşıtı gösterilerde kışlarında kalmasını, siyasi otoriteden gelen talep ve istekler ölçü ve doğrultusunda gösterilere müdahale etmesini" (Pion-Berlin ve Trinkunas, 2009: 6-7) öngörmektedir.

Daha açık bir ifade ile Pion Berlin ve Trinkunas (2009: 27-28), askerlerin anayasal krizlerde siyasi otorite emirleri hilafına, kışlarında kalarak hükümet karşıtı gösterilere müdahale etmemesinin sivil-asker ilişkileri bakımından iki kötü ve tehlikeli emsal yaratacağını değerlendirmektedir. Bunlardan ilki, genel geçer sivil kontrol prensiplerine olan inancın zayıflaması; ikincisi ise, siyasi rejimi değiştirmek isteyen tüm sivil isyancıları cesaretlendirmesidir. Latin Amerika örnekleri göstermektedir ki, silahlı bir müdahaleye maruz kalmayan sivil isyancılar basit sokak taktikleriyle bile siyasi otoriteyi yerinden edebilmektedir. Bu yüzden sivil hükümetler, mutlak suretle, güven duyabilecekleri ve gerektiğinde hükümet karşıtı gösterilerde kullanabilecekleri bir güvenlik gücünü tesis etmek zorundadırlar. Adı geçenler ayrıca askerlerin kışlarda kalarak siyasi otorite emirlerini savsaklamalarının bir takım faydalı sonuçlara yol açtığını da belirtmektedir. Bunlardan ilki, iç güvenlik görevlerinde özellikle de toplu kitlesel gösterilerde hangi güvenlik güçlerinin, hangi esaslar dâhilinde kullanılacağına açıkça belirlendiği yazılı angajman kurallarının tesisine yol açmasıdır^{††}. İkincisi de, siyasi otoriteyi daha geniş

^{††} Pion Berlin ve Trinkunas (2009) angajman kurallarının, asker ve sivil savunma uzmanlarının müşterek çalışmasıyla hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek derecede açık ve

çaplı bir halk desteği sağlamaya yönelik yeni düzenlemelere, muhalefetle ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yapmaya yönelme potansiyeli taşımaktadır (2009: 27-28).

Buna karşın, Andrew Scobel (2003), askerlerin geniş çaplı kitlesel hareketler vukuunda siyasi otorite hilafına kışlalarında kalmalarının hem büyük çapta kitlesel ölümleri önleyeceği hem de demokratik gelişime katkı sağlayabileceğini düşünmektedir. Hatırlanacağı üzere, 1989 Tiananmen Meydanı Olayları^{**} örneğinde olduğu gibi ordunun geniş çaplı kitlesel olaylara müdahalesi sonucu pek çok sivil yaşamını yitirmiştir. Ancak bu olayda da, 4 Haziran öncesinde, meydana müdahale ile görevlendirilen Çin askeri birliklerinden 110 subay ve 1400 asker emirlere uymayacağını ifade etmiş ve askeri ceza hükümlerine tabi tutulmuştur. Scobel'e göre, "eğer askerlerin çoğunluğu meydana toplanan halka silah çekmeyi reddetse idi sadece yüzlerce masum insanın ölümüne mani olunmakla kalınmayıp demokratik reform beklentisi içinde olanları hayal kırıklığına uğratan bir gelişmenin önüne geçilmiş olunacaktı" (2003: 87).

Pion-Berlin ve Trinkunas ayrıca, askerlerin anayasal krizlerde kışlalarında kalmayı en emniyetli hal tarzı olarak görme eğiliminde olduklarını da öne sürmektedir. Adı geçenlere göre bunun önde gelen nedeni, kurumsal çıkarlarını koruma refleksidir (2009: 6). Pion-Berlin ve Trinkunas (2009: 7), orduların kurumsal çıkarlarını koruma refleksinin dört farklı biçimde ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Bunlar; materyal çıkarlar, kariyer hevesleri, kurumsal şöhret ve grup dayanışmasıdır. Orduların kurumsal çıkarlarını koruma reflekslerini her şeyin üstünde gördüklerine dair yargı, Huntington (1957), Nordlinger (1977), Bengt Abrahamson (1972) gibi pek çok araştırmacı tarafından da paylaşılmaktadır. Bu araştırmacılara göre askerler, kendi maaş ve özlük hakları ölçüsünde ve hatta daha fazlasıyla kurumun teçhizat, eğitim, modernizasyon vb. konulardaki bütçe akışının kesintiye uğramamasını,

kamuoyu tarafından da kabul görececek bir biçimde yapılmasının önemine dikkat çekmektedir.

*** Çin'de "4 Haziran olayları" olarak bilinen kanlı olaylarda, Pekin'deki Tiananmen Meydanı'nda öğrencilerin reform talebiyle sürdürdükleri eylemlere ordu sert bir biçimde müdahale etmiş ve olayların sonucunda, Çinli öğrenci örgütleri ve Çin Kızılhaç'ına göre, 2000-3000 kişinin yaşamını yitirdiği öne sürülmüştür.*

personelini koruyucu yasal koruma/istisnaların mevcudiyetini, ziyadesiyle önemsemektedir. Keza askerlerin çıkar ve beklentileri içinde belki de en önemlileri; emir komuta sistemi/birliği, rütbe hiyerarşisi, kurumsal otonomi, siyasal istikrarsızlık hallerinde kurumsal dayanışmanın korunması ve komuta kontrol sisteminin zarar görmemesi vb. beklentilerdir. Ayrıca, günümüzün toplu kitlesel olaylarının karakteristiklerine bakıldığında, hükümet karşıtı büyük çaplı kitlesel gösterilerde askerin kışlasından çıkmasının güç mukayesesi bakımından beklenen sonucu vermemesi olasılığı yüksek bir durumdur. Keza askerler, eğer hükümeti desteklemek üzere kışlaları terk etmeleri ciddi sivil kayıplara, kurumsal itibar kaybına yol açacaksa, büyük bir olasılıkla müdahale etmeme yönünde bir tavır sergileyebileceklerdir. Hatta askerlerin, beklenen sonucu tesis etmenin ancak aşırı ve orantısız güç kullanımıyla mümkün olabileceği ve bunun sonucunda da korkunç toplumsal ve sosyolojik sonuçların ortaya çıkabileceği yönünde bir iç değerlendirmeye bağlı olarak siyasi otorite emirleri hilafına kışlalarını terk etmemesi de ihtimal dâhilindedir.

Özetle, bütün bu mülahazalar ışığında, hükümet karşıtı geniş çaplı kitlesel hareketler vukuunda, en azından kurumsal bütünlük ve dayanışmayı korumak, personeli arasındaki olası çatışma ihtimallerini bertaraf etmek adına, kışlalarını terk etmeyerek gelişmelere müdahale etmemeyi tercih etmeleri, askerler açısından olasılığı en yüksek hal tarzı olarak görünmektedir. Böylesi bir olasılık, sivil siyasi otorite, askeri liderlik ve vatandaşların kahir ekseriyetinin uzlaşısı ile güvenlik güçlerinin kullanımına ilişkin yeni bir kurallar dizini oluşturmasını zorunlu kılmaktadır. Böyle bir uzlaşısı, ayrıca, Türkiye gibi adı askeri darbelerle anılan ülkeler için, sağlıklı işleyecek ve geri dönüşlü olmayacak bir sivil-asker ilişki modelinin kurulması açısından da zorunluluktur. Bu nedenle izleyen alt bölümde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin toplumsal hareketler karşısındaki muhtemel hareket tarzlarının analizine yer verilmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin toplumsal hareketler karşısındaki muhtemel hareket tarzlarının daha iyi anlaşılabilmesi için vatandaşların gerek siyasal yaşam içindeki davranış kalıpları gerekse de askeriyeye ilişkileri de bu inceleme kapsamına dâhil edilmiştir.

2.1. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin toplumsal hareketler karşısındaki muhtemel hareket tarzlarının analizi

Bir önce verilen alt bölümdeki analizler, askerlerin anayasal krizlerde ve/veya hükümet karşıtı toplu hareketler vukuunda, kışkalarını terk etmeyerek gelişmelere müdahale etmemeyi tercih edebileceklerine işaret etmiştir. Türk sivil-asker ilişkilerinin genel karakteristikleri, kurumsal çıkarlarını koruma reflekslerinin yanı sıra, özellikle de Türk askerlerinde yerleşik kültür kalıpları da dikkate alındığında bu varsayım Türk Silahlı Kuvvetleri için de geçerli olabilecektir. Nitekim 15 Temmuz 2016 başarısız darbe girişimine, nispeten küçük bir cemaat örgütlenmesine mensup askerler dışında askerlerin büyük çoğunluğu iştirak etmemiştir. 15 Temmuz 2016 gelişmeleri açıkça göstermiştir ki, halkına silah doğrultan bir silahlı güç imajı, ordularda uzun süre telafisi mümkün olmayacak itibar kayıplarına yol açmaktadır. Ancak Türk Silahlı Kuvvetleri mensuplarının 15 Temmuz başarısız darbe girişimi sırasındaki tavrı, bir bakıma, anayasal krizler ve/veya hükümet karşıtı toplu hareketler vukuundaki davranış kalıplarını açık biçimde kestirebilmeyi mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle, askerlerin bu türden toplu hareketler vukuundaki muhtemel hareket tarzlarının tespiti için, toplu hareketlerin Türk siyasal yaşamındaki tarihsel tezahürlerine ve geçmiş dönemdeki sivil-asker ve vatandaş ilişkilerine dikkatlice göz atmakta yarar vardır.

Esasen, toplu hareketlerin gücünün -kalabalıkların gücünün-, potansiyel bir kurucu güç olarak, tarihin çeşitli dönemlerinde kimi zaman düzensiz ve kendiliğinden; kimi zaman da örgütlü bir biçimde Türk siyasal yaşamını etkilediğini söylemek olanaklıdır. Ayrıca Türk vatandaşlarının Türk siyasal yaşamındaki etkisinin, önemli kırılma dönemlerinde, özellikle de askeri müdahale dönemlerinde, ortaya çıktığı ve hâkim, siyasal elitlerin, otoritenin ve yerleştirilmeye çalışılan kültürel kodların tersine davranışlar gösterdiği de söylenebilir.

Türk toplumu, 15 Temmuz 2016'da ordu içine sızmış bir grup Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olarak nitelendirilen bir Cemaatin mensupları tarafından gerçekleştirilen teşebbüs dışında, askeri müdahalelere karşı açık bir tavır almamıştır. Ancak ilginç bir biçimde, darbeler sonrasındaki

otorite talep ve dayatmalarına da destek vermemiştir. Bu bağlamda, örneğin 1960 darbesine^{§§} karşı belirgin bir karşı çıkış göstermemesine rağmen, darbenin failleri arasında gördüğü CHP'nin, 1957 seçimlerinde artırdığı oylarını, 1965 seçimlerinde düşürmüş ve darbeye devrilen siyasal harekete net ve açık bir destek vermiştir. 12 Mart muhtırası^{***} ile istifaya zorlanan Adalet Partisi, muhtırayı izleyen ilk seçimlerde bütün baskılara rağmen Cumhuriyet Halk Partisi'nin sadece üç puan gerisinde kalmıştır (% 29,82)^{†††}. Keza 1980 darbesine ve 1982 Anayasası'na, kayda değer bir destek veren vatandaşlar^{†††}, 1983 seçim sürecinde askerî yönetimin çok açık bir biçimde desteklediği Milliyetçi Demokrasi Partisi yerine, darbeye devrilen siyasal düşüncenin devamı iddiasıyla ortaya çıkan Anavatan Partisi'ni desteklemiştir. Benzer biçimde, 28 Şubat 1997^{§§§} ve 28 Nisan 2007'de^{****} yaşanan gelişmelere belirgin bir karşıtlık tepkisi vermeyen vatandaşlar her iki müdahalenin de hedefi durumundaki siyasal düşünceyi, bu müdahaleler sonrasında giderek artan bir biçimde, verdikleri oylarla, desteklemiş ve iktidara taşımıştır.

^{§§} Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk askeri müdahale 27 Mayıs 1960 yılında ordu içerisindeki bir grup cuntacı subay tarafından yapılmış, sonrasında dönemin Başbakanı Adnan Menderes ve iki bakan idam edilmiştir.

^{***} 2 Mart 1971 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri komutanı Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri komutanı Celal Eyiceoğlu ve Hava Kuvvetleri komutanı Muhsin Batur'un imzasıyla Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a bir muhtıra vererek hükümetin istifaya zorlandığı askeri müdahaledir.

^{†††} 1973 Genel seçimlerinde, CHP'nin başındaki Bülent Ecevit'in karizmasının da bu sonuçta etkili olduğu söylenebilir. CHP seçimden birinci parti olarak çıkmasına rağmen seçim sonrasında sekiz partinin katıldığı seçimde gelecek yıllarda sıkça tekrarlanacağı üzere koalisyon hükümeti kuruldu. AP-MHP-MSP koalisyonu "Milliyetçi Cephe" (MC) olarak adlandırıldı. Sonrasında ise 1. MC Hükümeti olarak tarihe geçti.

^{†††} 1982 Anayasası, 1.626.431 "ret" (% 8.63) oyuna karşılık, 17.215.559 "kabul" (% 91.37) oyuyla kabul edilmiştir.

^{§§§} Necmettin Erbakan'ın başbakan, Tansu Çiller'in dışişleri bakanı olduğu 28 Şubat 1997'de olağanüstü toplanan Milli Güvenlik Kurulu'nun, açıklanan kararlarla başlayan ve irticaya karşı, ordu ve bürokrasi merkezli bir süreçtir. Necmettin Erbakan, 18 Haziran'da başbakanlıktan istifa etmiş ve sonrasında da Refah Partisi kapatılmıştır. Türkiye siyasi tarihine geçen bu kararlar ve bu kararların uygulanması sırasında siyasi, idari, hukuki ve toplumsal alanlarda yaşanan değişimler, post-modern darbe olarak da adlandırılmıştır.

^{****} Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genelkurmay Başkanlığı'nın Cumhurbaşkanlığı seçimi dolayısı ile 27 Nisan 2007 tarihinde gece saat 23.20'de lâiklikle ilgili bir basın açıklaması yapılmıştır. Türkiye kamuoyunda hâkim olan görüş, bu basın açıklamasının, hükümeti yerinden etmeye yönelik bir "e-muhtıra" olduğu yönündedir.

15 Temmuz başarısız darbe girişimine değin, Türk vatandaşlarının askeri müdahaleler karşısındaki ‘destekleyici’ bir tutum sergilediği öne sürülebilir. Ancak vatandaşların bu tavrının; toplumsal dönüşümlere etkin olarak katılma imkânlarının daraltılmış olması nedeniyle, siyasal yaşamda karşılaştığı sorunlar için soyut ve düşünsel çözümler üretmek yerine, pragmatik çözümleri tercih etmesinden kaynaklandığını söylemek de olanaklıdır. Ayrıca Türk toplumunun; siyasal örgütlenmelere, aydınlar ve bürokratlar ölçüsünde bağlılık gösteren ve değişmeyen bir tutum içerisinde olmadığı, darbelerle ilişkin tavrının da sözü edilen pragmatik tutumla uyumlu bir biçimde ortaya çıktığı da söylenebilir. Kurtuluş Kayalı, vatandaşların askeri müdahalelere ve sonrasında siyasete ilişkin davranışlarını, “hem siyaseten bağnazlaşmayarak daha objektif davranabildiklerinden hem de kendilerini diğerlerine benzer biçimde, ‘devleti kurtarma’ amacıyla yükümlü görmediklerinden böyle davrandıkları” (2005: 202) şeklinde açıklamaktadır. Aydınlara ve bürokratlara nispetle daha esnek özellikler gösteren siyasal refleksleri doğrultusunda vatandaşların bu davranışlarını, Kayalı’ya (2005) benzer biçimde yorumlayabilmek de olanaklıdır.

Esasen Türkiye’ye ilişkin tarihsel ve kültürel bağlam ile vatandaş davranışları dikkatle incelendiğinde, vatandaşların sivil-asker ilişkileri meselesinin göz ardı edilemeyecek bir muhatabı olduğu ve olmaya da devam edeceği görülecektir. Ersel Aydınli’ya göre, bunun en önde gelen nedeni, “vatandaşlar bütün tarihsel süreç boyunca devletin temsiliyle özdeşleştirdiği askeriye ile bir tür sembiyotik ilişki içinde bulunurken, seçilmiş temsilcileriyle oldukça kırılğan bir ilişki biçimi geliştirmesidir” (2009: 581). Tarihsel sürece bu anlayışla bakıldığında, vatandaşların gücünün pek çok örnekte ama özellikle de Türk siyasal yaşamında sivil-asker ilişkilerine ilişkin çerçeveyi çizmede kuşatıcı roller üstlendiği ve üstlenmeye devam edeceği görülmektedir. Dahası vatandaşların siyasal yaşama etkin bir biçimde müdahil olduğu dönemlerin hemen sonrasında, sivil ve askeri elitler ile vatandaşlar arasında geniş çaplı bir uzlaşımın sağlandığı söylenebilir. Tarihsel sürecin herhangi bir döneminde sivil siyasi otorite, askeri liderlik ve vatandaşlar arasında, bir uzlaşım/uzlaşmazlık bulunması halinin, askeri darbeleri teşvik etmede de caydırmada da etkili olabildiği, 15 Temmuz 2016 da dâhil pek çok

örnekte kendini göstermiştir. Kısacası, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları -15 Temmuz 2016 dâhil pek çok geçmiş örnekte görüldüğü üzere- askeri müdahaleleri caydırmada da etkili olabilmektedir. Dahası, Nilüfer Narlı'ya göre, sivil-asker ilişkilerindeki kurumsal değişim ve düzenlemeler, hem askeriye'nin hem de vatandaşların bakış biçimlerini önemli ölçüde değiştirmektedir. Narlı, bu değişimdeki anahtar sözcüğü "şeffaflık" olarak görmektedir (Narlı'dan aktaran Faltas ve Jansen, 2006: 18).

Aydın'ın (2009: 581) veri olarak kabul ettiği üçlü ilişki biçiminin (sivil siyasi otorite, askeri liderlik ve vatandaşlar) asıl tayin edicisi konumundaki vatandaşın, diğerleriyle kurduğu ilişkide; 2000'li yılların başından itibaren asker lehine üstünlüğün, siyasi otorite lehine değiştiğini ve orduya ilişkin güvenin ise bu süreçte giderek azaldığını söylemek olanaklıdır. En son olarak da, 15 Temmuz 2016'da orduya sızmış FETÖ mensuplarının kanlı darbe teşebbüsü sonrasında siyasi otoriteye duyulan güven zirve yapmış, buna mukabil Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kurumsal itibarı dibe vurmuştur (IKON, 2016) denebilir.^{†††} Esasen Türkiye'nin siyasal geçmişinde orduya ilişkin güven algısı ve ordunun itibarının daha önce de çeşitli dönemlerde ciddi biçimde aşındığı söylenebilir. Örneğin I. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde orduya ilişkin güven algısı, 1960 öncesinde ise askerlerin toplum nezdindeki saygınlığı, önemli ölçüde zedelenmiştir. Yalçın Küçük'e göre (2009), TSK mensuplarının aylık gelirleri sürekli düşürülmüş, düşük gelir düzeyinden ötürü subaylara 'gazozcu' yakıştırması yapılmaya başlanmıştır. Küçük (2009) ayrıca pek çok yorumcu ve siyasetçinin Adnan Menderes'in 27 Mayıs'ta düşürülmesinde Türk subaylarına, bu kadar ağır olan 'gazozcu' sözcüğünü lâyük görmesinin etkili olduğunu söylediklerini belirtmektedir. Cemil Koçak (2009) ise, kurumsal itibar zedelenmesi ve güven kaybının, orduların siyasetin dışına çıkarılmaları gibi faydalı bir işlev görebileceğini belirtmektedir^{††††}. Ancak, Koçak'ın iddiasının aksine

^{†††} 15 Temmuz FETÖ'nun darbe teşebbüsü sonrası gelişmeleri başlıklarla vatandaşa soran İkon Araştırma verilerine göre, TSK'ya duyulan güven % 14,3 düzeyine düşmüştür.

^{††††} Orduların siyasetin dışına çıkarılmaları gerekiyor. Bunun da dünyada iki yolu var. Birinci yol şudur: Orduyu büyük bir skandalla tecrit ediyorlar. Ordu öyle bir yenilgi yaşıyor ki, artık bir daha çıkıp söz söyleyecek hali kalmıyor. Japon, Alman, İtalyan orduları İkinci Dünya Savaşı'yla bunu yaşadı. Bu ülkeler ordu sorununu böyle

ordunun 1960 öncesinde yaşadığı ciddi itibar kayıpları askerî darbeyi önleme işlevi görmemiştir. Dahası, darbeyi izleyen dönemde ordunun halk nezdindeki saygınlığı ve kadim güven ilişkisi yeniden devşirilebilmiştir.

Yukarıda özetlenen sivil-asker ve vatandaş ilişkileri konulu tarihsel gelişimin ortaya çıkardığı bir diğer gerçek de; Türkiye’de siyasal sürecin -kırılmalara rağmen- otoriterlikten demokratikleşmeye evrilen ve bu yöndeki ivmesini salt, üst yapı dinamiklerinden değil, vatandaştaki özgürleşme taleplerinden alan bir yönü olduğunu göstermektedir. Klasik sivil-asker ilişkileri paradigmasının öngörü ve kabullerinin aksine, demokratikleşme dinamiğinin yeni aktörü, ne siyasi otorite ne de askeri liderlik olacaktır. Bu nedenle, Türk sivil-asker ilişkileri ve demokratik gözetim konulu analizler ile düzenlemelerin, seçilmiş siyasi otorite, askerler ve vatandaşları birbiriyle yakın biçimde ilişkili kılan çok sayıda faktörün bir arada gözetilmesi suretiyle yapılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda, toplu kitlesel hareketlerden hangisinin neye karşılık geldiğinin,^{§§§§} kuşkuya yer vermeyecek bir biçimde saptanması ve Türk Silahlı Kuvvetleri’nin siyasalı değiştirme olasılığı yüksek, toplu kitlesel hareketler karşısındaki standart hareket tarzlarının belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu türden düzenlemeler yapılırken Türk sivil-asker ilişkilerinin özgün karakteristiklerinin de göz önünde bulundurulması özel bir önem arz etmektedir. Bu nedenle izleyen bölümde Türk sivil-asker ilişkilerinin özgün karakteristiklerinin sorunsal üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

hallettiler. Bu ordular, yaşadıkları büyük yenilgi sonucunda toplum içine çıkamaz hale geldikleri için siyasete eskisi gibi müdahale edemediler. Orduyu siyasetin dışında tutmanın ikinci yolu ise, Latin Amerika ülkelerinde yaşandı. Ordu iktidarda o kadar uzun kaldı ki, bu halkta büyük bir birikim yarattı. İnsanlar yaşanan bütün olumsuzlukları orduya fatura ettiler ve “bir daha orduyu istemiyoruz” dediler. Türkiye’de ise hiçbir zaman orduya fatura çıkmıyor (Koçak, 2009). Belki de bunun en önemli nedeni, TSK’nın, darbe yaptığında, süre belirtmesi ve iktidarı bu sürecin sonunda yeniden sivil seçilmişlere devretmesidir denebilir.

^{§§§§} Öğrenci boykotları, işçi hareketleri, kadın hareketleri, çevre bilim hareketleri, LGBT hareketleri, kalkışmalar, ayaklanmalar, isyanlar, vb.

2.2. Türk sivil-asker ilişkilerinin özgün karakteristiklerinin sorunsal üzerindeki etkileri

Huntington ve O'na alternatif kuramcıların analiz çerçevelerinin özünde, sivil-asker ilişkilerini bir tür strateji oyunu ve aktörlerini de, sivil elitler ile askerler olarak kabul eden bir anlayış vardır. Bu anlayışın, Türkiye'deki sivil-asker ilişkilerini değerlendirme çerçevesine önemli etkileri olduğu görülmektedir. Taraflar, sivil-asker ilişkilerinde bir mutabakatın gerekliliğine inanırken, bu mutabakatı, 'sivil ve askeri liderler arasında cereyan eden bir tür strateji oyununun gerekli kıldığı hal' gibi algılamaktadırlar. Bu anlayış, liberal-demokratik sivil-asker ilişkilerindeki, vatandaşların yetkiyi seçilmiş siyasi otoriteye devrettiği gibi bir argümanla desteklenmektedir. Böylelikle bozuk giden sivil-asker ilişkilerinin önde gelen, hatta tek mağdurunun, siyasi otoriteler olduğu gibi kesin bir yargıya ulaşılmaktadır.

Oysaki Batılı sivil-asker ilişkileri kuramlarının üzerinden örneklendirildiği ABD için dahi bu böyle olmamıştır. 15 Temmuz 2016'da meydana gelen başarısız darbe girişimi sonrasında, kanun hükmünde kararname yoluyla hayata geçirilen sivil siyasi kontrol düzenlemeleri, içerdiği kontrol, denetim ve cezalandırma unsurları nedeniyle, Feaver'ın (1993), ekonomi jargonundan ödünç aldığı asil-vekil modelinin öngördüğü tedbirlerle uyuşmaktadır. Hatırlanacağı üzere Feaver'ın modeli, rasyonel seçimi önceleyen ve sivil-asker ilişkilerini sadece iki aktörün etkileşimi üzerinden kuran soyut bir modellemedir. Bu modelleme de, vatandaşları soyut bir yurttaşlık kavramı içine hapsedmekte ve böylesi karmaşık bir ilişkiye ilişkin bütün bilgilenme kanallarını kapalı tutan bir anlayışı meşrulaştırmaktadır. Oysaki ABD'nin de Türkiye'nin de vatandaşları, sadece sivil siyasi otorite ile askeri liderlik arasında oynanan, 'stratejik' bir oyunun ve onun kurallarının soyutlaştırdığı bireyler değildir. Askeriyenin biçimlenişi ve askerliğin gerektirdiği uygulamalar, gerçek vatandaşların ve gerçekten onların içerisinde buldukları gündelik yaşamın pratiklerini biçimlendirmektedir.

2000'li yılların başına kadar, Türkiye'ye özgü sivil-asker ilişki biçimini Batılı örneklerden ayıran en önemli etken, 'vatandaşların askerlerle

kadim bir güven ilişkisi kuruyorken, kendi seçtikleri siyasi otoriteyle oldukça kırılgan bir ilişki biçimi geliştirmesi' olmuştur. Bu durumu açıklamaya matuf pek çok izah biçimi geliştirilebilmiştir. Bu kapsamda, 'Osmanlı-Türk geleneğindeki hâkim patriarkal anlayış', bu durumu açıklayıcı en güçlü argüman olarak öne çıkarılmıştır (İnalçık 1964, Karpat 2010). Narlı'ya göre, 2000'li yıllarda yaşanan sivil-asker ilişkilerindeki kurumsal değişim ve düzenlemeler, hem askeriye'nin hem de vatandaşların bakış biçimlerini önemli ölçüde değiştirmiştir. Narlı, bu değişimdeki anahtar sözcüğü 'şeffaflık' olarak görmektedir. Narlı'ya göre IMF ve AB'nin yönlendirmeleri ile içerideki sosyalizasyon süreçleri, sivil-asker ilişkileri alanını bir ölçüde şeffaflaştırmıştır. Ancak bu aşamada sağlanan açıklık düzeyi yeterli değildir (Narlı'dan aktaran Faltas ve Jansen, 2006: 18). Bu bağlamda, içine kapanan, kendi içerisinde farklı bir grup bilinci geliştiren ve diyalog kapılarını kapatan bir ordu yapısının, sivillerle askerler arasındaki uzlaşmazlıkları derinleştirebilme ve sivil-asker ilişkilerini sağlıklı bir yapıya dönüştürebilme potansiyeli vardır. Sağlıklı bir ilişki biçiminin yolu, askerler arasındaki diyalog kanallarının genişletilmesinden geçmektedir. Ancak bundan kasıt, Genelkurmay ile siyasi otorite arasında veya taşradaki mülki erkân ile komutanlar arasında gelişecek bir uzlaşma plâtformu gayreti değildir. Mehmet Ali Birand da aşağıdaki ifadeleriyle, iletişim eksikliğinin önemine dikkat çekmiştir:

55 Milyonluk Türkiye'deki bazı sorunların çözülebilmesi için, 70 bin kişilik subay kesiminin belirli uzlaşılara varması, özverilerde bulunması gerekmez mi? Bu uzlaşma son yıllarda giderek artmaya başlayan diyalogsuzluğun önüne geçilmesi ve ordunun içine kapanıklıktan kurtulup bu diyalogu körüklemesiyle... Kendi köşesinden, saygılı, ancak mesafeli duran taraflar arasında tartışmak dahi henüz olanaksızdır (Birand, 1986: 495).

Türk toplumunun demokrasiye ilişkin algılarıyla ilgili araştırmalar, vatandaşların otoriterlikten demokrasiye doğru yol alan ivmeyi olumluluklarına dair güçlü göstergeleri içermektedir. Ayrıca tarihsel süreç dikkatli bir biçimde incelendiğinde, zaman zaman aydınlarca da destek bulan; 'sınırlı özgürlük' tavrına karşın vatandaşların, 1923'ten günümüze değin, giderek daha fazla belirginleşen özgürlükçü tavrının,

nispeten, istikrarlı bir çizgi izlediği söylenebilir. 1950, 1961, 1965 ve 1978 seçimlerindeki seçmen davranışları, vatandaşların özgürlükleri sınırlayan siyasi hareketlere karşı istikrarlı bir duruş sergilediğinin açık göstergeleridir. Daha da açık bir deyişle, 2000'li yılların başına değin Türk siyasal yaşamındaki kırılma noktalarının pek çoğunda vatandaşlar, dönemsel olarak kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği düşüncesiyle destek verdiği siyasal hareketlerin, özgürlükleri daraltmaya matuf siyasi yönelmelerini cezalandırmıştır denebilir. Keza aynı dönemde vatandaşların, toplumsal muhalefeti***** sınırlandırmaya ve siyasal iktidarları değiştirmeye yönelik seçmen davranışları sergilediğine de†††† rastlanmaktadır.

Türkiye'nin tarihsel geçmişindeki sivil-asker ilişkilerine yönelik inceleme sonuçları, siyasi otorite, askeri liderlik ve vatandaşlar arasındaki uzlaş/uzlaşmazlıkların askeri darbeleri teşvik etmede de caydırmada da etkili olduğunu göstermektedir. Tarihsel süreçle ilgili incelemelerden elde edilen verilerle de desteklenen vatandaştaki özgürleşme talebinin, tüm siyasal yaşamı ve özellikle Türk sivil-asker ilişkilerini derinden etkileyebil(eceği)diği aşikârdır. Türk toplumundaki yaygın demokrasi talebi, sivil-asker ilişkilerinin vatandaşın onaylayacağı bir mutabakat zaptı çerçevesinde kurulabilmesinin imkân dâhilinde olduğunu düşündürmektedir. Böylesi bir mutabakat zaptı bir bütün olarak Türk sivil-asker ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiğine ışık tutmanın yanı sıra Türk Silahlı Kuvvetleri'nin hükümet karşısı olası gösterilerdeki davranış biçimlerine ilişkin ortak bir doğrultunun tespitine de imkân verebilecektir.

SONUÇ

***** *Kastedilen sadece muhalefette yer alan siyasi parti ve örgütlenmeler değildir. Siyaset sahnesinde yer almayan muhalif düşünce ve hareketleri de kapsayan bir çerçeveden söz edilmektedir.*

†††† *Vatandaşın 1930 yerel seçimlerinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'na, 1946 Seçimlerinde Demokrat Parti'ye gösterdiği teveccüh ile CHP'nin 1957'deki oranı yakalayamadığı 1961 Seçimleri, 1978 Seçimleri ve 1987 Referandumundaki oy verme davranışları, bu tespiti doğrular mahiyettedir.*

Pion Berlin ve Trinkunas'ın (2009) Latin Amerika örneklerine başvurarak yaptığı analizler, sivil-asker ilişkilerine ilişkin paradigmanın tadilat ihtiyacını işaret etmenin yanı sıra Latin Amerika örneklerindeki benzer gelişmelere muhatap olmayan ülkelerdeki sivil-asker ilişkileri düzenlemelerinde de ışık tutabilecek unsurlar içermektedir. Bu analizler ayrıca sivil-asker ilişkileri meselesine vatandaşların katılımının ne derece elzem olduğunu göstermesi bakımından da ilginçtir. Türkiye'de 15 -16 Temmuz 2016'da yaşanan menfur gelişmeler, güvenlik sektöründe köklü değişimler yapılmasının gerekliliğini, çok ama çok açık bir biçimde ortaya koymuştur. Bunlardan en öncelikli olanı da, jandarma, istihbarat ve polisi de içermek üzere, bir bütün olarak güvenlik sektörünün demokratik gözetim normlarıyla uyumlu bir biçimde kullanılmasına ilişkin yeni bir kurallar manzumesi oluşturulmasıdır. Konuya ilişkin düzenlemeler, mutlak suretle, asker ve sivil savunma uzmanlarının müşterek çalışmasıyla ve hiçbir kuşkuya yer vermeyecek derecede açık ve kamuoyu tarafından da kabul görececek bir biçimde yapılmasının yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

15 Temmuz 2016 tarihinde İslamcı bir Cemaat tarafından girişilen darbe kalkışması, birçok diğer nedenin yanı sıra bir darbe girişiminin, komuta kademesinin üstü tarafından desteklenmemesi halinde başarı şansının çok düşük olduğunu göstermiştir. Başlı başına bu durum bile, Doğan Akyaz'ın (2002) Türk Silahlı Kuvvetleri'nin tarihsel süreç içerisinde gerçekleştirdiği cuntalaşmayı önleyici düzenlemeler sonrasında, büyük ölçüde, komuta kademesinin en üstü tarafından kontrol edilebilir bir kurum olma özellikleri kazandığına işaret etmektedir. Ancak bu durum bizi; siyasi otoritenin başı ile komutan kademesinin tepesi arasında sağlanacak bir mutabakat sonucu yapılacak yasal ve kurumsal düzenlemelerin askeri darbeleri engelleyebileceği gibi çok gerçekçi olmayan bir sonuca sürükleyebilir. Tarihsel süreçte darbeleri önleme maksadına yönelik olarak alelacele ve vatandaş görüşlerine başvurmaksızın gerçekleştirilen pek çok sivil siyasi kontrol düzenlemesi mevcuttur^{****}. Böylesi düzenlemelerin geçmişte sınırlı ölçüde bir darbe

^{****} Örneğin, 1923 sonrasında Askerî Ceza Kanunu'nun 148'inci maddesiyle ordu mensuplarının açıktan siyasi konuşma yapması, siyasi nitelikli bildiri hazırlaması, imzalaması veya basına yollaması suç addedilmiştir. 4 Aralık 1940 ve 2/14780 sayılı

önleme işlevi görebildiği ancak istikrarlı ve sağlıklı bir sivil-asker ilişki biçiminin tesisini garanti etmediği, gelecekte de etmeyeceği akıldan çıkarılmamalıdır.

Demokratik sistemlerde esas olan, seçilmiş temsilcilerin seçildikleri dönem boyunca görevde kalmaları; görevlerini layıkıyla yapamadıkları durumda ise yine halkın oyuyla görevden uzaklaştırılmalarıdır. Bu bağlamda, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin demokratik kontrolünün önde gelen ve vazgeçilemeyecek hedefi, onu sivil siyasi otoriteye, geri dönüşlere neden olmayacak bir biçimde bağlamaktır. Bu da ancak, yetki ve sorumluluk alanlarının mümkün olduğunca açık bir şekilde tarif edildiği bir sistematiği, uzlaşılabilir yoluyla hayata geçirerek başarılabilecek bir durumdur. Kuşkusuz, açık anayasal, yasal, yapısal ve kurumsal düzenlemelerin bu ilişkiyi tanzim etmedeki gücü tartışılmazdır. Ancak, 'demokrasiyi özümseyecek toplu bir siyasal kültür örüntüsünü yaratmanın gücü ve etkisi' en az bunlar kadar, hatta bunlardan da önemlidir. Narcis Serra (2011: 33), "orduların sivil denetime tabi olması kadar, askerleri denetleyen sivillerin ve polis örgütünün de demokratik sürece dâhil olması gereklidir" demektedir. Demokratik bir sistem için bu durum, olamazsa olmaz bir nitelik taşımaktadır.

15 Temmuz 2016 darbe kalkışması, Türkiye'nin, hem güvenlik güçlerinin kullanımına ilişkin yeni bir angajman kuralları seti oluşturmasını hem de siyasetteki bölünmüşlüğe son vermenin çarelerinin bulunması gerektiğini göstermiştir. Yeniden tesis edilecek angajman kurallarında, mutlak suretle; hangi silahlı güce, hangi durumlarda (kime karşı, nerede, ne zaman ve nasıl) ve hangi ölçekte müdahale etme izni verileceği, güç

kararname ile örfî idare komutanlıklarının alacakları kararları doğrudan uygulama yetkileri kaldırılarak, bu kararları ancak mahallî zabıta eliyle uygulayabilecekleri kararlaştırılmış ve ayrıca seçim kanunu; bütün subayları, askerleri ve harp okulu öğrencilerini oy kullanma hakkından yoksun bırakacak şekilde değiştirilmiştir. Çakmak'ın 1944 yılındaki emekliğini müteakip Genelkurmay Başkanlığı; önce Başbakan'a, daha sonra 1949'da MSB'ye bağlanmıştır. 1950'de güvenoyu alan Menderes Hükümeti, güvenoyu almasından yaklaşık bir ay sonra, - askerî darbe endişeleri nedeniyle- toplam 15 general ve 150 albayı emekliye sevk etmiştir. 27 Mayıs Darbesi'ni takiben, ordu içinde geniş çaplı bir tasfiye hareketine girişilmiştir. Bu kapsamda hükümet yanlısı olarak kabul edilen 235'i general olmak üzere 5 bin civarında subay ve astsubay emekliye sevk edilmiştir. En kapsamlı düzenlemeler ise 2003-2007 yılları arasında AB Uyum Süreci çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

kullanımında hangi kısıtlamaların uygulanacağı, özellikle de silah kullanma yetkisinin uygulanma koşulları vb.nin, çok açık ve net bir biçimde belirtilmesi gerekmektedir. Böylece hiçbir kurum, kendi yetki alanı dışında bir faaliyette bulunamayacak ve iktidar zinciri ve silsilesi içinde bir çatışma yaşanmamış olacaktır. Ki böyle bir durum kuralların varlığı ve şeffaflığına, şeffaflık ise demokratik değer ve işleyişin daha da gelişmiş olmasına yol açacaktır.

KAYNAKÇA:

ABRAHAMSON, Bengt (1972). **Military Professionalization and Political Power**, Sage Publications, Beverly Hills, CA, USA.

AĞIRDİR, Bekir (2010). KONDA verileriyle “Kutuplaşmanın Fotoğrafı”, [www.konda.com.tr /tr/raporlar.php](http://www.konda.com.tr/tr/raporlar.php) (Erişim Tarihi: 29.06.2018).

AKÇA, İsmet (2010). **Türkiye’de Askerî-İktisadî Yapı: Durum, Sorunlar Çözümler**, TESEV Yayınları Demokratikleşme programı Siyasa Raporları Serisi, Güvenlik Sektörü. No:2.

AKYAZ, Doğan (2002). **Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine**, İletişim Yayınları, İstanbul. .

AKYOL, Taha (1996). **Medine’den Lozan’a**, Milliyet Yayınları, İstanbul.

ATİYAS, İzak (2000). "Rekabet Politikasının İktisadi Temelleri Üzerine Düşünceler", **Rekabet Dergisi**, Sayı:1, s.24-45.

AYDINLI, Ersel, “A Paradigmatic Shift for the Turkish General and an End to the Coup Era in Turkey”, *the Middle East Journal*, 63, (6), 2009) pp. 581-596.

BENLİSOY, Foti (2010). "İsmet Akça ile Mülakat: Neo-liberal Militarizme Karşı Siyasetin Toplumsallaşması", **YeniYol Mayıs 2010 Yazı Arşivi**, <http://www.yeniYol.org/2010/05/>, (Erişim Tarihi: 21.07.2018).

BENLİSOY, Foti (2011). “Anti Militarizm Sivilleşmeden mi İbarettir?”, **Biamag Cumartesi Arşivi**, <http://bianet.org/biamag/siyaset/133465-antimilitarizm-sivillesmeden-mi-ibaret> (Erişim Tarihi: 24.07.2018).

BİRAND, Mehmet Ali (1986), **Emret Komutanım**, Milliyet Yayınları, İstanbul.

BERLE, Adolf A. and Gardiner Coilt Means (1932). **The Modern Corporation and Private Property**, The Mac-Millan Company, New York.

DESCH, Michael (2001). **Civilian Control of the Military: The Changing Security Environment**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.

FALTAS, Sami and Sander Jansen (eds.) (2006) *Governance and the Military: Perspective for Change in Turkey*. Groningen: Center for European Security Studies.

FEAVER, Peter (1993). **Armed Servants: Agency, Harvard** University Press, www.army.forces.gc.ca/caj/documents/vol_08/iss_3/CAJ_vol8.3_16_e.pdf (Erişim Tarihi: 23.07.2018).

FEAVER, Peter (1998). "Crisis as Shirking: An Agency Theory Explanation of the Souring of American Civil-Military Relations", **Armed Forces and Society**, 24(3): pp. 407-434.

GOODPASTER, Andrew J. & Huntington, Samuel (1977), **Civil-Military Relations**, University of Nebraska Press, Omaha: American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington D.C.

HUNTINGTON, Samuel (1957), **The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil Military Relations**, Harvard University Press, Cambridge, MA.

HUNTINGTON, Samuel (1968). **Political Order in Changing Societies**, Yale University Press, New Haven.

İKON (2016), **15 Temmuz Sonrası Süreçte Yapılan Uygulamalara Seçmen Nasıl Bakıyor?** <http://www.ikonarastirma.com/Upload/iKON%20Arastirma%20Kamuoyu%20Arastirmasi.pdf>, (Erişim Tarihi: 26.07.2018).

İNALCIK, Halil (1964). "Osmanlı Devrinde Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, Sayı 22, Ankara

KARPAT, Kemal (2010). **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş yayınları, İstanbul. .

KAYALI, Kurtuluş (2005). **Ordu ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul..

KOÇAK Cemil (2009). "Yakın Tarihte Ordu-Siyaset İlişkisi: Cemil Koçak'la Mülakat", (Neşe Düzel Pazartesi Sohbetleri Yazı Dizisi), **Taraf Gazetesi**, 11.11.2009.

- KÜÇÜK, Yalçın (2009). **Türk askerine gazozcu diyenler bugün GATA külli diyor**, [http://www.odatv.com/n.php?n=turk-askerine-gazozcu-diyenler-bugungatakulli diyor-1103091200](http://www.odatv.com/n.php?n=turk-askerine-gazozcu-diyenler-bugungatakulli-diyor-1103091200) (Erişim Tarihi: 26.07.2018).
- LE BON, Gustave (1997). **Kitleler Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- NORDLINGER, Eric (1977). **Soldiers in Politics: Military Coups and Governments**, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- ÖRS, Birsen (1996). **Türkiye’de Askerî Müdahaleler: Bir Açıklama Modeli**, Der Yayınları, İstanbul. .
- PION-BERLIN, David (1992). “Military Autonomy and Emerging Democracies in South America”, **Comparative Politics**, 25 (October 1992).
- PION-BERLIN, David ve Harold Trinkunas (2009). **Military Shirking of Civilian Authorities During Crises in Democracies**, 21st World Congress of the International Political Science Association, Santiago, Chile, July 12-16, 2009.
- SCOBEL, Andrew (2003). **China’s Use of Military Force: beyond the Great Wall and the Long March**, Cambridge University Press, Cambridge.
- SERRA, Narcis (2011). **Demokratikleşme Sürecinde Ordu: Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Reformu Üzerine Düşünceler**, Çev. Şahika Tokel, İletişim Yayınları, İstanbul.
- STEPHAN, Alfred (1973). “The New Professionalism of Internal Warfare and Military Role Expansion,” in **Authoritarian Brazil**, Yale University Press, New Haven., pp.47–68.
- TARROW, Sidney (2011). **Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics**, Cambridge Press, New York.
- TDK, (2017),
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.589716fa444e57.53422701 (Erişim Tarihi: 22.07.2018).
- ULUÇAKAR, Mustafa (2013). **Türkiye’de Sivil-Asker İlişkileri ve Ordunun Demokratik Kontrolü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- VAGTS, Alfred (1959). **A History of Militarism: Civilian and Military**, Free Press, New York.
- VALENZUELA, Arturo (2004). “Latin American Presidencies Interrupted,” **Journal of Democracy**, 15/4 (October 2004), s. 5-19.

VATAN GAZETESİ, (2012), **Darbe anketi**, 10 Mayıs 2012 Perşembe – 14,22, www.gazetevatan.com/darbe-anketi-449355-gundem (Erişim Tarihi: 27.07.2018).

WEBER, Max (1984), **Economy and Society**, University of California Press, California.

YILDIRIM, Yavuz (2012), **Yeni Toplumsal Hareketlerin Siyasal Olanı Belirlemedeki Rolü: Avrupa Sosyal Forumu ve Hareketlerin Avrupa'sını Kurmak**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Anka

Örgüt Kuramları ve Değişim

Theories of Organization and Change

Filiz BOZAGAÇ*

Mert AKTAŞ**

Öz: Bu çalışmanın amacı, örgüt kuramlarının literatüre dayalı olarak incelenmesi, bu kapsamda örgüt kuramlarının çevre ve değişime bakış açısının ele alınması, literatür doğrultusunda örgütün çevre dinamiklerine karşı değişim ihtiyacının ele alınarak günümüz yöneticilerine yol göstermesidir. Bu bağlamda, öncelikle örgütlerde değişim konusu kısaca ele alınmıştır. Daha sonra örgüt kuramlarından Yapısal Koşul Bağımlılık Kuramı, Kaynak Bağımlılığı Kuramı, Yeni Kurumsal Kuram, İşlem Maliyeti Kuramı, Vekâlet Kuramı, Örgütsel Ekoloji Kuramı, Örgütsel Ağlar Kuramı ve Makrokurumsal Bakış Açısı temel kavramları ile kısaca açıklanmış ve bu kuramların çevresel değişime bakış açıları incelenmiştir. Bu kuramların incelenmesi ile örgütlerin çevresel değişimlere adaptasyon sürecinde karşılaşılabilecekleri direnç faktörleri görülmüştür. Araştırma sonucu olarak, günümüzde tek bir kurama bağlı olarak değişimin ele alınamayacağı, örgütlerin değişimin kaynaklarını, örgüt içi ve örgüt dışı güç bağımlılıklarını, belirsizlik nedenlerini, örgütsel süreç dinamiklerini iyi tanımalarının daha etkili örgütsel değişim sürecinin gerçekleştirilebileceğine destek olabileceği görülecektir. Diğer yandan, değişime yönelik yeni hibrit bir yaklaşım oluşturulabileceği de tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Çevre, Değişim, Örgüt Kuramları.

Abstract: The purpose of this study is analysis of organizational theories based on literature, in this context; was addressed the viewpoints of organizational theories on environment and change, to guide today's managers in the direction of literature by considering the need for change against the environmental dynamics of the organization. In this context, firstly the subject of change in organizations was discussed briefly. Then, briefly explained with basic concepts of The Structural Condition Dependency Theory, Resource Based Theory, New Corporate Theory, Transaction Cost Theory, Agency Theory, Organizational Ecology Theory, Organizational Networks Theory and Macro Corporate Perspective from organizational theories. The resistance factors that organizations may face in the process of adaptation to environment changes has seen by examining these theories. As a result of research, nowadays the change cannot be addressed due only an institution, the sources of change of the organizations, power dependences of within and outside the organization, causes of uncertainty, the recognize the dynamics of organizational process will be seen to support more effective organizational change process can be realized. On the other hand, it was also discussed that new hybrid approach to change can be established.

Keywords: Organizational Environment, Change, Organization Theory

* Doktora Öğrencisi, Toros Üniversitesi SBE, İşletme Bölümü, fbozagac@gmail.com

** Doç. Dr., Toros Üniversitesi İİSBF, İşletme Bölümü, mert.aktas@toros.edu.tr

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın temelini, örgüt kuramları bağlamında örgütsel süreçlerin incelenmesi ve kuramlara ilişkin değişime bakış açılarının incelenmesi oluşturmaktadır. Örgütlerin kurumsal çevrelerinde buldukları koşullarda, kaynak edinimlerinde, çevresel belirsizliklerde ve toplumsal süreçlerinde değişimi nasıl algıladıkları, örgüt içi aktörleri ve örgüt dışındaki diğer örgütler ile arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdikleri, değişimin ne gibi yapı değişikliklerine sebep olabileceği ele alınmaktadır.

Değişim; örgütün değişen çevre koşullarına uyumlaştırma ve dengeleme süreci olarak tanımlanmaktadır (Tekin vd., 2007). Örgütlerin yaşamlarını sürdürebilmesi için adaptasyon önemli bir kriterdir. Bu çalışmada farklı örgüt kuramlarının çevre ve değişime ilişkin yaklaşımlarını birleştirerek yazına katkı yapılacaktır. Bu çalışma, aynı zamanda, örgütlerin çevre dinamiklerinin incelenmesi ile bu dinamiklerin örgütlerde yarattığı değişim ihtiyacını anlamak açısından yöneticilere yol gösterici olacaktır.

Örgütlerin belirsizliği azaltmaya yönelik, belirlenmiş kurallar ile sınırlandırılmış ve istikrarı sağlayan yapılar olarak tanımlandığı görülmektedir (North, 2010). Örgütsel yapıların farklı özelliklerini ifade etmek için, farklı disiplinlerde, farklı araştırmacılar tarafından, farklı kuramlar oluşturulmuştur. Bu kuramların ele aldığı en önemli konulardan bir tanesi de örgütsel değişimdir. İlgili yazın incelemesinde bazı kuramların değişimi açıklarken örgütsel yapıya bağımlı hareket eden aktörler tarafından gerçekleştirildiği belirlenmiştir. Her bir kuramın kabul edişinde ise farklı kısıtlardan bahsedildiği görülmektedir. Örneğin, devletin yürürlükte olan kanun, yasa ve yönetmelikleri devletin önemli bir değişim aktörü olarak görülmesini sağlamaktadır. Kişiler ve örgütler yaşamlarını devam ettirebilmek için, çevrelerinde oluşabilecek değişimlerle baş etme mekanizmalarını geliştirmek ve uyumsallaşma süreçlerini kendi yapılarına zarar vermeden gerçekleştirmek eğiliminde olurlar. Değişimin engellenmesi mümkün olmamaktadır. Bu bağlamda, değişimin ne zaman ve hangi yöntemle yönetileceğine karar vermek yeniden örgüt tasarımı ve değişimle birlikte oluşturulan yeni çalışma yöntemlerine uyumlanma süreçlerinin başlaması değişim yönetimini zorunlu kılmaktadır (White, 2000). Değişimin yönetsel süreçlerinde, değişimi yöneten yöneticilerle, strateji uygulayıcıları arasındaki iletişimin yönetilmesi, değişim için uygun örgütsel ortamın yaratılması ve dönüşümsel süreçlerin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi için de yönetsel açıdan ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çünkü, örgütsel aktörlerin de bu süreçlerde iletişimsel açıdan yönetilmesi ve

duygusal bağlantılar ile yönlendirilmesi değişimin gerçekleştirilmesi için gerekli ana bileşenleri oluşturmaktadır (Duck, 1999).

Sistem yaklaşımı açısından ele alındığında, tek neden tek sonuç ilişkisini reddettiği de göz önünde bulundurulduğunda, insan davranışlarının tek bir nedene dayandırılarak algılanması ve güdülenmeye çalışılmasının kabul edilmediği görülmektedir. Bu yaklaşıma göre, insanları davranışa sevk eden birden çok neden mevcuttur. Girdiler ve çıktılar mevcuttur. Bu nedenlerin anlaşılması ve uygulamada bunların göz önünde bulundurulması düzenlemeler yapılması motivasyonu arttıran etkiler gösterir. Başka bir deyişle sistem yaklaşımı, hem organizasyonlar ve hem de bireyler için hiyerarşik yapı dâhilinde dinamik bir denge sunmaktadır. Dinamik olarak dengede kalma durumunu sağlayan nedenler çeşitlendirilebilir. İhtiyaçlar kişiden kişiye ya da örgütten örgüte farklılık gösterebilir. Burada en önemli amaç; kişinin veya örgütün dinamik bir denge içerisinde yaşamını sürdürmesidir.

Örgütler birer yaşayan sistemlerdir (Beeson, Davis, 2000). Örgütlerin yaşayan sistem ve dinamik yapıda olmaları, girdilerinin değişim ve gelişimleri için uyguladıkları süreçler ile istedikleri çıktılara dönüştürülebilmesi için sürekli değişim gösteren sistemler olduğu görülmektedir. Bu özellikleri ile de örgütler sürekli çevreleri ile etkileşim içerisinde sosyal, politik, yasal, siyasi, teknik veya ekonomik etkenler ile değişime uğramaktadırlar. Bu değişim süreci durumsallık (koşul bağımlılık) yaklaşımının gelişmesine zemin hazırlamıştır (Hellriegel, Slocum, 1973).

Açık sistemler olarak görülen örgütler çevresel değişim sonucunda oluşan belirsizlik ve karmaşa ile baş edebilmek için sürekli değişim göstermek zorunda kalacaklardır. Baş etme mekanizmaları olarak da alt sistemlerini arttırmak ve uzmanlaşma gerekliliği ön planda olacaktır. Örgütler bu sayede sürekli farklılaşmaya maruz kalacaklardır. Farklılaşma süreci ile örgüt bütünlüğünün, örgütsel kimliğin, ve örgüt kültürünün korunması için alt sistemlerle bütünleşme zorunluluğu oluşacaktır (Smither, vd., 1996).

Bu çalışmada, örgüt kuramları bağlamında örgüt kuramlarının değişime bakış açılarının incelenmesi amacıyla, değişime ilişkin kavramsal yapı kısa bir şekilde ele alınacak, özellikle örgüt kuramı çalışma alanında çok önemli bir kavram olan çevreden yola çıkarak, örgüt kuramlarının değişime nasıl baktığı ve değişimi nasıl gördüğü incelenecektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Örgütsel Değişim

Değişim, bir sistemin planlı ya da plansız olarak bir durumdan başka bir duruma geçmesi şeklinde tanımlanabilmektedir (Sabuncuoğlu, 2008).

Örgütsel değişim ise; örgüte ait olan aktörlerin uygulamalarının, örgütsel tüm faaliyetlerinin, örgüt içi değer yargılarının ve örgütsel aktörlerin birbiri ile etkileşimlerinin genel değişimidir (Basım vd., 2009). Bu bağlamda değişim, örgüt açısından hem olumlu hem de olumsuz olabilmektedir. Olumlu yönde değişim örgütün faaliyetlerinde, örgütün uyguladığı süreçlerde etkin olması şeklinde görülmektedir. Olumsuz değişim örgütün edilgen duruma gelmesi, örgütsel amaçlarından farklı yöne eğilim göstermesi şeklinde gerçekleşmektedir.

Örgütsel değişim iki şekilde olabilmektedir. Bunlar evrimsel özellikteki değişim ve devrimsel özellikteki değişimdir. Evrimsel özellikteki değişim, örgütlerin kendilerini zamana uyumlandırabilmek ve sürdürülebilirliklerini sağlayabilmek için kendiliğinden, doğal süreçte gerçekleştirdikleri yavaş değişim sürecidir (Dinçer, 1994). Devrimsel özellikteki değişim ise örgütlerin kendi dış çevrelerindeki etkileri hesaplayıp analiz etmesi ile bilinçli olarak uyguladıkları, dinamik ve köklü olan değişim sürecidir (Dinçer, 1994).

Örgütsel değişim süreci üç basamaklı bir model olarak Lewin (1951) tarafından oluşturulmuştur. Değişim gösterecek sistemin bulunduğu durumdan değişime uygun hale getirilmesi birinci aşama olarak belirtilmiştir. Değişime açık hale getirilen sistemin yeniden şekillendirilmesi ve değişimin gerçekleştirilmesi ikinci aşama olarak görülmüştür. Her iki aşama sonucunda yeniden oluşturulan sistemi korumak için katılaştırılıp dondurulması ise son aşamayı oluşturmaktadır (Lewin, 1951).

Örgütsel değişim sürecine ilişkin yapılan bir başka çalışmada değişim aşamaları mevcut durum, geçiş dönemi ve gelecek durumu olarak belirlenmiştir (Beckhard, Harris, 1987). İlk aşamada mevcut durum örgütün iç ve dış çevresi ile uyumlu ise değişime gerek duyulmayacaktır. Mevcut durum örgütün iç ve dış çevresi ile uyumlu değil ise, çevre örgütü değişime zorlayacaktır. Örgüt içerisinde değişime geçiş aşamasının başlangıcı oluşmuştur. Bu aşamada örgüt, çevrenin baskısı üzerine hayal kırıklığına uğrama korkusu, endişe ve elinde bulundurduğu varlıkları kaybetme korkusu sebebiyle kendini korumaya yönelik değişime direnç gösterecektir. Bu durum örgüt açısından sancılı bir dönem başlatacaktır.

Bu dönem sonucunda örgüt, problemlerinin çözümü için değişime yönelik hedefler planlayacak, organizasyon yapısı, yönetsel süreçler, çalışanları ve çevresi ile yeni bir duruma geçiş yapacaktır. Bu aşama gelecek safhası olarak isimlendirilmektedir. Değişim süreci tamamlandıktan sonra, gelecek aşamasında elde edilen durum, örgütün yeni mevcut durumuna dönüşecektir (Mayhew, 2006).

2.2. Örgüt Kuramları ve Değişim

2.2.1. Yapısal Koşul Bağımlılık Kuramı ve Değişim

Kuramın temel çalışma noktaları çevre, örgüt yapıları, teknoloji, örgüt büyüklüğü ve stratejiden oluşmaktadır. Yapısal Koşul Bağımlılık kuramına göre, örgüt, çevre koşullarına yapısal uyum sağlayabilmek ve çevresel belirsizlikleri azaltabilmek için çevre ile bilgi alışverişinde bulunur (Thompson, 1967). Teknolojinin karmaşıklığı belirsizlik düzeyini belirlemektedir. Teknoloji yapısının ardışık-bağımlı olduğu durumlarda belirsizlik yoktur. Karşılıklı bağımlı teknolojide geri bildirimli karşılıklı etkileşim söz konusu olduğu için belirsizlik düzeyi yüksek olacaktır. Bu durum hem talep tahminini, hem de geri bildirimlerin belirsizliğini ortaya çıkaracaktır. Bu nedenle bu faktörlerin kontrol altında tutulabilmesi için yeni yönetsel stratejilerin geliştirilmesi önemli hale gelmektedir. Birikimli teknoloji yapısında ise belirlilik vardır. Bağımsız iş yapımı söz konusu olduğu için programlama önemli hale gelmektedir (Thompson, 1967).

Burns ve Stalker kitlesel üretim yapan işletmede standardizasyonun önem kazandığını, çevrenin değişmediğini belirtmiştir. Bu da yönetimde merkezilik ve biçimselleşmenin hakim olduğuna, görev sınırlarının farklılaştığına dikkat çekmektedir (Burns, Stalker, 1961). Bu bağlamda çevrenin durağan, çalkantılı, dinamik ve kaotik koşullarından örgütün etkilendiğini, iki örgüt yapısının oluştuğunu öne sürmüştür. Bu yapılar mekanik örgüt yapısı ve organik örgüt yapısıdır (Burns, Stalker, 1961). Durağan çevrelerde mekanik örgüt yapısının, çalkantılı çevrelerde ise organik yapısının uygun olacağını belirtmiştir.

Blau' un örgüt büyüklüğü faktörünün, örgütün farklı seviyelerindeki ve alt birimlerdeki farklılaşmayı giderek yavaşlayan bir şekilde arttıracığı görüşü, büyüme ile koordinasyon gerekliliğini ve yeni iş bölümlerinin ortaya çıkmasının, örgütün idari yapısının genişlemesine sebep olacağı, dolayısıyla yapısal bileşenlerin artması ile karmaşıklığın artacağı belirtilmiştir. Bu durum da yönetsel gereksinimleri arttıracak, örgütte bürokratik ve mekanik yapıya dönüşme gerçekleşmiş olacaktır (Blau, 1970). Örgüt, belirsizliği azaltmak için çevresel değişimleri azaltıp

kontrol altında tutma eğilimi gösterecektir. Stratejiler, yeni değişimlerden ve pazar yapısında meydana gelen değişimlerden etkilenmektedir. Stratejik büyüme aşamaları ile örgütte yeni idari sorunlar ortaya çıkabilecektir. Stratejinin değişmesi ile örgütsel yapı da stratejiyi uygulayacak şekilde değişmek zorunda kalacaktır (Chandler, 1962). Örgütlerin yaşamlarını sürdürebilmeleri ve etkili olabilmeleri için çevresel koşullara uyum sağlamış olmaları gerekmektedir. Çevresel koşulların değişimi ile örgütün uyum ve performans düzeyi düşecektir. Örgüt de çevreye uyum sağlayabilmek için yeni stratejiler ve yapısal düzenlemeler geliştirecektir (Donaldson, 1996). Kurama göre örgüt, çevrenin bulundurduğu fırsatlar, riskler, tehditler, gelişme ve değişme gibi şartlara yönelik strateji ve yapısal özelliklerini değiştirme eğiliminde olacaktır.

2.2.2. Kaynak Bağımlılığı Kuramı ve Değişim

Kaynak bağımlılığı kavramını ilk kullanan Aldrich ve Pfeffer (1976)'dır. Ancak bu bakış açısı Pfeffer ve Salancik' in çalışmaları ile geliştirilmiştir. Aldrich (1999) ve Pfeffer' in (2003) belirttiği Kaynak Bağımlılığı Yaklaşımındaki ilk iddia; örgütler dışarıdan gelen taleplere ve sınırlamalara karşılık verirken, sadece uyum gösterme değil, çevreyle ilişkilerini olabildiğince kendi çıkarları doğrultusunda yönetme gayreti içerisindeyler. İkinci iddia ise, örgütlerin kendi bünyeleri içinde de gücün önemli bir rol oynadığı, dolayısı ile karar alma süreçlerinin siyasi bir nitelik taşıdığıdır. Bu iki iddia da Kaynak Bağımlılığı Yaklaşımının temellerini oluşturmaktadır (Pfeffer, Salancik, 1978). Açık sistem düşüncesine göre örgütler tümüyle kendi kendilerine yeterli değillerdir. İhtiyaç duydukları tüm kaynakları kendi kendilerine içsel olarak sağlayamazlar, gereksinimlerini dış çevreden temin etmek zorunda kalırlar. Bu da çevre ile ilişki içinde olmalarını gerektirir. Ancak her zaman bu kaynakların çevreden temin edilmesi güvenilir bir durum yaratmayabilir. Bu da çevrenin örgüt için belirsizlik kaynağı olabileceğini gösterir (Pfeffer, Salancik, 1978). Çevre dışarıda nesnel olarak vardır. Örgütler çevrelerini kendilerine göre canlandırır (Weick, 1969). Buna göre örgütlerin hareketlerini şekillendiren çevrenin nesnel özellikleri değil, bu canlandırma faaliyetidir. Diğer yandan, örgütlerin kaynaklarının kıt olduğu bir ortamda kaynak ihtiyaçlarını başka örgütlerden temin etmeleri mümkün olabilmektedir. Kaynak teminindeki güçlük, örgütlerin varlığını tehdit eden unsur haline gelebilmektedir (Pfeffer, Salancik, 1978). Bu sorun sosyal mübadele kuramsal zeminine oturtulmuştur. Sosyal mübadele iki örgüt arasında kendi amaçlarına ve çalışmalarına etki edecek gönüllü bir ilişki ve ortak faaliyet olarak tanımlanabilir.

Sosyal mübadeleye göre örgütlerin, örgütler arası ilişki veya faaliyetlere kaynak ihtiyaçlarını karşılamak üzere giriştiklerinde bu ilişkiler farklı şekillerde ve alışveriş niteliğinde olabilir. Örgütün sürdürülebilirliğini sağlayabilmesi için kaynak sağlayabilmesi ve çevredeki kıt kaynakları yönetebilmesi önemlidir. Kaynaklar örgütün girdi çıktıları içerisindeki sahip olduğu paya göre önem derecesine sahiptir. Diğer yandan da kaynaklar örgütün faaliyetlerini gerçekleştirebilmelerini ve sürdürülebilirliklerini sağlamaktadır (Pfeffer, Salancik, 2003). Kıt kaynakların olması kaynağın sağlanabileceği noktaların sınırlı olduğunu belirtmek için kullanılmaktadır (Pfeffer, Salancik, 2003).

Pfeffer ve Salancik gerek örgütler arası gerekse örgütün iç bünyesi ve karar alma süreçlerinin siyasi bir bakış açısıyla anlaşılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Cyert ve March (1963) örgütleri koalisyon şeklinde tanımlamaları da bu açıklamayı güçlendirmiştir. Örgütlerin koalisyon şeklinde tanımlanmasını mümkün kılan, içindeki birey ve grupların farklı tercih ve amaçlar peşinde koşmalarıdır. Bir örgütle ilgisi olanlar, birey veya gruplar olarak, örgütle bir alışveriş ve bu alışverişin getirdiklerinin ve götürdüklerinin hesabı içerisindeyler. Bu kişiler, katkıları karşılığında elde ettikleri faydanın tatmin edici olmasını sağlamaya çalışmaktadırlar. Diğer açıdan ise, elde edebileceklerinin bir parçası olarak, örgütü kendi bireysel veya grup tercihleri ve çıkarları doğrultusunda etkileme çabaları ön plana çıkmaktadır (Cyert, March, 1963).

Bu modelden hareketle Pfeffer ve Salancik' e (1978) ait Kaynak Bağımlılığı Yaklaşımında; çevrenin algılanışı, çevresel etkiler/örgütler arası ilişkiler, örgüt içi bağlılık ve güç, çevreye yönelik stratejiler, yöneticiler, yönetim kurulları, örgütler arası örgütler, satın alma ve birleşmeler konu olarak ele alınmıştır. Kaynak edinme ihtiyacından kaynaklı kurulan ilişkilerin bağımlılık hali yaratabilmesi açısından çevre önemlidir. Çevrenin önemli olmasındaki birinci unsur bağımlılığın karşılıklı bir nitelik taşıdığıdır. İlişkide bulunan iki taraf da birbirine bağımlıdır. Fakat bu bağımlılık düzeyi iki taraf açısından da belirleyicilerin derecesi açısından eşit durum göstermeyebilir (Sargut, Özen, 2007). Çevresi ile sürekli etkileşimde olan örgütte örgütsel aktörler faaliyetlerini yerine getirebilmek için amaçları ile ilgili olan koşulları kontrol altında bulundurmaya isterler. Koşulların kontrol edilememesi durumunda bağımlılık durumu ortaya çıkacaktır (Pfeffer, Salancik, 2003). Her iki taraf arasındaki karşılıklı bağımlılık durumu ise güç olarak ifade edilir (Pfeffer, 1976). Taraflardan birinin diğerine göre daha fazla bağımlı olması, bağımlılığı az olan tarafı daha güçlü kılar. Güç farklılığı, güçlü

olan taraf için gücü elinde tutma durumunu oluşturur. Ancak, bunun her zaman kullanılması gerekmez. Doğal olarak ortada görünen güçlü tarafın olması, bağımlı durumda olan örgütün işlerine karışmak, kararlarını ve hareketlerini kısıtlamak ve kendi çıkarları doğrultusunda taleplerde bulunmak için kullanılabilir (Sargut, Özen, 2007).

Kaynak Bağımlılığı Kuramına göre örgütleri çevreci koşullardan izole bir şekilde algılamak mümkün değildir. Kuram, Koşul-Bağımlılık Kuramında olduğu gibi çevre fikrinin, örgütün varlığını sürdürebilmesi için gerekli girdileri temin ettiği ve oluşturduğu çıktıları yönlendirdiği ortam olarak kabul etmektedir. Bu etkileşim de örgütleri çevrelerine bağımlı kılmaktadır. Bu durum bağımlı oldukları örgütlerle ve bu örgütlerin üst yönetimi ile aralarındaki güç ilişkisinin temelini oluşturmaktadır. Çevredeki güç dengesinin dağılımı örgütün varlığını tehdit edebilmekte, örgütün yok olma ya da değişen koşullara cevap verecek biçimde faaliyetlerini yeniden düzenleme ihtiyacı ile karşı karşıya kalabilmesini sağlayabilmektedir (Pfeffer, Salancik, 2003). Örgütler arası ilişkiler, çevreye ilişkin stratejiler, örgütsel yapılar, yönetim kurulları, siyasal davranışlar, satın alma ve birleşmeler kaynak bağımlılığı yaklaşımında incelenen konulardır. Kişilerin, grupların farklı çıkar ve beklentileri, hedefleri, birbirlerini, örgütün karar alma süreçlerini ve amaçlarını etkileme çabaları, örgütün kaynaklarından daha fazla fayda elde etme çabaları, kısaca örgütün içinde siyaset vardır. Diğer açıdan Kaynak Bağımlılığı Yaklaşımı örgütün önemsenmesini, örgütlerin şekillendirici bir ortam yaratan, sınırları belirgin, çıkarları ve özellikleri ile farklı hareketlere girişebilen varlıklar olarak kabul edilmesini ifade eder. Kaynak gereksinimi olan örgütler hayatta kalabilmek için karşılıklı bağımlılıklarını kontrol altında tutabilmek amacıyla eşgüdümlü olmaya eğilimlidirler (Davis, Powell, 1992). Bu bağlamda Kaynak Bağımlılığı Kuramı, kurumsal değişimi kaynaklardan yola çıkarak açıklamaktadır. Örgütlerin çevrelerine olan bağımlılıklarını azaltmak için oluşturdukları stratejiler, örgütsel değişime zemin hazırladığı gibi, yenilikçilik ve örgütsel uyumun sağlanabilmesi açısından da faydalı olabilmektedir (Sherer, Lee, 2002).

2.2.3. Yeni Kurumsal Kuram ve Değişim

Yeni Kurumsal Kuram örgütlerde kurumsallaşma, meşruiyet, eşbiçimlilik ve teknik/çevre kavramlarının temelinde açıklanmaktadır. Kurumsallaşma, örgütlerin faaliyet gösterdikleri çevredeki uyumlanma sürecidir. Örgüt, daha kapsamlı bir sistemde temel bir işleme katkıda bulunan, belirgin bir amaca ulaşmaya yönelmiş sosyal sistem olarak tanımlanmaktadır (Parsons, 1956). Örgütlerin içinde bulunduğu toplumla

bütünleşebilmesi “teknik”, “denetim ve eşgüdüm” ve “kurumsal” olmak üzere üç katmanda ele alınmıştır. Teknik yapı, örgütün üretim faaliyetleri ile ilgilenmesi gerekliliğine dikkat çekmektedir. Denetim ve eşgüdüm yönetsel faaliyetlerden oluşmaktadır. Kurumsal katman ise, örgütün içinde bulunduğu toplumun değerleri ile bütünleşme faaliyetlerinde bulunması olarak açıklanmaktadır.

Meyer ve Rowen (1977), modern toplumlardaki örgütlerin genellikle meşruiyet kazanmak, kaynaklara ulaşmak ve hayatta kalma şansını arttırmak için, buldukları bağlamda birer efsane işlevi gören kurumsal kurallara uymak zorunda olduklarını savunmaktadır. Böylelikle, örgütler kendi teknik verimliliklerini arttırmak için değil, dışsal olarak meşru olduğu için bu kurumsallaşmış, yapısal unsurları kendi yapılarına dâhil ederler. Örgütlerin çevrelerindeki kurumları benimsemesi onlarla eşbiçimli olması durumunu oluşturur. Meyer ve Rowen (1977)’ a göre, iki tür eşbiçimlilik vardır. Bunlar, Koşul Bağımlılık ve Popülasyon Ekolojisi kuramının vurguladığı, çevre ile teknik ve mübadele bağımlılığından doğan eşbiçimlilik, kurumsal çevre ile olan eşbiçimlilik olarak ifade edilmektedir. Meyer ve Rowen (1977); Zucker (1977); Berger ve Luckmann (1967)’ in ortak noktası, toplumsal düzenin tarihsel süreçte sosyal etkileşimler sonucu insanlarca kurulan bir gerçekliğe dayandığı ve bu gerçekliğin de kurumsallaşma süreci içerisinde oluştuğudur.

DiMaggio ve Powell (1983), modern yaşamla birlikte örgütlerin gittikçe daha fazla biçimselleştiklerini, birbirlerine benzeştiklerini ileri sürerek, bunu eşbiçimlilik olarak tanımlar. DiMaggio ve Powell (1983)’ a göre, örgütsel alan kavramı bir bütün olarak fark edilir bir kurumsal yaşamı oluşturan örgütleri kastetmektedir. Bu örgütler ana tedarikçiler, müşteriler, düzenleyici kuruluşlar ve benzer ürün ve hizmetleri üreten diğer örgütlerdir (Sargut, Özen, 2007). Zorlayıcı, normatif ve öykünmeci olmak üzere üç çeşit eşbiçimlilik mekanizması mevcuttur (DiMaggio, Powell, 1983). Zorlayıcı eşbiçimlilik örgütün uymak zorunda olduğu yasal düzenlemeleri ifade etmektedir. Normatif eşbiçimlilik örgütün amacına uygun olan dernek, meslek odaları tarafından oluşturulan kurallara uyumu sonucunda oluşur. Öykünmeci eşbiçimlilik ise örgütün bulunduğu kurumsal çevrede önemli örgütsel aktörlerin yaptıklarının taklit edilmesi ile oluşmaktadır. Örgütsel çevre belirsizliğinin azaltılması için uygulamaların taklit edilmesini ifade etmektedir (Scott, 1995; Sargut, Özen, 2007). DiMaggio ve Powell (1983)’ a göre örgütsel uygulamalardaki bu yapılanma, belirsizlikler ve sınırlılıklarla mücadele etmenin meşru ve kurumsallaşmış yol ve yöntemlerini temsil eden yapı

ve uygulamaların oluşmasına zemin hazırlar. Bu yapı ve uygulamalar zamanla örgütlerin teknik yararlarının ötesinde meşruiyet sağlamalarına neden olur. Böylelikle kurumsal eşbiçimlilik oluşur (Sargut, Özen, 2007). Kurumsal çevre, örgütlerin ve bireylerin fonksiyonlarına ilişkin tercihler üzerinde farklı kısıtlamalar getirmektedir. Örgütlerin bulunduğu çevrede izlenmesi gereken davranış şekillerini ortaya koymuş olur. Bu durum, kusursuz rasyonellik ya da tam anlamıyla sınırlandırılmış bir rasyonellik anlamına da gelmemektedir. Kurumsal yaklaşımı savunan araştırmacılar, kurumsal çevrenin örgüt eylemleri üzerinde belirli sınırlamalar getirdiğini anlatmakla birlikte, bu sınırlamaların tamamıyla belirleyici unsur olmadığını da kabul etmektedirler.

Meyer ve Rowen (1977) ve DiMaggio ve Powell (1983)' in ortak noktaları, kurumsallaşmış inanç sistemlerini, örgüt yapılarının varlığını ve oluşumunu açıklayabilen bir tür "etmen kategorisi" olarak görmeleridir. Bu nedenle teknik ve kurumsal çevre ayırımına giderek, kurumsallaşma sürecinden uzaklaşmışlar, özellikle devlet ve meslekler tarafından oluşturulmuş, kişilerin ve örgütlerin önceliklerinin ötesinde geniş ve tarihsel bir kurumsal çevreye verdiği tepkilere odaklanmışlardır. Kurumları örgütlerin dışında unsurlar olarak kabul ettikleri için de örgütlerin bilişsel olarak alışmalarından dolayı, bu kurallara uymaları gerekmediğini, daha çok meşruiyet, kaynak ve yaşam şansı ile ödüllendirildikleri için bu kurallara uymayı tercih ettiklerini ileri sürmüşlerdir (Sargut, Özen, 2007).

1990' lı yıllarda kurumsallıkla ilgili yapılan çalışmaların çoğu kurumsal değişim sorununa odaklanmıştır. Kurumsal Kuramda temel soru "bir örgütsel alandaki aktörler, eylemlerini, niyetlerini ve hatta rasyonelliklerini koşullayan kurumları nasıl değiştireceklerdir?". Oliver (1990) bu soruya "çözülme" yanıtını vermiştir. Çözülme Oliver (1990) tarafından, oturmuş veya kurumsallaşmış bir örgütsel uygulamanın meşruiyetinin aşınması veya kesintiye uğraması süreci olarak tanımlanmıştır. Örgütte veya örgütün içinde bulunduğu çevrede politik, işlevsel ve sosyal baskılar mevcut uygulamaların çözülmesine sebep olacaktır. Çözülme ile meydana gelebilecek çatışmaların artması, verimliliğin azalması, dış baskıların artması, dışsal bağımlılıkların değişmesi, uygulamaların başarısız olması gibi örgütün meşruiyetini aşındırmaktadır. Bu yaklaşım ile örgütte kurumsal değişim etmenlerinin ne olduğu konusunda açıklama yapılırken, bu değişimin nasıl olduğu açıklanmamıştır. Seo ve Creed (2002), kurumsal değişimi en kapsamlı şekilde ele alan kişilerdir. Kurumsal değişim, kurumsal çelişkilerle eylem arasındaki dinamik etkileşimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkar.

Değişime zemin oluşturan 4 (dört) tür kurumsal çelişki vardır. Bunlar, meşruiyetin işlevsel verimliliği aşındırması, aşırı uyumun uyumlanma kabiliyetini aşındırması, kurumların içindeki uyumluluğun kurumlar arasında uyumsuzluğa neden olması ve eşbiçimliliğin farklı çıkar çatışmasına neden olmasıdır (Seo, Creed, 2002). Organizasyonlar kendilerini meşru kılmak zorunluluğundadır ve meşruiyeti elde edebilmek için çevresel uyumlarını arttırmaya çalışırlar. Aynı zamanda örgütler yasa ve kurumsal normlara uymak, eşbiçimlilik kazanmak, diğer örgütlerin baskıları gibi nedenlerden dolayı buldukları kurumsal çevreye uyum sağlarlar (Erdil, vd., 2010). Bireyler ve örgütler, yaptıkları tercihlerle ve uyguladıkları eylemlerle, ait oldukları kurumsal çevre üzerinde önemli etkiler yaratarak farklılıklara ya da köklü değişimlere neden olabilmektedirler. Kurumsal çevreye adaptasyon için değişim söz konusudur. Güçlü örgütler değiştirir, güçsüz örgütler ise değişir.

2.2.4. İşlem Maliyeti Kuramı ve Değişim

Kuram, kurumsal süreç değişimi ve gelişimi, belirsizliğin azaltılması için koordinasyonun sağlanması sırasında oluşan maliyetler ve örgütlenme maliyetlerinin karşılıklı analizi temelinde oluşturulmuştur. Bu bağlamda, işlem maliyetleri kavramı yeni kurumsalcı okul içerisinde düşünülebilmektedir. Ronald Coase işlem maliyetleri kavramını iki temelde ele almıştır. Birincisi kurumsal sürecin değişimini ve gelişimini esas almıştır. İkincisi gelenek, piyasa ve örgüt arasındaki tercihi incelemiştir. Burada en temel durum örgütlenme maliyetlerinin karşılaştırmalı analizinin yapılabilir olmasıdır (Coase, 1960). Coase 1937' de ilk olarak örgütü üretim fonksiyonunun ötesinde açıklamaya çalışmıştır. Coase firma kavramını açıklarken firmanın varoluş nedenselliğine ve sınırlarına dair açıklama yapmanın gerekliliğine dikkat çekmiştir. Yöneticilerin hangi işlemlerin firma içinde yapılacağı, hangilerinin piyasadan temin edileceğine karar verirken, bu işlemlerin karşılaştırmalı maliyetlerine bakma gerekliliğini belirtmiştir. Coase, firmanın sınırlarının ne olacağı ve dünyadaki üretim konusundaki edineceği yer konusunda koordinasyonun marjinal maliyetlerinin hesaplanması ile belirlenebileceğini belirtmiştir. Firmanın ilave bir işi firma içinde yapmasının maliyetinin firma dışında aynı işlemi yaptırmanın maliyetine eşit olana kadar genişleyebileceğini belirtmiştir (Coase, 1937). Buradan işlem maliyetleri kavramı ortaya çıkmıştır. İşlem maliyetleri kavramı kısaca, piyasa sistemini kullanmanın maliyetleri olarak tanımlanmaktadır. İşlem hem piyasada yapılan spot işlemleri, hem de gelecekte ortaya çıkabilecek maliyetleri kapsar. Piyasada bir işlem, mülkiyet haklarının transferini içerirken, sözleşmeler ise geleceğe dönük

taahhütleri içermektedir. Yani hem mevcut, hem de gelecekte ortaya çıkabilecek maliyetler olarak tanımlanabilmektedir (Alchian, Woodward, 1988). Coase geleceğe dönük sözleşmelerden ortaya çıkabilecek maliyetlerden ziyade piyasada yapılan değişim maliyetleri ile ilgilenmiştir. Piyasadaki aktörler fiyatlara her zaman maliyetsiz ulaşamazlar. Fiyatlara ulaşıldıktan sonra bu fiyatlar üzerinden işlem yapmanın da maliyeti ortaya çıkmaktadır. Değişimin gerçekleştirilebilmesi için pazarlık veya müzakere yolu ile sözleşmelerin hazırlanıp, uygulanabilmesi gerekir. Bu uygulamaların her işleme özgü ayrı ayrı yapılması gerekmektedir (Coase, 1937).

Başka bir açıdan işlem maliyeti, belirsizliğin oluşması durumunda koordinasyonun sağlanabilmesidir. Piyasada belirsizliğin azaltılmasına ilişkin koordinasyonun sağlanması önemli işlem maliyetlerine sebep olabilecektir. Yapılan her işleme özgü sözleşme ve işlem maliyeti vardır. Coase' un firma içinde bir işlemi yapma maliyetinin firma dışında aynı işlemi yapma maliyetine kadar genişleyebileceğini açıklamasına karşın, firma içi koordinasyonun azalan verimler yasası ile yönetim giderlerinin artması, idari maliyetlerin işlem miktarındaki artışla doğru orantılı artış göstermesi firma içinde işlemin yapılma maliyetinin artmasına sebep olacaktır. Bu sebeple izleme ve ölçme maliyetlerinin piyasa dışında yapılması daha karlı bir durum oluşturacaktır (Coase, 1937). İşlem maliyetlerinin örgüt iktisadında ön plana çıkması ile mülkiyet hakları analizin temel parçası haline gelmiştir. Bu iki kavram Coase tarafından birlikte kullanılmıştır. Coase' a göre işlem maliyetlerinin sıfır olması durumunda kaynak dağılımı mülkiyet haklarının kimde olacağından bağımsız bir şekilde etkin olacaktır. İşlem maliyetinin sıfır olması durumunda firma ile piyasa arasında tercih yapmanın ekonomik bir anlamı olmamaktadır. Bu durumda kaynaklar etkin olarak dağıtılacaktır. Reelde ise işlem maliyeti pozitifdir. Mülkiyet haklarının nasıl dağıtılacağı, örgüt-piyasa arasındaki tercih ve örgütlerin ne kadar etkin olabileceği işlem maliyetlerinin büyüklüğüne göre belirlenebilmektedir. Coase' un en önemli katkısı işlem maliyetlerinin ve mülkiyet haklarının tanımlama-koruma maliyetlerinin pozitif olduğu durumları inceleyerek, bunları örgütsel iktisat açısından değerlendirmesi olmuştur (Coase, 1960).

Williamson, toplumların ekonomik yapısını en üst düzeyde belirleyen faktörlerin gelenekler, normlar ve dinin oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Ekonomik yapılar buradan yola çıkarak çok uzun bir süreç içerisinde değişime uğramaktadır. Bu değişim bilinçli veya bilinçsiz olarak gerçekleşebilmektedir. Örgüt iktisadı sosyal çevreyi bu bakımdan veri olarak kabul etmektedir. İşlem maliyetleri ekonomisine göre çevre,

yönetişim ve sözleşmeler ile 1-10 yıl arasında ikinci dereceden optimizasyon amacı ile değişim gerçekleşmektedir (Williamson, 1979).

İşlem maliyeti kuramına göre; firmanın edindiği girdilerin edinime dönüştürülebilmesi için ürünleri üretme maliyetleri, dönüşüm maliyetleri, mülkiyet hakları aktarımı işleminde oluşan maliyetler işlem maliyeti olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda işlem maliyetleri ve mülkiyet hakları birbirleri ile bağlantılıdır. Firmanın bilgi eksikliği durumunda bilgi edinme de maliyetli olmaktadır. Kurumsal Yaklaşımda, kurumların piyasaya girişinde kısıt oluşturan kurallar ve gerekli olmayan teftiş uygulamaları bilgi edinme maliyetini yükselterek işlem maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır (North, 2002). Kurumsal yapının ve kurumsal sınırların mali ve sosyal açıdan doğru belirlenmiş olması, kurumların teknoloji seçimlerini ve üretim olanaklarını kullanmalarını kolaylaştırarak işlem maliyetini azaltacaktır. Dolayısı ile kurumsal büyüme konusunda avantaj elde edilmiş olacaktır (North, 2002). Sözleşmeleri öngörülemeyen koşullara karşı uyarlamaların zorluğu sebebiyle çevresel belirsizlikler oluşmaktadır (Geyskens vd., 2006). Değişimin gerçekleştirilebilmesi için pazarlık veya müzakere yolu ile sözleşmelerin hazırlanıp, uygulanabilmesi gerekir. Bunun her işleme özgü ayrı ayrı yapılması gerekmektedir (Coase, 1937). Sözleşmelerin değişen koşullara uyarlanması, yeniden değerlendirilmesi ve piyasada belirsizliğin azaltılmasına ilişkin örgüt koordinasyonunun sağlanması işlem maliyetlerinde önemli miktarda bir artışa neden olabilecektir (Williamson, 1979). Sözleşme sonrasında sözleşme taraflarının fırsatçı davranışlarının öngörülememesi ise davranışsal belirsizlikleri oluşturmaktadır (Geyskens vd., 2006). İşlem maliyeti kuramında belirsizliklerin yönetimi ve kontrol altında tutulmasının işlem maliyetine sebep olmasından dolayı değişim örgütler tarafından istenilen bir durum değildir. Örgütün değişen koşullara uyarlanması bilinçli ya da bilinçsiz gerçekleşebilmektedir. İşlem maliyetleri ekonomisine göre çevre, yönetim ve sözleşmelerden kaynaklı değişim bir ile on yıl arasında ikinci dereceden optimizasyon amacı ile gerçekleşmektedir. Mülkiyet hakları ekonomisine göre çevre kurumsal çevre, formel kurallar, mülkiyet yapısından oluşmakta, 10-100 yıl arasında birinci dereceden optimal şekilde değişime uğramaktadır.

2.2.5. Vekâlet Kuramı ve Değişim

Vekâlet Kuramının temelini örgütsel aktörlerin vekâlet ilişkisinde oluşabilecek şahsi çıkarları, sınırlı rasyonellik durumları, riskten uzak durma gibi eğilimleri, örgütsel aktörlerin arasındaki çıkar çatışması gibi organizasyonel değerlendirmeler ile taraflar arasındaki bilgi asimetrisi

gibi bilgi merkezli durumları kontrol altında tutabilecek en iyi sözleşmenin yapılması oluşturmaktadır (Sözen, Basım, 2012).

Bu kuramın Berle ve Means ile 1932’ de oluşturulduğu kabul edilir. Berle ve Means, şirket ortaklarının ve şirket yöneticilerinin çatışmasına ilişkin gözlemler ile bu yaklaşımın temelini oluşturmuştur. Bu yaklaşım optimal sözleşme yerine gerçek sözleşme üzerine odaklanmıştır (Berle, Means, 1932). Temsilci maliyetleri, asilin izleme maliyetleri, vekilin kefalet maliyetleri olmasından dolayı kefalet maliyeti ve izleme maliyeti etkinlik kaybı olarak nitelendirilir (Jensen, Meckling, 1976), Firmanın izleme ve ölçme maliyetleri, çözülmesi gereken problem, izleme ve kontrolün nasıl sağlanacağıının belirlenmesi ile mümkün olabilmektedir. Bunun belirlenebilmesi için de mal sahipleri bazı haklarını devrederek işveren vekili belirler. Böylelikle vekiller girdi sahipleri konumuna gelirler. Vekiller kaynaklardan tam anlamıyla yararlanamadıkları için kendi faydalarını arttıracak şekilde davranırlar (Alchian, Demsetz, 1977).

Vekâlet problemi iki durumda ortaya çıkar. Bunlar, “asil ve vekilin farklı hedeflere sahip olması”, “asilin, vekilin sözleşmeye uygun davranıp davranmadığını kontrol edememesi” durumudur. Sınırlı rasyonellik durumları nedeniyle, organizasyon içerisinde bilgi asimetrisi gündeme gelecektir. Bilgi asimetrisinin olması ise, işlem maliyetlerini ve dolayısı ile taraflar arasındaki çıkar çatışmalarını oluşturacaktır. Taraflardan bilgiyi elinde bulunduran kişi kişisel çıkarları için, şartları kendi lehine çevirmek güdüsü ile hareket edeceğinden çatışmaların yanında fırsatçılık durumlarının da ortaya çıkması beklenen sonuçlar arasındadır (Lambsdorff, 2003). Risk alma seviyelerine bakış açılarında da asil vekil arasında birtakım farklılıklar görülmektedir. Asil ve vekil riske karşı farklı tutumlara sahip olduklarında risk önceliklerinden dolayı farklı davranışlar ortaya çıkabilmektedir.

Bu kuramda özetle iki taraf vardır. Taraflardan biri asil, diğeri vekildir. Asil her zaman az maliyetle çok iş ister, vekil ise yaptığı işi en yüksek maliyetle yapmak ister. Diğer yandan asil patron konumundadır ve sermayenin sahibidir. Vekil ise bilgi sahibidir, dolayısı ile asilin temsilcisidir. Bu bağlamda asil ile vekil arasında bilgi asimetrisi olduğu ve ulaşılan sonuçların iki taraf için farklı algılandığı görülmektedir. Asil ile vekilin farklılaştıkları diğer nokta amaçlardır. Asil az ücret vermek ister, vekil ise çok kazanmak ister. Kontrol mekanizması konusunda ise asil kontrol etmek ister, vekil kontrol edilmekten hoşlanmaz, kontrolün elinde bulunmasını ve bilgi sahibi olduğu için kendi işine karışılmamasını ister. Asil vekilin kendi (asilin) amaçları doğrultusunda çalıştığından emin olmak ister. Buna ilişkin de vekile yüksek maaş, şirket hissesi veya

yönetim kurulu üyeliği gibi vaatlerde bulunur. Asil vekilin kolaylıkla değişebileceği fikrini oluşturur. Vekil ise değişebileceği fikri doğrultusunda vazgeçilmez olmak için asilin çıkarlarını korumaya ilişkin daha istekli davranacaktır. Vekil şirket kaynaklarını kendi çıkarlarını en üst düzeyde sağlayabilmek için kullanmak ister, bunu yaparken de işverenin çıkarını arka plana iter. Asil ve vekilin bu tutumları ile işletmelerde birtakım çatışmaların oluşması kaçınılmaz hale gelebilir. Kısacası her iki taraf da kendini optimize etmeye çalışır.

Vekalet Kuramındaki örgütlerin gelecek belirsizliklerinden dolayı risk uygulamaları, iflas, kısa dönemli sonuçlar veya gelişme gibi faaliyetler sınırlı kontrol edilebilen unsurlardır. Ancak devlet tarafından düzenlenen yasalar, yeni rakiplerin ortaya çıkması ve teknolojiadaki gelişmeler gibi çevresel etkenler kontrol edilemeyebilmektedir. Kontrol edilemezlik örgütsel faaliyetlerin sonuçlarını etkileyecektir. Bu nedenle Vekalet Kuramında örgütler, riskin kontrol edilebilmesi için, sonuç belirsizliği oluşturan durumları faaliyetlerine dâhil ederler. Kurama ilişkin uygulamalarda, sonuç belirsizliğinin, taraflar arasındaki risk üstlenme farklılıkları asil ve vekil arasındaki bilgi asimetrisini, kişisel amaçları, kişisel çıkarları, kontrol mekanizmalarını ve asil vekil arasındaki sözleşmeleri etkilediği düşünülebilir (Sözen, Basım, 2012).

2.2.6. Örgütsel Ekoloji Kuramı ve Değişim

Örgütsel Ekoloji Kuramında en temel kavram evrimdir. Çünkü örgütler birer canlı gibi ele alınarak, içinde buldukları sistemlerde diğer örgütlerle ve yapılarla etkileşim içerisindedirler. Evrim konusunda iki kuramdan yola çıkılır. Bunlar, Lamarck'çı ve Darwin'ci evrim kuramıdır. Lamarck'çı evrim kuramı, türlerin hayatlarını devam ettirebilmeleri için çevresel koşullara ayak uydurmaları gerektiği ve ayak uydurmak için değişim geçirdikleri konusuna odaklanır. Darwin'ci evrim kuramı ise, evrim sürecinde türlerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için önce çeşitlenme gösterdikleri, sonra da çevreye uyum sağlayabilenlerin yaşamlarını devam ettirebildikleri konusuna odaklanır (Baum, Singh, 1994). Buna göre, örgütler bir arada yaşayarak popülasyonları oluştururlar. Örgütlerin popülasyonlar içinde doğum, yaşam ve ölüm zamanlarının hangi periyodunda yapısal değişim gösterdiklerinin belirlenmesi için çevre, koşullar, yaşamsal faaliyetleri, demografik özellikleri, yapısal özelliklerine bakmak gerekmektedir (Sözen, Basım, 2012).

Darwin'ci kuram, örgütlerin uyum süreçlerini ve yaşadıkları yapısal değişimi evrimsel açıdan çeşitlenme, seçme, tutulma ve rekabet olarak

aşamalandırır (Sözen, Basım, 2012). Çevresel değişim sonucunda örgütler yapısal özelliklerini bu değişime uyumlandırabilmek için, yeni yapılar ve yetenekler geliştireceklerdir (Baum, Singh, 1994). Örgütsel çeşitlenme örgüte olumlu yönde etki ettiği zaman örgüte bir değer kazandırır. Bu durumda çevrenin örgüt tarafından nasıl algılandığı, çevre ile etkileşimde örgütsel dinamiklerin değişime uğraması, örgütün çevre değişimine ayak uydurabilmesi önem kazanmaktadır. Bu bağlamda örgütün ne kadar yaşayıp yaşamayacağı çevresel değişime ne kadar ayak uydurabildiği ile orantılıdır. Değişim sonucunda yaşamaya devam eden örgütler meşruluklarını ispat etmiş olurlar (Sözen, Basım, 2012). Örgütlerin evrimi doğal seleksiyon sonucunda gerçekleştiği önermesi iki ana varsayma dayanmaktadır. Bu varsayımlar, örgüt çevresinin değişken özellikte olması ve örgütlerin çevresel değişikliklere yavaş tepki vermeleri nedeniyle durağan özellikte olmalarıdır. Örgütlerin yapısal özelliklerinin değiştirilmesinin çevresel değişim hızına göre daha zor ve yavaş olabileceği bu varsayımlarla görülebilmektedir. Çevresel değişim koşullarına uyum sağlayamayan örgütler çevresel ayıklanma yaşayarak, yaşamlarının son bulması riski ile karşı karşıya kalacaklardır (Baum, Singh, 1994).

Değişim sürecinde etkili olan diğer faktörler, politik, yasal, ekonomik çevreler kapsamında ele alınmaktadır. Seçilen ve tutulan örgütler yaşamlarını devam ettirebilmek için çevrenin kaynaklarını elde edebilmek adına diğer örgütlere üstün gelebilmek için rekabet ederler. Rekabetin derecesi örgütlerin yaşamlarını etkiler (Baum, 1996). Benzer kaynaklar örgütlerin rekabete girmesine neden olur. Bu da niş genişliğini oluşturmaktadır. Niş genişliği örgütlerin popülasyon içerisindeki hareket alanının belirleyicisidir (Carroll, 1985). Popülasyondaki yoğunluğun artması ile meşruiyet ve rekabet etkileri de artacaktır. Örgütler çevresel belirsizlikleri azaltmak için eşbiçimlilik sürecine girecektir (Greenwood vd., 2002). Örgütün yaşadığı krizler, şoklar, ani politik değişiklikler, girişimcilerin tutum ve davranışlarının örgütsel değişimin üzerinde etkilidir ve çevresel baskılara karşı durabilmek için örgütler birbirleri ile benzeşmeye gireceklerdir (Powell, 1991). Örgütler arasındaki bu süreçte etkileşimlerin yönü ve niteliği önemlidir. Değişimin nedenleri örgüt içinden veya örgüt dışından kaynaklanabilir. Pazar koşulları, politik, yasal, kurumsal ve teknik çevre dışsal, örgüt çıkarları, değer yargıları, bağımlılık dereceleri ise içsel değişim nedenleridir (Greenwood vd., 2002).

Çeşitlenme, seçilme ve tutulma süreçlerinin yanında sürecin gerçekleşmesi için örgüt popülasyonlarının davranışları da önemlidir.

Örgüt üyelerinin bireysel etkileri sınırlı rasyonellik sebebiyle düşüktür (Aldrich, 1999). Evrimsel süreç bu şartlar altında iki sonuca sebep olmaktadır. Bu sonuçlar, değişim ve uyumdur. Değişimin nedenleri farklı boyutlar altında incelenmiştir. Öncelikle, örgütsel değişim belli bir zaman aralığı içerisinde gerçekleşir. Örgüt kendi dinamiklerine göre değişimi yaşar. Bu değişim süresi uzun veya kısa olabilir. Diğer boyut, değişimin hangi yönde gerçekleştiğidir. Değişimin hızı, değişime ilişkin aktivitelerin birbirini izleme durumu, karar verme, iletişim sistemleri ve değişime direnç durumu da diğer faktörlerdendir (Barnett, Carroll, 1995).

Farklı büyüklükteki, farklı faaliyet ve özellikteki örgütler aynı popülasyon içerisinde yaşamlarını sürdürebilirler. Rekabete dayalı etkileşim, sektöre yeni giren işletmeler ile büyük potansiyeldeki işletmeler arasında gerçekleşmektedir. Küçük çaplı işletmeler büyümeden popülasyondan ayıklanırsa büyük işletmeler için tehlike olmaktan çıkarlar. Popülasyonun gelişimi için bir seçim durumu söz konusu olmaktadır (Brouwer, 2000).

Barnett ve Carroll (1995), değişimi içsel ve dışsal nedenler olarak belirleyerek, içsel nedenleri örgütün yaşam döngüleri kapsamında ele almıştır. Örgütün yaşam döngülerinde yaşı ve büyüklüğünün etkisinin olduğunu belirtmiştir (Barnett, Carroll, 1995). Hannan ve Freeman (1989), bu durumu yapısal atalet kavramı ile açıklarak, örgütün eylemsizlik özelliğine vurgu yapmıştır. Yapısal atalet kavramına göre, örgütler değişimin maliyetli olması nedeniyle değişime pek sıcak bakmazlar. Karar alıcıların sınırlılıkları, çevreyi algılamalarının yüksek olmaması, politik kısıtlar ve örgütlerin çevrenin değişim hızına karşı yeterli derecede çevik olmaması değişim hızını düşük tutacaktır. Örgütsel farklılığın en önemli etkeni değişimdir. Değişimin yarattığı farklılıkların en önemli sebebi kaynak dağılımının nasıl yapıldığı konusudur. Örgütler yaşamları boyunca tek bir kaynağa bağlı kalmak istemeyebilirler (Hannan, Freeman, 1989). Çevre ile uyum sürecinde örgütlerin sürekli öğrenmeyi sağlamaları gerekmektedir. Çevreyi takip etme hızı, örgütsel öğrenmenin sürekli olduğu örgütlerin yaşama olasılıkları diğer örgütlere göre daha yüksek olacaktır (Burgelman, 1990).

Örgütsel Ekoloji Kuramına göre ekonomik, toplumsal ve teknolojik değişimler karşısında uyum sağlayan örgütlerin yaşayabileceği anlayışı zamanla, değişime uyum sağlamayı öğrenen ve öğrenmeye uyum sağlayan örgütlerin yaşayabileceği anlayışına dönüşmüştür. Dolayısı ile örgütsel yapılar bilgi gelişimi, değişime uyum hızı, esneklik, öğrenme yetenekleri, rekabette güç elde etme gibi süreçlerde çevreye daha hızlı uyum sağlayarak öğrenen örgütlere dönüşmektedir (Basım, Şeşen, 2009).

Örgütler, içinde buldukları popülasyonda meşruiyetlerini sağlayabilmek amacı ile ihtiyaç duyduklarında mutasyona uğrayıp doğal seleksiyondan korunmak için, niş pazarlar keşfetmek, popülasyona dahil olmak, popülasyon yoğunluğu ve rekabete dayalı etkileşimleri doğru analiz etmek zorundadır. Örgütsel ekoloji kuramındaki yoğunluk bağımlılığı anlayışı, popülasyonun yaşam, doğum, ölüm, büyüme, evrimleşme süreçleri, topluluk olarak etkileşimleri, kaynak edinimleri, rekabet yoğunluğu ve etkileşimsel yoğunluk gibi unsurlar ile çevrenin maksimize edilebileceğini ifade eder. Popülasyonların ve rekabetçilerin iyi analiz edilmesi ile oluşturulabilecek stratejiler, yoğunluk bağımlılığı anlayışındaki maksimizasyon ve doğal seleksiyondan örgüt yapılarının korunup, yaşam sürelerinin uzatılmasını sağlayacaktır.

2.2.7. Örgütsel Ağlar Kuramı ve Değişim

Örgütsel Ağlar Kuramının odak noktasını “sosyal bağlar ekonomi ve örgütlerde nasıl şekillenir?” sorusu oluşturmaktadır. Kuramın çıkış noktasını oluşturan etkenler şu şekilde sıralanmaktadır. Sosyal yerleşiklik kavramı (Granovetter, 1985), sosyal sermaye (Bourdieu, 1986; Coleman, 1988), ağ düzenekleri kapsamında merkezilik (Jablin, Putnam, 2001), güçlü bağlar (Coleman, 1988), zayıf bağlar (Granovetter, 1973), yapısal boşluklar (Burt, 1992), örgütler arası ağ ilişkileri (Oliver, 1990), sosyal ağ analiz yöntemidir. Bu kuramın en önemli özellikleri; indirgemeci olmaması, doğrusal mantığı esas almaması, geleneksel sosyolojideki “sosyal davranışların birey davranışlarının toplamı olduğu” görüşünü reddetmesidir (Emirbayer, Goodwin, 1994). Sosyal bağların ekonomi ve örgütlerde nasıl şekillendiğine odaklanır. Kuram, kullandığı ağ analizi yöntemiyle kurumların örgütlerinin birbirinden bağımsız olmadıklarını, aralarındaki etkileşimlerden oluşan veri analizlerine odaklanılması gerektiğini belirtir (Parkhe vd., 2006).

Örgütsel ağlar konusunda davranış kişilerarası ilişki ağlarında yerleşiktir (Granovetter, 1985). Yerleşiklik kavramı pasif piyasalarda ve ekonomik değişimin zor olduğu zamanlarda daha önemli hale gelmektedir (Killduff, 1990). Yerleşiklik, aktörlerin sosyal hayatta olan bağlarının hayatla olan kopmazlık özelliğini vurgulamaktadır (Beckert, 2003). Bu kavramla, kişilerin ekonomik hayatı boyunca oluşan sosyal etkileşimlerinde, şahsi menfaatleri ile bağlantılı maddi değerlerden çok, sosyal ortamdaki duruşunu ve sosyal edinimlerini korumaya eğilimli olarak hareket edeceği anlatılmaktadır (Polanyi, 1992). Ekonomik ilişkilerde sosyal bağlar önemlidir. Ekonomik davranış kişiler arası ilişkilerde yerleşiktir (Granovetter, 1985). Sosyal yerleşikliğin yüksek olması ile taraflar arasındaki mübadele ve alım-satım işlemlerinde finansal kararların

verilmesinde ve aktörler arasındaki rekabetin yapısında sosyal ağlar belirleyici rol oynamaktadır (Granovetter, 1985). Değerli kaynaklara ulaşma konusundaki rekabet avantajı sosyal ağlar içinde önemli konumda bulunma, güçlü bağlantılara sahip olma, merkezde konumlanma sayesinde elde edilebilmektedir. Sosyal yerleşiklik, örgüt düzeyindeki analizlerde, fiyatın sabitlenmesi ve küçük firmaların yok olması ile üretime ilişkin kurulum standart bilgilerinin dolaşımı üzerinde etkili olabilmektedir. Yerleşiklik kavramı etkin değilse değişimin gerçekleşmesi zor olacaktır.

Sosyal sermaye, arkadaşlığa, tanışıklığa dayalı, karşılıklı ağ ilişkileri ile elde edilen soyut ya da somut yararlar olarak tanımlanabilmektedir (Gargiulo, Benassi, 2000). Bir birey ya da sosyal bir birlik tarafından oluşturulan ilişkiler ağında elde edilebilecek mevcut ve muhtemel kaynaklardır (Bueno vd., 2004). Taraflar arasındaki sıradan ilişkilerin sosyal ilişkilere dönüşmesi ve tarafların fayda sağlaması ile oluşmaktadır (Burt, 1992). Bu dönüşüm güven ortamının oluşturulması ile gerçekleşmektedir. Güven ortamının ilişkilere sosyal bir nitelik katarak sosyal sermayeye dönüşmesinde iki ayrı görüş dikkat çekmektedir. Birincisi, tarafların birbirleri ile sosyal nitelikli olmayan bağlantılarının zaman içerisinde bir güven ortamı yaratarak sosyal nitelik kazanmasıdır. İkincisi, birbirleri ile ilişkisi olmayan tarafların benzer ya da ortak özelliklerinin güven ortamı yaratarak sosyal bağın oluşmasıdır. Her iki görüşte de en önemli kavramlar birey ve örgüttür (Tsai, Ghosal, 1998). Bireysel açıdan sosyal sermaye, çalışanlara iş arama sürecinde, mesleki başarı elde etmede, tedarikçilerle ilişkilerin güçlendirilmesinde yardımcı olmaktadır (Bueno vd., 2004). Örgütsel düzeyde, geniş sosyal ağlara sahip örgütler rakiplerine karşı büyük rekabet avantajı elde edeceklerdir (Gargiulo, Benassi, 2000).

Ağ düzeneğinde merkezde konumlanmış aktörler, bağlantı sayısı bakımından en fazla bağlantıya sahip olanlar (Burt, 1992) olduğu için, gücü elinde bulunduracaktır. Bu da örgüte yeterlilik, bilgiye ulaşma, kaynak akışını kontrol edebilme, inovasyon gibi avantajlar sunacaktır (Gargiulo, Benassi, 2000).

Sosyal ağ düzeneğinde sayıca fazla olan aktörler arasında herhangi bir bağlantı olmaması durumu “yapısal boşluk” olarak tanımlanmaktadır (Burt, 1992). Yapısal Boşluk Kuramı ise birbirleri ile ilişkisi olmayan aktörlerin arasındaki bilgi akışının aracı ya da köprü görevi gören aktörlerin yapısal boşluğu doldurarak, yapı içerisinde kontrol ve bilgi erişimi avantajını sağlaması olarak devreye girmektedir (Burt, 1992). Bu bağlamda Yapısal Boşluk Kuramı hem örgütsel, hem de yönetimsel

avantajlar sağlamaktadır. Yapısal boşluklar arasında aracılık konumu üç üstünlük sağlamaktadır. Bu üstünlükler “alternatif bakış açısı ve uygulamalara ulaşma yeteneğinin sağlanması”, “sosyal sistemdeki yeni görüş ve düşüncelere erken ulaşılması”, “bir avantaj elde edileceği düşüncesi ile gruplara düşüncelerin aktarılmasının sağlanması” dır (Burt, 2005).

Örgütler kendi çevrelerinde güç kazanmak için sosyal ağları genişletmeye çalışırlar. İşbirliği temelinde organizasyonlar arası etkileşimler öncelikle düşük güven düzeyinde, riski az, küçük çaplı, gayri resmi olan ilişkilerle başlar (Ring, Van De Ven, 1994). Zaman içerisinde bu ilişkiler örgütler arası yerleşik biçime dönüşürler (Gulati, Gargiulo, 1999). Örgütler arası ağ kurma ihtiyacının nedenleri; kaynak açısından; kaynakların kıt olduğu ve dışarıdan elde etmenin zor olduğu durumlarda başka örgütler ile bağlantı oluşturma eğilimi ortaya çıkacaktır (Oliver, 1990). Bilgi alış verişini açısından; Örgütlerin birbiri ile sosyal ilişkiler kurmaları farklı aktörlerden gelen bilgi ile çevresel değişime uyum sağlanmasında etkili olmaktadır (Hammond, Gleen, 2004). İletişim açısından; Ağ düzenekleri örgütler için diğerleri ile iletişimlerini sayesinde tepki gözleme imkânı sunmaktadır (Kraatz, 1998). Çevresel belirsizlik açısından örgütlerin diğer örgütlerle iletişim kurarak bilgiyi elde etmeleri çevresel belirsizliklerin azaltılmasında avantaj sağlamaktadır (Koka vd., 2006).

Örgütsel Ağlar Kuramında, örgüt sınırlarının tarayıcılık rolünü kurucunun üstleneceği belirtilmektedir (Van De Ven, 1976). Bu bağlamda, kurucunun kişisel bağlantıları örgütsel ağ bağlantılarının kurulmasını sağlayacaktır. Örgütlerin özellikle kuruluş aşamasında oluşturulan ilişkiler, arkadaşlığa, tanışıklığa dayalı, karşılıklı ağ ilişkileri ile gerçekleşecek ve kurucunun ün ve itibarı ile doğrudan ilişkili olarak kurulacaktır. Kuruluş aşamasında oluşturulan güçlü ve yerleşik bağlantılar kurucunun örgütün meşruiyetini ve sürekliliğini sağlayabilmesi için gereksinimi olan birçok kaynağı edinebilmesinde güçlü etkiye sahiptir (Greve, Salaff, 2003). Kuruluş aşamasında kurucunun süreç yönetimi, ağ düzenindeki ilişkilere katkısı açısından bakılacak olursa, belirsizlik seviyesi en az olan ilişkileri devam ettirme ve güçlü ağ ilişkilerinin sürekliliğini sağlama yönünde olması gerekmektedir (Hallen, 2008). Ekonomik yapıların değişimi sayesinde örgütlerin dış kaynak kullanma gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Bu da örgütün ağ düzenindeki diğer örgütlerle ilişkisel yapısını geliştirmesini sağlayacaktır. Geliştirilen ağ yapısında merkezi rolde olan örgüt kaynağı elinde bulunduran, yani ağ düzenine hâkim olandır. Endüstriyel alanda ise örgütsel aktörler ağ düzenindeki sınırları ve değişim ilişkilerinin

yapısını kendisi oluşturmaktadır. Öncelikle iktisadi nitelik taşıyan bu ağ ilişkisi zamanla bilgi paylaşımı, ağlar arası etkileşim ve güçlü bağlar kurma şekline dönüşecektir. Zorunlu olarak değişime eğilim, örgütsel yapının kurallarının belirleyici ya da kısıtlayıcı olma özelliğini şekillendirecektir (Uzzi, 1997). Bu bağlamda örgüt, müşteri beklentilerine daha hızlı cevap verebilme kapasitesini arttırarak, örgütün bilgi yerleşikliğini, kalite sürdürülebilirliğini, üretim faktörü yapılanmasını, verimliliğin ve kar marjının arttırılmasını, süreç yönetim stratejilerinin geliştirilmesini, teknolojik yeniliklerin takip edilmesini sağlayacaktır (Sayli vd., 2006). Örgütlerin diğer örgütler ile ağ düzeneğindeki iletişim bağları bilgiyi edinimlerini kolaylaştırarak, çevresel belirsizliklerin azaltılmasında avantajlar sağlamaktadır (Koka vd., 2006).

2.2.8. Makrokurumsal Bakış Açısı ve Değişim

Makrokurumsal Bakış Açısı örgütsel formların şekillenmesinde örgütün faaliyette bulunduğu devlet, finansal sistem, eğitim, öğretim sistemleri gibi ana yapıların rolünü vurgulayan bir bakış açısıdır. Örgütlerin çevrelerinden kaynaklı ortak problemler örgüt formlarının birbirlerine benzemesine sebep olmaz. Her örgüt yapısı kendi kurumsal çerçevesine göre çözümler üretirler (Whitley, 1994). Örgütsel yapılar kurumsal çevreye göre şekillenir ve her ülkede bu şekillenme farklılıklar gösterir. Kuram, buradan yola çıkarak ekonomik determinizmi reddeder (Gökşen, 2007). Makrokurumsal Bakış Açısı, bir ülkenin kurumlarının kendine has bir kurumsal mantığı, otoriter ilişkiler modeli ve iş sistemleri yarattığını savunur. Bu bağlamda, her kurumsal çevrede faydalı olabilecek etkin bir örgütsel formdan bahsedilemez. Kurama göre, iki ülke şirketlerinin benzer özellikler göstermesi ancak, aynı çevre özelliklerine sahip olması ile mümkün olabilmektedir. Örgütsel formların şekillenmesinde aktörlerin etkisi vardır. Kültürel determinizmi reddeder. Buna göre aktörler stratejilerini kültürel değerlerden değil, kurumsal çevrelerin etkisi ile şekillendirirler (Sözen, Basım, 2012).

Yapısal Koşul Bağlılık Teorisinin her çevrede ve koşulda etkin olabilecek ideal bir örgüt tipi bulunmadığını savunan temelinde iş çevresinin belirsizliği, kullanılan teknoloji, büyüklük, sahiplik yapısı, yaş, strateji gibi faktörlerin örgüt yapısını şekillendirdiği öne sürülmüştür (Maurice vd., 1980).

Makrokurumsal Yaklaşım kültürel yaklaşımları eleştirir. Çünkü bir ülkede birden fazla kültür yapısı olabilir, ancak tek bir kurumsal çevre vardır. Bu nedenle ülkelerin kurumsal bakış açıları kültürel yapılarından

daha etkindir. Makrokurumsal Bakış Açısı örgütsel yapı üzerinde durmaz, örgütsel form üzerinde durur. Nüfus çevre bilimcilerine göre aynı formu taşıyan örgütler çevreye aynı tip bağımlılık gösterirler ve çevresel değişikliklerden aynı oranda etkilenirler. Makrokurumsal Bakış Açısı örgütlerin çevrelerine olan bağımlılığını ve bu çevredeki değişikliklerin örgüt sosyal çevrelerine olan bağımlılığını ve bu çevredeki değişikliklerin örgüt üzerindeki etkisini inceler. Makrokurumsal Bakış Açısında örgütler incelenip diğer örgütler ile karşılaştırılınca, sadece yapısal özellikler üzerinde durulmaz. Örgütün sahiplik yapısı, kullandığı büyüme modelleri, faaliyet çeşitliliği, büyüklüğü, başka örgütler ile ilişki doğası incelenir. Makrokurumsal Bakış Açısı, çevre-örgütsel form ilişkilerini incelediği gibi, örgütsel formun çeşitli boyutları arasındaki ilişkileri de incelemektedir (Akış, 2007).

Makrokurumsal yaklaşım, sosyal etki, otorite ve ulusal iş sistemleri yaklaşımları ile ulusal düzeyde araştırmaların yapılmasına öncülük etmektedir. Bu yaklaşımların tümü, örgütlerin verimlilikle birlikte, kurumsal çevre ile uyum ve meşruiyete ihtiyaç duyduklarını benimsemektedir (Akış, 2007).

Sosyal etki yaklaşımının temelini Maurice vd.'nin 1970'lerde Almanya ve Fransa'daki ücret sistemleri üzerinde yaptıkları karşılaştırmalı çalışma oluşturur. Buna göre büyüklük, teknolojik, sektörel ve yerel iş gücünün pazarı açısından birbirine eş şirket çiftleri üzerine yapılan çalışmalarda, iki ülke şirketleri arasında sadece ücret sistemleri değil, örgütsel yapı ve uygulamalar açısından da farklılıklar olduğu belirlenmiştir. Ülkelerin bu farklılıkları eğitim, öğretim, sosyal sınıflandırma, endüstriyel ilişkiler gibi kurumlarının farklılıklarından da kaynaklanmaktadır. Sosyal etki yaklaşımı toplumsal, politik ve ekonomik olayların sosyal bir perspektif kapsamında incelenmesi gerektiğini savunur (Maurice vd., 1980). Sosyal etki yaklaşımında örgütleri aktörler şekillendirirler. Aktörler de içinde buldukları sosyal çevrenin birer ürünüdür. Örgütlerde aktörler arasındaki çatışma ve çelişki durumları örgütleri sürekli olarak değişime yatkın bir ortam yaratır. Kurumların ve aralarındaki ilişkilerin zaman içerisinde süreklilik gösteren veya kesintiye uğrayan özellikleri ortaya çıkmadan değişim süreci ve sonuçları değerlendirirler. Örgütsel amaçlara ulaşma yolları sosyal çevre içerisinde şekillenmektedir. Maurice ve Sorge (2000), sosyal etki yaklaşımının asıl hedefinin örgütün amaçlarının da sosyal çevre tarafından şekillendirildiğini göstermek olduğunu belirtmiştir (Maurice, Sorge, 2000).

Hamilton ve Biggart (1988) örgütlere ekonomik ve politik bir çerçeveden bakarak otorite yaklaşımını oluşturmuşlardır. Otorite ilişkilerinin tarihsel

gelişimleri ile bireyler ve kurumlar içinde her toplumda var olduğunu belirtir. Örgütlerin tasarımlarında yeniliklerin örgütlerin içinde buldukları piyasa koşulları kapsamında olduğunu, fakat bu yeniliklerin örgütlenmede etkin bir rasyonel bakış oluşturmadığını ileri sürer (Hamilton, Biggart, 1988).

Hamilton ve Biggart (1988) otorite yaklaşımını Japonya, Güney Kore ve Tayvan'da örgütsel formları inceleyerek oluşturmuştur. Çalışmada firma yapıları ve ilişkilerinde farklılıklar olduğunu belirlenmiştir. Japonya'da devlet ve firma ilişkilerini işbirlikçi ortaklık olarak tanımlarken, Güney Kore'de politik kapitalizm, Tayvan'da ise tabaka ayrımı olarak örgütsel formları tanımlamışlardır. Japonya'da temel aktörler, piyasalar arasındaki topluluklar kaışa iken, Güney Kore'de şabol, Tayvan'da ise aile şirketleridir. Çalışmaya göre, örgütsel yapılar durumsal özelliklere göre oluşturulmaktadır. Örgütün formunu faaliyet gösterdiği ülkenin politik, ekonomik ve toplumsal kuralları şekillendirir. Tarihsel özellikler ile toplumsal yapı analiz edilebilir. Her örgüt kurumsallaşmış bir ilişkiler ağı içerisinde faaliyet gösterir. Bu ağ yapısı ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Örgütün yapısı yönetim şekli ve takip ettiği stratejiler üzerinde ağ yapısının önemli bir yeri vardır. Ekonomik ve kültürel etmenler piyasa ve ekonomik girişimlerin büyümesiyle açıkça anlaşılabilir, ancak örgütsel form en iyi toplumdaki otorite ilişkilerine göre anlaşılabilir. Bu anlamda, devlet ve girişimci ilişkisinin önemi ortaya konmaktadır (Hamilton, Biggart, 1988). Japonya, Güney Kore ve Tayvan'da örgütsel formlar bakımından sahiplik yapısı, yönetim, finans ve üretimde farklı örgütsel yapılarının olduğu ortaya konmuş ve ayırıcı örgütsel niteliklerinin birbirlerinden ve batı ülkelerinden farklılıklar gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu ülkelerden herhangi birinde faaliyet gösteren örgütlerin birbirine benzedikleri, izomorfik eğilimler gösterdikleri kabul edilmiştir. Teknik çevre baskıları veya rekabetçi eşbiçimlilik şekilleri bunlara birlikte kabul edilerek, Kuzeydoğu Asya'daki örgütsel formların rekabetçi bir birleşim yaratmalarından dolayı benzeştikleri ortaya çıkarılmıştır (Orru, vd., 1991).

Ulusal iş sistemleri yaklaşımında diğer iki yaklaşım gibi, örgütsel formu kurumsal çevrenin şekillendirdiği savunulmuştur. Bu nedenle de örgütler bir ülke içinde benzerlikler ve ülkeler arasında ise farklılıklar sergilemektedir. Bu yaklaşım, piyasa ekonomisi kapsamında ekonomik faaliyetlerin farklı, fakat eşit derecede başarılı şekillerde örgütlenebileceğini ve bir ülkede verimli bir şekilde faaliyet gösteren bir formun başka bir ülkede aynı sonuçları oluşturmayacağını ileri sürer (Sözen, Basım, 2012).

Whitley (1998), tüm ülkelerde geçerli tek bir örgütsel formun mümkün olmadığına odaklanırken, bir ülkedeki iş sisteminde yer alan örgütsel özelliklerin, örgütler arası etkileşim şekillerinin ve istihdam biçimlerinin, o ülkenin kurumsal bağlamı olan devlet, finansal sistem ve beceri ve iş geliştirme sistemlerinin şekillendirilmesi ile tarihsel değişimler sonucunda biçimleneceğini belirtmiştir.

Her ülkenin kendisine özgü ulusal iş sistemlerinin olduğunu, bu sayede de örgütsel formların benzeşmesinin çok zor olacağını belirtmiştir. Bu bağlamda küreselleşme çok geniş kapsamlı değildir. Küreselleşme nedeniyle meydana gelebilecek değişim, tarihsel değişim süreci, kurumsal ilişkiler dâhilinde, yörünge-bağımlı şekilde oluşacaktır. Değişim sadece globalleşme etkisi ile değil, az da olsa rekabet pazar etkisi ve uluslararasılaşma ile de gerçekleşebilecektir (Whitley, 1998). Ulusal iş sisteminin en temel niteliği olan yönetim yapısı, şirketlerin doğal yapısı ve kendilerine özgü davranışlarının değişimi de çok zor olabilmektedir. Uluslararası faaliyette bulunan şirketler birtakım değişimler yaşayabilmektedir. Fakat, değişim bu şirketlerin geleneksel iş sisteminin yapısını çok zor değiştirebilmektedir (Whitley, 1999).

Değişimin ele alınmasına yönelik makrokurumsal kuram, kurumsal çevrenin örgüt formlarının değişiminden çok var olanların nasıl korunduğuna odaklanır. Makrokurumsal Kuram aktöre hareket alanı sağlamadığı için, değişimi sadece dışsal etkilerden kaynaklı olarak kabul eder. Örgüt içi kaynaklardan dolayı değişimin olabileceğini göz ardı eder. Ayrıca kurumsal çevrenin uyumlu olmasından kaynaklı kabullenışı dış çevrenin etkilerini göz ardı ederek dile getirilmektedir. Whitley, kurumsal çevrede değişimin aynı boyutta tüm parçalarda değişime zorunlu olarak sebep olacağını belirtmiştir. Makrokurumsal Kuramda değişim buna bağlı olarak büyük yıkıma sebep olur. Kurumlar değişime karşı koyarlar, birbirlerini değişime karşı dizginlerler. Ancak eleştirmenlere göre, çevre tam bir uyum içerisinde olamaz. Kurumsal bir çevrenin herhangi bir parçasında olan değişim diğer parçaları etkilemeyebilir. Sistemin parçası değişirken, diğer parçaları aynı kalabilir. Kurumsal çevrede değişim süreklilik ile birlikte yaşanır (Whitley, 1992). Makrokurumsal Kuram, kurumsal açıdan ülkelerin tarihsel süreçleri doğrultusunda derin değişimlere izin vermemektedir. Globalleşme süreci, iş sistemlerinin değişmesinde büyük ve hızlı değişimlere neden olmayacaktır (Whitley, 1998). Kişiler, örgütlerini mevcut kurumlardan koruyan örgütsel alanların oluşturulması sayesinde, mücadeleyi kuralına göre uygulayabilmek için, değişim konusunda inisiyatif elinde bulundurabilirler, kendi kurallarını uygulayarak başarılı olabilirler. Dolayısı ile değişim, dönüşüm ve yenilik

mevcut ulusal kurumların yapısına uyan bir strateji geliştirilerek gerçekleştirilmelidir (Kleiner, 2005).

3. TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu araştırma, örgütsel süreçlerde örgütün fonksiyonel olarak çevresi ile arasında yaşanabilecek etkileşimleri ve bu etkileşimler sonucunda değişimle baş edebilme çabalarının ve değişime dirençlerinin neden geliştirildiğini kuramsal olarak belirlemektedir. Çalışmanın bulgularında örgütlerin değişime bakış açıları kuramsal olarak ele alınmış, her bir kuramın farklı noktalarında farklı yaklaşımlar ile örgütsel dinamiklerini geliştirdiği görülmüştür. Bu dinamikler doğrultusunda yeni bir bakış açısı elde edilmiştir.

Literatüre göre, örgütlerin sürdürülebilirliklerini sağlayabilmeleri ve etkili olabilmeleri için çevresel koşullara uyum sağlamış olmaları gerekmektedir (Donaldson, 1996). Örgütün, çevre koşullarına yapısal uyum sağlayabilmek ve çevresel belirsizlikleri azaltabilmek için çevre ile bilgi alışverişinde bulunması (Thompson, 1967), çevredeki kaynaklara bağımlılıkları (Sherer, Lee, 2002), faaliyetlerinin olası maliyetlerini göze alıp almamasına göre hiyerarşik, stratejik, organizasyonel veya piyasa yapılarına adapteolma çabaları, buldukları kurumsal çevreye uyumlarına göre eşbiçimlilik geliştirmeye zorlanmaları (DiMaggio, Powell, 1983), güçlü sosyal bağlara sahip olma ile merkezde konumlanma sayesinde avantaj sağlamaya (Uzzi, 1997) ve doğal seleksiyondan örgüt yapılarını koruyup yeni yapılar ve yetenekler geliştirerek meşruiyetlerini sağlamaya çalışmaları (Baum, Singh, 1994) ve sistemin parçasının değişirken var olanların korunmaya çalışılması (Whitley, 1992) örgütün yaşam ömrünün uzatılmasını sağlayan kuramsal kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüz örgütlerinde, bu kuramlardan yola çıkılarak değişime adaptasyon süreçleri değerlendirilebilir. Bu bağlamda tek bir kurama bağlı olarak değil de sistem yaklaşımından yola çıkılarak, bütünleşik yaklaşımların daha etkili olabileceği düşünülmektedir. Örgütün yaşam döngüsünün uzatılabilmesi için, yöneticilerin yönetsel süreçlerde ve örgütsel aktörlerin örgütsel süreçlerde değişimle baş etme mekanizmalarının geliştirilmesi gerekliliğini öğrenmeleri kaçınılmaz olmaktadır. Örgütün çevresel değişikliklere adaptasyon sürecinde yeni stratejiler ve yapısal düzenlemeler ile çevreye olan bağımlılıklarını azaltmak için kendilerine özgü kontrol mekanizmaları geliştirmesi temel alınmalıdır. Daha sonra çevresel belirsizliklerin yönetimi ve kontrol altında tutulması için birtakım maliyetleri göze almaları, kendileri ile

ortak çevreyi paylaşan diğer örgütlerle eşbiçimlilik geliştirmeleri, toplumsal ve teknolojik değişimler karşısında öğrenen ve öğrenmeye uyum sağlayan yapılar geliştirmeye çalışmaları ve örgütsel formlarını şekillendirme eğilimleri ile hayatta kalma stratejilerini geliştirmesi gerekmektedir. Dolayısı ile örgütün çevresindeki tehdit, fırsat ve değişim hızına göre yapı ve stratejik süreçlerini değiştirebileceği, çevrelerine olan bağımlılıklarını azaltarak gücü ellerinde bulundurabilmeleri için oluşturdukları yeni stratejiler, bilgi paylaşımı, örgütsel ağlar arası etkileşimle güçlü bağlar kurma şekilleri, güç ilişkileri, birbirlerine bağımlılıkları, meşruiyet ve farklı örgütsel form oluşturmaya çalışmaları ile bilgi gelişimi, buldukları sektörde gerçekleşen değişim sürecine uyum hızı, esneklik, çeviklik, örgütsel öğrenme yetenekleri ile rekabette avantaj elde edebileceğinin mümkün olabileceği görülmektedir.

Oluşturulabilecek bütünleşik yaklaşımlar, yöneticiler tarafından kariyer süreçlerinde örgütün farklı işlevsel stratejilerinin ele alınarak çevre ile güçlü ağ kanallarının belirlenmesini, örgütsel yönetim süreçlerinin ve örgütün uyguladığı içsel ve dışsal işlevsel protokollerin kolaylaştırılmasını, sürdürülebilirliklerini gerçekleştirme sürecinde büyük destek mekanizmalarının oluşturulmasını sağlayabilecektir. Örgütün faaliyet gösterdiği sektörde doğru stratejilerin belirlenmesi, uygulanması ve sürdürülmesi meşruiyetini ve kurumsallığını destekleyecektir. Örgütlerin çevre analizleri ve rekabet pazar analizleri sayesinde geliştirilen stratejileri, yaşam ömrünün uzaması ve gücü elinde bulundurması açısından avantajlar sağlayacaktır. Örgütlerin değişimin kaynaklarını ve gücü elinde tutan tarafı tanımaları ile daha etkili örgütsel değişim süreci gerçekleştirilebileceği görülecektir.

Bu çalışma örgüt kuramlarını, bu kuramların değişime bakış açılarını ele alması ve örgüt dinamiklerinin değişime uyum sağlama aşamalarını anlamak açısından literatüre genel bir bakış açısı kazandıracaktır. Ancak, belirli bir örgüt kuramına yönelik yapılabilecek çalışmalarda, bu çalışmaya göre daha detaylı araştırma yapılabilecektir. Ayrıca tek bir kuramın farklı sektörlere yönelik ampirik araştırmaları ile de literatüre katkıda bulunulabileceği düşünülmektedir.

Çalışmanın sadece yazın incelenmesi ile yapılmış olması, araştırmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada, her ne kadar kuramlar temel kavramları ile ele alınmış olsa da, çalışmamızın literatüre dayalı olması nedeniyle ampirik bir sonuç elde edilmesi ve örgütün hiyerarşik, pazar, teknolojik, temsil, stratejik pozisyon, karar mekanizmaları, maliyet avantajları, güç ilişkileri, performans koşulları, rekabetçi davranışı, stratejik pozisyonu, etkinlik, etkililik, yetkinlik, verimlilik, yeteneksel ve

yönetimsel süreçlerine ilişkin farklı kuramsal bakış açılarındaki dinamiklerinin araştırılması kapsam dışında olmaktadır. Bu nedenle, konu ile ilgili sonraki çalışmalarda, farklı sektörlerde farklı kuramsal yaklaşımlar ile tek bir bakış açısına ilişkin yapılabilecek ampirik araştırmalarda daha detaylı sonuçlar elde edilebileceği gibi çalışmanın açıklayıcılığına da katkıda bulunabileceği ön görülmektedir. Diğer yandan, yeni kuramsal yaklaşım olarak da oluşturulabilecek bütünleşik yaklaşımların ampirik olarak ele alınmasının yazına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akış, B. (2007). Türk İş Sistemindeki Değişimin Holdingler Arası İşbirliğine Etkisi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Ve Organizasyon Ana Bilim Dalı Doktora Tezi.
- Alchian, A., Demsetz, H. (1977). Production, Information Costs And Economic Organization, A. Alchian, Economic Forces At Work, 73-110, Indianapolis: Liberty Press.
- Alchian, A., Woodward, S. (1988). The Firm Is Dead, Long Live The Firm, Journal Of Economic Literature, 26(1), 65-79.
- Aldrich, H. E. (1999). Organizations Evolving, London: Sage, Max Weber Award For Best Book, American Sociological Association, Section On Organizations, Occupations And Work, 2000, George R. Terry Award, Academy Of Management, Best Management Book Published In 1999.
- Barnett, P., Carroll, G. (1995). Modeling Internal Organizational Change, Annual Review Of Sociology, 21, 217-236.
- Basım, H. N., Şeşen, H., Çetin, F. (2009). Değişim Ve Örgütler, (Ed. A. Kadir Varoğlu, H. Nejat Basım), Örgütlerde Değişim ve Öğrenme İçinde, 13-43, Ankara, Siyasal Yayınları.
- Basım, H. N., Şeşen, H. (2008). Örgütsel Öğrenme Ve Öğrenen Örgütler, (ed. Ş. Şimsek, A. Çelik), Çağdaş Yönetim Ve Örgütsel Başarım, Eğitim Kitabevi, 1.
- Baum, A. C. J., Singh, J. V. (1994). Evolutionary Dynamics Of Organizations, New York, Oxford U. Press.
- Baum, A. C. J. (1996). Organizational Ecology, S. Clegg, C. Hardy, W. Nord (Der.), Handbook Of Organization Studies, London, 77-114.
- Beckert, J. (2003). Economic Sociology And Embeddedness: How Shall We Conceptualize Economic Action? In: Journal Of Economic Issues 37, 769-787.
- Beckhard, R., Harris, R. (1987). Organizational Transitions: Managing Complex System Change, Reading, MA, Addison-Wesley.
- Beeson, I., Davis, C. (2000). Emergence and Accomplishment in Organizational Change, Journal Organizational Change Management, 13, 2, 178-189.
- Berle, A. A. Jr., Means, G. C. (1932). The Modern Corporation And Private Property, New York, Macmillan.

- Blau, P. M. (1970). A Formal Theory Of Differentiation In Organization, *American Sociological Review*, 35, 201-218.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms Of Capital, *İçinde*, J. G. Richardson (Ed), *Handbook Of Theory And Research For The Sociology Of Education*, 241-258, New York, Greenwood.
- Brouwer, R. (2000). Environmental Value Transfer: State Of The Art And Future Prospects, Received 5 November 1998; Received In Revised Form 15 June 1999, Accepted 16 June 1999, *Ecological Economics* 32, 2000, 137-152.
- Bueno, E., Salmodor, P. M, Rodriguez, O. (2004). The Role Of Social Capital In Today's Economy, *Journal Of Intellectual Capital*, 5(4), 556-574.
- Burns, T., Stalker, G. (1961). *The Management Of Innovation*, London: Tavistock.
- Burt, R. S. (1992). *Structural Holes: The Social Structure Of Competition*, Harvard University Press, Cambridge.
- Burt, R. S. (2005). *Brokerage And Closure: An Introduction To Social Capital*. Oxford University Press Oxford, UK.
- Carroll, G. (1985). Concentration And Specialization: Dynamics Of Niche With In Populations Of Organizations, *American Sociology*, 90, 1262-1283.
- Chandler, A. D. (1962). Strategy And Structure, Chapter In *The History Of The American Industrial Enterprise*, Cambridge, MIT Press, 1-3.
- Coase, R. H. (1937). The Nature Of The Firm, *Economics*, 4, 386-405.
- Coase, R. H. (1960). The Problem Of Social Cost, *Journal Of Law And Economics*, 3, 1-44.
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital In The Creation Of Human Capital, *American Journal Of Sociology*, 94 (Supplement), 95-120.
- Cooper, R., Burrell, G. (1988). Modernism, Postmodernism And Organisational Analysis: An Introduction. *Organization Studies*, 9(1), 91-112.
- DiMaggio, P. J., W. Powell. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism And Collective Rationality In Organizational Fields, *American Sociological Review*, 48, 147-160.
- Dinçer, Ö. (1994). *Örgüt Geliştirme Teori, Uygulama ve Teknikleri*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Davis, G. F., Powell, W. W. (1992). Organization- Environment Relations, M. Dunnette (Ed.), *Handbook Of Industrial And Organizational Psychology*, 316-375, Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Donaldson, I. (1996). The Normal Science Of Structural Contingency Theory, S. Clegg, C. Hardy ve W. Nord (eds) *Hnadbook Of Organization Studies*, 57-76, London.
- Duck, J. D. (1999). Değişim Yönetimi, (çev. Meral Tüzel), *Değişim İçinde*, 61-83, İstanbul: Mess Yayınları,
- Emirbayer, M., Goodwin, J. (1994). Network Analysis, Culture And The Problem Of Agency, *American Journal Of Sociology*, 99, 1411-1454.

- Erdil, O., Kalkan, A., Alparslan, A. M. (2010). Örgütsel Ekoloji Kuramından Stratejik Yönetim Anlayışına, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12 (1), 17-31.
- Gargiulo, M., Benassi, M. (2000), Traped In Your Own Net? Network Cohesion, Structural Holes And The Adaptation Of Social Capital, *Organization Science*, 11 (2), 183-196.
- Geyskens, L., Steenkamp, J., Kumar, N. (2006). Make, Buy Or Ally: A Transaction Cost Theory Metaanalysis, *Academy Of Management Journal*, 49, 519-543.
- Gökşen, N. S. (2007). Makrokurumsal Bakış Açısı: Bir Değerlendirme. A. S. Sargut ve Ş. Özen. (Der.), *Örgüt Kuramları*, 331-377, Ankara, İmge Yayınevi.
- Greenwood, R., Suddaby, R., Hinings, C. R. (2002). Theorizing Change: The Role Of Professional Associations In The Transformation Of Institutionalized Fields, *Academy Of Management Journal*, 45, 58-80.
- Granovetter, M. (1973). The Strength Of Weak Ties, *American Journal Of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Granovetter, M. (1985). Economic Action And Social Structure: The problem Of Embeddedness”, *American Journal Of Sociology*, (91), 481-510.
- Greve, A., Salaff, J. W. (2003). Social Networks And Entrepreneurship, *The Norwegian School Of Economics And Business Administration And Department Of Sociology, The University Of Toronto Entrepreneurship Theory And Practice*, 1-22.
- Gulati, R., Gargiulo, M. (1999). Where Do Interorganizational Networks Come From? *American Journal Of Sociology*, 104(5), 1439-1493.
- Hallen, B. L. (2008). The Causes And Consequences Of The Initial Network Positions Of New Organizations: From Whom Do Entrepreneurs Receive Investments? *Administrative Science Quarterly*, 53, 685-718.
- Hamilton, G. G., Biggart, N. W. (1988). Market, Culture And Authority: A Comparative Analysis Of Management And Organization In The Far East, *American Journal Of Sociology*, 94, 52-94.
- Hammond, C. S., Glenn, M. L. (2004). The Ancient Practice Of Chinese Social Networking: Guanxi And Social Network Theory, *Emergence*, 6(1-2), 24-31.
- Hannan, M. T., Freeman, J. (1989). *Organizational Ecology*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Hellriegel, D., Slocum, J. W. (1973). Organizational Design: A Contingency Approach, *Business Horizons*, 16(2), 59-68.
- Jensen, M., Meckling, W. (1976). Theory Of The Firm: Managerial Behavior, Agency Costs And Ownership Structure, *Journal Of Financial Economics*, 3, 305-360.
- Kleiner, T. (2005). Building Up An Asset Management Insudtry: Forays Of An Anglo-Saxon Logic Into The French Business System, M. L. Djelic ve S. Quack. (Der.), *Globalization And Institutions*, 57-82, London, Edward Elgar.

- Koka, R. B., Madhavan, R., Prescott, J. E. (2006). The Evolution Of Interfirm Networks: Environmental Effects On Ppterns Of Network Change, *Academy Of Management Review*, 31(3), 721-737
- Kraatz, M. S. (1998). Learning by Association? Interorganizational Networks And Adaptation To Environmental Change, *Academy Of Management Journal*, 41(6), 621-643.
- Lambdsdorff, J. G. (2003). How Corruption Affects Persistent Capital Flows, *Economics Of Governance* 4(3).
- Lewin, K. (1951). *Field Theory In Social Science*, New York, Harper And Row.
- Maurice, M., Sorge, A., Warner, M. (1980). Societal Differences In Organizing Manufacturing Units: A Comparison Of France, West Germany And Great Britain, *Organization Studies*, 1(1), 59-86.
- Maurice, M., Sorge, A. (2000). *Embedding Organizations: Societal Analysis Of Actors, Organizations And Socio-Economic Context* (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company).
- Mayhew, E. (2006). *Organizational Change Processes*. İçinde Brenda B. Jones ve Michael Brazzel (Ed.), *The NTL Handbook Of Organization Development And Change: Principles, Practices, And Perspectives*, 104-120, San Francisco, CA, Pfeiffer.
- Meyer, A., Rowen, B. (1977). Institutionalized Organizations: Formal Structure As Myth And Ceremony, *American Journal Of Sociology*, 83, 340-363.
- North, D. C. (2010). *Understanding The Process Of Economic Change*, New Haven, CT, Princeton University Press.
- North, D.C. (2002). Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans. (Çev.: G. Ç. GÜVEN). İstanbul: Sabancı Yayınları.
- Oliver, C. (1990). Determinants Of Interorganizational Relationships: Integration And Future Directions, *Academy Of Management Review*, 15(2), 241-265.
- Orru, M., Biggart, N. W., Hamilton, G. G. (1991). Organizational Isomorphism In East Asia, (Der.) W. W. Powell and P. J. Di Maggio, *The New Institutionalism In Organizational Analysis*, 361-389. The University of Chicago Press, Chicago.
- Parkhe, A., Wasserman, S., Ralston, A. D. (2006). New Frontiers In Network Development, *Academy Of Management Review*, 31(3), 560-568.
- Parsons, T. (1956). Suggestions For A Sociological Approach To The Theory Of Organizations-I, *Administrative Science Quarterly*, 1(1).
- Pfeffer J. (1976). Beyond Management And The Worker: The Institutional Function Of Management, *Academy Of Management Review* 1(2), 36-46.
- Pfeffer, J., Salancik, G. R. (1978). *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*, Harper and Row, New York.
- Polanyi, K. (1992). *The Economy As An Instituted Process*, Granovetter, M. (der), *The Sociology Of Economic Life*, New York, Westview Press.

- Powell, W. W. (1991). Expanding The Scope Of Institutional Analysis, In W. W. Powell, P. J. DiMaggio (Eds.), *The New Institutionalism In Organizational Analysis*, 183-203, Chicago, IL, University Of Chicago Press.
- Ring, P. S., Van De Ven, H. A. (1994). Developmental Processes Of Cooperative Inter-Organizational Relationships, *Academy Of Management Review*, 19(1), 90-118.
- Sabuncuoğlu, E. T. (2008). Liderlik, Değişim Ve Yenilik, (Ed. Celalettin Serinkan), *Liderlik Ve Motivasyon İçinde*, 63-82, Ankara, Nobel Yayınları.
- Appelbaum S. H., Hughes, B. (1998), Ingratiation As A Political Tactic: Effects Within The Organization, *Management Decision*, 36(2), 85-95.
- Sargut, A. S., Özen, Ş. (2007). Örgüt Kuramları, İmge Kitabevi, 1. Baskı, 237-330.
- Sayli, H., Kurt, M., Baytok, A. (2006). Şebeke (Network) Organizasyon Yapılarının Rekabet Gücü Kazandırma Rolü ve Afyonkarahisar Mermer Sektöründe Bir Uygulama Örneği, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 31-46.
- Scott, W. R. (1995). *Institutions And Organizations*. London, Sage Publications.
- Seo, M. G., Creed, W. E. D. (2002). Institutional Contradictions, Praxis And Institutional Change: A Dialectical Perspective. *Academy Of Management Review*, 27 (2), 222-247.
- Sherer, P. D., Lee, K. (2002). Institutional Change In Larger Law Firms: A Resource Dependency And Institutional Perspective, *Academy Of Management Journal*, 45(1), 102-119.
- Smither, R. D., Houston, J. M., McIntire, S. D. (1996). *Organization Development: Strategies For Changing Environments*, New York, Harper Collins College Publishers.
- Sözen, H. C., Basım, H. N. (2012). Örgüt Kuramları, Beta Yayınları, 91-115.
- Thompson, J. D. (1967). *Organizations In Action*, McGraw Hill.
- Tsai, W., Ghoshal, S. (1998). Social Capital And Value Creation: The Role Of Intrafirm Networks, *The Academy Of Management Journal*, 41(4), 464-476.
- Uzzi, B. (1997). Social Structure And Competition In Interfirm Networks: The Paradox Of Embeddedness. In M. Granovetter And R. Swedberg (Eds.), *The Sociology Of Economic Life*, Boulder, CO, Westview Press, 207-238.
- Van de Ven, A. H. (1976). On The Nature, Formation And Maintenance Of Relationships Among Organizations, *Academy Of Management Review*, 1, 24-36.
- White, L. (2000). Changing the whole system in the public sector, *Journal of Organizational Change Management*, 13, 2, 162-177.
- Whitley, R. (1992). *Business Systems In East Asia*, London: Sage.
- Whitley, R. D. (1994). Dominant Forms Of Economic Organization In Market Economies, *Organization Studies*, 15(2), 153-182.

- Whitley, R. D. (1998). Internationalization And Varieties Of Capitalism: The Limited Effects Of Cross-National Coordination Of Economic Activities On The Nature Of Business Systems, *Review Of International Political Economy*, 5(3), 445-481.
- Whitley, R. D. (1999). *Divergent Capitalism: The Social Structuring And Change Of Business Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Williamson, O. (1979), Transaction-Cost Economics: The Governance Of Contractual Relations, *Journal Of Law and Economics*, 22(2), October, 233-261.
- Zucker, L. G. (1977). The Role Of Institutionalization In Cultural Persistence, *American Sociological Review*, 42,

Türkiye ve Azerbaycan Ticari İlişkilerine Yönelik Bir Değerlendirme*

An Evaluation Of Trade Relations Between Turkey And Azerbaijan

Meltem KESKİN KÖYLÜ*

Öz: Aynı kültürden gelen aynı ana dilli konuşan Türkiye ve Azerbaycan, tarih, soy bağı olduğu kadar ticari ve ekonomik alanlarda da birbirleri ile sıkı işbirliği geliştirebilmişlerdir. İki ülke arasında ilişkiler karşılıklı maddi çıkarların çok ötesindedir. Bundan dolayıdır ki pek çok ülke Azerbaycan'da sadece petrolle ilgili iş alanlarına yatırım yaparken Türkiye'den ülkeye giren yatırımlar petrol dışı sektörlerde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada iki ülkenin ticari ilişkiler boyutu incelenmektedir. Azerbaycan ekonomisinin petrole bağımlılığı ülkeyi kırılgan hale getirmekte olup doğal kaynakların laneti olgusunu tersine çevirebilecek çabaları Türkiye ile geliştirilebilecek uluslararası ticari işbirliği ile aşma yolları tartışılmaktadır. Bu amaçla yıllar içinde iki ülkenin yaptığı ticaret pariteleri ve ülkelerin gelişmeye elverişli sektörel bazı ürünler belirlenerek ülkeler arası ticari ilişkileri geliştirebilecek unsurlar değerlendirilmiştir. Azerbaycan ve Türkiye arasında sürdürülebilir ekonomik gelişmelerin oluşturulmasının yollarını belirleyebilmek için ikincil veriler ışığında ampirik çalışma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Azerbaycan ekonomisi, Türkiye, Ticari İlişkiler

Abstract: Turkey and Azerbaijan, two countries with the same culture and language, have a tight trade and economic connection, as well as a connection in heritage and history. The relations between two countries are well beyond materialistic expectations. Therefore, although many countries invest in petroleum related areas, Turkish investments are on different areas. In this study, the trade relations between these two countries are investigated. It is also discussed how the trade relations with Turkey can improve the strength of the Azerbaijan's economy, as it is fragile by being dependent on petroleum. With this aim, the trade parities, developable sectoral products of these countries are determined to evaluate the elements that can improve the mutual trade of these two countries. An empirical study is made in light of secondary data, to determine the ways for sustainable developments in Azerbaijan and Turkey's economic relations.

Keywords: Foreign Trade, Azerbaijan Economy, Turkey, Business Connection

Geliş Tarihi: 11.12.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Ankara, Ufuk Üniversitesinde 3-5 Mayıs 2018 düzenlenen Uluslararası Kültür ve Bilim Kongresinde (UKBK) sunulan özet bildirden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, meltemkeskinkoylu@hotmail.com

1. GİRİŞ

Küreselleşme ile birlikte dış ticaret ve uluslararası finansal işbirlikleri önemlerini artırarak hızla değişmeye başlamıştır. Ülkeler özellikle ticarete işbirliği yapmanın avantajlarını değerlendirmişlerdir ve ticari işbirliği için gerekli yapıları oluşturmuşlardır. Azerbaycan ve Türkiye bağımsız Türk devletleri arasında ekonomi alanında işbirliği yapılanmasına öncülük yapabilecek birikimlere sahip iki ülkedir.

Haydar Aliyev'in "Bir millet, iki devlet" özdeyişinde vurguladığı üzere Türkiye ve Azerbaycan bir bütünün parçalarıdır. Her alanda olduğu gibi iki ülke ticari ilişkiler boyutu ile de fiziksel mesafeye rağmen birbirlerine yakındır ve bağılırlar. Özellikle Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinden (SSCB) ayrılması ile birlikte serbest piyasa sistemine geçiş aşamasında Türkiye ile olan ticari ilişkilerde hız kazanmıştır. İki ülke arasında ticaret ve ekonomi alanında yapılan ilk anlaşma 1992 yılında imzalanan "Ticari ve Ekonomik İşbirliği" anlaşmasıdır. Yurt dışına açılmak isteyen Türk iş insanları, dil ve kültürel benzerliklerinde avantajlarını kullanarak Azerbaycan'a yatırımlarını yönlendirmişlerdir. Sağlıktan eğitime, bankacılıktan inşaata kadar geniş yelpazede Azerbaycan'da sosyal hayatın her alanında Türkiye'den doğrudan yatırımlar yapılmıştır. Bu yatırımlardan bazıları Azerbaycan'ın lokomotif sektörü haline de dönüşmeyi başarmışlardır. Pek çok ülke Azerbaycan'a yaptıkları yatırımlar petrol ve doğal gaz üretimine yönelik yaparken 2007 yılı itibari ile Türkiye petrol dışı doğrudan yatırım yapan ülkeler arasında birinci sırayı almıştır. Yine de iki ülke arasında ticaret alanında yaşanan sıkıntılar da mevcuttur. Azerbaycan ile Türkiye'nin direkt kara bağlantısının bulunmaması ticaretin lojistiği açısından dezavantaj gibi görünmekle beraber "Türk Kapısı" olarak adlandırılan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Azerbaycan'a kara bağlantımızı oluşturması açısından önemlidir. Nahçıvan doğrudan Azerbaycan'a sınırları bulunmamakla birlikte, Azerbaycan'la olan kara bağlantımızda önemli bir yeri vardır.

Türkiye Azerbaycan ticari ilişkilerinde iş insanlarının ticarete yaşadıkları bazı sıkıntılar bulunmaktadır. Hâlihazırda ticaretin gelişimine engel teşkil

eden ve edebilecek problemler belirlenmiş ve iki ülke ticaretinde, mevcut ve ileride muhtemel gelişebilecek problemlerin aşılacak karşılıklı doğrudan yatırımların ve ticaretin geliştirilmesi için gerekli önlemlerin neler olduğu çalışmada vurgulanmıştır. Bu bağlamda geçmişten günümüze iki ülke arasında gerçekleşen ticaret de incelenmiştir.

Çalışmada kullanılan sayısal veriler, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, Azerbaycan Ekonomik Bakanlığı, Trade Map (ITC) ve Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı (TÜİK) verilerine dayanmaktadır.

2. AZERBAYCAN

Azerbaycan, Avrasya'nın Kafkaslar bölgesinde 86,600 km²'lik yüzölçümüne sahiptir. Ülke, kuzeyde Rusya Federasyonu, güneyde İran, batıda Gürcistan ve Ermenistan ile komşudur. Doğuda Hazar Denizi yer almaktadır. Azerbaycan'ın etnik sitesi şöyledir; nüfusun %91,6 Azerbaycan Türkü, %2 Lezgi, %1,3 Rus, %1,3 Ermeni, %1,3 Talış, %0,6 Avar, %0,4 Türk, %0,3 Tatar, %0,3 Tat %0,3 Ukraynalı, %0,1 Sahur, %0,1 Gürcü, %0,1 Kürt ve %0,1 diğer etnik gruplardır. Azerbaycan toplam nüfusunun 0-14 yaş aralığı % 22,6'yı, 15-64 yaş aralığı % 70,2'i ve 65 ve üstü yaş aralığında % 6,8'i oluşturmaktadır (MFA, 2018).

Azerbaycan'ın resmi dili Azerbaycan Türkçesidir. Rusça ise halkın genelinde yaygın olarak bilinmekte ve kullanılmaktadır. Ayrıca coğrafi bölgelere göre sınıflandırılmış ve günümüzde kullanılan lehçeleri de bulunmaktadır. Bunlar; Bakü, Guba, Şamahı lehçeleri ve Lenkeran, Muğan ağızları, Gence, Kazak, Karabağ lehçeleri, Şeki lehçesi, Zakatala-Gah ağızları ve Nahcivan, Ordubad lehçeleridir.

Tüm arazisinin yaklaşık yarısı tarıma elverişli olan ülke on ekonomik bölgeye ayrılmıştır. Abşeron Ekonomik Bölgesi; Bakü ve Sumgayıt gibi şehirleri de içinde bulunduran bölge olup ekonomik önemi oldukça belirgindir. Abşeron bölgesinde bolca tedavi merkezleri yer almaktadır. Yine bölgenin volkanik çamurları, kaplıcaları ve kapalı göllerin tedavi amacı ile kullanılmaktadır. Lojistik üs olarak kullanılan bölge Hazar denizine kıyısı olması nedeni ile kara ve hava taşımacılığının yanı sıra

deniz ulaşımında yapılabilmektedir. Aran Ekonomik Bölgesi; 21 430 km²'lik yüzölçümünün büyük bir bölümü deniz seviyesinin altındaki ovalardan oluşmuştur ve Gürcistan, İran ve Türkiye ile yol bağlantısını sağlayan oldukça verimli bir bölgedir. Bunun için toplam nüfusun % 20,5'i bu bölgede yaşar. Gence-Kazak ekonomik bölgesi Azerbaycan'ın batısında yer alır. Ülke sanayisinin %12-13'ü karşılaman bölge ülkenin ikinci büyük sanayini oluşturan bölgedir. Gence ve Daşkesen'de maden çıkarma ve işleme tesisleri bulunmaktadır. Ayrıca bu bölgede ağır sanayi olarak adlandırılan sanayide önemli yer tutmaktadır. Güney Ekonomik Bölgesi; İran ile sınır oluşturur. Sahip olduğu toplam arazinin %26'sı ormanlarla kaplı olan bölge Lenkeran ovası ve Talış dağlarından oluşan iki bölümden oluşur. Üstelik dünyada oluşan toplam 13 iklim çeşitliliğinin 7'si bu bölgede izlenebilmektedir. Bölge, üzüm, çay, her türlü sebze, hububat, tütün ve narenciye ürünleri başta olmak üzere tarımda çok gelişmiştir. Ayrıca hayvancılıkta önemli yeri kapsamaktadır. Kuzey bölgesi Şeki - Zakatala ve Guba - Haçmaz ekonomik bölgelerini kapsar. Bölge dağlıktır. Mineral ve madenler bakımından zengin bölgede bakır, kükürt piritlerinin ve çinko bulunmaktadır. Guba-Haçmaz Ekonomik Bölgesi ise, sağlık turizmi alanında gelişmiş olup sanatoryum bölgelerinden biri olarak bilinmektedir. Karabağ Ekonomik Bölgesi, Yukarı Karabağ ve Kelbecer-Laçın illerini içinde barındırır. Ormancılık ve orman ürünlerinin de yaygınca üretildiği bölgede Yukarı Karabağ'da polimetal, petrol, doğal gaz, mermer, çimento hammaddesi gibi doğal kaynaklar bakımından zengin bir bölgedir. Kelbecer-Laçın Ekonomik Bölgesi; altın, cıva, kromit, mermer, koral, perlit gibi madenlerin bulunması yanı sıra temelde bölgede hayvancılıkta çok gelişmiştir. Yine bölgede, besiciliğin yanı sıra arıcılık, süt ve süt ürünleri üretimi gelişmiştir. Dağlık Şirvan Ekonomik Bölgesi; petrol, doğal gaz üretimi ile öne çıkmıştır. Bölgeden çıkan kükürt ve hidrokarbonat suları da tedavi amaçlı kullanılmaktadır. Buna ek olarak bölgede elde halı dokumacılığı da yaygındır. Nahcivan Ekonomik Bölgesi, bölge Azerbaycan ile sınırı bulunmadığı için anklav durumuna kalan bölgenin Türkiye'ye sınırı bulunmaktadır. Nahcivan Azerbaycan'a, havayolu veya İran üzerinden karayolu ile bağlantı kurmaktadır. Kültür merkezi olan bölgede eğitim oranı ve seviyesi çok yüksektir. Turizm açısından gelecek vadede bölge

molibden, polimetal, kaya tuzu, mermer gibi doğal kaynaklarına da sahiptir (Azerbajjans, 2018).

2.1. Azerbaycan Ekonomik Parametreleri

Uzun dönemler SSCB'nin parçası olan Azerbaycan tarım alanında ülke ekonomisine entegre olmuştur. 1918 yılından başlayarak petrol Azerbaycan ekonomisinin önemli bir unsuru olmaya başlamıştır. 1919 yılında da Azerbaycan milli parası Manat ilk kez dolaşıma girmiştir. Yine aynı yıl Azerbaycan Devlet Bankası Bakü'de kurulmuştur. Bu yıllarda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ithal ettiği askeri malzeme, lokomotif, otomobil gibi ürünlerin bedelini petrolle, pamuk, ipek, yün ve deri karşılığında ödüyordu. Azerbaycan 1918 yılında 3287 kuyudan 2,96 milyon ton, 1919 yılında 2066 kuyudan 3,6 milyon ton, 1920 yılında 2037 kuyudan 2,8 milyon ton petrol çıkarabilmiştir. Bu dönemde Bakü-Batum boru hattı yapılmıştır. 1920-1939'lu yıllarda Azerbaycan'da tarımın kolektifleştirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı ardından özellikle 1970 yılından sonra ağır sanayiye de ağırlık verilmiştir. Petrol-kimya, petrol üretimi, metalürji, ve elektronik gibi alanlar gelişmeye başlamıştır. 1970-1980'li yıllarda Azerbaycan'da bilimsel ve teknolojik üretim çabaları uzman personele yetiştirilmesine katkı sağlamıştır. Azerbaycan, 1991 yılında bağımsızlığını aldıktan sonra ekonomik reformlar konusunda çalışmıştır. Devlet kotalaştırma ve lisanslaşma sistemleri yürürlükten kaldırılarak ticari işlemlerde serbest fiyat sistemine geçilmiş ve tüm ticari işlemlerde elde edilen döviz kazançlarının zorunlu olarak devlete satışı kaldırılmıştır (Azerbajjans, 2018). 1995 yılına gelindiğinde on bin küçük ve orta büyüklükte işletme, seksen bin kişisel işletme, 100 civarı ticari banka şubesi, 3.500 kooperatif, 850 tarım çiftçiliği faaliyetini sürdürmekteydi (The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2018). İleriki yıllarda da olduğu gibi bu dönemde yabancı yatırımcıların ilgi duyduğu alan petrol yatakları olmuştur. 1994 yılında "Azeri, Çırag, Güneşli" madenlerinin araştırılması için "Asrın anlaşması" pay dağıtım sözleşmesi imzalanmıştır. Doğalgaz ve petrol yataklarının araştırılması için 2000 yılına kadar 12 ülkenin 29 büyük enerji şirketinin katılımı ile pek çok üretimin pay dağılımı anlaşmalarına imza atılmıştır. Ülke ekonomisinin omurgasını oluşturan petrol 2003 yılında 15,4 milyon

ton iken 2010 yılına gelindiğinde 50,8 milyon tona ulaşmıştır. Konsorsiyumun çıkardığı bu petrolün %71'i Azerbaycan devletine kalmıştır. Yine aynı yıl i 26,3 milyar küp doğalgaz çıkarılmıştır. Bu üretim 7,1 milyar metreküp Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi, 19,2 milyar metreküp ise “Azeri-Çırag-Güneşli” ve “Şah-Deniz” konsorsiyumlarınca üretilmiştir. Bu üretimler artarak devam etmektedir. Günümüze gelindiğinde Azerbaycan yirmi iki ülkeye petrol satmaktadır (Azerbaijans, 2018).

Azerbaycan'da, Nahcivan Ekonomik Bölgesi dâhil 45 farklı banka işlem görmektedir. Beynelhalg Bank, Kapital bank, Bank Standart, Halk bank ve Paşabank işlem ve aktif büyüklük bakımından ilk beş sırada yer alan bankalardır. Bankacılık sistemi “Banklar Hakkında” kanunla düzenlenmiştir.

Azerbaycan'ın ekonomik gelişmesinin lokomotifleri petrol ve doğal gaz ihracatıdır. Elbette bankacılık, inşaat, haberleşme ve emlak sektörleri de ekonomiye katkı vermektedirler. Azerbaycan 2015 yılına ait ülke ekonomik verileri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo1: Azerbaycan'ın Ekonomik Pozisyonu

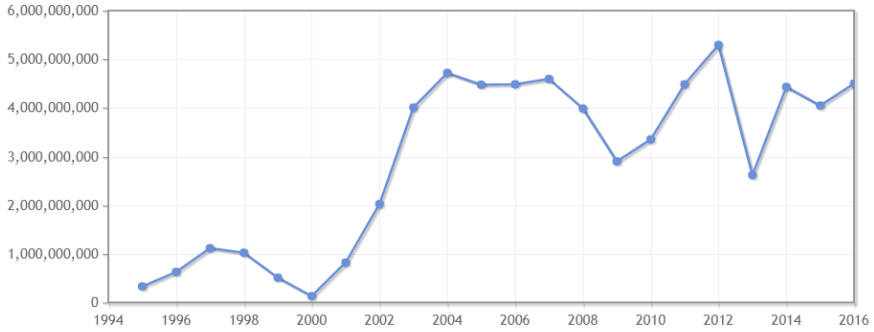
GSYİH (milyar ABD \$)	54,05	Dış borç (milyar ABD \$)	12.3
Enflasyon (%)	5,3	Doğrudan Yabancı Yatırım (milyar ABD \$)	7.12
Büyüme Oranı (%)	1,5	Direk Yabancı Yatırım (milyar ABD \$)	2.95
Nüfus (milyon)	9.8	Azerbaycan'daki Türk firma (adet)	2665
(2015)			

Kaynak: (EIU, 2016; Keskin, 2017: 24).

Azerbaycan ekonomik ve ticari alanlarında istikrarlı büyümektedir. Türkiye'den bu ülkeye doğrudan yatırımlar kayda değerdir. Türkiye, Azerbaycan'daki yatırımcı ülkeler arasında en önde gelmektedir (Çelikpala, 2010: 100-101; Keskin, 2017: 23). Üstelik bu yatırımların büyük bir kısmı petrol dışındaki alanlarda gerçekleşmektedir. Ülkeye özellikle yabancı petrol şirketleri büyük çapta yatırım yapmaktadırlar.

Azerbaycan'a yıllara göre yapılan doğrudan yabancı yatırımların ABD doları para birimi cinsinden toplamı Şekil 1'de ABD Doları olarak verilmiştir.

Şekil 1: Azerbaycan'a Yapılan Doğrudan Yabancı Sermayeli Yatırımlar

Kaynak: INDEXMUNDI, 2018.

Azerbaycan, doğrudan yabancı yatırımlar için cazibesini korumaktadır. The Economist Intelligence Unit (EIU) verilerine göre verilen yılların sonları itibari ile doğrudan yabancı yatırımlar 2018 7000 milyar ABD Doları, 2019'da 7.200 milyar ABD Doları, 2020'de 7.400 milyar ABD Doları ve 2021 yılsonunda 7.600 milyar ABD Dolarına ulaşacağı ön görülmektedir (EIU, 2018).

Azerbaycan petrol ve doğal gaz üretimine bağlı olarak yabancı doğrudan yatırımları bu alanlara çekmekle beraber ülke; tarım, hayvancılık, konserve üretimi, yol, su, enerji hatları, kimya sanayi, sağlık hizmetleri ve turizm gibi diğer alanlarda öncelikli yatırım imkânları sunmaktadır.

Azerbaycan, ticarete karşılıklı ilişkilere önem vermektedir. İhracat yapacak firmaların uzaktan iletişim yerine yüz yüze yapılan ticari anlaşmalarda başarılı olma oranı yüksektir. Bundan dolayı, Azerbaycan ile ticaret yapan firmaların temsilcilerini ülkeye göndermeleri önemli bir

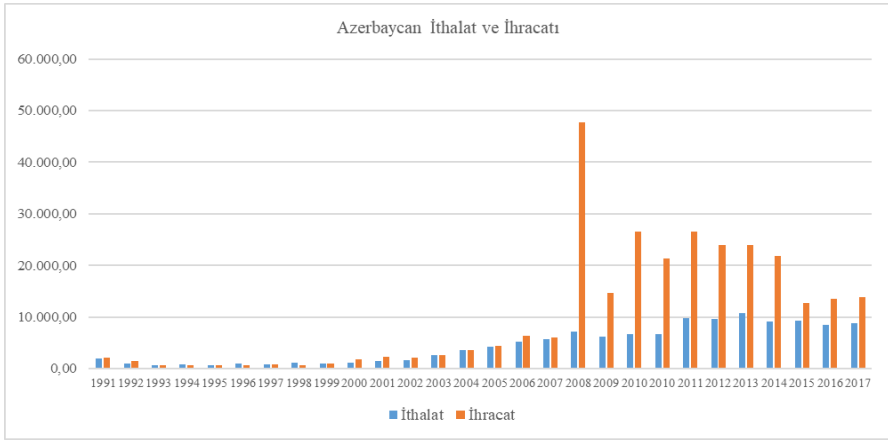
unsurdur. Azerbaycan, ekonomik ve ticareti gelişme potansiyeli fazla olan bir ülkedir. Ülke halkını gelir düzeyine göre üç kısımda incelenebilir. Bu gruplar, aylık gelirleri 64 ABD Doları civarında olanlar, orta sınıf ve sonuncu olarak yüksek gelir düzeyi ile lüks harcamalarda seven “yeni Azeri Türkleri” adı verilen gruptur. Yatırım yapacak ülkelerin bu gelir profillerini de dikkate alması gerekmektedir (ATET, 2010: 27-28).

2.2. Azerbaycan Dış Ticareti

Azerbaycan dış ticaretinin önemli bir bölümü Avrupa Birliği ülkeleriyledir. Şekil 2’de görüleceği üzere Azerbaycan, dış ticarete 2000’li yıllarla başlayan ivme kazanmıştır. Ülkenin ihracatının büyük bir kısmını petrol ve mineral ürünler oluşturur. Azerbaycan ihracatında, ham petrol ve petrol işleme ürünler de önemli yer tutar. Ayrıca, gıda, çeşitli metaller, plastik ürünler değerli yarı değerli metaller ve taşlar, inci ve her türlü el dokuması ürünler yer almaktadır (Azerbaijans, 2018).

Azerbaycan’ın İthalatına konu olan belli başlı ürünler ise; makine ve teçhizatı, elektrikli cihazlar, reaktörler, buhar kazanları, ulaşım araçları, tren ve lokomotif, sağlık ve optik ürünleri, çeşitli metaller, metallere yapılmış mutfak gereçleri, demir ve ürünleri, yarı ve az değerli madenler ve bu madenlerden yapılmış ürünler, inşaat malzemeleri, çeşitli giyim eşyaları, kimyevi ürünler, ağaç mamulleri kâğıt gibi, mineraller, asitli içecekler, sirke, tütün, hayvan ve sebze ürünleri, koleksiyon değeri olan antikalar ve tekstil malzemeleri olarak sıralanabilir (Statistical Yearbook, 2018: 42-65).

Azerbaycan’ın 1991-2017 tarihleri arasında yapmış olduğu dış ticaret aşağıda Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2: Azerbaycan Dış Ticaret Verileri (Milyon ABD \$)

Kaynak: (The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2018).

18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını aldıktan sonra, İslam Konferansı Teşkilatı (İKT), Ekonomi İşbirliği Teşkilatı (EKO), Uluslararası Para Fonunun ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (GİET), Dünya Ticaret Örgütü gözlemci statüsünde, Bağımsız Devletler Birliği (MDB) ve Avrupa Birliği ile işbirliği anlaşmaları yapmıştır (Azerbaijan, 2018).

Azerbaycan yaptığı dış ticarete ağırlıklı olarak kara taşımacılığını kullanmaktadır. İkinci sırada ise demiryolu taşımacılığı gelmektedir. Deniz yoluyla yapılan taşımacılık tüm transferin en gerisinde kalmıştır (Statistical Yearbook, 2018: 36).

Azerbaycan 2013-2017 tarihleri arasında seçilmiş ülkelerle yaptığı dış ticaret büyüklükleri Tablo 2'de bin ABD Doları olarak aşağıda yer almaktadır.

Tablo 2: Azerbaycan Seçili Ülkelerle Dış Ticaret Büyüklüğü (Bin ABD \$)

Ülkeler	2013	2014	2015	2016	2017
Beyaz Rusya	102 031,4	99 032,7	93 674,6	124 531,1	147 700,6
Kazakistan	370 997,6	250 895,6	116 883,4	124 391,3	142 099,9
Kırgızistan	370 997,6	250 895,6	116 883,4	124 391,3	142 099,9
Özbekistan	14 528,0	27 502,9	8 165,2	6 725,2	1 760,2
Rusya	2 583 022,8	1 954 751,7	1 855 692,3	2 050 953,1	2 141 283,3
Türkmenistan	88 152,4	51 201,2	52 433,9	152 276,0	164 145,8
Ukrayna	864 689,2	468 021,7	333 129,0	331 215,5	810 280,3
ABD	1 366 765,6	1 309 246,2	1 185 093,8	552 255,9	781 783,5
Avusturya	488 751,9	434 335,1	525 791,4	170 377,0	199 917,7
Belçika	76 306,0	98 183,9	93 167,6	61 462,4	75 290,5
BAE	103 407,2	65 469,9	72 283,4	69 371,8	39 495,1
Çin	654 972,1	760 945,4	565 111,5	1 085 832,8	1 298 334,6
Fransa	1 556 554,8	1 680 839,6	1 076 351,7	776 632,7	492 093,1
İngiltere	1 818 350,7	1 104 785,1	563 735,8	575 132,5	281 062,7
İsrail	1 278 290,9	1 790 908,3	826 405,1	679 735,6	671 612,3
İtalya	6 238 915,1	5 078 261,0	2 842 095,2	4 666 189,2	4 725 094,7
Hollanda	199 593,5	207 975,9	204 588,6	113 937,7	174 567,6
Yunanistan	815 105,5	318 778,0	161 923,8	216 693,2	171 684,0

Kaynak: (Statistical Yearbook, 2018: 13-17).

Azerbaycan dış ticareti coğrafi bölgelere göre değerlendirildiğinde. Hem ithalat hem ihracatında Avrupa kıtası ilk sırada yer almaktadır. 2017 yılı içerisinde ihracatının %61,9 yine ithalatının da %49,2'si Avrupa kıtası ile yapmıştır. Ülke dış ticaret gelirin ve giderlerinin Euro döviz cinsinden gerçekleştirmektedir. Kıtalara göre ithalat ve ihracatı aşağıdaki Tablo 3 ve 4'de yer almaktadır.

Tablo 3: Azerbaycan İthalatı

Bölgeler	2013	2014	2014	2016	2017
Avrupa	6 103 547,7	5 051 353,3	5 019 083,1	4 528 536,3	4 318 198,3
Asya	3 673 393,3	3 224 153,1	3 092 305,8	3 179 400,6	3 394 445,1
Amerika	823 642,0	879 444,9	1 065 332,5	713 901,8	991 927,5
Afrika	84 210,3	7 010,7	13 285,1	19 271,8	24 535,9
Okyanusya	27 709,2	25 735,6	26 670,6	48 029,9	52 900,7

Kaynak: (Statistical Yearbook, 2018: 34).

Tablo 4: Azerbaycan İhracatı

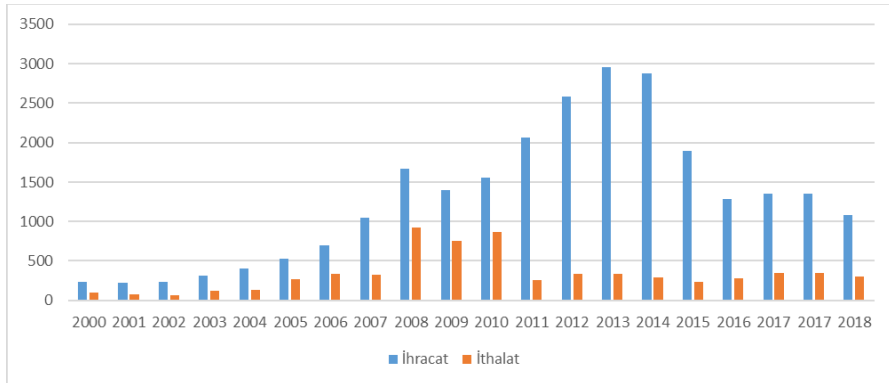
Bölgeler	2013	2014	2015	2016	2017
Avrupa	2 933 748,7	12 494 567,7	7 384 636,2	8 211 537,6	8 551 860,1
Asya	9 573 360,5	7 800 307,6	4 488 095,0	4 819 961,3	4 476 817,3
Amerika	992 851,8	994 137,7	561 912,9	182 568,6	597 461,9
Afrika	475 064,9	539 124,8	293 872,5	243 248,8	184 796,5
Okyanusya	390,9	471,1	621,9	275,8	688,6

Kaynak: (Statistical Yearbook, 2018: 35).

3. TÜRKİYE AZERBAIJAN TİCARETİ

Türkiye ve Azerbaycan, ekonomik ve sosyal işbirliğini çok daha fazla geliştirebilmek için ticaret odaları, kardeş şehir uygulamaları ve iş insanları arasındaki ilişkilerin gelişimine destek verilmektedir. Türkiye ayrıca, Azerbaycan ile tek kara sınırimız olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne de gerekli önem vermektedir (Keskin Köylü, 2017: 25).

Türkiye, Azerbaycan'dan başlıca; alüminyum, hidrokarbonlar, petrol ürünleri, dokuma iplikleri ve hayvansal deriler alırken demir ve çelikten üretilmiş aksamlar, değerli ve yarı değerli metaller ve çeşitli inşaat malzemelerini ihraç etmektedir (Keskin, 2017: 24). Şekil 3'de Türkiye'nin Azerbaycan ile yaptığı ithalat ve ihracat oranları 2000 yılından başlayarak yıllara göre verilmektedir.

Şekil 3: Türkiye Azerbaycan Ticareti (Değer: Milyon \$)

Kaynak: TÜİK, 2018

Şekil 3’de görüldüğü gibi iki ülke arasındaki ticaret Türkiye lehine gelişmektedir. Ayrıca Azerbaycan Rusya Federasyonundan sonra Amerikan Doları bazında en büyük ithalatını Türkiye’den yapmaktadır. 2018 yılına ait olan veriler Ocak-Ekim aylarını içine alan ihracat ve ithalat verileridir. Bu veriler Tablo 5’de karşılaştırmalı olarak gösterilmektedir.

Tablo 5: Türkiye’nin Azerbaycan ile yaptığı ticaret (Değer: Bin ABD \$)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018*
İHRACAT	1 550 479	2 063 996	2 584 671	2 960 370	2 874 608	1 898 520	1 285 127	1 357 772	1 085 000
İTHALAT	252 525	262 263	339 936	333 748	291 283	232 376	278 131	350 870	299 000
HACİM	1 803 004	2 326 259	2 924 607	3 294 118	3 165 891	2 130 896	1 563 258	1 708 642	1 384 000
DENGE	1 297 954	1 801 733	2 244 735	2 626 622	2 583 325	166 142	1 006 996	1 006 902	786 000
*2018 yılı ilk sekiz ay verileri									

Kaynak: TÜİK, 2018

Türkiye yatırımcılar 2005-.2016 döneminde Azerbaycan’a doğrudan yatırımları 5,5 milyar ABD Doları olarak gerçekleştirmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018).

Azerbaycan Standartlaştırma, Metroloji ve Patent Devlet Komitesi (SCSMP) ve Türk Standartları Enstitüsü (TSE) 14 Ağustos 2009 tarihinde imzalanan Mukabakat Zaptı hükümlerine göre Türkiye’den TSE belgesi ile ihraç edilen mallar Azerbaycan’da avantajlı olmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018).

Türk Hükümeti ile Azerbaycan arasında 1992 yılından günümüze kadar ekonomik, sosyal, siyasi ve güvenlik gibi pek çok alanda yapılmış anlaşmalar olmakla beraber. Türkiye Azerbaycan Hükümetleri Arası Karma Ekonomik Komisyonu Yedinci Dönem Toplantı Protokolü 10-11 Temmuz 2014 tarihinde Ankara’da gerçekleşmiştir. Bu protokol gereği ekonomik ve ticari ilişkilerde (DEİK: 2014):

- Her iki ülke ticari ve ekonomik işbirliğini karşılıklı yarar esasında denge sağlayıcı tedbirler alacaklardır.
- Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) Üçüncü Toplantı çerçevesinde, iki ülke arasında tercihli ticaret anlaşması kuralarına uyulacaktır.

- İki ülke, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Toplantıları sonuçlarında alınan kararları etkin şekilde uygulayacaklardır.
- Azerbaycan, Türkiye'de faaliyet gösteren Azerbaycanlı İşadamları Birliği ile Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) işbirliğinin arttırılması yönünde çalışmalar karşılıklı olarak devam edecektir.
- Türkiye ihraç ettiği gıda maddelerinin etiketine Azerbaycan Türkçesini de eklemesi zorunlu olacak.
- Türkiye'nin e-ticaret tecrübelerini Azerbaycan yetkililerine aktaracaktır.
- Taraflar gümrük konusundaki yeniliklere ilişkin bilgi alışverişini ve görüşmelerini sürdürmeye karar almışlardır.
- Taraflar, ekonomik kalkınma ve planlama alanlarında deneyim birbirlerine aktarma konusunda anlaşmışlardır.
- Türkiye'nin Yukarı Karabağ ve diğer işgal altındaki bölgelerle, ticari ve ekonomik faaliyetlerde bulunmaya devam etmesi konusunda anlaşılmıştır.
- Taraflar, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde üretilen tarım ve sanayi ürünlerinin Türkiye'ye ihracatını arttırmaya yönelik, ticareti kolaylaştırıcı önlemler üzerinde anlaşmışlardır.

Yine taraflar Türkiye Azerbaycan Hükümetleri Arası Karma Ekonomik Komisyonu Yedinci Dönem Toplantı Protokolü ile müteahhitlik ve yatırımlar, bilim, sanayi ve teknoloji, enerji, ulaştırma, haberleşme ve bilgi teknolojileri, tarım, kültür ve turizm, çalışma ve sosyal güvenlik, çevre ve şehircilik, ormancılık, gençlik ve spor, eğitim, sağlık ve aile ve sosyal politikalar alanlarında da iş birliği çalışmaları yapmaya karar almışlardır. Bir diğer önemli işbirliği anlaşması ise 13 Mart 2015 tarihinde imzalanan; Azerbaycan'ın Şah Deniz-2 bölgesinden çıkardığı doğal gazı Türkiye toprakları üzerinden Avrupa'ya taşıyacak Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ortaklık anlaşmasıdır.

3.1. Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki Ticarete Yaşanan Sorunlar

Azerbaycan ekonomisi yüksek oranda petrole bağımlıdır. Ülkede petrol dışı sektörlerde de desteklerin artırılarak değişik sektörlerde yatırımlar cazip hale getirilmesi yabancı yatırımcının elini güçlendirecektir. Ülkede kangrene dönüşmüş ve en şikâyet edilen konuların başında ise devlet yetkililerine yakın grupların ekonomide söz sahibi olması ekonominin etkin işlemlerini engelleyen bir unsurdur. Türkiye dışında yabancı yatırım

yapan ülkeler petrole yatırım yapmayı tercih etmektedirler. Bu da günü kurtaran ancak gelecek için dengeli olmayan duruma işaret etmektedir (Karaca vd., 2016: 87-88).

Ülke serbest piyasa kuralları uygulanmasına karşın kimi sektörlerde tekelleşme ticarete kısıtlayıcı olabilmektedir. Ayrıca % 0.5-15 olarak belirlenmiş gümrük tariflerine rağmen gümrüklerde tarife dışı ücretlerin alınması bir başka sorun oluşturmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018). Azerbaycan'da yaygın olarak uygulama alanı bulan "hürmet" adı ile alınan ekstra ücretlerde ülke ile iş yapanlara diğer bir ek maliyet getirmektedir.

Ayrıca Azerbaycan ile yapılan ticaret kapsamında yaşanan diğer sorunlar ise, lojistik sorunu ve özellikle taşımacılıkta kara yoluna olan bağımlılığı, Azerbaycan gümrük uygulamalarından doğan sıkıntılar, vize uygulamaları, çalışma izni şartlarının ağırlığı, aşırı bürokrasi ve Azerbaycan'da tekelleşmenin yaygın olmasıdır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2018).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Azerbaycan dünyanın dikkatini çeken ve bir o kadar riskli ve sorunlu coğrafyalarından Kafkasya bölgesinde yer almaktadır. Azerbaycan böyle bir coğrafyada kalıcı barışın sağlanmasında kilit ülkelerden biridir. Bu misyonu gereği yalnızca sosyal değil ekonomik açıdan da güçlü olmak durumundadır. Bunun için ekonomisinin büyük kısmının petrole bağlı kalması endişe vericidir. Bundan dolayı ülkede diğer sektörlerin güçlenerek büyümesi ülke menfaatinedir. Derin, devlet ve bilgi birikimine sahip Türkiye Azerbaycan her alanda işbirliği yapmaya devam etmesi önemlidir. Ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımların önemli bölümü petrol ve ürünlerine gelmektedir. Sevindiricidir ki Türkiye Azerbaycan da sadece petrole değil pek çok sektöre yatırım yaparak ekonomide söz sahibi olmayı başarmıştır. Petrol ve petrol ürünleri ile ilgili alanlar haricinde Azerbaycan'a yapılan doğrudan yabancı sermayeli yatırımlarda Türkiye birinci sırayı almıştır. Bu durum Türkiye'nin Azerbaycan'a gözbebeği gibi değer verdiği anlamına gelmektedir.

Türk iş insanlarının, Azerbaycan halkının gelir seviyesi farklarını ve isteklerini gözetmesi önemli görülmektedir. Böylece halkta sadece pazarlarda ucuza satılan Türk ürünleri algısının yanı sıra kaliteli ve marka olmuş Türk ürünlerin lüks alışveriş dükkânlarında yer alması da önemlidir. Ayrıca Azerbaycan'da hızla gelişim gösteren eğlence sektörü de Türk yatırımcısı için potansiyel barındırmaktadır. Yine ülkede bir diğer gelecek vadeden sektör reklamcılıktır. Bu alanda da derin tecrübesi olan Türk firmaları için potansiyel bulunmaktadır.

Azerbaycan halkının öncelik ve yaşam tarzı dikkate alınarak gerekli satış tekniklerinin de kullanılması Türk menşeli firmaların lehine olacak unsurdur. Ayrıca ihracatçı firmaların yerel dağıtım kanalları ile ortak çalışması pazar payını artırmakta önemli bir faktördür. Yine Azerbaycan'la ticaret yapan Türk firmaların ülkenin ticaretle ilgili kanunlarını bilmesi ve gerekli standartlara uyması gerekliliğine dikkat edilmesi önemlidir.

Azerbaycan ile Türkiye stratejik ortaklığını gümrük birliği alanında kullanması pazarda her iki ülke mallarına avantaj sağlayacaktır. Ayrıca katma değeri yüksek ürünlerin ortaklaşa üretilmesi konusunda işbirliği yapılması iki ülkenin menfaatindedir.

Azerbaycan'da sağlıklı bir piyasa sisteminin işlemesi adına Sermaye Piyasası Kurulu ile Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomik Kalkınma Bakanlığı birlikte çalışabilecek kurullar oluşturabilirler. İki ülkenin güçlerini ve imkânlarını birleştirmesi güçlü birliktelikle dünya ekonomisinde söz sahipliğine aday olmaları anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA:

ATET (2010). Avrasya Türk Ekonomik İşbirliği Teşkilatı. Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomik Raporu. http://www.turansam.org/azerbaycan_ulke_raporu.pdf adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 27.11.2018.

AZERBAIJANS (2018). Azerbaycan. <http://www.azerbaijans.com> adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 27.09.2018.

- Çelikpala, M ., (2010). “Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş”. *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), s. 93-126.
- Çoban, A., (2005). Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası, Ed. Ergin GÜMÜŞ vd., Lisans Yayıncılık, İstanbul.
- DEİK (2014). Türkiye Azerbaycan Hükümetleri Arası Karma Ekonomik Komisyonu Yedinci Dönem Toplantı Protokolü. file:///C:/Users/PC/Downloads/f2091860018f4b4c99be6e4197770518%20(1).pdf adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 27.11.2018.
- EIU (2018). Azerbaijan Country Report. The Economist Intelligence Unit . <http://country.eiu.com/azerbaijan> adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 27.11.2018.
- INDEXMUNDI (2018). Azerbaijan Economy. <https://www.indexmundi.com/azerbaijan/#Economy> adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 27.11.2018.
- ITC (2018). Azerbaijan. Pp81-82. Tradmap <https://comtrade.un.org/pb/downloads/2016/VolII2016.pdf> adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 07.11.2018.
- Karaca, N., Aydoğdu, B. ve Bozkırlı, O. D., (2016). Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu. T.C. Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları. İlbey Matbaa. İstanbul.
- Keskin Köylü, M. (2017.) “Türkiye’nin Güney Kafkasya Ülkeleri İle Finansal Bağları ve Bölgedeki Ticari Varlığı”. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 4, Sayı 7 Aralık 2017. ISBN: 214-8414. ss.20-32.
- MFA (2018). Türkiye ve Azerbaycan Siyasi İlişkiler. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> adresinden erişildi Erişim Tarihi: 14.11.2018.
- Özey, R., (1997). Dünya ve Ülkeler Coğrafyası, Öz Eğitim Yayınları. İstanbul.
- STATISTICAL YEARBOOK, (2018). The foreign trade of Azerbaijan. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku. www.stat.gov.az adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 14.11.2018.
- THE STATE STATISTICAL COMMITTEE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, (2018). Economic Statistics. <https://www.stat.gov.az/> adresinden erişildi. Erişim Tarihi: 14.10.2018.

TÜİK (2018). Azerbaycan Ticaret Verileri. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 adresinden erişilmiştir. Erişim tarihi: 27.11.2018.

Kıbrıs'taki Mülkiyet Davaları (Loizidou ve Xenides- Arestis Davası)*

Property Cases in Cyprus (Loizidou and Xenides-Arestis Case)

Halil İbrahim AYÇİÇEK*

Öz: Türkiye 1960 yılından itibaren Rumlar tarafından uygulanan baskılarla topraklarını terk etmek zorunda kalan soydaşlarının haklarını koruma ve dünyaya duyurmak için her türlü hukuki yola başvurmasına rağmen sonuç alamamıştır. 1974 soydaşlarının Rum ve Yunan tecavüzlerine karşı can ve mallarını korumaya yönelik haklı müdahalesi bile günümüzde “işgal” mantığıyla ele alınarak uluslararası alanda suçlanmıştır. Sadece Rum halkının mülkiyet kaygılarını gideren davaların açılması ve davalarda Türkiye aleyhine karar çıkması bunun bir sonucudur. Çalışmanın amacı, Türkiye aleyhine açılan mülkiyet davalarını ve sonuçlarını Lazizidu ve Arestis davası özelinde analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Mülkiyet, Loizidou, Xenides.

Abstract: Turkey could not get results despite resorting to every possible legal way to publicize the rights of compatriots who are forced to leave the territory of the pressure applied by the Greeks protection since 1960 and the world. Even the rightful intervention of the 1974 compatriots against the Greek and Greek encroachments to protect their lives and property has been dealt with in the international arena by the logic of in occupation aya. Only the Greek people of the litigation expenses and the subsequent decision concerns the property in Turkey is a result of a case against it. The aim of this study was Laziza Turkey and the results of litigation filed against the property and to analyze the Arestis case is special.

Keywords: Cyprus, Property, Loizidou, Xenides.

Geliş Tarihi: 15.12.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Çalışma “Kıbrıs Sorunu Çözüm sürecinde Mülkiyet Hakkı Konusu” Doktora Tezinden üretilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, halil.aycicek6@gmail.com

1. GİRİŞ

1950'lerde Kıbrıs'ta yaşanan toplumlararası çatışmalar ve terör faaliyetleri sonucunda (EOKA hareketleri), gerçekleşen yıkımı durdurabilmek adına Türkiye ve Yunanistan dışişleri bakanları NATO müttefiki devletlerin de desteğini alarak Kıbrıs'ın bağımsızlığı sorununa çözüm bulabilmek amacıyla Zürih'te ikili görüşmelerde bulundular (Uslu, 2000:32). 1959 yılında İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında Zürih'te Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyetini kurmak adına garantörlük anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Kıbrıslı Türkler ve Rumlar bölgesel ayrılık içinde yaşamayacaklar ve ulusal kurumlara temsilcilerini ayrı olarak seçeceklerdi. Kıbrıslı Türk temsilcileri bazı yasal düzenlemeler ve yönetsel kararlar üzerinde veto yetkisine sahip olacaklardı. 1960 yılında oluşturulan yasal düzenlemeler 1963 yılında yıkılmış, bu olay sonucunda da sivil savaş ateşlenmiştir. Sivil savaş etnik temizliğe varmış etnik temizlik de Kıbrıslı Türkleri hem siyasi hem ekonomik açıdan olumsuz etkilemiştir. 1974'de Yunan askeri cuntası ENOSİS'i hayata geçirmek adına bir darbe daha yapmış ve yine Türk müdahalesiyle karşılaşmıştır.

Kıbrıs'taki gerginlik ve kaos ortamı nedeniyle garantör devlet olan Türkiye 1974'te adaya müdahale ederek Kıbrıs hareketini başlatmış oldu. İnsanlar savaşın tahribatından korkarak, etnik kökenlerine göre göç etmeye başladılar (Gedikli, 2003:35). Göçten kasıt, nüfus mübadelesidir. 1975 yılında imzalanan nüfus mübadelesi anlaşmasıyla birlikte Kıbrıslı Rumlar güneye, Kıbrıslı Türkler ise kuzeye göç etmişlerdir. İlk nüfus mübadelesi, 1878'de adanın İngiliz yönetimine geçmesiyle birlikte başlamıştır. 1881 yılında, güney ve kuzeyde 342 olan karma nüfus, 1970 yılına kadar 48'e inmiştir. Yani iki halk Rumların baskısıyla ayrıştırılmıştır. 1975'te BM'nin Viyana'da yaptığı toplantıda iki toplum arasındaki nüfus mübadelesi yapılmasına karar verilerek, 80.000 civarındaki Kıbrıslı Rumlar ve 42.000 civarındaki Kıbrıslı Türkler mal ve mülklerini bırakarak yerlerini terk etmişlerdir (Çivi, 2004:337). Mal ve mülklerini bırakmaları

sonucunda ortaya çıkan mülkiyet sorunu, Kıbrıs meselesinin temel sorunlarından biridir.

Rum ve Türk tarafının bu meselenin çözümüne yaklaşımı birbirlerinden farklıdır. Türk tarafı, tapudaki kaydına bakılmaksızın, terkedilmiş veya sahihsiz bütün taşınmaz malları KKTC'nin mülkiyetine vermiştir. 1985 tarihli KKTC (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) Anayasası'nın "Devletin Mülkiyet Hakkı" başlıklı 159. maddesi, mülkiyetin Rumlara iadesini değil sadece tazminini öngörmektedir. 1977'de çıkartılan İTEM yasasıyla Güneyde eşdeğer malı olan ve tapularını devlete bırakarak feragatname imzalayan vatandaşlara koçan (KKTC tapusu) verilmiştir. Rum tarafı, güneyde mülk bırakan Türklerin mülkiyet haklarını çözüm sonrasına erteleyen yasal düzenlemelerin yanında kiralama ve kamulaştırma yoluna da gitmiştir. Rum kesiminin amacı, mülkiyet meselesini Kıbrıs sorunundan önce bireysel haklar düzeyinde çözüp iki kesimliliğe son vermektir. Rumların AİHM (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi)'de bireysel olarak Türkiye aleyhine açtıkları prosedür olarak bitmiş önemli iki dava Loizidou ve Arestis davalarıdır. Bu davalar AİHM içtihadı bakımından örnek davalardır (Sezer, 2006:21). Loizidou ve Arestis davasının Rum tarafı lehine sonuçlanmasıyla birlikte Türkiye aleyhine açılan dava sayısında yükselme meydana gelmiştir. Türkiye aleyhinde GKRY, bireysel başvurunun yanında devlet başvurusu da yapmıştır.

2. GKRY'nin Başvuruları

2.1. Devlet Başvuruları

GKRY Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), Türkiye aleyhine Komisyona 4 defa başvuruda bulunmuştur. GKRY'nin Türkiye aleyhine yaptığı ilk başvuru 19 Eylül 1974'te 6780/74 nolu başvuru, ikinci başvuru ise 21 Mart 1975'te 6950/75 nolu başvurudur. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu bu iki başvuruyu birleştirerek incelemiş ve bir karara bağlamıştır. İlk başvuruda GKRY, Türkiye'nin 1974 yılında yapmış olduğu Kıbrıs hareketinde askeri operasyonların şiddetli şekilde devam ettiği, sivillerin öldürüldüğü, işkence yapıldığı yüzlerce kişinin nedensiz yere rehin alındığı, binlerce kişiyi evlerinden zorla ayırarak

geri dönmelerine izin vermedikleri, mülklerine zarar verdikleri, ayrımcılık yaptıkları gerekçeleriyle Sözleşmenin 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 13, 17. Maddeleri ve 1. Protokolün 1.maddesi ve bu her bir madde için Sözleşmenin 14. Maddesinin ihlal edildiğini iddia etmişlerdir. İkinci başvuruda ise gerekçeler aynı olmak koşuluyla ve daha da somutlaştırılmış olarak, işgalin devam ettiğine, birinci başvuruda olduğu gibi Sözleşmenin aynı maddelerinin ihlallerinin devam ettiğini belirtmişlerdir. Komisyon bu başvuruları inceleyerek kabul edilebilirlik kararı vermiştir. Türkiye bunun üzerine Komisyona karşı görüş sunarak başvurunun kabulüne itirazda bulunmuştur. Türk hükümeti'ne göre, Kıbrıs Rum Yönetiminin Kıbrıs Cumhuriyeti'ni temsil etme yetkisi olmadığından dolayı Komisyona başvuru getiremezdi, ayrıca iç hukuk yollarının tamamen tüketilmesi gerekiyordu ve başvuru kötüye kullanılmaya çalışılıyordu. Bunları gerekçe gösteren Türk Hükümeti başvurunun reddini istedi. Komisyon, Türk Hükümeti'nin itirazlarını kabul etmeyerek, Rum Yönetiminin Kıbrıs Cumhuriyeti'ni geçerli olarak temsil ettiğini, Türk Silahlı kuvvetlerinin Kıbrıs'taki uygulamalarından dolayı sorumluluğun Türkiye'ye ait olduğunu, 1974'ten itibaren etkili iç hukuk yollarının bulunmadığını ve devletlerarası başvuruda başvurunun kötüye kullanılmadığını ileri sürerek, 26 Mayıs 1975'te birleştirilmiş olan iki başvurunun kabul edilebilirliğini onayladı.

10 Temmuz 1976'da Komisyonun kabul ettiği raporda, çok sayıdaki Kıbrıslı Rumun göç ettirilerek, Kuzeye tekrar dönmelerine izin verilmemesi üzerine 8. Madde ihlali, Kıbrıslı Rumlara sokağa çıkma yasağı uygulanarak özgürlük hakkının kısıtlanmasından dolayı 5. Madde ihlali, askeri operasyonlarda çok sayıda kişinin öldüğü gerekçesiyle yaşam hakkını koruyan 2. Madde ihlali, Rumlara insanlık dışı muamele edildiği gerekçesiyle 3. madde ihlali, ayrımcılığı yasaklayan 14. Madde ihlali, 13. Madde ihlali ve mülkiyet hakkına müdahale gerekçesiyle 1. Protokolün 1. Maddesini ihlali sonucuna ulaşmıştır. Bakanlar Komitesi ise, 21 Ekim 1977'de aldığı kararda, Kıbrıs'taki olayların AİHS'yi ihlal ettiği, ihlallerin devam ettiği ve sona ermesi gerektiği tarafların toplumlararası görüşmelere çağırılmasına karar vermiştir. 20 Ocak 1979'daki Bakanlar Komitesi

kararında ise, daha önceki karar tekrarlanarak BM Genel Sekreterinin gözetiminde taraflar toplumlararası görüşmelere çağrılmıştır (Necatigil, 2005: 13).

GKRY'nin üçüncü başvurusu, diğer başvurularla aynı gerekçeye dayanmaktaydı. İhlallerin devam ettiğini daha da somutlaştırmışlar ve sayısal değerlere dayandırmışlardı. Rum tarafı bu başvuruda, Sözleşmenin 1-6, 8, 13, 17. Maddeleri ve 1. Protokolün 1. ve 2. Maddelerinin ve bu maddelerin her biri bakımından 14. Maddenin ihlal edildiği iddia edilmiştir. Türk Hükümeti ihlal iddialarına daha önceki davalarda yaptığı gibi gerekçeleriyle itiraz etmiş bu itirazlara ek olarak, *“aynı başvurunun daha önce yapılmış olması, başvurunun 6 aylık süre içinde yapılmamış olması ve önceki başvurular hakkında henüz Bakanlar Komitesi'nin karar vermemiş olması nedeniyle başvuruya yönelik itirazlarını sunarak başvurunun kabul edilmemesini istemiştir.”* Komisyon bu gerekçeleri reddederek, 10 Temmuz 1978'de GKRY'nin başvurusunun kabul edilmesine karar vermiştir. Türkiye başvurunun esasını inceleme sürecine katılmamış, Komisyonda Bakanlar Komitesine Türkiye'ye çağrıda bulunmasını istemiştir. Komisyon başvurunun esası hakkındaki raporu 4 Ekim 1983'te kabul etmiştir. Komisyon kararı, AİHS'nin 5. Maddesi, 8. Maddesi ve 1. Protokolün 1. Maddesinin ihlal edildiği yönünde olmuştur. Bakanlar Komitesi, Komisyonun 1983 tarihli raporunu yayınlamasına 2 Nisan 1992'de karar vermiştir.

GKRY'nin, 22 Kasım 1994 tarihinde yapılan dördüncü başvurusunda da aynı tutum sürdürülmüştür. 1974 müdahalesinden itibaren Kıbrıs topraklarının % 40'ı işgal altında olduğu için AİHS'nin 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13. Maddeleriyle 1. Protokolün 1, 2 ve 3. Maddelerinin ve bütün bu maddeler bakımından AİHS'nin 14. ve 17. Maddelerinin ihlal edildiği iddia edilmiştir. 28 Haziran 1996'da Komisyon, başvurunun kabul edilebilir olduğuna karar vermiştir. Türkiye önceki başvurularda da olduğu gibi Komisyonun yürüttüğü esas hakkındaki inceleme sürecine katılmamıştır. Komisyon Loizidou davası kararındaki içtihadını yenileyerek; KKTC'nin sorumluluğunu reddederek Türkiye Cumhuriyeti'nin yargı yetkisinin Kuzey Kıbrıs'a uzandığını, iç hukuk yolu olarak gösterilen KKTC Anayasasının

geçersiz olduğunu belirterek, AİHS'nin 2, 3, 5, 8, 9, 10, 13, 14 ve 1. Protokolün 1. ve 2. Maddelerinin ihlal edildiğine karar vermiştir. Kıbrıs'ın bu son başvurusu, Kıbrıs Cumhuriyeti ve Komisyon tarafından mahkeme önüne götürülen ilk başvuru özelliğini kazanmıştır (Özdek, 109-110). 10 Mayıs 2001'de sonuçlanan bu davada Mahkeme, Kuzey Kıbrıs'ta yaşayan Rumlar bakımından ortaöğretim olanakları bulunmadığı gerekçesiyle Türkiye'nin eğitim hakkını düzenleyen AİHS Ek 1 Nolu Protokolün 2. Maddesinin ihlal edildiğine karar vererek bu ihlalin en kısa sürede giderilmesini istemiştir. Bu sebepten ötürü, KKTC, Eylül 2004'te okulun tekrar faaliyete girmesini sağlamıştır (www.kibris.net). Mahkeme, Komisyondan farklı olarak tazminat konusuna da değinmiştir. Kişisel başvurularda bilindiği gibi, Sözleşme ihlali ve kişinin mağduriyeti göz önüne alınarak tazminat ödenmesi hükmü sık rastlanan karardır. Fakat Sözleşme ihlali gerekçesiyle bir devletin mağdur durumundaki devlete tazminat ödemesi ilk olarak bu başvuruda söz edilmiştir. Mahkeme, Sözleşmenin tazminatla ilgili olan 41. Maddesinin uygulanıp, uygulanmayacağı konusunun görüşülmesini ertelemiştir. Türkiye'nin AB ilişkilerini etkilemek açısından az bir olasılık da olsa Türkiye'yi zora sokmak için gündeme gelebilir, fakat mahkemenin bu konuyla ilgili kararı tahminlere göre Türkiye lehinde olacaktır (Necatigil, 2005: 155-156).

2.2. Bireysel Başvurular

Sözleşme, kabul edildiği 1950 yılından bu yana birçok değişikliğe uğramıştır. Bunun başlıca nedeni Avrupa Toplumunun geçirmiş olduğu değişim sürecine uyum sağlayıp, ihtiyaçlarına cevap verebilmesidir. Bu değişimin en önemlisi, 1 Kasım 1998'de yürürlüğe giren 11 Nolu Protokoldür. Bu protokolle birlikte bireysel başvuru yolu basitleştirilerek, yargılama süreleri kısaltılmıştır (Cengiz, 2005: 342-359). 11 Nolu Protokol öncesi, başvurular ilk önce AİHM'ye gönderilirdi. Bu dönemde Mahkemenin yanı sıra, Komisyon ve Bakanlar Komitesinin de yargısal yetkisi vardı. 11 Nolu Protokol öncesinde, Komisyon tarafından haklı bulunan başvurular Divan önüne getirilmezse, Bakanlar Komitesi Sözleşmenin ihlal edilip edilmediğine, eğer ihlal söz konusuysa, tazminat ödenmesi gerektiğine karar verebilmekteydi. Böylece davanın sonuçlanması da zaman almaktaydı (Bilir, 2006: 135-156).

Bugün itibariyle AIHM'ye yapılan bir başvuru esastan incelemeye değer bulunması halinde 4 ya da 5 yıllık bir süre içinde sonuçlandırılmaktadır. 11 Nolu Protokolün yürürlüğe girmesiyle birlikte Mahkeme ve Komisyonun verdiği karar sayılarında artmalar olduğu gözden kaçmamıştır. 1990–2003 yılları arasındaki başvuru sayısına bakıldığında büyük bir artış gözlemlenmektedir. Bunun asıl nedeni, AB üye sayısının artması ve Sözleşme tarafından oluşturulan koruma mekanizmasının yaklaşık 800 milyon bireye ulaşmasıdır. Bu nüfus artışıyla, başvuru sayısının artışı doğru orantılı olarak ilerlemektedir. Protokolün kabulünden bu yana 7 kat artan başvuruların bazıları temelsiz bulunarak kayıttan düşürülmüş, bazıları da kabul edilemez bulunmuştur (Cengiz, 2005:342-359).

Bireysel başvuru hakkı, AIHS'nin uygulanması yönünden birinci sırada yer alır. Bireysel başvurunun, insan haklarının korunmasında güçlü bir yeri vardır. Eski sisteme göre, yani 11 Nolu Protokol öncesi kişi Divan önünde dava açamaz, açılmış olan davalarda taraf gibi savunma yapabiliyordu. Bireyin dava açabilmesi için, ilgili devletin bireysel başvuru hakkını tanıması gerekiyordu. 1 Kasım 1998'de 11 Nolu Protokolün yürürlüğe girmesiyle birlikte AIHS'ye taraf olan bütün devletler bireysel başvuru hakkını otomatik olarak tanımışlardır (Bozkurt ve Kanat, 47). 11 Nolu Protokolün 34. maddesine göre, *"işbu Sözleşme ve ek Protokollerinde tanınan hakların Yüksek Taraf Devletlerden biri tarafından ihlalinden zarar gördüğü iddiasında bulunan her gerçek kişi, hükümet dışı her kuruluş veya her insan topluluğu, Mahkemeye başvurabilir."*(Ergül, 25) Sözleşmeye taraf olan devletin vatandaşları, mülteciler, 1951 Cenevre Sözleşmesi anlamındaki vatansızlar, yasal ya da yasadışı olarak ikamet eden yabancılar bireysel başvuruda bulunabilen gerçek kişileri oluşturmaktadır. Devletlerin ulusal hukuklarına göre, hukuki ehliyetleri tam olmayan küçükler, akıl hastaları ve kısıtlılar da temsilciler aracılığıyla başvuruda bulunabilirler. Ayrıca, hangi suç işlemiş olursa olsun hükümlüler de bu haktan yararlanabilmektedir. Hükümet dışı kuruluştan kasıt, devlet ve devlete bağlı kurumlar dışında kalan tüzel kişiliğe sahip olan bütün örgüt ve kuruluşlardır (

sivil toplum örgütü, gönüllü kuruluşlar, vakıflar, siyasi partiler, ticari şirketler, sendikalar, yardım kuruluşları, dini örgütler) (Ergül, 27).

Bireysel başvurunun kabul edilebilir olması için öncelikle iç hukuk yollarının tüketilmesi (Bozkurt ve Kanat, 58-61) daha sonra kesin karardan itibaren 6 ay içinde Mahkemeye başvurulması gerekir. Yapılan başvurular, Sözleşmenin 34. maddesine uymuyorsa, Mahkeme tarafından reddedilebilir (Bozkurt vd., 247). 28 Ocak 1987 tarihli deklarasyonu ile Türkiye kişisel başvuruyu çekince ile kabul etmiştir. Türkiye sınırları içerisinde meydana gelen eylem ve ihmallere ile sınırlı olmak kaydıyla kişisel başvuru hakkı bu çekince ile tanınmıştır. Bu çekince ile kastedilen Kıbrıs'tan yapılan başvuruları kabul etmemektir. Türkiye üç yıllık süre ile üçer defa kişisel başvuruları tanıdığını belirlemiştir. Fakat 11. Protokolün kabulüyle birlikte, Sözleşmeye taraf olan devletler bu yetkiyi süresiz olarak kabul etmek durumunda kalmışlardır. 22 Ocak 1990'da Türkiye Mahkeme'nin yetkisini tanıdı, bu tanımayla birlikte Komisyon kararının Mahkeme'de de denetleme yolu açılmış oldu (Necatigil, 2005: 26).

AİHM'ye Türkiye'nin Sözleşmeyi ihlal ettiği gerekçesiyle birçok dava açılmıştır. Bunlardan bazıları sonuçlansa da bazı davalar hala Mahkemede karar aşamasındadır. Bizim inceleme alanımızda olan Kıbrıs'la ilgili mülkiyet davalarında ilk bireysel başvuru ünvanını taşıyan Loizidou davasının Türkiye aleyhine sonuçlanmasıyla birlikte artan ve Türkiye için önem addeden diğer davalar incelenecektir.

2.2.1. Loizidou Davası

GKRY vatandaşı olan 1949 doğumlu Bayan Titina Loizidou Girne'de doğmuş ve büyümüş, 1972 yılında evlenerek Lefkoşa'ya taşınmıştır. Evlendiği tarihten itibaren burada ikamet etmiştir. AİHM'ye 22 Temmuz 1989'da yaptığı başvurusunda, Girne'de 4609, 4610, 4618, 4619, 4748, 4884, 5002, 5004, 386 ve 5390 parsellerdeki arazilerin babası tarafından satın alınıp, kendi üstüne yaptırıldığını belirtmiştir. Kıbrıs Barış Harekâtından hemen önce, 5390 nolu parselin üzerinde yapımına yeni başlanmış inşaatın kendinin ikamet etmek üzere bir dairenin yapımının planladığını belirtmiştir.

Bayan Titina Loizidou bireysel başvuru hakkını kullanarak 1989 yılında Türkiye aleyhine yaptığı başvuruda, 1974 harekâtından sonra Girne'deki mal ve mülklerine ulaşamamasının, Sözleşmenin mülkiyet hakkını koruma altına alan 1 Nolu Protokolün 1. Maddesini ihlal ettiği ve ayrıca Sözleşmenin 3 üncü (kötü muamele), 5 inci (kanunsuz tutuklama), 8 inci (konut hakkı) maddelerinin de ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Başvuru 15318/89 sayısı altında kaydedilmiştir. Bayan Loizidou'nun asıl şikayeti, hudut olaylarında Türk polisince yakalanıp, 10 saat kadar özgürlüğünden mahrum bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında mülkiyetle ilgili olarak, 1974 Kıbrıs Harekâtında Türk Silahlı Kuvvetlerince bölgenin kontrol altında bulundurulması nedeniyle mal sahibi olarak mallarından maddi ve manevi olarak yararlanamaması nedeniyle mülkiyetle ilgili madde ihlalini öne sürmüştür (www.cyprus.gov.cy).

Komisyon, Loizidou başvurusunu hudut olayında yapılan tutuklamalardan şikayetçi olan 15299/89 ve 15300/89 sayılı iki başvuru ile birleştirip incelemeyi uygun görmüştür (Aykoç, 2003: 278). Türk Hükümeti bu üç başvuru için görüşlerini tek metinde 28 Ocak 1990'da sunmuştur. Türk Hükümeti, olayların Rum Hükümeti tarafından düzenlenmiş olduğunu olayların KKTC toprakları üzerinde meydana geldiğini ve adada Garanti anlaşmasına uygun olarak bulunan Türk askerinin olaya müdahale etmediğini, müdahale edenin KKTC polisi olduğunu ileri sürmüştür. Komisyon bunun üzerine, 4 Mart 1991 tarihinde açıklamış olduğu kabul edilebilirlik raporunda öncelikle Türkiye'nin çekince koyarak kabul ettiği bireysel başvuru hakkındaki çekincenin kabul edilebilirliğine açıklık getirmiştir. Komisyona göre, genel ilke olarak Sözleşmeye taraf olan devlet Sözleşmenin 1. Maddesi kapsamında kendi ulusal toprakları içinde meydana gelen olaylardan dolayı kişiler ve mallar üzerinde yetki kullanabilmekte ve Sözleşmenin belirlediği yükümlülükleri yerine getirmektedir. Fakat bunun istisnai durumu da yok değildir. Herhangi bir ülke kendi ulusal toprakları dışında ajanları tarafından yapılan eylemden dolayı mağdur olan kişiler ve mülkleri üzerinde yetki kullanmış sayılabilir. Ajandan kasıt, yabancı ülkede bulunan diplomat, ilgili ülke adına kendi ülkesi dışında görev yapan asker, güvenlik görevlisi olabilir. Komisyonun bu açıklamasından

da anlaşılacağı üzere Kıbrıs'ta bulunan Türk askeri, Türkiye'nin ajanı konumundadır. Buna göre Komisyon Türkiye'nin yer bakımından koymuş olduğu çekinceyi geçersiz saymıştır. Yer bakımından yapılan itiraz reddedilmesine karşın zaman bakımından yapılan itiraz Komisyonca kabul edildi çünkü Türkiye kişisel başvuru hakkını 28 Ocak 1987'de tanımıştı. Komisyonca, bu tarihten önce meydana gelen 1 Nolu Protokolün 1. Maddesi kapsamında mülkiyet ihlali ve Sözleşmenin 8. Maddesi kapsamında sürekli işgal kabul edilemez olduğu, fakat bu tarihten sonra devam eden şikâyetlerin ise kabuledilebilir olduğu açıklanmıştır (Necatigil, 2005: 32-33).

Türk Hükümeti, Komisyon'un kabuledilebilirlik kararına tepki göstererek kararın yeniden incelenmesini istedi. Fakat bu teklif Komisyonca hukuka aykırılık nedeniyle reddedildi. Bunun üzerine Türk Hükümeti 25 Eylül 1991 tarihinde Komisyona gönderdiği yazı ile bundan sonraki prosedüre katılmayacağını bildirdi. Komisyon, Sözleşmenin 28. Maddesi gereği, kabul edilebilirlik kararı verildikten sonra, taraf ülkenin Komisyona yardımcı olma yükümlülüğü bulunduğunu, Komisyon ve Mahkeme'nin kurulmasının amacının taraf ülkelerin kendilerine düşen görevleri yerine getirmelerini sağlamak olduğunu belirlemiştir. Komisyon, Bakanlar Komitesi'nin bu konu kapsamında Türkiye'ye çağrıda bulunmasını istemiştir. Bakanlar Komitesi 19 Aralık 1991'de Türkiye'nin prosedüre katılması için çağrı yapmıştır. Türkiye bu çağrıyı geri çevirmeyerek kabul etmiştir (Necatigil, 2005: 34).

4 Aralık 1992 günü Komisyon huzurunda yapılan duruşmada taraflar görüşlerini sundular. Bu duruşmadan sonra 15299/89 ve 15300/89 sayılı davalarla birleştirilen Loizidou davasının 7 Aralık 1992'de Komisyon tarafından bu davalardan ayrılmasına karar verildi. Çünkü bu davalardan farklı olarak Loizidou davasında mülkiyet hakkının ihlali konusu yer almaktaydı (Necatigil, 2005: 37).

8 Temmuz 1993 tarihinde Komisyon başvurularla ilgili raporu kabul etti ve taraflara bildirdi. Komisyon, Kıbrıs'ta meydana gelen "kadınların eve dönüş" gösterisinin Kıbrıs barış ortamına gölge düşürdüğü sonucuna varmıştır. Bayan Loizidou yakalanarak gözaltına

alınmasını apar topar güneye gönderilmesini onur kırıcı davranış olarak nitelendirdiyse de Komisyon aynı görüşte değildi. Loizidou'nun iddiası Sözleşmenin 3. Maddesi, 8. Maddesi ve 1. Protokolün 1. Maddesinin ihlaline dairdi. Yukarıda da açıklandığı üzere, Sözleşmenin 3. Maddesi (kötü muamele), 8. Maddesi (özel yaşama saygı)'nin ihlal edilmediği Komisyonca oy birliğiyle kabul edildi. Komisyon, Bayan Loizidou'nun tutuklanarak güneye gönderilmesini tampon bölgenin korunması bakımından doğru buldu. 1. Protokolün 1. Maddesine gelince, Komisyon'a göre, seyahat özgürlüğü hakkı kısıtlanamaz, ancak malların kullanım hakkı aynı zamanda serbest dolaşım hakkını kazandırmaz. Yani Loizidou'nun Kuzey Kıbrıs'a rahatlıkla girmesi oradaki mülklerine dayandırılmaz ve 1. Protokolün ihlali olarak nitelendirilemez (Necatigil, 2005: 39-40).

O dönemde geçerli olan Sözleşme hükümlerine göre, öncelikle Komisyon raporunu Bakanlar Komitesine gönderir, Bakanlar Komitesi 3 aylık bir zamanda mahkemeye konuyu sunması halinde prosedür tamamlanırdı. Bayan Loizidou'nun o dönemde tek başına mahkemeye başvurma hakkı yoktu. Sadece ilgili devlet GKRY vatandaşı adına mahkemeye başvurabilirdi. Bunun üzerine GKRY bu kuralı yerine getirerek mahkemeye başvurdu. Yapılan başvuruya Türk Hükümeti tepki göstererek haklı sebeplerini dile getirdi. Türk Hükümetine göre, Türkiye mahkemenin yetkisini 22 Ocak 1990 tarihinde tanımıştı. Bu sebepten ötürü 1990 yılından önce meydana gelmiş olan bu davayı Mahkemenin incelemesini, yetkisi dışında olarak nitelendirdi. Ayrıca söz konusu olay ülke sınırları içinde gerçekleşmediği için, Mahkemenin *ratione loci* (yer) yetkisi dışında kaldığı da vurgulandı. Rum tarafı ise, Türk Hükümeti'nin yaptığı "zaman" bakımından itirazının tam aksini savunarak Mahkeme yetkisinin Türk Hükümeti'nin Mahkemeyi tanıdığı 22 Ocak 1990 tarihinden değil, Bireysel başvuruyu tanıdığı 28 Ocak 1987 tarihinden itibaren başladığını, çünkü prosedür Komisyonunda başlatılıp Mahkeme devam ettiğini, bundan dolayı da cezai işlemin 1987'den sonrası baz alınarak başlatılması gerektiğini iddia etti (www.ctpkibris.org).

Türk Hükümeti bu davanın Mahkemede incelenmesine zamansal ve ülkesel itirazlarda bulunmuştur. Bu itirazlar Mahkeme tarafından

değerlendirilmiştir. Türk Hükümeti'ne göre bu başvurunun asıl amacı siyasal propagandadır. Yani mahkemenin amacı kötüye kullanılmıştır. Davanın sorumlusu Türkiye olarak nitelendirildiyse de Türkiye sadece bölgedeki kontrolü KKTC ile paylaşmaktadır, silahlı kuvvetler tek başına hareket etseler bile bu eylemi KKTC adına yapmaktadırlar. KKTC bağımsız, demokratik ve anayasal bir devlettir. Bundan dolayı KKTC toprakları üzerinde bulunan hiçbir mülkiyet ile ilgili sorun Türkiye'ye mal edilemez.

Loizidou davasında temelde 3 karar alınmıştır. İlki, 23 Mart 1995 tarihli ilk itiraz Kararı, ikincisi, 18 Aralık 1996 tarihli Davanın Esasları Hakkında karar ve 28 Temmuz 1998 tarihli 50. Madde yani tazminat kararıdır.

Türk Hükümeti, 1998'de sonuçlanan Loizidou Davası'nda kararın siyasi nitelik taşıdığını her fırsatta dile getirerek, tazminat ödemeyi reddetmiş ve bu tavrını 5 yıl boyunca sürdürmüştür. Bu zaman süresince Avrupa Konseyi Dışişleri Bakanları Komisyonu tarafından kararın uygulanması için çok kez çağrıda bulunulmuştur (Özkan, 2003:63-68). Avrupa Konseyi'nin büyük elçiler seviyesinde toplanan Delegeler Komitesi, 12 Kasım 2003'te tazminatın ödenmesi için 19 Kasım'a kadar Türkiye'ye süre vermiştir. Tazminatın ödenmemesi durumunda, Bakanlar Komitesi Türkiye aleyhine tedbir alacağını duyurmuştur. Bu tedbirden kasıt, Avrupa Konseyi statüsünün 8. Maddesine göre İnsan Haklarını ciddi şekilde ihlal eden üye devletin temsil haklarının dondurulmasıdır. Yani, AK'nin AİHM kararını tanımayan ve uygulamayan devletlerin üyeliğini askıya alma yetkisi bulunmaktadır. Türkiye Loizidou kararı karşısında mevcut tavrını sürdürmesi halinde AB'ye girmeyi beklerken bunun çok gerisindeki statünün Konsey üyeliğinin sorgulanmasıyla karşı karşıya kalacaktı (www.tgc.org.tr). Bunun üzerine Türkiye, 8 Ekim 2003 tarihine kadar Bayan Loizidou'ya maddi tazminatın ödenmesi yönündeki kararın gereğini yapacağını bildirdi. Türk Hükümeti, söz konusu kararı haksız ve yanlış olarak değerlendirdiyse de, bu tutumunun değişmesinin en büyük nedeni, AİHM'nin saygınlığının korunmasında üstlendiği sorumluluğun yanı sıra AK ve AB ile ilişkilerinin ilerlemesini engelleyecek pürüzleri ortadan kaldırmaktı. Türkiye, kendi sınırları

dışında gerçekleşen olayla ilgili sorumluluğu kabul etmek istememiş ve Loizidou gibi benzeri binlerce davanın KKTC'nin iç hukukuna yönlendirilmesi gerektiği görüşlerinin değerlendirilmesini istemiştir (Özkan, 2003:63-68). Bundan sonra Loizidou davasına benzer davaların öncelikle KKTC iç hukukunu tüketip daha sonra AİHM'ye gitmesi demek, adadaki Türk kimliğinin ve diğer devletler tarafından KKTC'nin zımni olarak tanınması anlamına gelmekteydi.

2.2.2. Xenides- Arestis Davası

Başvuru sahibi, Myra Xenides-Arestis 1945 yılında doğmuş Nicosia'da (Lefkoşa'nın Rum Kesmi) yaşayan Kıbrıslı Rum kadınıdır. Bayan Arestis, 1971 yılından 1974 yılının Ağustos ayına kadar ailesiyle birlikte Magosa'nın Maraş bölgesinde Ayios Memnon semtinde bulunan arazinin yarı hissesine kendi, diğer yarı hissesine de kardeşi sahiptir. Arazinin üzerinde 1 dükkân, 1 daire ve 3 ev bulunmaktadır. Evlerden birinde eşi ve çocukları ile birlikte yaşadığını belirtmiş, mülkün geri kalanı ise aile üyelerince kiraya verilerek kullanılmıştır. 1974 yılında gerçekleşen barış harekâtıyla birlikte Kıbrıs'ın ikiye bölünmesi sonucunda, Ağustos 1974'de evini terketmek zorunda kaldığını ve bu süreden itibaren evinden ne maddi ne de manevi yarar sağlayamadığını beyan etmiştir (www.echr.coe.int).

Arestis bu davayı Türkiye aleyhine AİHM'ye 4 Kasım 1998 tarihinde açmıştır. 2 Eylül 2004 tarihinde Mahkeme davayı kabul edilebilir görmüş, 14 Mart 2005 tarihinde ise davayı görüşülebilir bulmuştur. Başvuru sahibi, kendisinin Kıbrıslı Rum Ortadoksu olduğu için Kuzey Kıbrıs'ta Maraş Bölgesinde bulunan mülküne gitmesine ve kullanmasına 1974'den beri devam eden ihlalden dolayı Türk askerinin engel olduğunu, evinden ve mülk haklarından yoksun bırakıldığını, bundan yola çıkarak da, AİHS'nin 8. maddesi (özel hayatın ve aile hayatının korunması), 14. maddesi (ayrımcılık yasağı) ve 1 Nolu Protokolün 1. Maddesinin (mülkiyet hakkı) ihlal edildiğini olduğunu iddia etmiştir (www.mahkemeler.net).

Xenides-Arestis başvurusu KKTC'de yasalaşan Mal Tazmin Yasası'nın AİHM nezdinde test edildiği ilk başvuru olması açısından

önemlidir. Myra Xenides Arestis'in Türkiye aleyhine yaptığı ve kapalı Maraş bölgesindeki mallarının iade edilmesini talep ettiği başvuru hakkında AİHM, karardan kısa bir zaman önce o dönem henüz yeni kurulmuş olan Mal Tazmin Komisyonu'na ilişkin mevzuatın dikkatine sunulmuş olmasına rağmen kabul edilebilirlik kararı vermiş ve Taşınmaz Mal Komisyonu'nun, eksiklerini tamamlaması durumunda, iç hukuk yolu olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir. AİHM'nin bu son kararı çerçevesinde, TMK'nın etkin olarak çalışması AİHM nezdindeki davaların TMK'ya yönlendirilmesine imkan sağlanacaktır. Bir yandan Türkiye Loizidou içtihadından kurtularak yüksek miktarda tazminat ödemekten kurtulurken diğer yandan KKTC'nin ayrı bir hukuki varlık olarak kabul edilmesi yönünde önemli bir kazanım elde etmiş olacaktır.

Duruşmada, iddia makamı konumunda olan Xenides-Arestis ve GKRY, Kıbrıslı Rumların geride bıraktıkları mallarının topluca KKTC devletine geçmiş olduğunu varsayan KKTC Anayasası'nın 159. Maddesi uyarınca kurulmuş olan Mal Tazmin Komisyonu'nun yasallığını sorgulamış ve KKTC gibi uluslararası meşruiyeti sorgulanır bir otoritenin kurduğu bu tür organların yasal bir iç-hukuk yolu olarak kabulünün uluslararası hukuk kurallarına aykırı olduğunu ileri sürmüştür. AİHM ise, önceki kararlarına atıfta bulunarak, uluslararası hukukun belirli durumlarda KKTC'de yapılacak hukuki düzenleme ve işlemleri Türkiye'nin bir iç hukuk yolu olarak tanımlayabileceğini vurgulamıştır. Bir başka deyişle; Mal Tazmin Komisyonu, KKTC'nin değil, davalı konumdaki Türkiye'nin bir iç hukuk yolu olarak kabul edilecektir. Yasanın 11. Maddesi uyarınca oluşturulan Taşınmaz Mal Tazmin Komisyonu taşınmaz malın hak sahibi olduğu tespit edilen kişiye iadesine veya bu kişiye takas teklif edilmesine veya bu kişiye tazminat ödenmesine karar verecektir. Başvuranın, iade, takas ve taşınmaz mal karşılığında tazminat talebine ilaveten kullanım kaybından doğan zararının veya manevi zararının tazminini de istediği durumlarda, Komisyon, bu konuları ayrıca karara bağlayacaktır. Başvuranın iadesini talep ettiği, yürürlükteki yasalar uyarınca mülkiyet hakkı veya kullanım hakkı herhangi bir gerçek veya devlet dışındaki tüzel kişiye ait olmayan ve iade edilmesi,

konumu ve niteliği itibarıyla ulusal güvenliği ve kamu düzenini tehlikeye düşürmeyecek, kamu yararına tahsis edilmemiş olan ve askeri bölgeler veya askeri tesisler dışındaki taşınmaz mallar Komisyon kararıyla makul bir sürede iade edilebilir. Yasa uyarınca oluşturulan Taşınmaz Mal Tazmin Komisyonu kararına karşı, tarafların, yüksek İdare Mahkemesine başvurma hakları saklıdır. Başvuran, Yüksek İdare Mahkemesinin kararından da tatmin olmazsa, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurabilecektir (Aksu, 2007).

Myra Xenides- Arestis, AİHS'nin 8. maddesi, 1 Nolu Protokolün 1. Maddesi ve 14. maddesinin Türkiye Cumhuriyeti tarafından ihlali iddiaları ile AİHS'nin kişisel başvurular prosedürünü düzenleyen 34. maddesi uyarınca AİHM'ye başvuruda bulunmuştur. AİHM, gerekçeli kararında, Arestis'in Ağustos 1974'te Türk silahlı kuvvetleri tarafından Magosa'yı terk etmeye zorlandığı ve bu sebepten ötürü kapalı Magosa şehrindeki konutu, mal-mülkü üzerinde sahip olduğu hakları kullanamadığını belirtmiştir. Bunun üzerine, Türk hükümeti, ilgili mülkün, Türk-Müslüman dini vakıf'ın (Evkaf) defterlerinde vakıf malı olarak görüldüğü, vakıf mallarının kişilere devredilmesinin mümkün olmadığını, davacının orijinal tapu kaydını ibraz edemediğini, Türkiye'nin "KKTC" tapu kayıtları üzerinde söz sahibi olmadığını ve dolayısı ile mal sahipliği ve tapu kayıtları ile ilgili tarihi sürecin araştırılması sonuçlanana kadar, davacının "*zarar gören taraf*" olarak kabul edilmemesi gerektiği şeklindeki önceki benzeri davalardaki pozisyonunu koruduğunu tekrarlamıştır. Türkiye'nin başvuruya ilişkin bu itirazı, AİHM tarafından incelenerek yeni kanıtların sunulması için Türkiye'ye zaman tanınmıştır. Fakat Türkiye, davacının zarar gören taraf olduğu görüşünü değiştirmek için yeni belgeler sunmamış, bundan dolayı Türkiye'nin itirazı Mahkemece 14 Mart 2005'te kabul edilebilirlik kararında reddedilmiştir (www.echr.coe.int).

Tazmin Komisyonuyla ilgili Mahkemenin asıl görüşü şöyledir; TMK, sadece taşınmaz malın değeri ve kullanım kaybına ilişkin parasal tazminatla ilgili kuralları içermektedir. Rumların terk ettiği evlerindeki taşınır mallarla ilgili herhangi bir tazminat öngörmemektedir. Ayrıca bu yasada manevi tazminat ve Rumların iddiasından hareketle onlara uygulanan ayrımcılığa karşı tazminat

veya çözüm önerisi içermemektedir. Tazminat Komisyonu üyelerinin, incelediği bir başvuruda tarafsız olabilmeleri adına Komisyona uluslararası bir oluşum kazandırmak gerekir. Bütün bu gerekçeleri göz önünde bulunduran Mahkeme, Tazmin Komisyonunun bir davaya bakmak için hazır konumda olmadığı ve bazı eksiklerinin tamamlanması gerektiğinin altını çizerek, KKTC'nin Arestis davasının iç hukuk yolundan geçerek sonuçlanması isteği Mahkemece reddedilmiş, başvurunun esastan incelenmesine karar verilmiştir (Necatigil, 2005: 262). AİHM, TMK'nın etkin bir iç hukuk yolu olması için beklentilerini ve taleplerini dile getirmiştir. Yasanın temel amacı, mal-mülk konusunda AİHM'de bekleyen ve bundan sonra olabilecek çok sayıda Rum başvurusunun, KKTC'de oluşturulan etkin bir iç hukuk mekanizmasına yönlendirilmesinin sağlanmasıdır. Xenides-Arestis davasından sonra gelen ve içeriği aynı olan davalar önce TMK'ya başvurup, bu yolla iç hukuku tükettikten sonra eğer tatmin olmazlarsa AİHM'ye başvurabileceklerdir.

Sonuç olarak, AİHM, 7 Aralık 2006 tarihli Arestis kararında, Türkiye tazminata mahkûm edilirken TMK'nın AİHM tarafından "iç hukuk" yolu olarak kabul edilmesine şartlı onay vermiştir. KKTC Rum tarafına ve AİHM'ye göre Türkiye'nin yerel alt yönetimi olarak kabul edildiği için bu iç hukuk yolu KKTC'nin değil Türkiye'nin iç hukuk yolu olarak kabul edilmektedir (Sezer, 2007).

AİHM, Loizidou kararından sonra Kıbrıs'taki diğer bir kilit dava özelliği taşıyan Arestis davasına ilişkin kararında TMK ile Arestis'in dostane çözüme gidememesinden dolayı Türkiye'yi tazminata mahkûm etmiştir. Kararda 800.000 avro maddi, 50.000 avro manevi tazminat ve 35.000 avro ise mahkeme masrafları belirlenmiştir (www.coe.int).

3. TARTIŞMA ve SONUÇ

3.1. Loizidou Davası

28 Temmuz 1998'de Türkiye'nin tazminat ödemeye mahkûm edilmesiyle ilgili AİHM'nin açıklaması şöyledir: Mahkeme, KKTC'nin uluslararası hukuk açısından tanınmadığını, Türkiye'nin

adadaki askeri varlığından dolayı KKTC üzerindeki etkin rol üstlendiğini belirterek KKTC otoritelerince yapılan bütün işlemlerden Türkiye'yi sorumlu tutmuş ve tazminata mahkûm etmiştir. 2 Aralık 2003'te gecikme faiziyle birlikte (her yıl için gecikme faizi % 8 olarak belirlenmiş) Loizidou'ya 1.1 milyon Euro tazminat ödenmiştir (Sezer, 2006: 33-43).

Tarihsel gerçekler göz ardı edilerek, Loizidou Davası'nın olumsuz sonuçları Türkiye'ye mal edilmiştir. Davanın görülmesi sırasında Mahkeme üyeleri Türk askerinin işgalci güç olarak adada bulunduğunu ve Rumlara insanlık dışı davrandığını ileri sürerek Mahkemenin kararını Türkiye aleyhinde etkilemişlerdir. Türkiye'nin adaya asker çıkarması işgal amaçlı değil, EOKA (Dağ, 2004: 175) çetesinin ENOSİS[†] amaçlı katliamlarını önleyerek adadaki huzuru sağlamaktı. Kıbrıs adasında kurulmuş olan bağımsız cumhuriyet devletinin üç kurucusundan biri olan Türkiye, Londra ve Zürih Antlaşmalarından kaynaklanan garantörlük hakkını kullanarak adaya müdahalede bulunmuştur. Bu müdahale hukuk kurallarına uygun bir şekilde yapılmıştır. Zorunlu olarak adaya müdahale eden Türkiye, işgalci devlet olarak kabul edilip Loizidou davası sonuçlanıncaya kadar geçen sürede suçlu görülüp tazminata mahkûm edilmiştir. Loizidou Davası siyasal amaçlı olup, uluslararası platformda Türkiye aleyhine yapılan propaganda niteliği taşır (Çeçen, 2005: 215-231). Bazı yazarlara göre, tazminat kararının verilmesi hukuka ters düşen bir durumdur. Ortada hiçbir ihlal olmadığı gibi telafi edilecek bir durum da yoktur.

Bilindiği gibi Loizidou, ilk etapta kötü muamele ve insanlık dışı davranıştan dolayı Sözleşmenin ilgili maddelerinin ihlali gerekçesiyle AİHM'ye başvurmuştur. Bu başvurunun içine daha sonra mülkiyetin ihlal edildiği iddiası eklenmiştir. Yasal süreçler devam ederken Rum basını kendisini hiç yalnız bırakmayarak, 1974'den bu yana karşı karşıya kaldığı maddi ve manevi zorluklar abartılarak dünya basınına aktarılmıştır. Görsel basın bu durumu, AİHM üzerinde bir baskı aracı olarak kullanarak 1974 sonrası dönemde derin acılara maruz kalan sadece

[†] Enosis. Birleşme. XIX. Yüzyılın sonundan itibaren kullanmaya başlanan ve antik Helen uygarlığının yayıldığı her yerin Yunanistan'a bağlanması gerektiğini savunan görüştür.

Rumlarmışçasına kamuoyunu tesirleri altında tutabilmişlerdir. Halbuki Titina Loizidou'nun dava konusu yaptığı eve bakıldığında da görüleceği üzere Mahkemeden talep edilen ve neticede hükmedilen tutar (1.1 milyon Euro) dava konusu gayrimenkulün gerçek değeri ile bağdaşmayacak derecede fahiştir. Ancak etkili hukuki mücadele ve beraberindeki etkin kamusal destekler davanın Türkiye aleyhine sonuçlanmasına zemin hazırlamıştır (Aksu, 2007).

KKTC eski Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın Türkiye'nin tazminat ödemesiyle ilgili yaptığı yorum da Loizidou kararının siyasal bir karar olduğu yönündeydi. Ona göre bu karar Türkiye üzerinde baskı aracı olarak kullanılmış, karar uygulanmadığı taktirde Mahkemenin prestiji ve otoritesi sarsılacağından dolayı Türkiye, Mahkemenin onurunu kurtarmak pahasına bu kararı uygulamak durumunda kalmıştır (www.diplomatikgozlem.com). Kıbrıslı Türklerin uğradığı insan hakları ihlaline dünya sessiz kalırken, 1974'de Türk askeri tarafından kurtarılan Kıbrıslı Türkler, şiddet ve ekonomik ambargolarla adadan uzaklaştırılmaya çalışılmış ve bunun sonucunda da adanın sadece %3'lük bölümünde yaşamaya zorunlu bırakılmışlardı. BM Güvenlik Konseyi, Türkiye'yi işgalle hiç bir zaman suçlamamış, aksine Türk askerinin geri çekilmesini istememiştir. Kıbrıslı Türkler ve Türkiye adayı hiç bir zaman işgal etmemişler, sadece Kıbrıs Cumhuriyetini yıkan, adanın %97'sini işgal eden ve oradaki Türklere zulmeden Rumlara karşılık vermişlerdir. Amaçları sadece hayatta kalabilmek olmuştur (Stephen, 2007).

Sonuç olarak bu dava, Rumların yaptığı başvurular için ilk pilot dava olarak seçilmiştir. Mahkeme, Türkiye'nin aleyhinde aldığı ihlal kararı çerçevesinde, başvuru sahibine kullanım tazminatı ödenmesine ve malının iadesine karar vermiştir. AİHM'ye mülkiyet konulu başvuruların sayısı günden güne artmaktadır. GKRY bu başvuruların Loizidou içtihadına göre sonuçlandırılması için gayret sarf etmektedir. Böyle bir durumda Türkiye'nin milyarlarca dolar tazminat ödemesi ve Rum mallarının bir kısmını iade etmesi söz konusu olacaktır. Hal böyle iken, Türkiye ve KKTC tarafından mülkiyet sorununun çözülmesi için gösterilen çabalar sonrasında AİHM 7 Aralık 2006 tarihinde mülkiyet konulu Xenides-Arestis başvurusunda Loizidou içtihadının değiştirilmesi yönünde önemli bir adım teşkil eden bir karar almıştır. Bu karara ve

davanın gelişim aşamasına bir sonraki başlık altında daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

3.2. Xenides- Arestis Davası

Loizidou ve Xenides-Arestis davalarının görünürdeki ortak yanları ikisinin de mülkiyet davası olmasıysa da, aslında bu iki dava hukuki karar olmaktan çok siyasi karar niteliğini taşıması olarak değerlendirilebilir. AİHM, Türkiye'nin 1974 müdahalesini gerekçe göstererek AİHS'yi ihlal ettiği sonucuna varmıştır. Oysaki bilindiği gibi Türk Hükümetinin amacı adayı işgal etmek değil, hakları gasp edilen Türklere yardım etmektir. BM gözetiminde yapılan bu askeri operasyonu Kıbrıslı Rumlar kendi lehlerine çevirerek mağdur olan Kıbrıslı Türkleri bir kenarda bırakarak mülkiyet meselelerinde ve diğer meselelerde kendilerini mağdur göstermeyi başarmışlardır.

Xenides-Arestis davasıyla Loizidou davasını karşılaştırdığımızda Arestis davasının daha önemli bir yere sahip olduğu açıkça görülür. Çünkü Arestis'in taşınmazı Maraş bölgesinde Türk vakıflarının olduğu yerdedir. Arestis lehine gerçekleşen bir kararda çok ağır sonuçlar meydana gelebilir. Tamamı Türk Vakıflarına ait olan Maraş Bölgesi alınacak böyle bir kararda Rumlara devredilebilir. Arestis davasında asıl amaç vakıf mallarına ve Maraş'a yönelik hedeflerdir. Maraş Bölgesinde Arestis ile birlikte benzer durumda olan 5000 taşınmaz daha bulunmaktadır. Bu durumda Rumlar AB sürecini de kullanarak Maraş Bölgesini kendilerine açtırabilir ve bu bölgeye yerleşebilirler.

Türkiye Louzidou davasındaki tutumunu Arestis davasında da göstermiştir. Türkiye'nin itiraz konuları ve maddeleri aynıdır. En çok da "yetki" ve "yer" meselesi üzerinde durulmuştur. Uluslararası arenada tanınmayan KKTC, AİHM tarafından hiçbir zaman muhatap alınmayarak, Kıbrıs'ta gerçekleşen bütün olaylardan Türk Hükümeti sorumlu tutulmuştur. Hâlbuki Türkiye garantörlük hakkını kullanarak adaya müdahale etmiş, bu müdahale sonucunda meydana gelen olaylardan Türkiye sorumlu tutularak tek muhatap kabul edilmiştir. Diğer devletlere göre KKTC Türkiye'nin kukla devletidir. Hâlbuki KKTC bağımsız, demokratik bir yönetimle yönetilen, anayasal bir

devlettir. Türkiye'nin 1974 yılında yaptığı adaya müdahalesi işgal olarak değerlendirildiğinden ve bu iki mülkiyet davası bunun üzerinde şekillendiğinden dolayı ihlal kararı ile sonuçlanmıştır.

SONUÇ

Loizidou ve Arestis davaları ile yüklü tazminatlara çarptırılan Türkiye, KKTC'nin bağımsız, anayasal ve demokratik bir devlet olduğunu, bundan dolayı Kıbrıs'ta meydana gelen olaylardan sorumlu tutulamayacağını birçok kez Mahkemeye belirtmiştir. Türkiye tarafından davaların sonuçlarıyla ilgili yapılan itirazların hepsi reddedilerek dikkate bile alınmamıştır. Ayrıca iki davada da tazminata mahkûm edilmiş olması, Türkiye aleyhine dava açmayı düşünen Kıbrıslı Rumları cesaretlendirerek, gerçek değeri bile tazminatın yarısı etmeyen taşınmazlarına yüklü meblağlar alabilmek adına sıraya girmelerine neden olmuştur. AİHM'ye 1400'e yakın mülkiyet ihlali başvurusunda bulunulmuştur. Loizidou ve Arestis davalarındaki Türkiye'nin itirazlarını hiçbir şekilde dikkate almayıp, uluslararası hukuka uygun olarak yapılan Türkiye'nin Kıbrıs müdahalesinden kaynaklanan Kıbrıslı Rumların mağduriyetleri ve hak ihlalleri üzerinde duran ve bu doğrultuda iki Türkiye aleyhinde davayı sonuçlandıran AİHM, objektifliğini bir kenara bırakıp Türkiye Kıbrıs davalarında taraf tutmayı yeğlemiştir. Uluslararası arenada mağdur Kıbrıslı Rumlar, işgalci olarak Kıbrıslı Türkler gösterilerek bu konunun çözümünde güçlü devletten Türklere yönelik herhangi bir güçlü devletten Türklere yönelik destek gelmemiştir. İki kesmin barış içinde yaşaması amaçlanarak düzenlenen Annan Planı buna en güzel örnektir. Plan Kıbrıslı Rumların çıkarlarına öncelik vererek Kıbrıslı Türkleri ikinci planda bırakmıştır.

2006'da Taşınmaz Mal Komisyonun`ca başlatılan süreç adadaki Türk ve Rum halkının mülkiyet haklarını korunması yönünde yaptığı çalışmalar, gelecekte birlikte ortak bir yaşamı barış içinde sürdürebilecek eşit haklara sahip Türk ve Rumlar için doğru bir adımdır. Komisyon çalışmaları adadaki barışın kısa sürede sağlanması ve barış görüşmelerinin sonuca ulaşmasında en önemli kurum olarak görmek yanlış olmaz. Zira barış görüşmelerinde tartışılan başlıkların başında mülkiyet hakkı gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksu, Aslı ile “**Arestis Davası**” Konusunda Yapılan Özel Görüşme, Ankara, 24.5.2007.
- Bilir, Faruk, (2006), “**Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Yapısı ve 14 Nolu Protokol**”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 55,. s. 135–156.
- Bozkurt, Enver-Kanat, Selim, (2004), **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Başvuru Elkitabı**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- Bozkurt, Enver-Poyraz, Yasin-Kütükçü, Akif, **İnsan Hakları Mevzuatı**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2004.
- Cengiz, Serkan, (2005), “**14 No'lu Protokol ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Getirilecek Olan Değişiklikler**”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S: 56, s. 342–359.
- Çeçen, Anıl, (2005), (ED. Kantarcı, Şenol), Kıbrıs Laboratuvarı, “**Loizidou Davası**”, Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Çivi, Halil, (2004), “Dünden Bugüne Kıbrıs”, **Kıbrıs ve Geleceği**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Dağ, Ahmet Emin, **Uluslararası İlişkiler Diplomasisi Sözlüğü**, 1. Basım, Anka Yayınları, İstanbul- 2004.
- Ergül, Ergin, (2004), **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Uygulaması**, 2.Baskı, Yargı Yayınevi, Ankara.
- Gedikli, Yusuf, (2003), **Kıbrıs'ta En Uygun Çözüm Nedir?** Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul.

- Necatigil, M. Saim, (2005), **Kıbrıs Uyuşmazlığı ve AİHM Kısacasında Türkiye**, Turhan Kitapevi, Ankara.
- Sezer, Sema, (2006), **Kıbrıs Sorunu ve Türkiye- AB İlişkilerinde Kıbrıs Engeli**, Asam Yayınları, Ankara.
- Stephen, Michael, “**Kıbrıs AB Üyesi Neden Şimdi Olmamalı**”, www.trncinfo.com/TURKCE/aciklamalar/050302.htm (erişim tarihi: 18. 04. 2018).
- Özkan, Ayşe, (2003), “**Kıbrıs’taki Mülkiyet Uyuşmazlığında, AİHM ve KKTC Yargısı Arasında Çözüm Girişimleri**”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 42, , s. 63–68.
- Uslu, Nasuh, (2000), **Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs**, Ankara, 21.Yüzyıl Yay.,.
- http://www.kibris.net/basin/gazeteler/kibristanhaberler/gunlukhaber_files/mulkiyet_yasasi_turkiye.htm (erişim tarihi: 22. 04. 2018).
- http://www.echr.coe.int/Eng/Press/2005/Dec/ChamberJudgmentXenidesAristesvTurkey221205.htm#_ftn1“Chamber Judgement Xenides- Arestis v. Turkey” (erişim tarihi: 28.04.2018).
- http://www.mahkemeler.net/mahkemet/aihm/CASEOFXENIDESAR_ESTISTURKEY.doc* (erişim tarihi: 28. 04.2018).
- http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=1354. (erişim tarihi: 26. 04. 2018).

Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde İş Analizi ve Norm Kadro Oluşturulmasına Yönelik Bir Uygulama

An Application To Form Permanent Staff And Job Analysis In Strategic Human Resources

Abdullah ÇALIŞKAN*
Çağlar ALTINEL*

Öz: İşletmeler, rekabette fark yaratmak için, en etkili unsurun insan kaynağı olduğunu düşünmekte ve nitelikli insanları işletmeye kazandırmaya odaklanmaktadır. Bu da ancak iş analizi çalışmalarıyla mümkün olabilmektedir. İş analizi sayesinde işler hakkında doğru ve sistemli bilgiler toplanmakta, işlerin nasıl yapıldığı ve iş içeriği hakkında detaylı bilgiler toplanıp analiz edilmektedir. Amaç kurumsal etkinliği ve bilhassa emek verimliliğini arttırmaktır. Örgütler hedeflerine ne kadar az kaynak ile ulaşırlarsa o kadar verimlidirler. Bu çalışmada iş analizi çalışmaları, Mersin İlinde faaliyet gösteren bir vakıf üniversitesi Genel Sekreterliğine bağlı belirlenen birkaç birimde yapılmıştır. Yaklaşık 50 personel ile yüz yüze görüşme ve anket yöntemi ile bilgiler toplanmış, toplanan veriler doğrultusunda iş analizinin temel çıktıları olan iş tanımları/iş gerekleri oluşturulmuş ve yapılan işler ile işlerin içeriği hakkında detaylı bilgiler edinilerek, her birimde norm kadro tespiti yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Kaynakları Yönetimi, İş Analizi, Norm Kadro.

Abstract: Businesses think that the most effective element to make a difference in rivalry is the human resource; that's why they focus on bringing qualified people to business. This is only possible through job analysis studies. Thanks to job analysis, accurate and systematic information about jobs is collected, detailed information about how jobs are done and job content is gathered and analyzed. The aim is to enhance institutional efficiency and, in particular, labour productivity. Organizations are more efficient if they reach their goals with less resource. The job analysis studies in this study were carried out in determined several units in the General Secretariat of a foundation university in Mersin Province. Information was gathered by face-to-face interview and survey method with approximately 50 personnel, job descriptions / job requirements, which are the main outputs of job analysis, were created in accordance with the collected data and the norm staff was determined in each unit by obtaining detailed information about the works done and the contents of the them.

Keywords: Human Resources Management, Business Analysis, Norm Staff.

* Doç. Dr., Toros Üniversitesi Sağlık Bilimleri Yüksekokulu, abduallah.caliskan@toros.edu.tr

* Dr. Öğr. Ü., Toros Üniversitesi Sağlık Bilimleri Yüksekokulu, caglar.altinel@toros.edu.tr

1. GİRİŞ

Günden güne hızlı bir değişimin yaşandığı çalışma hayatında, işletmelerin belirledikleri amaç ve hedeflere ulaşmalarında ve rakiplerine karşı rekabet üstünlüğü sağlamalarında belirleyici unsur insan kaynağıdır. İşletmelerin üretim faktörleri içinde doğal kaynaklar ve sermaye ile birlikte yer alan emek, üretim için gerekli olan beden ve beyin gücünden oluşur ve işleri bizzat organize edecek, uygulayacak ve kontrol edecek etkili insan gücünün varlığıdır. Bu bağlamda diğer kaynaklar (sermaye vb.) insan kaynağı olmadan tek başına yeterli olmamaktadır. Bu nedenle günümüz işletmelerinde, etkili ve verimli insan kaynakları yönetimi oldukça önemli hale gelmiştir.

İnsan Kaynakları Yöneticileri, çalışanları nasıl daha etkin bir şekilde yönetiriz? sorusunun cevabını ararlar. Çünkü yeterli sayıda ve nitelikte iş görenin gereken zamanda sağlanabilmesi gereklidir. Bu kapsamda işletmede yapılmakta olan farklı birçok işler hakkında bilgilerin derlenmesi ve bu bilgilerin değerlendirilmesi ve buna bağlı olarak işi yapacak yeterli sayıda ve uygun nitelikteki personelin seçimi, istihdamı ve istihdam edilen personelin eğitimi ve performanslarının doğru bir şekilde değerlendirilmesi oldukça önem arz etmektedir.

Teknolojinin hızla gelişmesi, bilgisayar kullanımının artması, emek yoğun üretimden otomasyona geçişin hızla artması, ihtiyaç ve beklentilerin sürekli değişmesi ve artması, yeni bazı işlerin, meslek dallarının doğmasına yol açmış ve var olan mesleklerin de yeni bakış açılarıyla geliştirilmelerini zorunlu kılmıştır. Bu değişim devam ettiği sürece işletmelerin dik durabilmeleri açısından bu sürece uyum sağlamaları ve işletmede yapılan işleri yeniden belirlemek, işe en uygun elemanın seçilmesini sağlamak, yapılması gerekli olan işlerin iş yüküne göre işletmede istihdam edilmesi gereken çalışan sayısının özelliklerinin belirlenmesi ve çalışanları yeteri kadar eğitmek, onların ücretlerini tayin etmek ve performanslarını ölçerek örgütlerin etkin ve verimli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeleri için vazgeçilmez bir zorunluluktur. İş görenlerin yapacakları işlerin sınırlarının belirlenmesi, aranacak

özelliklerin tespit edilmesi, görevlerinin tanımlanması, yeterli sayıda personelin istihdam edilmesi örgütün amaçladığı hedeflere ulaşılmasında büyük önem taşımaktadır.

İşte bu nedenle norm kadro ve iş analizi çalışmaları kurumların belirledikleri amaç ve hedefler doğrultusunda başarıya varmalarında temel faktörlerden biri haline gelmiştir (Çelikten, 2005).

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. İnsan Kaynakları Yönetimine Stratejik Yaklaşım

Organizasyonlarda insan kaynağının yönetimi konusuyla oldukça ilgilenilmektedir. Fakat, zaman ilerledikçe bu konuyla alakalı işletme işlevinin adı zamanla "insan ilişkileri", "personel yönetimi", "insan kaynakları yönetimi (İKY)" şeklinde değişmiştir. Aynı olguyla ilgilendiklerinden personel yönetimi ile insan kaynakları yönetiminin mevzusu büyük ölçüde benzerdir, fakat insanları yönetme noktasında birbirinden ayrılırlar. Bu farklılığın en görünen yönü, İKY 'nin insanları bir "kaynak" olarak değerlendirmesi ve dolayısıyla insanlara yapılan harcamaların bir maliyet unsuru olması yerine ileriye dönük bir yatırım unsuru olarak görmesi düşüncesidir. Diğer yandan İnsan kaynakları yönetimi politikaları personel yönetimi politikalarına göre daha fazla stratejik özelliktedir (Truss ve Gratton,1994: 665; aktaran; Seviçin, 2006:186).

Stratejik yönetim anlayışı; örgütlerin yaşamlarına devam edebilmeleri ve sürdürülebilir rekabet üstünlüğü sağlayabilmeleri için var olan üretim kaynaklarının etkin ve verimli kullanılmasıdır. Stratejik Yönetim bir organizasyonu bir bütün olarak çevresiyle uyumlu tutmak ve stratejik amaçlarına ulaştırmak için birbirine bağlı olarak yürütülen çabaları ifade eder (Barutçugil, 2004).

Drucker,(1999)'a göre; bir işletmede stratejik yönetimden beklenen öncelikle "Bizim işimiz nedir? Ne olmalıdır?" sorularını sormak suretiyle işletmenin misyonunun belirlenmesidir. Drucker aynı zamanda stratejik yönetimin işletmenin temel amaçlarını belirlemek ve bu amaçlar

kapsamında gelecekte ulaşılması hedeflenen sonuçları yaratabilecek kararların alınması noktasında sorumluluk üstlendiğine dikkat çekmektedir (Güçlü, 2003).

2.2. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi İşlevleri

Her işletmenin, genel stratejik hedefleri açısından insan kaynakları politikaları ve faaliyetlerine ihtiyacı vardır. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi yönetimi işletmenin stratejik hedeflerini tutturabilmesi için gerekli çalışan yetkinliklerini ve davranışlarını üretmek için insan kaynakları politikaları oluşturmakta ve uygulamaktadır.

2.2.1. Planlama

Planlama; insan kaynaklarının en temel fonksiyonudur. Planlamanın iyi yapılması diğer fonksiyonlarında başarısı açısından son derece önemlidir. İnsan kaynakları planlaması; örgütte kaç kişi çalışacağını ve çalışanların hangi özelliklere sahip olması gerektiğini ve de bu gereğin, ne dereceye kadar karşılanmasının mümkün olacağını önceden tahmin etme yolunda bir girişimdir.

Bir başka tanıma göre; İnsan Kaynakları Planlaması, bir örgütteki insan kaynaklarının, iç ve dış çevrede yaşanan gelişmelere uyumlu ve etkili bir şekilde oluşturulması, geliştirilmesi ve kullanılması amacıyla kontrol edilmesine, düzenlenmesine ve değerlendirilmesine yönelik tüm çabaları ifade eder (Barutçugil, 2004: 486).

2.2.2. İşe alma

İşe alma süreci; bir organizasyonda, yeni çalışan ihtiyacının hissedilmesiyle başlar. Burada istenen insan kaynakları planlaması ile ihtiyacın önceden görülmesi ve zamanında gerekli önlemlerin alınmasıdır (Barutçugil, 2004:258).

İşe alma kararları, temelde doğru zamanda, doğru insanların, doğru yerlerde çalıştırılmasıyla ilgili kararları kapsar. Organizasyona en uygun elemanın araştırılması ve seçilmesi örgütün yaşamı sürdürmesi ve

gelişimi açısından son derece önemli bir insan kaynakları fonksiyonudur. Araştırma elemanların bulunması ve bunların organizasyona çekilmesi sürecidir. Eleman araştırma ve seçimi konusunda nesnel bir yaklaşım sergilerler, şahısa göre iş değil de işe göre şahıs felsefesini benimserler ve tür organizasyonlar, genelde insan kaynakları disiplini oluşturmaya ve kurumsallaşmaya çalışan kurumlardır (Palmer ve Winters: 69; aktaran; Kılıç, 2004).

2.2.3. Eğitim ve Geliştirme

Bir organizasyonun ihtiyacı olan bilgi ve becerileri elde etmesine ve çalışanlarının en üst düzey potansiyellerini gerçekleştirmelerine katkı sunacak eğitim ve kariyer geliştirme çabalarına yönelik uygulamalardır (Barutçugil, 2004:61).

- ◆ İş başında beceri kazandırma/dışarıdan eğitim uzmanlarıyla çalışma
- ◆ İşe özel, iyileştirici eğitim/genel amaçlı geliştirici eğitim
- ◆ Eğitimli, deneyimli çalışanları daha yüksek ücretlerle işe alma (beceri satın alma) daha düşük ücretle çalışan deneyimsiz elemanlara gerekli becerilerle ilgili eğitim vermek (beceri geliştirmek).

2.2.4. Performans Değerlendirme

Performans belirlenen koşullara göre bir işin yerine getirilme düzeyi veya işgörenin davranış biçimidir. Örneğin, aynı okuldan mezun, aynı oranda eğitim almış, aynı yaşta, aynı mesleğe aynı anda adım atmış kişilerin belli bir zaman sonra yolları ayrılabilmekte ve birisi üst basamaklara doğru çıkabilirken, diğeri ise yerinde sayabilmektedir. İşte kişiler arasında oluşan bu farklılık, kişilerin performansından kaynaklanır (Bingöl, 2016: 373).

Çalışanların yapmakla yükümlü oldukları görevleri ne kadar iyi ve doğru yaptıklarına yönelik ölçme ve değerlendirme çalışmalarına ilişkin kararlardır. Performansın doğru değerlendirilmesi, yöneticilerin karar alma süreçleri ile doğrudan ilişkilidir. Faaliyetlerinin planlanması,

rakiplere karşı durumun kontrol edilmesi, teknolojik değişimlerin yakından takip edilmesi, müşteri istek ve ihtiyaçlarının cevap verilmesi açısından önemlidir. Diğer taraftan performans değerlendirme çalışanların işletmeye kazandırdıklarının belirlenmesini ve amaçlara uygun yönlendirmelerin yapılmasını sağlar. Kaynakların ne derecede etkin kullanıldığı belirlenir ve çalışanlar böylelikle değerlendirilmiş olur (Başkurt, 2016).

2.2.5. Ücret Yönetimi

Çalışanların harcadıkları emek ve yapılan iş karşılığı kazandıkları ücret ve ödülle ilgili kararlardır.

- ◆ Çalışanlara sabit bir ücret ve sosyal haklar paketi sunmak/çeşitli kriterlere göre değişen ücretler ödemek
- ◆ İşin unvanına dayalı bir ücret ödemek/ çalışanın bireysel katkısına göre ücret ödemek
- ◆ Çalışanların kıdemine göre ücret belirlemek/performanslarına göre ücret belirlemek,
- ◆ Ücret ödül kararlarını merkezci olarak insan kaynakları bölümünden belirleme yöneticilere veya iş takımlarına ücret kararları verme yetkisini bırakmak (Barutçugil, 2004: 62).

2.2.6. Çalışanlar Arası İlişkiler

Çalışan ve işveren arasındaki ilişkileri kapsayan konularda alınan kararlardır.

- Disiplinin çalışanın tutumunu denetlemek için bir mekanizma olarak kullanılması/çalışanların uygun tutuma teşvik edilmesi
- Organizasyonun menfaatleri doğrultusunda politikalar geliştirerek yararlarını vurgulayan siyasa geliştirmek

- Biçimsel olmayan etik düşünceye dayanmak/açık standartlar ve prosedürler geliştirerek bunları zorlamak
- En tepe yöneticiden en alt kademede çalışan personele kadar iletişime dayalı yönetim ilişkileri geliştirmek/ açık ve çok yönlü iletişim kanallarını oluşturmak (Barutçugil, 2004: 63).

2.2.7. Güvenlik Ve Sağlık

İş sağlığı ve iş güvenliği konusu, İnsan kaynakları yönetiminin ciddi sorumluluklarından biridir. Çoğunlukla fabrikalar ve "manuel" çalışan işletmeler için önemli olduğu düşünülen iş sağlığı ve güvenliği konusu, günümüz büro işleri için de büyük önem arz eder. Bugün ofis ortamında çalışanların birçoğu stresle ilgili rahatsızlık yaşamaktadırlar. İnsan kaynakları yöneticileri bu gibi problemlerin üstesinden gelebilmek için iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarına dikkatle eğilirler. Stresi ne şekilde yenebileceğimizi ve çalışma ortamının nasıl daha sıcak hale gelebileceği gibi konularda eğitim ve paneller düzenlemek yoluyla İnsan kaynakları yöneticileri çalışanların bu tür problemlerini çözmeye çalışırlar (Özel, 2010).

2.3. İş Analizi Kavramı ve Kapsamı

İş analizi, bir işin kapsadığı görevlerin, işin yapıldığı fiziksel ve sosyal koşulların ve kapsanan görevleri, başarılı bir şekilde gerçekleştirebilmek için çalışanlarda bulunması gereken temel özelliklerin belirlendiği bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Ghorpade, 1988 ; Cascio, 1991; aktaran; Sümer ve Erol, 2003).

En kısa tanımla iş analizi işin kendisini inceler. İş, iş görenin yapmakla yükümlü olduğu görevdir. İş analizi ise, çalışan tarafından tek tek ya da toplu yapılan işin detaylı şekilde incelenmesini amaçlar (Sabuncuoğlu, 1997: 54). İş analizi, bir işin en önemli tarafını ortaya koyarak o işi tanımlama ve çözümleme prosesi biçiminde de tanımlanmıştır (Örücü ve Mortaş, 2005).

İş analizi örgütlerin amaçlarını gerçekleştirmeleri ve varlıklarını devam ettirmeleri açısından gerekli tüm İKY faaliyetlerinin merkezinde yer alır ve örgütün diğer fonksiyonlarının başarısı için de büyük öneme sahiptir (Muchinsky, 2000). Bu bağlamda insan kaynakları uygulamalarının omurgası da denebilir. İş analizi neticesinde toplanan veriler, sadece insan kaynakları alanında değil, bütün yönetim bilimi kapsamında gerek duyulan temel bilgileri sağlayan bir kaynaktır (Harvey, 1993). İş analizi bilgileri, yöneticilerin yanı sıra diğer personelin de yararlanacağı işi öğrenme, olası belirsizliklerin çözümü noktasında yardımcı olacak, rehber niteliği taşımaktadır (Ghorpe, 1988; Korkmaz, 2012).

2.4. Norm Kadro Kavramı ve Kapsamı

Norm kadro, sunulan hizmetlerin gerektirdiği kadro sayısının ve bu kadroların gerektirdiği özelliklerin olabildiğince nesnel ölçütler temelinde belirlenmesini kapsamaktadır. Norm kadro, kurum ve kuruluşların ihtiyaç duyduğu çalışan sayısının (ve doğal olarak gerekli olan temel niteliklerin)tespit edilmesini içeren bir süreçtir. Bu anlamda norm kadro, iş analizini de kapsayan bir süreçtir. Kadroların niteliksel özelliklerinin tespit edilmesinde iş analizi yaklaşımı, niceliksel tespitler için de iş etüdü temelli yaklaşımlar önerilmektedir (Başbakanlık Devlet Personel Başkanlığı, 2000). İşleri uzman kişiler tarafından derinlemesine ve uzun zaman içerisinde gözlenerek incelenmesini esas alan bu yaklaşımda, bu durum mümkün olmadığında, her bir pozisyon tanımındaki iş için temsili kişiler belirlemek suretiyle, bu kişilerin beyan ettikleri görevler ve bu görevler için sarfettikleri süre esas alınarak da yapılabilmektedir (Meyers ve Stewart, 2002).

Gerekli kadro sayılarının belirlenmesi sürecinde genel ilke olarak, iş etüdü temelli yaklaşımların kullanılması; ortaya çıkan temel ürün ve harcanan zamanı esas alan çeşitli ölçme ve hesaplamalar temelinde norm kadro esaslarının belirlenmesi gerekmektedir (Sümer, 2003).

Norm Kadro bir kurumun ya da bir birimin öngörülen hedeflerine ulaşması için, kullanılan teknolojiye göz önünde bulundurularak hedefi doğrultusunda, yapması gerekli işlerin iş yüküne göre orada istihdam

edilmesi ve gerekli personel sayısının niteliklerine göre belirlenmesidir. Daha kısa bir tanımla; norm kadronun amacı gereksiz personel istihdamın önüne geçilmesi ve bunun sonucunda iş gücü verimliliğinin artırılmasıdır (Timur, 2004:203).

Sümer, (2003:100).’ e göre, norm kadro kavramının özünde, insan kaynağının etkili ve verimli bir şekilde kullanılması ve her işe uygun nitelikte çalışanların seçilmesinin sağlanması, gerekli kadro sayısının nesnel ölçütler bazında belirlenmesi ve kadro yığılmalarının engellenmesi ve daha adil bir ücretlendirme sisteminin oluşturulması hedefleri yatmaktadır.

Norm kadro çalışmaları emek verimliliğinin ve örgütsel etkinliğin artırılması yönelik yapılmaktadır. Etkinlik öngörülen hedefe yaklaşmanın göstergesidir. Verimlilik ise hedefe ulaşmanın mali boyutudur. Bu bakımdan öngörülen hedefe ne kadar yaklaşırsak o kadar etkiniz anlamına gelir. Öngörülen hedefe ne kadar az kaynakla erişirsek o kadar verimliyiz demektir. Hedefe ulaşmada kullanılan kaynaklar arasında en önemlisi emek adı verilen insan kaynağıdır. Bu bağlamda norm kadronun temel felsefesi de asgari insan kaynağı ile nihai hedefe ulaşmaktır denebilir (Timur, 2004:219).

Norm kadronun sağladığı yararları kısaca aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

- Bir Kurumun ya da bir birimin kullandığı teknolojiyi de içine katarak öngörülen hedefine erişebilmesi için, gerekli çalışan sayısı iş ölçümü yönteminden yararlanılarak saptanacağından, fazla personel istihdamı engellenmiş ve buna bağlı olarak işgücü verimliliği artırılmış olacaktır.
- Norm kadro çalışmalarında sırasında gereken personel sayısı belirlenirken buna bağlı olarak personelin nitelikleri de belirleneceğinden, Kurumun personele yönelik eğitim programlarını planlamasına da katkı sağlar ve işe alınacak yeni personelde aranması gereken belli başlı özelliklerin daha iyi belirlenmesine yardımcı olur.

●Norm kadro görev unvanlarına netlik kazandırır ve buna bağlı olarak oluşabilecek unvan kargaşasını engeller. Diğer bir deyişle, norm kadro çalışmaları sırasında günlük iş yükü toplamı 8 saatten az olan işler için bir unvan yaratılmamış olur.

●Yönetimin tarafsız şekilde sağlam temellere oturtulmasının alt yapısını hazırlar. Personel giderlerinin gerçeğe en uygun biçimde belirlenmesine, çeşitli kararlara bağlı mali tablonun hesaplanmasına ve gerçekçi bir karakter kazanmasına imkân sağlar (Timur, 2004:203).

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmanın konusunu, Stratejik İnsan kaynakları yönetiminde iş analizinin önemi ve Mersin bölgesinde yer alan bir vakıf üniversitesinin genel sekreterliğine bağlı birimlerde çalışan personele uygulanan iş analizi ve norm kadro saptaması oluşturmaktadır. Bu kapsamda bu araştırmanın amacı, öncelikle, Üniversite Genel Sekreterliğine bağlı Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı ve İnsan Kaynakları Daire Başkanlığı birimlerinde var olan işlerin analizini yaparak görev/iş tanımlarını oluşturmak ve sonrasında söz konusu birimlerde her bir iş için gerekli olan personel sayısını tespit etmektir.

Araştırmanın evrenini vakıf üniversitesi, örneklemini ise Genel Sekreterliğe bağlı, Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı ve İnsan Kaynakları Daire Başkanlığında çalışan personel oluşturmaktadır. Vakıf Üniversitesi Genel sekreterliğine bağlı; Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı ve İnsan Kaynakları Daire Başkanlığı'nda yapılan iş analizi çalışmalarında, bilgi ve belge toplama yöntemi, önceki iş tanımlarının incelenmesi ve yüz yüze görüşme yönteminden yararlanılmış ve “Geylan’ dan (2002) esinlenilerek hazırlanan “İş Analizi Anket Formu” ilgili personele uygulanmıştır. Toplanan anketler, uzmanlar kurulu yöntemi izlenilerek değerlendirilmesi sağlanmış ve her birimde görev ve iş tanımları oluşturulmuştur.

4. BULGULAR

Araştırma sonucunda Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı ve İnsan Kaynakları Daire Başkanlığına bağlı çalışanların görev ve iş tanımları oluşturulmuştur. Oluşturulan görev ve iş tanımları ek halinde araştırma sonunda yer almaktadır. Araştırmaya dâhil edilen birimlerde norm kadro saptamaya ilişkin bulgular aşağıda tablolar halinde sunulmuştur.

Öğrenci İşleri Daire Başkanlığında yapılan gerekli işler, iş analizi, iş ölçümü sonucu 6280 Adam/Saat olarak saptanmış ve bu çalışmaya ilişkin detaylı tablo aşağıda verilmiştir. Bu hesaplamada yıllık çalışma süresi gün olarak 210 gün saat olarak 1680 saat öngörülmüştür.

Tablo 1. Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı İş Ölçümü ve Norm Kadro Saptama

	Yapılan İşler	Yıllık adedi	Aldığı Süre /Saat
1	Yeni öğrencilerin kayıt işlemlerini yapmak	1000	100
2	Gelen –Giden evrak kayıtları ve ilgili birim-kurum yazışmalarının yapılması ve yazıların takip edilmesi	3000	2000
3	Resmi yazışmaların dosyalanması ve danışmanlık hizmeti	ölçülemedi	2500
4	Mezun öğrencilerin tespiti-kontrolü ve diplomaların düzenlenmesi	1000	1000
5	İlişik kesme işlemleri	100	100
6	Öğrenci Belgeleri ve Transkriptleri	1500	50
7	Öğrenci duyuruları ve WEB güncellemesi	15	30
8	Diğer işlemler (Fotokopi, evrak teslimi vs.)	ölçülemedi	500
	TOPLAM		6280 saat

Öğrenci İşleri Daire Başkanlığında işlerin yapılma süresi toplam 6280 saat olarak hesaplanmıştır.

TOPLAM ZAMAN= Normal süre x Çalışma temposu

$$(6280 \times 0.90) = 5,652$$

STANDART ZAMAN

Normal zaman x Tolerans payı

$$(5,652 \times 1.15) = 6.499,8$$

Daire Başkanlığı için gerekli norm kadro sayısı (Standart zaman: Yıllık çalışma süresi:

$6.499.8 / 1680 = 3.8689$ olarak 4 kişinin çalışması uygun görülmektedir. Öğrenci işleri daire Başkanlığı için (1+3=4) daire başkanı dahil, 4 norm kadro saptanmıştır.

Tablo 2. İdari İşler ve Satın Alma Şube Müdürlüğü İş Ölçümü ve Norm Kadro Saptama

	Yapılan İşler	Yıllık adedi	Aldığı Süre/Saat
1	Birimlerden gelen satın alma taleplerinin değerlendirilmesi, piyasa araştırmasının yapılarak teklif toplanması	300	900
2	Satın alma komisyonu gündeminin hazırlanması ve alınan komisyon kararını imzaya sunmak, satın alınan malzemenin ilgili firmaca süresi içinde teminini sağlama sürecini takip ederek ihtiyacın karşılanmasını sağlamak ve açık ihale, pazarlık usulü ve doğrudan temin usulüne giren alımların ihale işlem dosyalarını hazırlamak	10	1000
3	Yapı İşleri ve Teknik Daire Başkanlığınca yapılan belirleme ile kiraya verilmesi uygun olan Üniversitemize ait olan gayrimenkullerin kiralama ile ilgili ihale dosyalarını hazırlamak	4	350
4	Hizmet araçlarının bakım- onarımının yaptırılması ve akaryakıt ihtiyaçlarının karşılanması	40	80
5	Kütüphane Daire Başkanlığının talepleri doğrultusunda	5	25

	yerli ve yabancı yayınların satın alma işlemlerinin yapılması		
6	Diğer Görevler (dosyalama, danışmanlık)	ölçülemedi	50
	TOPLAM		2405 saat

İdari işler ve satın alma şube müdürlüğünde yapılan işlerin aldığı toplam süre 2,405 saat olarak hesaplanmıştır.

NORMAL ZAMAN

Toplam süre x Çalışma temposu

$$(2.405 \times 0.90) = 2.164,5$$

STANDART ZAMAN

Normal zaman x Tolerans payı

$$(2164,5 \times 1.15) = 2.489.175$$

Müdürlük için gerekli norm kadro sayısı

(Standart zaman: Yıllık çalışma süresi)

$2.489.175 / 1680 = 1,48165179$ olarak yaklaşık 2 kişinin çalışması uygun görülmektedir. İdari işler ve satın alma şube müdürlüğü için (1+1=2) müdür dâhil 2 norm kadro saptanmıştır.

Tablo 3. Mali İşler Müdürlüğü İş Ölçümü ve Norm Kadro Saptama

	Yapılan İşler	Yıllık adedi	Aldığı Süre/Saat
1	Maaş yapılması	12	384
2	Kurum ödeme işlemleri	1190	768
3	Geçici görev gideri hazırlanması	160	96
4	Öğrenci faturalandırma	3043	96
5	Güvenlik maaşları	12	6
6	SGK hizmet bildirgesi	12	288
7	Yan ödeme işlemleri	12	96
8	KMH öğrenci takibi	1066	960
9	Kurum faturalarının işlenmesi	1900	960
10	Vergi, SGK ödemeleri ve takibi	12	24
11	Öğrenci iade işlemleri	65	96
12	Öğrenim ücretlerin tahsili ve takibi	1977	960
13	Öğrenci hukuk takibi	25	30
14	Vizite kağıdı hazırlanması (Rapor)	120	120
15	Bütçe hazırlanması	1	96
16	YÖK denetim raporlama	1	160
17	EBYS üzerinden gönderilen yazılar	80	240
18	EBYS üzerinden gelen evrak kaydı takibi, dosyalanması	300	300
	TOPLAM		5680 saat

Mali İşler Müdürlüğünde işlerin yapılma süresi toplam 5.680 saat olarak hesaplanmıştır.

NORMAL ZAMAN

Toplam süre x Çalışma temposu

$$(5680 \times 0.90) = 5.112$$

STANDART ZAMAN

Normal zaman x Tolerans payı

$$(5112 \times 1.15) = 5.878,8$$

Mali İşler Müdürlüğü için gerekli norm kadro sayısı (Standart zaman: Yıllık çalışma süresi)

$5.878,8/1680=3,49928571$ olarak yaklaşık 4 kişi çalışması uygun görülmektedir. Mali işler müdürlüğü için (1+3=4) Müdür dâhil 4 norm kadro saptanmıştır.

Tablo 4. Ayniyat- Taşınır Kayıt Kontrol Birimi İş Ölçümü ve Norm Kadro Saptama

	Yapılan İşler	Yıllık adedi	Aldığı Süre/Saat
1	Malzemelerin alımında taşınır işlem fişinin kesilmesi	250	200
2	Malzemelerin tüketime verilmesi	300	250
3	Malzemelerin depoya alımı ve sayımı	200	400
4	Malzemelerin sarf veya demirbaş olarak ayrımının yapılması ve zimmetlenmesi	200	180
5	Sayım yapılması	1	50
6	Satın alınan malzemelerin depoya alınması ve devir işlemleri	50	50
7	Hurdaya ayrılmış malzemelerin ilgili evrakları doldurularak düşülmesi ve ilgili birimlere verilmesi	3	10
8	Hibe işlemleri	110	20
9	Diğer görevler (danışmanlık, dosyalama vb.)	400	800
	TOPLAM		1980 saat

Ayniyat Taşınır Kayıt Kontrol Biriminde işlerin yapılma süresi toplam 1.960 saat olarak hesaplanmıştır.

NORMAL ZAMAN

Toplam süre x Çalışma temposu

$$(1960 \times 0.90) = 1.764$$

STANDART ZAMAN

Normal zaman x Tolerans payı

$$(1764 \times 1.15) = 2.028,6$$

Bu birim için gerekli norm kadro sayısı (Standart zaman: Yıllık çalışma süresi)

$2.028,6/1680 = 1,2075$ olarak 1 kişi çalışması uygun görülmektedir. Ayniyat- Taşınır Kayıt Kontrol Birimi için (1) birim kontrol yetkilisi dâhil 1 norm kadro saptanmıştır.

Tablo 5. İnsan Kaynakları Daire Başkanlığı İş Ölçümü ve Norm Kadro Saptama

	Yapılan İşler	Yıllık adedi	Aldığı Süre/Saat
1	Personel özlük dosyalarının oluşturulması, atama, terfi, izin, işten çıkış ve emeklilik vb. işlemlerin yapılması	930	1000
2	BEDEK başvuruları ile ilgili işlemler ve takibi	90	180
3	BİMER, CİMER ile ilgili başvuruların alınması, cevaplandırılması ile ilgili işlemler	80	160
4	Akademik/İdari personel sözleşmelerinin hazırlanması	258	100

5	Personel maaş tabloları hazırlama, ekders, DSÜ. işlemleri	12	36
6	YÖKSİS kullanımı ile ilgili işlemlerin yürütülmesi	750	1000
7	Yabancı uyruklu öğretim elemanlarının işlemleri, gerekli yazışmalar ve takibinin yapılması	5	100
8	Personelin vize taleplerine ilişkin yapılan işler	40	10
9	Personel görevlendirme/ 40. Madde D.S.Ü. işlemleri yazışmaları	90	180
10	Akademik Personel Performans değerlendirme süreci ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek	1	145
11	Personel ilan ve duyuruların yapılması/başvuru süreci takibi	10	20
12	Tüm akademik- idari personelin mail adresi ve kimlik kartlarının oluşturulmasına yönelik iş ve işlemler	100	15
13	İŞKUR sistemine aylık personel durum çizelgesi – aylık iş gücü girmek, ve ayrılan personel bildirimini yapmak	12	18
14	İYEM yetkilisi olarak bilgi girişi ve güncellemesinin yapılması	12	12
15	Gelen başvuruları almak ve özgeçmiş havuzu oluşturmak	500	10
16	Denetim raporu hazırlamak	1	45
17	Personel disiplin – soruşturma – ceza işlemleri, yazışmaları, takibi, soruşturmacıya belge temini yapmak	4	30
18	EBYS gelen-giden evrakların takibi, cevabi yazıları ve dosyalanması işlemleri	2500	1000
	TOPLAM		4.061 saat

İnsan Kaynakları Daire Başkanlığında işlerin yapılma süresi toplam 4.061 saat olarak hesaplanmıştır.

NORMAL ZAMAN

Toplam süre x çalışma temposu

$$(4.061.x0.90)= 3.654,9$$

STANDART ZAMAN

Normal zaman x tolerans payı

$$(3,654,9x1.15)=4,203,135$$

(Standart zaman: yıllık çalışma süresi)

$4.203,135/1680=2,50186607$ olarak 3 kişi çalışması uygun görülmektedir. İnsan Kaynakları Daire Başkanlığı için $(1+2=3)$ daire başkanı dahil 3 norm kadro saptanmıştır.

5. Tartışma ve Sonuç

İşletmeler, içinde buldukları konjonktürde varlıklarını sürdürebilmek için rakiplerine karşı avantaj sağlamak, fark yaratmak zorundalar. Şimdiki koşullarda bunu başarmak daha da zorlaşmıştır. Dünyanın küreselleşmesiyle, tüm işletmeler de küresel ekonomiye doğru sürüklenmektedir. Bilişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler işletmelerin nitelikli personel arayışını zorunlu kılmıştır.

İşletmelerin, insan kaynağını daha etkili ve verimli değerlendirebilmek için kullandığı araçlara ve tekniklere verdiği önem her geçen gün artmaktadır. İnsan kaynağının ulaşmaya çalıştığı en nihai nokta ise tüm çalışmalarını sayısal zemine oturarak hata yapma payını en aza indirmektir. İş analizi, insan kaynakları yönetiminin bu temel hedefini gerçekleştirecek faaliyetlerden biri olması ve diğer insan kaynakları uygulamalarının tümünde kullanılması açısından önem teşkil eder.

11 Temmuz 2001 tarih ve 244459 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan genelge ile tüm kamu kurum ve kuruluşlarında insan kaynakları yönetimi alanında sistematik bir yaklaşımın yerleştirilmesi esasa bağlanmıştır. Bu genelge tüm kamu kurum ve kuruluşlarında örgüt analizi ve iş analizi

çalışmalarının yapılmasını ve norm kadro esaslarını belirlemeyi zorunlu kılmış ve birçok kurum ve kuruluş bu konuda çalışmalar başlatmıştır (Sümer ve Erol, 2003:98).

Bu genelgede de belirtildiği üzere, norm kadro tespiti, iş analizlerine ve iş/görev tanımlarına dayanılarak yapılan değerlendirmeler neticesinde, kurumların ihtiyacı olan kadroların sayısal ve niteliksel olarak belirlenmesi ve standart bir ölçüye bir kurala bağlanması çalışmasıdır. Norm kadro saptamaları sonucunda kurumlarda gereksiz personel birikimi, keyfi atama, nakil ve görevlendirmeler ile insan kaynağı savurganlığı önlenmiş ve çalışanların niteliklerine uygun şekilde istihdam edilmesi sağlanmış olur.

Bu çalışmada Mersin İlinde yer alan bir vakıf üniversitesi olan eğitim kurumunun Genel Sekreterliğine bağlı Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığına bağlı, İdari İşler ve Satın Alma Şube Müdürlüğü, Mali İşler Şube Müdürlüğü ve Ayniyat- Taşınır Kayıt Kontrol Biriminde ve İnsan Kaynakları Daire Başkanlığı'nda yüz yüze görüşme ve anket yönteminden yararlanılarak iş analizleri yapılmış ve iş analizinin temel çıktıları olan iş/görev tanımları oluşturulmuş, birim bazında norm kadro saptaması yapılmıştır. Bu verilere bulgular başlığı altında yer verilmiştir.

Araştırmalar sonucunda; Öğrenci İşleri Daire Başkanlığında yapılan iş ölçümü sonucunda 5 norm kadro saptanmış ve mevcut kadrosuyla uyumlu bir sonuç ortaya çıktığı görülmüştür.

İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığına bağlı, İdari İşler ve Satın Alma Şube Müdürlüğünde, 2 norm kadro saptanmış ve mevcut durumla uyumlu olduğu görülmüştür. Aynı daireye bağlı Mali İşler Şube Müdürlüğünde 5 norm kadro tespiti yapılmış ve bu sonucun mevcut durumla uyumlu olduğu görülmüştür. Bu dairenin son birimi olan Ayniyat- Taşınır Kayıt Kontrol Biriminde ise yapılan iş ölçümü sonucunda 2 norm kadro saptanmış olup, yine mevcut durum ile uyumlu bir sonuç ortaya çıkmıştır.

Analiz yapılan son birim olan, İnsan Kaynakları Daire Başkanlığı'nda yapılan iş ölçümünde ise 4 norm kadro saptanmış olup, mevcut

kadrosunda personel eksikliği olduğu tespit edilmiş ve bu birimde iş yüküne göre mevcut 2 çalışana ilaveten, 2 personel daha istihdam edilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir ve önerilmektedir.

İş analizi; birden fazla aşamada gerçekleştirilen çok kapsamlı, teknik bir konu olduğundan zaman ve imkan yetersizliği nedeniyle sadece üniversitesinin genel sekreterliği'ne bağlı bazı birimlerde yapılmış olması bu araştırmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Araştırmacılara bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda, üniversitelerin akademik birimlerinde de bu çalışmaya benzer çalışmalar yapmaları önerilebilir.

Ayrıca, iş analizinin yapılması sürecinde çalışanlar iş güvenceleri ile ilgili tedirginlik duymaktadır. İş analizinin sağlıklı yapılabilmesi için analiz süreci başlamadan önce, ilgili personelde oluşabilecek olumsuz duygunun ortadan kaldırılması yerinde olacaktır. Bu kapsamda, iş analizinin çalışana değil, yapılan işin analizini hedeflediğini personele açıklamak, söz konusu olumsuz duygunun ortadan kaldırılmasına ve daha sağlıklı bir iş analizi yapılabilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA:

- Barutçugil, İ. (2004). *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Başkurt, G. (2016). *Aile Şirketlerinin Kurumsallaşmasında Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi ve Firma Performansına Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bingöl, Dursun. (2016). *İnsan Kaynakları Yönetimi*.(10. Baskı), İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Çelikten, M. (2005). "Neden İş Analizi Yapılmalı?". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1): 127-135.
- Geylan, R. (2002). *Personel Yönetimi*, (2. Baskı) , Eskişehir: Birlik Ofset Yayıncılık.
- Ghorpade, J. (1988). *Job analysis: A handbook for the human resource director* (sf. 13-180). Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.

- Güçlü, N. (2003). "Stratejik Yönetim". Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 23(2): 61-85.
- Harvey, R. J. (1993). Research monograph: The development of the common-metric questionnaire (CMQ). Personel Systems & Technologies Corporation.
- Kılıç, A. O. (2004). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi ve Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Korkmaz, Z. (2012). *Yenidoğan Hemşirelerinde İş Analizi ve İş Yükü*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- Meyers, F. E., ve Stewart, J. R. (2002). Motion and time study for lean manufacturing, New Jersey: Prentice Hall. 3. bası.
- Muchinsky, P. M. (2000). Psychology Applied to Work (sf. 66- 67). Belmont, CA: Wadsworth.
- Örücü. E. ve Mortaş, M. (2005). "Kamu Kurumlarında İş Analizi Çalışmaları". Yönetim ve Ekonomi, 12(1): 25-37.
- Özel, T. (2010). *İnşaat İşletmeleri Açısından İş Analizi Disiplininin Sistemsel İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Hatay.
- Sabuncuoğlu, Z. (1997). Personel Yönetimi: Politika ve Yönetimsel Teknikler. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Seviçin A. (2006). "Kaynaklara Dayalı Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi: Zonguldak Karaelmas Üniversitesi", Sosyal Bilimler Dergisi, 2(3): 183-197.
- Sümer, C. ve Erol, T. (2003). "Kamu Kuruluşlarında Yeniden Yapılanma: Bir Norm Kadro Çalışması". Türk Psikoloji Dergisi, 18(52): 97-114.
- Timur, H. (2004). "Norm Kadro Saptama Teknikleri ve Norm Kadro Klavuzunu Hazırlama Yöntemi: Hacettepe Üniversitesi". İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (22)2, 201-221.

Appendix 1. Robotlara Karşı Negatif Tutumlar Ölçeği

- a. Robotlarla Etkileşime Girilen Durumlara Dair Negatif Tutumlar

1. Robotları kullanmak zorunda olacağım bir iş verilseydi, kendimi tedirgin hissederdim.
2. Başkalarının önünde bir robot kullansaydım, kendimi gergin hissederdim.
3. Bir robotun önünde durmak bile beni gergin hissettirirdi.
4. Bir robotla konuşurken aşırı şüpheli olurum.

b. Robotların Sosyal Etkisine Dair Negatif Tutumlar

1. Robotların bir şeyler hakkında hüküm vermesi düşüncesi beni rahatsız ederdi.
2. Robotların gerçekten duyguları olsaydı, kendimi tedirgin hissederdim.
3. Robotlar canlı varlıklar haline dönüşürse, bazı kötü şeyler olabilir.
4. Robotlara çok fazla güvenirsem, kötü bir şey olabilir diye düşünüyorum.
5. Robotların çocuklar üzerinde kötü etkileri olacağından endişe duyuyorum.
6. Gelecekte robotların topluma hükmedeceğini düşünüyorum.

c. Robotlarla Etkileşim İçindeyken Duygulara Dair Negatif Tutumlar

1. Robotlarla konuşacak olsam kendimi rahat hissederdim.
2. Robotların duyguları olsaydı, onlarla arkadaşlık kurabilirdim.
3. Duyguları olan robotlarla birlikte olmak beni rahat hissettirirdi.

Günümüzde Antropolojik açıdan Toplum Bireylerinin Diş Çürüğü Sıklığı ile Beslenme Alışkanlıkları arasındaki İlişki

The Relationship Between the Frequency of Dental Caries and Nutritional Habits of Community Individuals

Besime Ahu KAYNAK*

Öz: Ağız ve diş sağlığının bireyin yaşam kalitesini etkilediği artık hepimizin kabul ettiği bir gerçektir. Diş sağlığı, Antropoloji alanında fiziksel açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da önemli konulardan biridir. Eski toplumlar ve toplumların gelişiminin incelenmesi-araştırılması sırasında dişler birçok açıdan Antropologlara yol gösterici olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Araştırmamız Fiziki Antropoloji ve Paleoantropolojinin yanı sıra Sosyal Antropolojiyi de ilgilendiren bir araştırmadır. Bu kadar interdisipliner bir konu olmasına rağmen literatür çalışmalarında daha önce ne yazık ki fazla sayıda araştırma yapılmamıştır. Yine de bu konuda dişler üzerinde yapılan az sayıdaki paleoantropolojik çalışmalar bizlere ait oldukları toplumlar hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bizde bu konuya katkı sunabilmek adına yaptığımız bu pilot çalışmada ağız ve diş sağlığı merkezlerinden veriler toplayarak günümüzde diş çürüğü ile beslenme alışkanlıkları arasındaki ilişkiyi inceledik. Bu araştırmamızda Mersin ilinde yoğun çalışan ve değişik popülasyonda hasta kitesine sahip bir ağız ve diş sağlığı merkezinde anketler yaptık. Yapılan anketlerden alınan sonuçlara istinaden Antropolojik açıdan hastaların diş çürüğü dolayısıyla diş kaybı ile beslenme alışkanlıkları arasındaki ilişkileri inceledik.

Anahtar Kelimeler: Ağız ve Diş Sağlığı, Antropoloji, Beslenme

Abstract: It is a fact that we believe that oral and dental health affects the quality of life of the individual. Dental health, Anthropology education. It continues to be and is guiding the anthropologists. Research on physical anthropology and paleoanthropology is also a study of Social Anthropology. Such an interdisciplinary issue, unfortunately, there has not been much research. Nevertheless, the teeth are very few in this respect that paleoanthropological studies belong to us societies. We can contribute to this issue. We conducted an oral and dental health survey with a large population of patients in the population of Mersin. The aim of this study was to investigate and treat the disease at the time of the study.

Keywords: Oral and Dental Health, Anthropology, Nutrition

Geliş Tarihi: 19.11.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğr. Ü., Toros Üniversitesi Sağlık Bilimleri Yüksekokulu, ahu.kaynak@toros.edu.tr

1. GİRİŞ

Diş Antropolojisi; dişlerin morfolojik yapısını, diş biçimi ve boyutunda oluşan değişimleri, dişlerdeki kalıtsal varyasyonları, biyokültürel akrabalık ilişkilerini, ağız sağlığını, ağız sağlığı ile yaşam biçimi ve beslenme alışkanlıkları arasındaki ilişkiyi ve ağız sağlığında zaman içerisinde meydana gelen değişimleri inceleyen bir bilim dalıdır. Dolayısıyla dental antropolojinin modern ya da antik toplumların dişlerinin ya da çene yapılarının incelenmesi yoluyla elde edilen bulguların değerlendirilmesi ile biyolojik antropoloji başta olmak üzere birçok bilim dalına katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Dişler vücudun en dayanıklı organlarıdır. Yüksek sıcaklıkta yanma veya toprak altında uzun süre kalma gibi olumsuz koşullarda dahi bozulmadan kalabilirler. Bu da dişleri antropolojik çalışmalarda ya da kimliklendirme de vazgeçilmez kılar.

Dişler yapı ve fonksiyonları gereği, bireyin; genetik, evrimsel ve toplumsal akrabalık özellikleri, yaşı, cinsiyeti, beslenme alışkanlıkları ve besin hazırlama yöntemleri, genel sağlık durumu, metabolik hastalıkları, temizlik alışkanlıkları, sosyoekonomik düzeyi, mesleği ve yaşadığı dönemdeki kültürel alışkanlıklar ve mutilasyonlar ya da dişleri alet olarak kullanma alışkanlıkları gibi konularda bilgi verir. Bu sayılanların hepsi dişin morfolojik ya da kimyasal yapısında izler bırakır (Atamtürk ve Duyar,2010; Bailey ve Hublin, 2007; Hillson, 2005; Özbek, 1987; Scott, 1997).

İlk insanlardan itibaren diş çürüğünün tarih sahnesinde olduğu kabul edilse de eski çağlardan günümüze toplumların beslenme alışkanlıkları değişmiş, buna bağlı olarak da çürük prevelansları etkilenmiştir. Paleolitik ve Mezolitik dönemlerde diş çürüğü çok düşük oranlarda görülürken Neolitik dönemde tarımın başlaması ile insan beslenmesinde meydana gelen değişimler sonucu diş çürüğü görülme oranı artmıştır. Şekerin işlenmeye başlaması ve sanayi devrimi gibi beslenme alışkanlıkları üzerinde önemli etkisi olan olaylardan sonra ise çürük özellikle gelişmiş toplumlarda yaygın bir hastalık haline gelmiştir(Özbek M,1993).

Ağız ve Diş sağlığı toplumların önemli sağlık kriterlerinden biridir. Çeneler ve dişler; kişiler, aileleri ve yaşadıkları topluma göre morfolojik özellikler taşır. Oldukça dayanıklı yapılar olmalarına karşın yaşam

boyunca; beslenme şekli, kültürel alışkanlıklar, meslek gibi nedenlerle değişime uğrarlar. Bu değişim bireyin ölümünden sonra hızını kaybeder ve yaşarken oluşan değişiklikler saklanır. Buradan yola çıkarak Paleoantropolojik çalışmalarda dişler ve çeneleri veri kaynakları olarak kullanılabilir ve bu veriler yardımıyla toplumun orijini, gelişimi, beslenme şekli ve kültürel alışkanlıkları hakkında bilgi edinebiliriz (Z. Fusun Yaşar, 2007).

2. Diş Çürüğü ve Tanımı

Diş çürüğü; mikrobiyolojik, genetik, immünolojik, davranışsal ve çevresel pek çok faktörün bir araya gelmesi ile ortaya çıkan bir patolojidir (Suat Özcan, 2016). Dişlerin çeşitli anatomik bölgelerinde çok koyu renklenmelerle birlikte görülen oyuklar olarak algılanmaktadır. Diş çürüğü birçok popülasyonda yaygın olarak görülen; biyolojik, fiziksel, ekonomik, sosyal ve psikolojik etkileri olan bir hastalıktır (Hotz, 2006). Önlenabilir bir hastalık olmasına karşın dünyada diş çürüğü deneyimi yaşamayan çok az insan vardır.

Diş patolojisi ile sosyoekonomik yapı, genetik örüntü, metabolizma bozuklukları, besin türleri, besin hazırlama şekilleri, enfeksiyonel hastalıklar ve ağız hijyeni arasında çok yakın ilişki bulunmaktadır. Diş dokusunun mineral yapısı remineralizasyon-demineralizasyon arasındaki dinamik denge ile korunur. Bu dengeyi etkileyen pek çok faktör vardır (Pretty IA, 2006).

Fejerskov ve Manji bu faktörleri; diş yüzeyini etkileyen faktörler ve çevresel faktörler olarak iki ana başlıkta toplamışlar. Bireyin yaşadığı sosyal çevre, gelir durumu, sahip olduğu bazı alışkanlıklar, eğitim durumu ve bilinç düzeyi gibi etkenler çevresel faktörler olarak tanımlanırken; beslenme alışkanlıkları, oral flora, tükürüğün yapısı ve miktarı gibi etkenler ise diş yüzeyini etkileyen faktörler olarak tanımlanabilir. Bu etkenlere bağlı, zamanla plak kompozisyonunda ve metabolik aktivitesinde meydana gelen ekolojik değişimler bu dengenin bozulmasına neden olabilir. Dengenin bozulması diş yüzeyinden mineral kaybına dolayısıyla çürük lezyonunun gelişimine neden olur (Suat Özcan, 2016).

Diş çürüğü bakteri plağındaki mikrobiyolojik değişimler ile başlar. Bu değişiklikler tükürük akış hızı ve kompozisyonundaki farklılaşmalar, tüketilen şeker miktarı, flor uygulamaları ve oral hijyen alışkanlıklarından

etkilenir. Diş çürüğü gelişiminde bakterilerin rolü oldukça büyüktür. Bunun yanı sıra tükürüğün içeriği ve miktarı da büyük önem taşır. Tükürük mikroorganizmaların temel besin ihtiyaçları, karbonhidratlar ve peptitler için taşıyıcı görevi yapar ve ayrıca antibakteriyel, antifungal ve antiviral özellikler gösterir (Nasidze I, Li J, Quinque D, Tang K, Stoneking M, 2009)

Tükürüğün içeriğinin yanında miktarı da çürük gelişimi açısından önemlidir. Çünkü tükürük mekanik temizleme özelliği ile besinlerin diş yüzeyinden uzaklaşmasını sağlar. Diş yüzeyinde bulunan bazı ortamlar fiziksel şartları nedeni ile bakteri kolonizasyonuna daha uygun alanlardır. Bunlar; pit ve fissürler, proksimal kontak noktalarının altında bulunan düz yüzeyler, kök yüzeyleri ve subgingival alanlar olarak sayılabilir. Bu alanlar bakteriler için mekanik tutuculuğun daha kolay olduğu alanlardır (Loyola-Rodriguez JP, Morisaki I, Kitamura K, Hamada S, 1992).

Günümüzde diş çürüğüne oral kavitenin doğal florasında bulunan bakterilerin neden olduğuna inanılmaktadır. Mikroorganizmalar ve mikroflora ile konak arasında dinamik bir denge söz konusudur. Bu mikrobiyolojik dengenin bir nedenle bozulması çürük lezyonunun ortaya çıkması ile sonuçlanır (Marsh PD, 2012).

Yapılan çalışmalar oral kaviteye karyojenik bakterilerin ilk bulaşma yolunun bireyin ilk bakıcısından sıklıkla da annesinden olduğunu göstermiştir (Milgrom P, Riedy CA, Weinstein P, Tanner AC, Manibusan L, Bruss J, 2000).

Bunun yanında bireylerden alınan tükürük örneklerinden elde edilen mikroorganizma genotiplerinin anneden veya diğer aile bireylerinden alınan örneklerin genotipi ile farklılıklar gösterebildiği de gözlenmiştir. Bu farklılıklar karyojenik bakterilerin sadece ebeveyn ve yakın çevreden değil farklı kaynaklardan da bireye bulaşabileceğini göstermiştir (Mattos-Graner RO, Li Y, Caufield PW, Duncan M, Smith DJ, 2001).

3. Araştırma Yöntemleri

Bu çalışmada amaç, günümüzde beslenme kültürümüzün ağız-diş sağlığını ne yönde etkilediğini, beslenme şekli ve düzenimizin ağız-diş sağlığı üzerindeki etkilerini araştırıp bir tablo çıkarmak ve bu tablo sonucunda bölgemiz özelinde Türkiye'deki genel duruma ayna tutmaya çalışmaktır. Bu hedefle Mersin'de bulunan İpek Diş Kliniğinin bize sağladığı imkan doğrultusunda, kliniğin günlük hastalarına uyguladığımız anket çalışmamızda topladığımız bilgiler bize aşağıdaki tablolarda elde ettiğimiz verileri elde etmemizi sağlamıştır.

Verilerin istatistiksel analizinde SPSS for Windows 22.0 (Demo) kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıma uyumu Kolgororov-smirnov testi ile sınanmıştır. Veriler, frekans analizi, bağımsız örneklem testi, varyans analizi, tukey testi, pearson korelasyon analizi, regresyon analizi (?) kullanılarak karşılaştırılmıştır. Sonuçlar %95 güven aralığında, $p < 0.05$ anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

Tablo 1: Grup İstatistiği

	Cinsiye tiniz	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Eksik Diş Sayısı	erkek	195	1,28	3,814	,273
	kadın	194	1,51	3,161	,227
Beslenme Alışkanlığı	erkek	193	2,10	,324	,023
	kadın	192	2,10	,306	,022
Tatlı Gıdalar	erkek	194	1,99	,758	,054
	kadın	194	2,18	,743	,053
Fastfood	erkek	193	1,89	,769	,055
	kadın	194	1,99	,785	,056

KırmızıEt	erkek	195	2,37	,664	,048
	kadın	194	2,14	,727	,052
TavukEti	erkek	195	2,31	,718	,051
	kadın	193	2,17	,752	,054
BalıkEti	erkek	195	1,90	,739	,053
	kadın	193	1,87	,749	,054
Sebze	erkek	195	2,12	,781	,056
	kadın	194	2,21	,761	,055
Meyve	erkek	195	2,16	,739	,053
	kadın	194	2,16	,748	,054

Tablo 1 Kişilerin beslenme alışkanlıkları cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir. Tablo 1'e göre, cinsiyetler arasında eksik diğ sayısı pek farklılık göstermemektedir. Beslenme alışkanlıklarına bakıldığında da cinsiyetler arasında anlamlı farklılıklara rastlanmamıştır. Örneğin tatlı gıdaların tüketimi ile diğer gıdaların tüketimi arasında dikkate alınacak farklılıklar görülmemiştir. Ancak erkeklerin balık etini ve tavuk etini biraz daha fazla tercih ettiklerini söyleyebiliyoruz.

Tablo 2: günlük diş fırçalaması ile beslenme alışkanlığı, gıda çeşitlerinin tüketimi durumu

		Günlük Fırçalama	Eksik Diş Sayısı	Beslenme Alışkanlığı	TatlıGıdalar	Fastfood	KırmızıEt	Tavuk Eti	Balık Eti	Sebzeler	Meyveler
Günlük Fırçalama	Pearson Correlation	1	-,130*	-,126*	,039	,050	,005	,063	,068	,117*	,005
	Sig. (2-tailed)		,010	,014	,439	,324	,923	,217	,185	,021	,915
	N	389	389	385	388	387	389	388	388	389	389
Eksik Diş Sayısı	Pearson Correlation	-,130*	1	-,104*	-,069	-,192**	,011	-,094	,057	,068	,056
	Sig. (2-tailed)	,010		,041	,172	,000	,831	,063	,260	,182	,271
	N	389	389	385	388	387	389	388	388	389	389

BeslenmeAlışk anlığı	Pearson	-									
	Correla tion	,126 [*]	,10 4 [*]	1	,374 ^{**}	,354 ^{**}	,471 ^{**}	,467 ^{**}	,534 [*]	,27 7 ^{**}	,485 **
	Sig. (2- tailed)	,014	,04 1		,000	,000	,000	,000	,000	,00 0	,000
	N	385	385	385	385	385	385	385	385	385	385
TatlıGıdalar	Pearson	-									
	Correla tion	,039	,06 9	,374 ^{**}	1	,411 ^{**}	-,018	,046	-,129 [*]	,19 3 ^{**}	-,020
	Sig. (2- tailed)	,439	,17 2	,000		,000	,726	,367	,011	,00 0	,694
	N	388	388	385	388	387	388	387	387	388	388
Fastfood	Pearson	-									
	Correla tion	,050	,19 2 ^{**}	,354 ^{**}	,411 ^{**}	1	,080	,160 ^{**}	-,084	-,41 6 ^{**}	-,136 **
	Sig. (2- tailed)	,324	,00 0	,000	,000		,117	,002	,099	,00 0	,007
	N	387	387	385	387	387	387	386	386	387	387

KırmızıEt	Pearson										
	Correlation	,005	,011	,471**	-,018	,080	1	,169**	,279*	-,086	,040
	Sig. (2-tailed)	,923	,831	,000	,726	,117		,001	,000	,089	,435
	N	389	389	385	388	387	389	388	388	389	389
TavukEti	Pearson										
	Correlation	,063	,094	,467**	,046	,160**	,169**	1	,119*	,063	-,009
	Sig. (2-tailed)	,217	,063	,000	,367	,002	,001		,019	,216	,863
	N	388	388	385	387	386	388	388	387	388	388
BalıkEti	Pearson										
	Correlation	,068	,057	,534**	-,129*	-,084	,279**	,119*	1	,208**	,222**
	Sig. (2-tailed)	,185	,260	,000	,011	,099	,000	,019		,000	,000
	N	388	388	385	387	386	388	387	388	388	388

Sebze	Pearson										
	Correlation	,117*	,068	,277**	-,193**	-,416**	-,086	-,063	,208*	1	,360**
	Sig. (2-tailed)	,021	,182	,000	,000	,000	,089	,216	,000		,000
	N	389	389	385	388	387	389	388	388	389	389
Meyve	Pearson										
	Correlation	,005	,056	,485**	-,020	-,136**	,040	-,009	,222*	,360**	1
	Sig. (2-tailed)	,915	,271	,000	,694	,007	,435	,863	,000	,000	
	N	389	389	385	388	387	389	388	388	389	389

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Tablo 2’de görüldüğü gibi, kişilerin günlük diş fırçalama alışkanlıkları beslenme alışkanlıklarına göre farklılık göstermektedir. Günlük diş fırçalamayı düzgün bir şekilde uygulayan hastalarda diş çürüğü dolayısıyla eksik diş sayısı oldukça azalmıştır. Aynı zamanda kişilerin beslenme şekilleri, alışkanlıkları ile eksik diş sayıları arasında anlamlı bir ilişki olduğunu görmekteyiz.

Diş bakım ve temizliklerini günlük düzenli bir şekilde uygulayan hastaların beslenme şekli olarak daha ziyade sebze gıdaları tercih ettiklerini fark ediyoruz. Bu durum bize gıda ile kültürün birbiriyle nasıl da bağlantılı olduğunu açık seçik göstermektedir.

Fastfood tüketiminin fazla olduğu hastalarda eksik diş sayısının da arttığını yukarıdaki tabloda net olarak görmekteyiz. Yine bu hastaların tatlı gıdaları da daha fazla tükettiklerini, bunun yanında balık eti ve sebze gıdaları neredeyse hiç tercih etmediklerinin altını çizmeliyiz.

Yine bu tablo bize fastfood ağırlıklı beslenen hastaların sebze ve meyveyi neredeyse hiç tüketmediklerini göstermektedir. Ama balık eti ağırlıklı beslenen hastaların aynı zamanda sebze ve meyveyi de daha fazla tercih ettiklerini görüyoruz. Yine tahmin edileceği üzere daha ziyade sebze ağırlıklı beslenen hastaların meyveyi de yine o oranda tercih ettiklerini görmekteyiz.

Tablo 3: Tatlı Gıdalar Tüketimi

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid az	95	23,7	24,5	24,5
orta	164	40,9	42,3	66,8
çok	129	32,2	33,2	100,0
Total	388	96,8	100,0	
Missing System	13	3,2		
Total	401	100,0		

Tablo 4: Fastfood tüketimi

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	az	129	32,2	33,3	33,3
	orta	152	37,9	39,3	72,6
	çok	106	26,4	27,4	100,0
	Total	387	96,5	100,0	
Missing	System	14	3,5		
Total		401	100,0		

Tablo 5: KırmızıEt tüketimi

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	az	59	14,7	15,2	15,2
	orta	171	42,6	44,0	59,1
	çok	159	39,7	40,9	100,0
	Total	389	97,0	100,0	
Missing	System	12	3,0		
Total		401	100,0		

Tablo 6: TavukEti tüketimi

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	az	70	17,5	18,0	18,0
	orta	155	38,7	39,9	58,0
	çok	163	40,6	42,0	100,0
	Total	388	96,8	100,0	
Missing	System	13	3,2		
Total		401	100,0		

Tablo 7: BalıkEti tüketimi

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	az	132	32,9	34,0	34,0
	orta	169	42,1	43,6	77,6
	çok	87	21,7	22,4	100,0
	Total	388	96,8	100,0	
Missing	System	13	3,2		
Total		401	100,0		

Tablo 8: Sebze tüketimi

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	az	89	22,2	22,9	22,9
	orta	148	36,9	38,0	60,9
	çok	152	37,9	39,1	100,0
	Total	389	97,0	100,0	
Missing	System	12	3,0		
Total		401	100,0		

Tablo 9: Meyve tüketimi

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	az	81	20,2	20,8	20,8
	orta	165	41,1	42,4	63,2
	çok	143	35,7	36,8	100,0
	Total	389	97,0	100,0	
Missing	System	12	3,0		
Total		401	100,0		

Tablo 3'ten tablo 9'a kadar hastaların gıda tüketimini gıda çeşitlerinden inceledik.

4. Bireylerin Beslenme Alışkanlıkları

Beslenme günlük hayatın kaçınılmaz olarak tüm bireyleri içine alarak süregelen bir ögesidir. Üstelik günümüzde gerek toplum analizleri yapılırken, gerek popüler kültürde ve günlük söylemde, beslenme giderek daha da bir anlam kazanmaktadır.

Beslenme ile ilgili bilimsel veriler bir ülkenin gelişmişlik düzeyini belirleyen ölçütler arasında kabul edilir. Ağız ve diş sağlığı beslenme ile doğrudan ilişkilidir. Bu sebeple diş ve dişeti hastalıklarının önlenmesi için beslenme düzeninin mutlaka gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar erken yaşlarda başlanan iyi beslenmenin diş sağlığı üzerine ömür boyu sürecek sistemik bir etkisi olmadığını, çürük oluşumunda dişler sürdükten sonraki beslenme sürecinin büyük önem taşıdığını göstermektedir. Bunun yanında sağlıklı beslenen bebeklerde yetersiz beslenme; tükürük bezlerinin yetersiz gelişimine ve sürme sonrasında tükürük salgısının yetersizliğine bağlı olarak çürük riskinin artmasına neden olacağı da unutmamamız gereken bir gerçektir (Rugg-Gunn A, 2013)

Antropoloji bilim dalı beslenme konusunu kültür kavramı ve kültür bütünlüğü anlayışı içinde fizik, çevre ve doğal kaynaklar, üretim-tüketim ilişkileri, teknolojik gelişim düzeyi, semboller ve ritler, dil yapısı, difüzyon ve ticaret, sağlık ve hastalık gibi kültür öğeleri ile birlikte ele almakta ve değerlendirmektedir.

Beslenme biyolojik bir eylemdir. Beslenmeye bu tür yaklaşımda insan metabolizmasının besin, enerji ihtiyacının karşılanması sürecine gönderme söz konusudur. Ancak söz konusu enerjinin sağlanması için gerekli besinlerin temini, insan tüketimi için uygun hale getirilmesi ve tüketim davranışları süreci, beslenmeyi salt biyolojik bir eylem olmaktan çıkarmakta, kültürel bir olgu haline dönüştürmektedir. Yemek büyük ölçüde biyolojik bir eylem kabul edildiği için birçok sosyolog bu konuya çok az ilgi göstermiştir. Ancak beslenme yine de sosyoloji teorilerinde sıklıkla vurguda bulunulan doğal bir eylem olarak görülmüştür. Birçok teorisyen insanın besin ihtiyacına ve bunun karşılanması için bir araya gelme aktivitelerine ima ve açık yollarla göndermede bulunmuşlardır (Mc Intosh, 1996)

Yaşamın her evresinde bedensel ve zihinsel yönden sağlıklı olmak ve sağlığı devam ettirmek yeterli ve dengeli beslenme ile mümkündür. Eskiden insanlar doğal ve sert gıdalarla beslendikleri için dişlerde doğal yollardan bir temizlik sağlanmış olurdu. Zira sert ve karbonhidrat içermeyen gıdaları, proteinleri, fosfat içeren gıdaları ve peyniri diş dostu gıdalar arasında sayabiliriz. Örneğin şekerli gıdaların alımından sonra ağıza alınan bir parça peynir ortamın pH dengesini düzenleyerek çürük oluşma riskini azaltır. Öğünlerden önce yediğimiz peynir ise tükürük

salgısını arttırarak besinlerin daha kolay sindirilmesini ve dişler arasında besin artığı kalmamasını sağlar. Tükürük salgısını arttırarak ağız hijyeni sağlamada bir diğer yardımcı ajan olarak şekeriz sakızları önerebiliriz.

Beslenme, hastalıkların tedavisinde olduğu kadar, sağlığın korunmasında da esastır. Günümüzde kardiyovasküler hastalıklar, pek çok kanser türü, obezite, hipertansiyon, diyabet, alerjik hastalıklar, osteoporoz ve diş çürükleri gibi birçok kronik hastalığın önlenmesinde beslenmenin anahtar rol oynadığı bilinmektedir (Garibağaoğlu, 2006).

Beslenme alışkanlıklarının insan sağlığı üzerindeki bu etkilerinin bilincinde olmak; bireylerin daha sağlıklı beslenmeleri için gereken değişiklikleri yapmaları ve geliştirmeleri konusunda yardımcı olacaktır.

Konu ile ilgili olarak, Türkiye’de beslenme kültürünü çeşitli açılardan incelemek mümkün; kültür mirası olarak Türk mutfağı, sosyal gelenekler, yöresel ve sosyo-ekonomik farklar başta olmak üzere, hem fiziksel hem de sosyal antropolojinin alanını kapsayan interdisipliner çalışmalar yapmaktan, hem bilimsel hem de diş tedavisi açısından önemlidir.

5. Diş Çürüğünün Sebepleri

Diş çürüğü birçok popülasyonda yaygın olarak görülen; biyolojik, fiziksel, ekonomik, sosyal ve psikolojik etkileri olan bir hastalıktır. Diş çürüğü için son yıllarda kabul edilen görüş; bulaşıcı ama koruyucu önlemlerle önüne geçilebilecek bir hastalık olduğudur. Basitçe tanımlayacak olursak diş çürüğü; ağızda var olan bazı bakterilerin dişin sert yapısını belirli etkenlerin de varlığı sonucu bozması olayıdır. Diş çürüğünün oluşabilmesi için gerekli bu etkenleri özetle şöyle sıralayabiliriz:

- Ağızda karyojenik dediğimiz çürük yapıcı bakterilerin varlığı
- Bu bakterilerin beslenmesi için gereken maddeler (şekerli ve asitli gıdalar... vs.)
- Bakteri beslenmesi sonucu oluşan enzimler ya da bazı gıdaların tüketilmesiyle oluşan asit
- Bu asidin diş sert dokularına etki edebilmesi için yeterli zaman

Çürük oluşumunu etkileyen faktörlerin ilk insandan günümüze kadar değiştiği kabul edilir. Eski insanlarda daha az sıklıkta görülen diş çürüğü, bir anlamda insanın uygarlaşması sonucu ortaya çıkan daha doğrusu artan

bir hastalıktır. Bunun da en önemli sebebi beslenme alışkanlıklarının değişmesidir. Bu hastalığın azaltılması ise yine uygarlaşma sonucu olmaktadır. Son yıllarda yapılan araştırmalar diş çürüğü görülme sıklığının bizim gibi gelişmekte olan toplumlarda, gelişmiş toplumlara göre çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Bunun sebebi gelişmiş toplumlarda ‘koruyucu diş hekimliği’ bilincinin ve uygulamasının yaygınlaşmış olmasıdır.

SONUÇ

Diş kaybının en sık ve önemli sebebi diş çürükleridir. Diş çürüğü oluşumunun baş nedeni ise ağız florasındaki bakterilerin alınan gıdalarla dişler üzerinde bakteri plağı dediğimiz yapıyı oluşturmasıdır. Bu plak tabii ki düzenli ağız bakımı ve dişlerin fırçalanması yoluyla kolaylıkla uzaklaştırılabilir. Ama bu alışkanlığı kazanmamış bireyler ne yazık ki zamanla dişlerini kaybederler. Beslenme şekli, daha doğrusu alınan gıdaların yapısı plağın oluşmasında büyük rol oynar. Yanı sıra kişinin tükürük yapısı ve miktarı da diş çürüğün oluşumunu etkileyen faktörler arasındadır.

Daha önce yapılan araştırmalar da olduğu gibi bu çalışmamızda göstermiştir ki; kişinin beslenme şekli insan sağlığı açısından birçok şeyi etkilediği gibi ağız-diş sağlığını da doğrudan etkilemektedir. Bunun yanı sıra tabii ki düzenli bir ağız bakımı çok büyük önem arz etmektedir. Bu konular tamamen kültürle, eğitimle, gelişmekle ilişkilidir. Dolayısıyla bu bilincin yerleşmesi için bireyler çok küçük yaşlardan itibaren önce ailede, sonra eğitim kurumlarında bu eğitimi almalıdırlar ki bu konuda yaygın bir başarı elde edilebilsin. Hükümetler sağlık politikalarında buna bilhassa yer ayırmalıdırlar. Ayrıca koruyucu diş hekimliği de bu politikanın içinde yer almalı, uygulanmalı, yaygınlaştırılmalıdır. Zira bunlar gerçekleştirilirse çürüksüz bir yeni nesil yetiştirebilmek asla hayal değildir. Dünya üzerinde bunu başarmış toplum örnekleri her geçen gün artmaktadır. Bu aynı zamanda gelişmiş bir toplum olabilmemize de büyük katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA:

Atamtürk ve Duyar,2010

Bailey ve Hublin, 2007. ‘‘Dental Perspectives on Human Evolution’’.
State of Art Research of Paleoanthropology; 321-343.

- Fejerskov O, Manji F, (1990) "Risk assessment in dental Caries" Bader J, ed. *Risk assessment in dentistry*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Dental Ecology.
- Garibağaoğlu 2006. " The Evaluation of Nutritional Status and Body Weights of Female University Students Attending Three Different Universities". *Journal of Health Sciences*; 15(3), 173-180.
- Marsh PD, (2012). "Contemporary perspective on plaque control". *Br Dent J*;212(12):601-606
- Mattos-Graner RO, Li Y, Caufield PW, Duncan M, Smith DJ. (2001), " Genotypic diversity of mutans streptococci in Brazilian nursery children suggests horizontal transmission". *Journal of Clinical Microbiology*; 39(6):2313-6.
- Milgrom P, Riedy CA, Weinstein P, Tanner AC, Manibusan L, Bruss J. (2000). " Dental Caries and its relationship to bacterial infection, hypoplasia, diet and oral hygiene in 6- to 36- monthold children". *Community Dent Oral Epidemiol*;28(4):295-306
- Nasidze I, Li J, Quinque D, Tang K, Stoneking M, (2009). "Global diversity in the human salivary microbiome". *Genome Res*. ;19(4):636-643.
- Pretty IA, (2006), "Caries detection and diagnosis" *Journal of Dent* 2006;34(10):727-739
- Rugg-Gunn A. 2013. "Dental Caries; strategies to control this preventable disease". *Acta Med Acad*;42(2):117-30)
- Özcan ,Suat (2016) "Diş Çürüğünün Tanımı, Etiyolojisi ve İlerlemesi" i; *Türkiye Klinikleri Restoratif Diş Tedavisi Özel Dergisi*, 2(1):1-4
- Yaşar,Z Füsün (2007), *Adli Dental Antropoloji*.

İnsan Kaynaklarının Seçiminde Genel Bilişsel Yetenek Testlerinin Uygulanması

Application Of Cognitive Ability Tests In Personnel Selection

Murat GÜLER*
Rıza BAYRAK**
Metin OCAK***

Öz: Bu çalışmada, çalışanların psikolojik sermayeleri ile üretkenlik karşıtı iş davranışları
Öz: Organizasyonların varlık ve başarılarını sürdürmesinde, yönetimin en önemli fonksiyonlarından birinin uygun nitelikteki insan kaynaklarının temini olduğu bilinmektedir. Bir organizasyondaki en önemli faaliyetlerden biri olan personel alım faaliyetlerinde, iş için gerekli olan bilgi, beceri ve yeteneklere sahip olan en uygun adayların seçilmesi amacıyla farklı seçim yöntemleri kullanılmaktadır. Yapılan bu derleme çalışmasında; yaygın kullanılan seçme yöntemleri tanıtılmış ve bunlar arasında iş performansını yordamada en yüksek geçerlilik oranına sahip olan genel bilişsel yetenek testleri, avantaj ve dezavantajları ile incelenmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise, bilişsel yetenek ölçümlerinin kısıtlarını gidermeye ve iş performansını yordama gücünü artırmaya yönelik bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Personel Seçimi, Seçme Yöntemleri, Seçim Testleri, Genel Bilişsel Yetenek, Zekâ Testleri.

Abstract: It is known that human resources are one of the most important functions of management to continue organizational existence and success. In recruitment processes, different kinds of selection methods are being used to select most appropriate candidates who have knowledge, skills and abilities required for the job. In this literature review, common selection methods were introduced and the general cognitive ability tests which have the highest level of validity of prediction power of job performance were examined with their advantages and disadvantages. In the discussion part of study, some recommendations were made to overcome the restrictions and increase the predictive power of cognitive ability measurements.

Keywords: Personnel Selection, Selection Methods, Selection Tests, General Cognitive Ability, Intelligence Tests.

Geliş Tarihi: 19.10.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, murat_guler@ohu.edu.tr

** Dr., Kara Kuvvetleri K.İğti, rbayrak07@hotmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Toros Üniversitesi, İİSBF, İşletme Bölümü, metin.ocak@toros.edu.tr

1. GİRİŞ

Organizasyonlarda işe yeni alınacak olan personelin işin gerektirdiği bilgi, beceri ve yeteneklere sahip olup olmadıklarının güvenilir bir şekilde saptanması, organizasyonun verimliliği ve etkinliğinin devamı için en hayati konulardan biridir (Çalışkan, 2018: 108; Çalışkan ve Gündoğdu Özel, 2018: 2). Seçim faaliyeti işin gerektirdiği bilgi beceri ve yeteneklerin, işi yapmaya aday olanların bilgi beceri ve yetenekleri arasında uygunluk sağlamaktır. Buna göre organizasyonun arzuladığı çalışan özelliklerine en uygun olanların saptanması için adayların iyi bir seçim sürecinden geçirilmesine ihtiyaç vardır (Eren, 2004: 326).

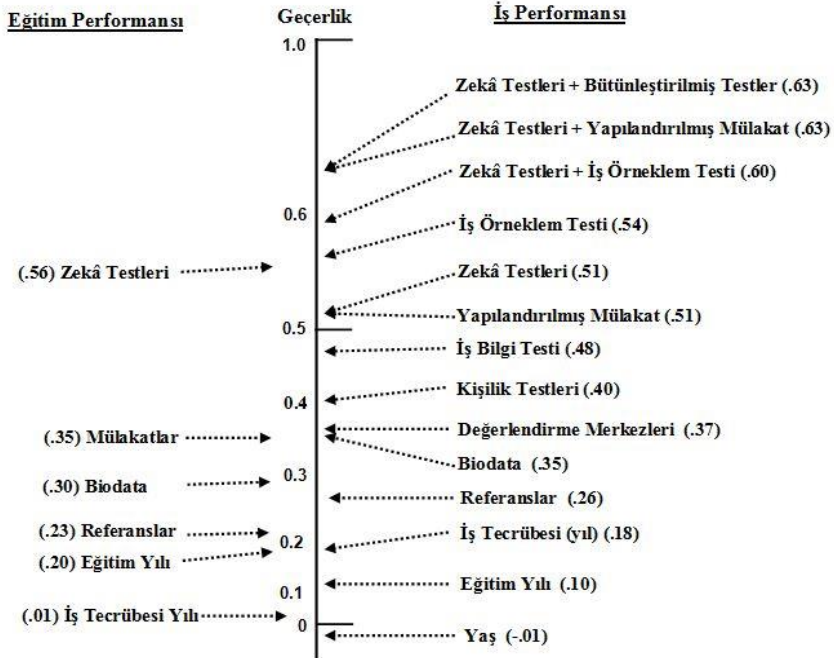
İnsanlar sahip oldukları özellikleri bakımından birbirlerinden farklıdırlar. Bazıları zeki, bazılarının kavrayışı kıttır, bazıları sıcakkanlı, bazıları soğukkanlıdır, bazıları para ile bazıları fikirlerle güdülenirler. Benzer biçimde işler de birbirinden farklıdırlar. Bazıları zeki, sıcakkanlı, fikirlerle güdülenen çalışanlara ihtiyaç duyarken, bazıları kavrayışı kıt, soğukkanlı, para ile güdülenen çalışanlar ararlar. Personel seçiminde amaç, insanların özelliklerini bir şekilde ölçmek ve işin gerekleri ile denkleştirmektir. Zira iyi bir seçim sonucunda, çalışan giderlerinde oluşan tasarrufla, yaklaşık %10'luk bir verimlilik artışı sağlanabilmektedir (Smith ve Smith, 2005; 1).

Personel seçiminde kullanılan ölçme aracının geçerliğinin bir göstergesi olarak, iş performansını yordamada gücünün olması önemli bir kriterdir. İç tutarlılığı olan ve mevcut çalışanların performanslarıyla anlamlı şekilde korelasyon gösteren personel seçim testinin veya ölçme aracının, eşzamanlı geçerlilik çalışmaları sonucunda genellenebilme yeterliliğinin ortaya konulması durumunda, testin yeni alınacak çalışanlar üzerinde de etkili olabileceği ileri sürülebilecektir (Klaimen ve Lounsbury, 1978: 485).

2. PERSONEL SEÇİMİNDE KULLANILAN YÖNTEMLER

Geçen bir asır süresince, personel seçim yöntemi ve araçlarının doğruluğu hakkında sayısız araştırmalar yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmalar içinde önemli başvuru kaynaklarından biri olan Schmidt ve Hunter'ın (1998) çalışmasında, değişik seçim yöntemleri ile eğitim

başarısı ve iş performansındaki başarı arasındaki korelasyonlar tespit edilmiş, Robertson ve Smith (2001) ise, bu korelasyonları diğer önemli değişkenlerle birlikte araştırarak, Şekil-1'deki değerleri elde etmiştir (Smith ve Smith, 2005: 2). Şekil-1'in sol tarafı, seçim sisteminde kullanılan yöntemler ile eğitimde elde edilen başarı, sağ tarafı ise seçim sisteminde kullanılan yöntemler ile iş performansı arasındaki ilişkilere/geçerlik değerlerine işaret etmektedir. İlgili yazın kapsamında, organizasyonların personel seçim sürecinde bu seçim yöntemleri arasında en çok tercih edilen ve yaygın olarak kullanılanları aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

Şekil-1: Seçme Yöntemlerinin Geçerliği (Smith ve Smith, 2005: 2)

2.1. İş Örneklem Testi (Work Sample Tests):

İş örneklem testlerinin uygulamaları, davranışsal değişmezlik-tutarlılık teorisine (Wernimont ve Campbell, 1968) dayanmaktadır. Bu teorisinin özünde “gelecekteki davranışları en iyi yordayacak olanın, geçmiş davranışlar olduğu” ve “benzer olan iki şeyin birbirini daha iyi

yordayacağı” gibi iki temel prensip vardır (Cook, 2004: 192). Roth ve arkadaşları (2005) tarafından yapılan meta analiz çalışmasında, iş örneklem testlerinin personel arasında daha az ayrımcılığa yol açtığı ve dolayısıyla da daha az hukuki sorunları olduğu; adaylar tarafından da olumlu algılandığı belirtilmektedir (2005: 1010). Aynı çalışmada, Hunter ve Hunter (1984) tarafından $r = .54$ olarak öne sürülen iş örneklem testlerinin performans geçerliğinin ise, $r = .26$ ile $.33$ arasında gözlemlendiği ifade edilmektedir (Roth vd., 2005: 1021).

2.2. Yapılandırılmış Mülakat (Structured Interview):

1980 yılından itibaren geliştirilen yapılandırılmış mülakatlar, iş analizi sonucu tespit edilen işin gerekliliklerine göre, her bir parçası yapılandırılmış olan mülakatlardır. Sorular tamamen işe özgü olup, önceden belirlenmiştir. Dolayısıyla yapılandırılmış mülakatlarda, mülakat yapının kişisel yargıları ve kişisel değerlendirme ölçütleri söz konusu olmadığı için, bu mülakatların hem daha geçerli ve hem de hukuki olarak daha az sorunlu olduğu ileri sürülmektedir (Cook, 2004: 41). Alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde, yapılandırılmış mülakatların geçerliğinin $r = .20$ ile $r = .57$ arasında değiştiği belirtilmektedir (Huffcutt ve Arthur, 1994: 188).

2.3. İş Bilgi Testleri (Job Knowledge Tests):

İşin yapılması için yerine getirilen görevler ve bu görevler için gerekli olan unsurları kapsayan iş bilgi testlerinin; organizasyonlarda personel seçimi, kariyer ilerlemesi ve görev yeri değişiklikleri amacıyla oldukça yaygın kullanıldığı görülmektedir. İş bilgi testleri, uzmanlar tarafından yapılan iş analizi neticesinde tespit edilen işe yönelik görevler, bilgiler, beceriler ve yetenekleri kapsayan testlerdir. İşe yönelik olarak oluşturulan ve yazılı olan bu kâğıt-kalem testlerinin, gerek maliyetinin düşük oluşu ve gerekse uygulama kolaylığı nedeniyle, iş performansını ölçmede oldukça pratik olduğu bildirilmektedir (Palumbo vd., 2005: 14). Dye ve arkadaşlarının (1993) yaptığı araştırmaya göre, iş bilgi testlerinin performansı yordama geçerliğinin $r = .45$ ve eğitim performansını yordama geçerliğinin de $r = .47$ olduğu ileri sürülmektedir (1993: 153). Zeidner ve arkadaşlarının (2003) yaptığı bir başka çalışmada da iş bilgi

testlerinin performansı yordama geçerliğinin benzer şekilde $r = .46$ ile $r = .48,7$ arasında değiştiği ifade edilmektedir (2003: 109).

2.4. Kişilik Testleri (Personality Tests):

1980'lerin ortasından itibaren alanda yapılan çalışmalarda ve bu çalışmaların birleştirildiği meta analizlerde, kişilik testlerinin bireylerin tutum, davranış, performans ve ürün çıktılarını tahmin etmede oldukça faydalı bilgiler sağladığı belirtilmektedir. Kişilik testlerinin önündeki en büyük sorun, bireylerin bu testlerde bilinçli olarak yaratabilecekleri aldatma, yanıltma (Murpy ve Dzieweczynski, 2005: 352) olsa da, kendini değerlendirme tekniği (self-report tekniği) ile ölçülen kişilik testlerinin, iş performansını (amir değerlendirmesi veya üretim çıktısını) yordamada, $r = .20$ ile $.50$ arasında değişen bir kriter geçerliği sağlayabildiği ileri sürülmektedir (Ones vd., 2007: 1010). Schmitt (2014) kişilik ölçümlerinin iş performansı ile ilişkisinin, yapılan çalışmalarda beş faktörlü kişilik boyutunun hangisinin dikkate alındığına göre değiştiğini, performans ve kişilik ölçümleri arasında gözlenen korelasyonun genellikle $r = .20$ 'nin altında bulunduğu, düzeltilmiş korelasyon değerlerinin ise nadiren $r = .25$ 'i geçtiğini belirtmektedir (2014: 46).

2.5. Değerlendirme Merkezleri (Assessment Centers):

Değerlendirme merkezleri, fiziksel anlamda bir mekânı veya bir yeri değil, içinde birçok seçme metodunun kullanıldığı bir süreci tanımlamaktadır. Personel seçim sürecinde değerlendirme merkezlerinin kullanılması, iki temel düşünceden kaynaklanmaktadır. Bunlardan ilki, hiçbir seçim metodunun tek başına mükemmel olmadığı düşüncesidir. İkincisi ise, görevin layığıyla yerine getirilmesinde, insanların tek yeteneğinden çok birçok yeteneğinin kullanılıyor olmasıdır. Bunun yanında istenen başarı ölçütleri, daha değişik yollar kullanılarak da yerine getirilebilir. Dolayısıyla değerlendirme merkezlerinin personel seçim sürecinde kullanılmasıyla, bireylerin kullanabilecekleri diğer birçok yeteneklerinin de ölçümü mümkün olabilmektedir (Smith ve Smith, 2005: 269). Arthur ve arkadaşlarının (2003) yaptıkları meta analiz çalışmasının sonucunda, değerlendirme merkezlerinin kriter geçerliğinin $.25$ ile $.39$ arasında değiştiği ifade edilmektedir (2003: 145). Yapılan meta analizlerde görülen kriter geçerliliği kanıtları, değerlendirme

merkezlerinin seçme ve terfi amaçlarıyla kullanılmasını desteklemektedir (Arthur ve Day, 2011: 228).

2.6. Biyografik Bilgi (Biographical Information-Biodata):

Biyografik bilginin (biodata) personel seçim sürecinde kullanılması, Wernimont ve Campbell'in (1968) davranışsal tutarlılık prensibine dayanarak başladığı görülmektedir. Bu prensibe göre; gelecek performansın en iyi yordayıcısının geçmiş performans olduğu ileri sürülmektedir. Dolayısıyla biodata; bir personel seçim aracı olarak, bireylerin geçmiş yaşantılarındaki performanslarının kayıt altına alınarak, gelecekteki performanslarını tahmin etme üzerine kurulmuştur (Dean ve Russell, 2005: 141). Alanda yapılan araştırmalarda biodatanın geçerliğinin, $r=.20$ ile $.50$ arasında değiştiği belirtilmektedir (Reilly ve Chao, 1982; Hunter ve Hunter, 1984).

2.7. Referanslar:

Referansa dayalı seçim sistemi, birey hakkında yakın çevresinden (öğretmenleri, okul arkadaşları, çalışma arkadaşları, eski amir ve patronları vb.) elde edilen bilgilere dayalı bir sistemdir. Referanslar, yapılandırılmış (sorular, kontrol listeleri, değerlendirme çizelgeleri vb.) şekilde olabileceği gibi, yapılandırılmamış ("... hakkındaki düşünceleriniz nedir?" gibi) da olabilir. Murphy ve Cleveland'a (1995) göre referansların güvenilirliği hakkında genelde kabul edilen görüş, bunların çoğunlukla güvenilir olmadığı yönündedir. Çünkü farklı insanlar, adayın çoğunlukla farklı özelliklerini görüp değerlendirdiği için, değerlendirilen özellik de genelde aynı olmamaktadır (Cook, 2004: 62). Referansların geçerliği konusunda Hunter ve Hunter'ın (1984) yaptığı çalışmada, referanslar ile amir değerlendirmeleri arasında $r = .26$ 'lık bir korelasyon tespit edilmiştir.

Bundan sonraki bölümde, iş performansının yordanmasında yukarıda sayılan yöntemlerle kıyaslandığında daha yüksek geçerliğe sahip olması ve kâğıt kalem testleriyle gruplar halinde uygulanabilen formlarının

bulunması nedeniyle oldukça maliyet-etkin olarak değerlendirilen “genel bilişsel yetenek (GBY) testleri” açıklanmaya çalışılmıştır.*

3. GENEL BİLİŞSEL YETENEK VE ÖLÇME YÖNTEMLERİ

Zekâ; algılama, problem çözme, soyut düşünme, karmaşık fikirleri anlama, hızlı öğrenme ve sadece herhangi bir materyalden öğrenmeyi değil, aynı zaman da geniş ve derinlemesine çevrede olanları algılamayı, anlamlandırmayı ve ne yapılacağını kavramayı da kapsayan genel bir bilişsel yetenektir (Gottfredson, 1997, 13). Zekâ, geniş kapsamda bütünsel zihin işlevlerinin tamamı, dar anlamda ise düşünce yoluyla problemler çözmek olarak tanımlanabilir (Şermin, 1972: 1). Zekânın diğer bir yönü farklı kültürel çerçeveler içinde sorun çözme veya ürün yaratma becerisi olarak da görülmesidir (Gardner, 1993). Zekânın ölçümü konusunda öncü araştırmacılardan biri olan Spearman’ın yaklaşımına göre; durumu kavrama, durumdaki ilişkileri anlama ve bu anlayışla diğer şeyler arasında ilişki kurma zekânın üç temel bileşenidir (Lubinski, 2004: 107). Thurstone’ un çok faktörlü yaklaşımına göre ise; sözel yetenek, sayısal yetenek, uzamsal yetenek, muhakeme yürütme, tümevarım, tümdengelim, akıcılık (söz, fikir) ve hafıza, zekâyı oluşturan temel zihni yeteneklerdir (Pichot, 1965: 64). Zekâ ile birlikte anılan “g” kavramını ilk olarak ortaya koyan Spearman, tüm zekâ testlerindeki ortak olan bir faktörün varlığını ileri sürmüş ve bunu genel bilişsel yetenek (GBY) olarak tanımlamıştır. Günümüze kadar bireysel farklılıklar arasında açıkça ortaya konulmuş en önemli boyutun genel bilişsel yetenek olduğu düşünülmektedir (Lubinski, 2004: 100).

Zekânın ölçülmesi bilimsel olarak yüzyılı aşkın bir süredir psikolojinin önemli bir araştırma alanıdır. Genellikle psikometrik araçların yaygın olarak kullanılmasına karşın, farklı alanlarda da zekânın ölçülmesine çalışıldığı görülmektedir. Örneğin beynin büyüklüğü ile zekâ arasında ilişkinin incelenmesi çalışmaları, yüzyıldan da fazla öncesine dayanmaktadır. Manyetik rezonans görüntüleri (MRI) ile yapılan çalışmalar ise, beyin büyüklüğü ile zekâ arasında $r = .04$ oranında düşük

* Bu çalışmada genel bilişsel yetenek (general cognitive ability) kavramı ile zekâ (intelligence) kavramı aynı anlamda kullanılmıştır

bir korelasyon olduğunu göstermektedir. Diğer yandan STROOP testi skorları ile korteksin ön bölümünün büyüklüğü arasında, anlamlı bir ilişki olduğu ileri sürülmektedir (Schoenemann, 2000). Ancak bu çalışmalar psikometrik araçların sağladığı güvenilirlik, geçerlik seviyelerini sağlamaktan oldukça uzaktırlar ve pratik olarak uygulama alanları oldukça kısıtlıdır.

Günümüzde kullanılan zekâ testlerinin ilk şeklinin, 1905 yılında Fransız araştırmacılar Alfred Binet ve Th. Simon tarafından ortaya konduğu kabul edilmektedir. Bu araştırmacılar, “Anormallerin Zihin Seviyesinin Teşhisine Dair Yeni Metotlar” ismini taşıyan çalışmalarıyla ilk pratik zekâ testini ortaya çıkarmışlardır (Pichot, 1965). Binet, o zamana kadar yalnızca duyum-algı süresi gibi basit psiko-fizik süreçlerin dakik olarak ölçüldüğünü, bireysel farklılıkları gösteren karmaşık psikolojik süreçlere dikkat edilmediğini fark etmiş, şekil, sayı belleği, kelimelerle cümle kurma, kavramlar arası benzerlik ve farkları belirleme türündeki sorularla, yüksek seviyeli zihinsel süreçlerin ölçülebildiği ölçeklerini geliştirmiştir. Bu testin yazındaki ilk başarılı zekâ testi olmasının yanı sıra, revize edilmiş formlarının günümüzde halen kullanıldığı görülmektedir (Öner, 1997: 28).

Bilişsel yetenek testlerinin Birinci Dünya Savaşına kadar zekâ ve kabiliyet testlerinden ibaret kaldığı, öncelikle eğitim ve sonra da mesleğe yönelik olarak kısıtlı kullanım imkânı bulduğu görülmektedir. ABD'nin 1917 yılında kısa bir süre içinde orduyu toplamak zorunda kalması sonucu, personel seçmek üzere bilişsel yetenek testlerini kullandığı ve böylece de zekâ testlerine olan güvenin artmasıyla, geniş kullanım alanlarına kavuştuğu ifade edilmektedir. Bu tarihten sonra, özellikle İkinci Dünya Savaşı ile birlikte zekâ testlerine olan ilgi daha da artmış ve tıp gibi alanlarda da geniş ölçüde kullanılır olmuştur (Pichot, 1965: 7). Türkiye’de ise, bilimsel anlamda bilişsel yeteneklerin sistemli ölçülmesi çalışmalarına, 1915 yılında Binet-Simon testinin Türkçeye çevrilmesi ile başlandı kabul edilmektedir (Öner, 1997: 31).

4. GENEL BİLİŞSEL YETENEK TESTLERİNİN İŞ PERFORMANSINI YORDAMA GÜCÜ

Değişim hızının çok yüksek olduğu günümüzde, insanlar daha önce hiç karşılaşmadıkları durumlara reaksiyon göstermek ve çözüm bulmak zorunda kalabilmektedirler. Dolayısıyla günümüzün modern çalışma ortamında, zekânın bileşenleri olan: “deneyimi kavrama, buradaki ilişkilerden anlam çıkarma ve diğer iki şey arasında ilişki kurma”nın gittikçe daha fazla önem kazandığı söylenebilir (Lubinski, 2004: 107). Bu düşünceden hareketle bilişsel yeteneğin iş performansının yordanmasında kullanılacak etkili bir araç olabileceği öne sürülebilir. Bu varsayımın doğrulanması amacıyla, aşağıda genel bilişsel yetenek testlerinin iş performansını yordama gücünü ortaya koyan çalışmalar açıklamaya çalışılmıştır.

Amerika’da yapılan çalışmalarda GBY test puanlarının, akademik başarı ölçütleriyle $r = .70$ ile $.80$ düzeyinde; iş performansı ile da $r = .20$ ile $.60$ aralığında değişen düzeylerde bir korelasyona sahip olduğu belirtilmektedir (Lubinski, 2004: 100). Schmitt (2014) yapılan araştırmalarda genel bilişsel yetenek ölçümleri ile iş performansı arasında yaklaşık olarak $r = .20$ oranında korelasyon bulunduğunu, düzeltilmiş korelasyon değerinin ise $r = .40$ civarında olduğunu belirtmektedir (Schmitt, 2014: 46). Almanya da yapılan çalışmalarda ise, GBY testlerinin $r = .47$ oranında eğitim başarısını ve $r = .53$ oranında da iş performansını yordama geçerliğine sahip olduğu ifade edilmektedir (Hülshager vd., 2007: 10). Farklı ülkelerde yapılan araştırmalarda elde edilen korelasyon oranlardaki farklılıklara rağmen, bu araştırma bulgularına göre; GBY’nin eğitim ve iş performansını yordamada, kültürlerarası bir genellenebilirliğe ve geçerliğe sahip olduğu söylenebilir (Ones, Viswesvaran ve Dilchert, 2005: 161; Hülshager vd., 2007: 10).

Ones ve arkadaşlarının (2005) GBY testleri kullanarak yaptıkları çalışmada; teknik uzmanlık, askerlikle ilgili uzmanlık alanları ve ayrıca liderlik gibi alanlarda da geçerli performans tahminleri elde edildiği belirtilmektedir (2005: 159). GBY’nin basit işlere nazaran yüksek derece karmaşıklık gerektiren işlerin öğrenilmesinde, eğitim başarısını $.50$ ile $.60$ arasında bir geçerlikle tahmin ettiği ileri sürülmektedir (Ones vd., 2005: 148). Bilgi teknolojileri çalışanları üzerinde yapılan bir araştırmada, düşük genel bilişsel yeteneğe sahip olanlara nazaran yüksek genel bilişsel yeteneğe sahip olanların; bilgisayar kodlarını daha az hata ile yazdıkları,

problemleri daha etkili çözdükleri, çözümleri daha hızlı ve yaratıcı biçimde geliştirdikleri tespit edilmiştir. Bu bulgulardan hareketle; işin yapılması için zihinsel işlemlerin yapılmasını gerektiren, yüksek karmaşıklık düzeyindeki işler için uygun çalışanların seçiminde, GBY testlerinin kullanılması ile etkin sonuçlar alınabileceği söylenebilir (Witt ve Burke, 2003: 11).

Diğer yandan, GBY yanında alt seviyedeki bilişsel yeteneklerin de farklı biçimde iş performansı ile ilişkili olabileceği görülmektedir. Örneğin pilot eğitimindeki performans üzerinde, görsel uzamsal zekânın etkisi anlamlı seviyede iken, sözel zekânın etkisi gözlenmemiştir. Ancak gerçek uçuşlarda sözel zekânın yüksek olması, düşük görsel uzamsal zekâyâ sahip olanların başarı şansını artırırken; tam tersine görsel uzamsal zekâları yüksek olanların başarısının düştüğü gözlenmiştir (Gordon ve Leighty, 1988: 44). Ayrıca GBY testleri ile erkeklerin yoğun ve baskın olduğu işlerde, erkeklerin iş performansları kadınların performanslarına nazaran, daha yüksek düzeyde tahmin edilebilmektedir (geçerlik değerleri sırasıyla erkekler için .34, kadınlar için .25). Aynı şekilde kadın yoğun ve baskın işlerde de, erkeklere nazaran kadınların iş performansları daha iyi tahmin (geçerlik değerleri sırasıyla kadınlar için .38, ve erkekler için .22) edilebilmektedir (Ones ve Viswesvaran, 2005: 160).

Genel bilişsel yetenek testlerinin hem eğitim hem de iş performansını anlamlı ve yüksek düzeyde yordadığı, işin yapısına yönelik daha yüksek düzeyde geçerlik sağladığı ve kültürün etkisinden uzak olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, GBY testlerinin personel seçim sürecinde test bataryalarında kullanılmasıyla, amaca uygun daha doğru ve etkin kararların verilebileceği ifade edilebilir. İlgili yazında incelendiğinde, GBY testlerinin yukarıda belirtilen üstünlükleri yanında, bir takım kısıtlarının olduğu da görülmektedir. GBY testlerinin aynı zamanda kısıtları yönünden irdelenmesinin, konunun tüm yönleriyle anlaşılmasında faydalı olacağı düşünülerek, yazında tespit edilen kısıtlar aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

5. GENEL BİLİŞSEL YETENEK ÖLÇÜMLERİNİN KISITLARI

Yazında, GBY test puanlarının, bazı faktörler tarafından etkilenebildiği ifade edilmektedir. Bunlardan ilki, benzer testlere daha önceden girmenin

veya çalışmanın test puanları üzerindeki olumlu yöndeki etkisidir. Adayların birbirine benzer, paralel zekâ testlerine arka arkaya girmelerinin, dörtte bir standart sapma değeri kadar ikinci test skorlarını artırdığı, üçüncü bir teste girilmesinin ise beşte bir standart sapma değeri kadar skorları arttırdığı ileri sürülmektedir. Testten sonra koçluk yapılması da bu etkiyi artırabilmektedir. Buna göre ilk testte %50 skor alan bir aday, ikinci paralel testte %60, üçüncü testte %71 skor alabilmektedir (Hausknecht vd., 2007: 381). Ancak yukarıda belirtilen koçluk etkisi, sadece aynı özellikteki testlerde geçerlidir. Farklı tür bir sınavla karşılaşılması durumunda ise daha düşük puan alınması daha olası görülmektedir. Ayrıca, koçluk etkisinin belirli bir zaman içinde kaybolduğu belirtilmektedir (Smith ve Smith, 2005: 29).

GBY testlerine karşı ortaya çıkan diğer bir etki ise, adayın teste olan tepkisidir. Özellikle adayın testten önceki tepkisinin teste olan inancını, dolayısıyla test motivasyonunu ve sonuçta test performansını etkileyebildiği belirtilmektedir (Chan vd., 1998: 481). Böylece, adayların ölçülmek istenen gerçek seviyeleri ile alınan puanlar arasında önemli sapmalar meydana gelebilmektedir. Diğer önemli bir konu; adayların işi kabul etme eğilimlerinde, bilişsel yetenek testlerinin işle ilgili olmadığı gibi olumsuz bir algıya sahip olmalarıdır. Diğer bir ifadeyle bireyler, bilişsel yetenek testleri gibi üzerinde kontrollerinin çok az olduğu testlere nazaran, üzerinde kontrollerinin olduğunu hissettikleri testlere daha olumlu yaklaşmaktadırlar. (Carles, 2006: 161). Dolayısıyla, seçme sürecinde adayların teste olan yaklaşımlarının ve tepkilerinin, test skorlarını etkileyebileceği göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

GBY testlerinin değerlendirilmesinde göz önünde bulundurulması gereken başka bir husus da zekâ testi skorlarıyla yaş arasında, ters bir ilişkinin varlığıdır. RSPM'nin İngiliz örneğinde yapılan standardizasyon çalışmalarına göre, test puanlarının 14 yaş civarında maksimum seviyeye ulaştığı, bu seviyenin yaklaşık olarak on yıl kadar sabit kaldığı ve ilerleyen yaşla birlikte de yavaş yavaş azaldığı ileri sürülmektedir (Raven, 1960: 4). İnsanların yetişkin olduktan sonra yaşları ilerledikçe, akıcı zekânın azaldığı düşünülmektedir. Pilotlar üzerinde

yapılan bir araştırmada da, yaş ilerledikçe çalışan hafızanın azaldığı belirtilmektedir (Taylor vd., 2005: 130).

GBY ölçümlerinde cinsiyetin rolü incelendiğinde ise, zekâ testi toplam puanlarında cinsiyete göre herhangi bir farklılık olmadığı görülmektedir. Ancak bu toplam eşitliğin, her bir alt temel zihinsel yetenekte eşit performans gösterildiği anlamına gelmediği ve erkeklerin uzamsal becerilerde bayanlardan anlamlı derecede üstünlüğü olduğu belirtilmektedir. Bayanların ise erken çocukluk döneminde sayısal yeteneklerde erkeklerden daha üstün oldukları, yetişkinlikte ise bu üstünlüğün erkekler lehine bozulduğu ifade edilmektedir (Neisser vd., 1996: 91). Erkeklerin uzamsal, bayanların sözel becerilerdeki üstünlüklerinin ülkeler arasında değişmediği belirtilmektedir (Lohman ve Lakin, 2009: 405). Arden ve Plomin'nin (2006) yaptıkları araştırmada da genel zekâ puanları açısından kız çocuklarının özellikle iki, üç ve dört yaşlarında erkeklerle oranla bariz üstünlükleri olduğu; dokuz yaş civarında durumun dengelendiği ve 10 yaşından itibaren de erkeklerin öne geçtiği ileri sürülmektedir (2006: 44). Yine de bayanların sözel yeteneklerdeki üstünlüklerini yetişkinlik dönemlerinde de korudukları belirtilmektedir (Neisser vd., 1996: 91).

Bilişsel yetenek testlerinin, birçok iş kolunda performans değerleriyle yüksek korelasyon göstermesine rağmen; biodata, kişilik envanterleri, yapılandırılmış mülakat gibi diğer seçim tekniklerine kıyasla üç ila beş kat daha fazla ırksal ayrımcılığa neden olabildiği belirtilmektedir (Outtz, 2002: 161). Amerika'da yapılan büyük ölçekli meta-analitik çalışmaların sonuçları, bilişsel yetenek testlerinden beyazların, zencilerden yaklaşık 1.00 standart sapma, Latin Amerikalılardan ise 0.67 standart sapma kadar fazla puan aldıklarını göstermektedir (Sackett vd., 2010: 657). Dolayısıyla bilişsel yetenek testlerinin bu kısıtının, farklı kültürlerden gelen nitelikli adayların reddine yol açabileceği ileri sürülebilir.

Son olarak, bilişsel yetenek testlerinin uygulama şekilleri ve koşullarının, bazı adaylar açısından adaletsizlik yaratabileceği ileri sürülmektedir. Örneğin, nevrotik bireylerin, normal şartlarda dengeli kişilerle aynı performans gösterdiği; fakat stresli durumlarda, özellikle sayısal

muhakemede anlamlı biçimde düşük performans gösterdikleri belirtilmektedir (Dobson, 2000: 107).

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Organizasyonların önceden belirlenmiş amaçları doğrultusunda, varlıklarını sürekli hale getirmek üzere yürüttükleri faaliyetlerin merkezinde insanın olduğu düşünüldüğünde; arzulanan performansı gösterebilecek olan çalışanın seçilmesinin, örgütler açısından hayati öneme sahip olduğu söylenebilir. Yüksek performanslı çalışanın seçilebilmesi ise seçim sürecinde kullanılan yöntemlerin güvenilir olmasının yanında, yüksek düzeyde bir geçerliğe sahip olmasına bağlı olduğu düşünülmektedir.

GBY testlerinin, hem yüksek güvenilirlik, hem de iş performansının yordanabilmesinde yüksek geçerlilik oranına sahip olmaları nedeniyle organizasyonların vazgeçilmez personel seçim araçlarından biri olduğu düşünülmektedir. ABD’de devlete ait işlerde geçerliği yüksek olan bilişsel yetenek testlerinin kullanımı ile yıllık 15.61 milyar dolarlık bir fayda sağlandığı belirtilmektedir (Ones vd., 2005: 158). Dolayısıyla, GBY testlerinin gerek kültürlerarası geçerliği ve gerekse uluslararası genellenebilirliği göz önünde bulundurulduğunda; hem yerel hem de global bir nitelik taşıyan günümüzün uluslararası organizasyonları için, eğitim ve özellikle de iş performansının tahmini için iyi bir seçim aracı olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte; personel seçim sürecinde kullanılan bilişsel yetenek ölçümlerinin iş performansını yordayıcı gücünü artırmak üzere, bu ölçümlerinin kısıtlarının göz önünde bulundurulmasına ihtiyaç olduğu söylenebilir. Öncelikle farklı yaş gruplarından adayların olduğu bir seçim sürecinde, GBY test puanlarında yaş etkisi ile ortaya çıkacak dengesizliği giderici önlemlerin alınması gerekebilir. Zira yetişkinlik döneminden sonra bireylerin yaşlarının artması ile birlikte GBY testi puanlarının düşme eğiliminde olduğu belirtilmektedir (Raven, 1960). Test sonuçlarının değerlendirilmesinde orijinal ölçeklerin kullanılması halinde bu ölçeğin kültüre göre uyarlanmış yaş standartlarına dikkat edilmesi, yeni bir ölçek geliştirilerek kullanılması durumunda ise ölçeğin yaş

standardizasyonun yapılmasının adil sonuçlar alınması için zaruri olduğu düşünülmektedir.

Ayrıca, GBY testlerinin farklı kültürler arasında yapılması durumunda sebep olabileceği ayrımcılığı gidermek için; zekâ ile örtüşmeyen boyutları ölçen testlerin, seçim sürecinde kullanılan test bataryasına eklenmesinin faydalı olabileceği ileri sürülebilir. Örneğin, performansla ilişkilendirilebilecek çalışan özelliklerinden biri olan kişiliğin, yeniliğe açıklık alt boyutunun düşük oranda gözlenen ilişkisinin dışında, zekâ ile bağlantılı olmadığı ve birbirlerini etkilemediği bildirilmektedir (Fruyt vd., 2006). Dolayısıyla GBY testine ilave olarak eklenecek kişilik testi ile oluşturulacak bir test bataryasının kullanılması durumunda bu kısıtın aşılabileceği, böylece de seçim sürecinin daha adil olmasının sağlanabileceği ileri sürülebilir. Zira seçim test bataryasına, bilişsel yetenek testlerinin yanında kişilik testlerinin eklenmesinin, toplam geçerliliği artırdığını ilişkin araştırma bulguları bildirilmektedir (Thomas ve Scroggins, 2006). Burada dikkat edilmesi gereken husus ilave edilecek bu kişilik testlerin amaca uygun olarak seçilmesi veya geliştirilmesidir (Kuncel ve Hezlett, 2010). Kısaca; GBY testlerinin başta kişilik testleri olmak üzere, yapılandırılmış mülakat ve değerlendirme merkezleri gibi yüksek ilave geçerlilik sağlayabilecek yöntemlerle birlikte kullanılması ile GBY testlerinin dezavantajlarının azaltılabileceği, oluşturulan test bataryasının iş performansını yordamaya yönelik toplam geçerliğinin de arttırılabileceği söylenebilir.

Diğer yandan kişilik özellikleri ile zekâ arasında anlamlı bir biçimde bir ilişki görülmemesine rağmen, nevrotiklerin stresli durumlarda zihinsel testlerden daha düşük puanları almaları (Dobson, 2000) iş ortamının özel koşullarının da göz önüne alınmasının gerekli olduğunu düşündürmektedir. Buna göre, işin yapıldığı ortam stresli ve zaman baskısı içeriyorsa, performansı yordamak üzere kullanılan bilişsel yetenek testinin de psikolojik geçerlik sağlayacak şekilde manipüle edilmiş bir biçimde stresli bir ortamda ve zaman baskısı altında yapılmasının, kullanılan testin iş performansını yordama gücünü artıracağı öne sürülebilir. Diğer yandan iş ortamının stres kaynaklarını içermemesine rağmen seçim testlerinin stresli bir ortamda yapılması

durumunda, nevrotik özelliği baskın adayların aleyhine bir ranj daralmasına sebep olunabileceği söylenebilir.

Göz önüne alınması gereken diğer bir husus da; işin performansının yordanması için genel bilişsel yeteneğin ölçülmesinden daha fazlasına ihtiyaç olabileceği, işin niteliklerine göre alt seviyedeki bilişsel yeteneklerin de dikkate alınmasının gerekebileceğidir. Örneğin pilot eğitimindeki performans üzerinde, sözel zekânın etkisinin bulunmadığı, buna karşın görsel uzamsal zekânın anlamlı seviyede etkisinin görüldüğü bildirilmektedir. Gerçek uçuş performansında ise sözel zekânın, görsel uzamsal zekâ düzeyine göre farklı etkisi olduğu belirtilmektedir (Gordon ve Leighty, 1988: 44). İşin yüksek performansla yapılması için çalışanların sahip olması gereken alt zihinsel yeteneklere yönelik ölçümlerin seçim test bataryalarına eklenmesi yüksek performanslı adayların seçilmesinde faydalı olabileceği söylenebilir.

Türkiye’de akademik maksatlar dışında, iş yaşamında ve kamu kurumlarında genel bilişsel yetenek testlerinin kullanımı ve bunun sonuçları üzerine yazılan raporlara veya araştırmalara sıklıkla rastlanılmadığı ve bu nedenle yaygın kullanımının olmadığı değerlendirilmektedir. Bu varsayımdan hareketle yapılan bu çalışmada, bilişsel yetenek testlerinin iş performansı ile ilişkisi ayrıntılı olarak irdelenmeye çalışılmış ve konu hakkında farkındalık yaratılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır. Sonuç olarak, iş performansı ile yüksek seviyede ilişkili olduğu görülen bilişsel yetenek ölçümlerinin, yukarıda belirtilen üstünlük ve kısıtları göz önünde bulundurularak, özellikle karmaşıklık düzeyi yüksek işlerde personel seçim sürecinde kullanılması sonucunda, seçim başarısının ve dolayısıyla örgütsel performansın artırılmasına önemli derecede katkı sağlanabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Arden, R., Plomin, R. (2006). Sex Differences in Variance of Intelligence Across Childhood, Personality and Individual Differences, 41(1), 39-48.

Arthur, W., Jr., Day, E. A. (2011). Assessment Centers, Zedeck, S. (Ed.), APA Handbook of Industrial and Organizational

- Psychology: Volume 2, Selecting and Developing Members for The Organization, Washington, DC, APA, 205-235.
- Arthur, W. Jr., Day, E.A., McNelly, T.L., Edens, P.S. (2003). A Meta-Analysis of the Criterion-Related Validity of Assessment Center Dimensions, *Personnel Psychology*, 56(1), 125-154.
- Berry, C.M., Gruys, M.L., Sackett, P.R. (2006). Educational Attainment as a Proxy for Cognitive Ability in Selection: Effects on Levels of Cognitive Ability and Adverse Impact, *Journal of Applied Psychology*, 91(3), 696-705.
- Carles, S.A. (2006). Applicant Reactions to Multiple Selection Procedures for the Police Force, *Applied Psychology: An International Review*, 55(2), 145-167.
- Carstairs, J.R., Myors, B., Shores, A., Fogarty, G. (2006), Influence of Language Background on Tests of Cognitive Abilities: Australian Data, *Australian Psychologist*, 41(1), 48-54.
- Chan, D., Schmitt, N., Sacco, J.M., DeShon, R.P. (1998). Understanding Pretest and Posttest Reactions to Cognitive Ability and Personality Tests, *Journal of Applied Psychology*, 83(3), 471-485.
- Cook, M. (2004). *Personnel Selection: Adding Value Through People*, West Sussex, John Wiley & Sons, Ltd.
- Cronshaw, S.F., Hamilton, L.K., Onyura, B.R., Winston, A.S. (2006). Case for Non-Biased Intelligence Testing Against Black Africans Has Not Been Made: A Comment on Rushton, Skuy, and Bons, *International Journal of Selection and Assessment*, 14(3), 278-287.
- Çalışkan, A., Gündoğdu Özel, E. (2018). İş Performansının Artırılmasında Motivasyonel Faktörlerin Rolü; Yenilikçi Davranışın Aracılık Rolü: Mersin Bölgesi Özel Bankalarında Bir Uygulama, *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3,1, 1-25.

- Çalışkan, A. (2018). Dönüşümcü Liderliğin İş Performansına Etkisi: Lider Üye Etkileşimi ve Örgütsel Bağlılığın Aracılık Rolü, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 8, 104-140.
- Dean, M.A., Russell, C. J. (2005). An Examination of Biodata Theory-Based Constructs in a Field Context, *International Journal of Selection and Assessment*, 13(2), 143-149.
- Dobson, P. (2000). An Investigation into the Relationship between Neuroticism, Extraversion and Cognitive Test Performance in Selection, *International Journal of Selection and Assessment*, 8(3), 99-109.
- Dye, D.A., Reck, M., McDaniel, M.A. (1993). The Validity of Job Knowledge Measures, *International Journal of Selection and Assessment*, 1(3), 153-157.
- Eren, E. (2004). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi (8'nci Basım)*, İstanbul, Beta Basım Yayım.
- Fine, S. & Dover, S. (2005). "Cognitive Ability, Personality, and Low Fidelity Simulation Measures in Predicting Training Performance among Customer Service Representatives", *Applied H.R.M. Research*, 10(2), 103-106.
- Fruyt, F.D., Aluja, A., Garcı'a, L.F., Rolland, J.P., Jung, S.C. (2006). Positive Presentation Management and Intelligence and the Personality Differentiation by Intelligence Hypothesis in Job Applicants, *International Journal Of Selection And Assessment*, 14(2), 101-112.
- Gardner, H. (1993). *Zihin Çerçevesleri Çoklu Zekâ Kuramı* (2004). (Çev. Ebru Kılıç), İstanbul, Alfa Yayınları.
- Gordon, H.W., Leighty, R. (1988). Importance of Specialized Cognitive Function in the Selection of Military Pilots, *Journal of Applied Psychology*, 73(1), 38-45.
- Gottfredson, L.S. (1997). Mainstream science on intelligence: An editorial with 52 signatories, history and bibliography, *Intelligence*, 24, 13-23.

- Hausdorf, P. A., Mireille, M., Chawla, L.A. (2003). Cognitive Ability Testing and Employment Selection: Does Test Content Relate to Adverse Impact?, *Applied H.R.M. Research*, 7(2), 41-48.
- Hausknecht, J.P., Halpert, J. A., Di Paolo N.T., Meghan O., Gerrard M. (2007). Retesting in Selection: A Meta-Analysis of Coaching and Practice Effects for Tests of Cognitive Ability, *Journal of Applied Psychology*, 92(2), 373-385.
- Hooft, E., Van, A. J., Flier, H., Mine, M. R. (2006). Construct Validity of Multi-Source Performance Ratings: An Examination of the Relationship of Self-Supervisor and Peer-Ratings with Cognitive and Personality Measures, *International Journal of Selection and Assessment*, 14(1), 67-81.
- Huffcutt, A.I., Arthur, W.J. (1994). Hunter and Hunter (1984) Revisited: Interview Validity for Entry-Level Job, *Journal of Applied Psychology*, 79(1),184-190.
- Hunter, J.E., Hunter, R.F. (1984). Validity and Utility of Alternative Predictors of Job Performance, *Psychological Bulletin*, 96(11), 72-98.
- Hülsheger, U.R., Maier, G.W., Stump T. (2007). Validity of General Mental Ability for the Prediction of Job Performance and Training Success in Germany: A Meta-Analysis, *International Journal of Selection and Assessment*, 15(1), 3-18.
- Kleiman, L.S., Lounsbury J. W. (1978). Validating Procedures for Selection Social Work Personnel, *Social Work*, 23(6), 481-85.
- Kuncel, N.R., Hezlett, S.A. (2010). Fact and Fiction in Cognitive Ability Testing for Admissions and Hiring Decisions, *Current Directions in Psychological Science*, 19(6) 339-345.
- Lohman, D.F., Lakin J.M. (2009). Consistencies in Sex Differences on the Cognitive Abilities Test Across Countries, Grades, Test Forms, and Cohorts, *British Journal of Educational Psycholog*, 79, 389-407.

- Lubinski, D. (2004). Introduction to the Special Section on Cognitive Abilities: 100 Years After Spearman's (1904) General Intelligence, Objectively Determined and Measured, *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(1), 96-111.
- Murpy, K.R., Dzieweczynski, J.L. (2005). Why Don't Measures of Broad Dimensions of Personality Perform Better as Predictors of Job Performance?, *Human Performance*, 18(4), 343-357.
- Neisser, U., Boodoo, G., Bouchard, Jr., Thomas, J., Boykin, A. W., Brody, N., Ceci, S.J., Loehlin, J.C., Perloff, R., Sternberg, R.J., Urbina, S. (1996). Intelligence: Knowns and Unknowns, *American Psychologist*, 51(2), 77-101.
- Ones, D. S., Viswesvaran, C., Dilchert, S. (2005). Cognitive Ability in Personnel Selection Decisions, *The Blackwell Handbook of Personnel Selection*, A. Evers, N. Anderson ve O. Voskuijl (Ed.), London, Blackwell Publishing, 143-173.
- Ones, D.S., Dilchert, S., Visvesvaran, C., Judge, T.A. (2007), In Support of Personality Assessment in Organizational Settings, *Personnel Psychology*, 60(4), 995-1027.
- Outtz, J.L. (2002). The Role of Cognitive Ability Tests in Employment Selection, *Human Performance*, 15(1/2), 161-171.
- Öner, N. (1997). *Türkiye'de Kullanılan Psikolojik Testler (3. Basım)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Palumbo, M.V., Miller, C.E., Shalin, V.L., Debra S. (2005). The Impact of Job Knowledge in the Cognitive Ability-Performance Relationship, *Applied H.R.M. Research*, 10(1), 13-20.
- Raven, J.C. (1960). *Guide to the Standard Progressive Matrices*, London, H. K. Lewis & Co. Ltd..
- Reilly, R.R. & Chao, G.T. (1982). Validity and Fairness of Some Alternative Employee Selection Procedures, *Personnel Psychology*, 35(1), 1-62.
- Pichot, P. (1965). *Psikoloji Alanlarındaki Testler (Çev. Selmin Evrim)*, İstanbul, Anıl Yayınevi.

- Roth, P.L., Bobko, P., McFarland, L.A. (2005). A Meta-Analysis of Work Sample Test Validity: Updating and Integrating Some Classical Literature, *Personnel Psychology*, 58(4), 1009-1037.
- Sackett, P. R., Shen, W., Myors, B., Lievens, F., Schollaert, E., Van Hove, G., Cronshaw, S.F., Onyura, B., Mladinic, A., Rodríguez, V., Steiner, D.D., Rolland, F., Schuler, H., Frintrup, A., Nikolaou, I., Tomprou, M., Subramony, S., Raj, S.B., Tzafrir, S., Bamberger, P., Bertolino, M., Mariani, M., Fraccaroli, F., Sekiguchi, T., Yang, H., Anderson, N. R., Evers, A., Chernyshenko, O., Englert, P., Kriek, H. J., Joubert, T., Salgado, J. F., König, C. J., Thommen, L.A., Chuang, A., Sinangil, H. K., Bayazit, M., Cook, M., Aguinis H. (2010). Perspectives From Twenty-Two Countries on the Legal Environment for Selection, *Handbook of Employee Selection*, Farr, J. L., Tippins, N. T. (Ed.), New York, Taylor & Francis Group, 651-676.
- Schoenemann, P. T., Budinger T. F., Sarich V. M., William S., Wang, Y. (2000). Brain Size Does Not Predict General Cognitive Ability within Families, *PNAS*, 97(9), 4932-4937.
- Schmitt, N. (2014). Personality and Cognitive Ability as Predictors of Effective Performance at Work, *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 45-65.
- Smith, M., Smith, P. (2005). *Testing People at Work: Competencies in Psychometric Testing*, London, Blackwell Publishing.
- Steven L.T., Scroggins, W.A. (2006). Psychological Testing in Personnel Selection: Contemporary Issues in Cognitive Ability and Personality Testing, *Journal of Business Inquiry*, 5, 28-38.
- Şemin, R. (1972). *Zekânın Değerlendirilmesi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Taylor, J.L., O'Hara, R., Mumenthaler, M.S., Rosen, A.C., Yesavage, J.A. (2005). "Cognitive Ability, Expertise, and Age Differences in Following Air-Traffic Control Instructions", *Psychology and Aging*, 20(1), 117-133.

- Thomas, S.L., Scroggins, W.A. (2006). Psychological Testing in Personnel Selection: Contemporary Issues in Cognitive Ability and Personality Testing, *Journal of Business Inquiry*, 5, 28-38.
- Wernimont, P.F., Campbell, J.P. (1968). Signs, Sample, and Criteria, *Journal of Applied Psychology*, 52(5), 372-376.
- Witt, L.A., Burke, L.A. (2003). Using Cognitive Ability and Personality to Select Information Technology Professions, Mahmood, M. A. (Ed.), *Advanced Topics in End User Computing*, Hershey, IGI Publishing, 2003, 1-17.
- Zeidner, J., Scholarios, D., Johnson C.D. (2003). Evaluating Job Knowledge Criterion Components for Use in Classification Research, *Military Psychology*, 15(2), 97-116.

Lojistikte İnovasyonun Önemi* Importance of Innovations in Logistics

Mustafa BEKMEZCİ*
Mert AKSUNGUR**

Öz: Lojistiğin işletmenin performansı, varlıkların getirisi gibi konular üzerinde önemli bir etkisi vardır. Lojistiğin amacı; hızlı dağıtım yapmak, maliyeti düşürmek, verimi artırmak ve stokları azaltmak olmakla birlikte nihai amaç müşteri memnuniyetini sağlamaktır. Maliyeti düşürmek için bu süreçte yapılan her değişiklik, her yenilik ticari bir anlam ifade ettiğinden inovasyon olarak değerlendirilebilir. Çünkü inovasyon, yeni veya ciddi ölçüde geliştirilmiş ürünün (mal veya hizmet) veya sürecin, yeni pazarlama yönteminin veya yeni örgütsel yöntemin işletme içi uygulamalarında, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerde uygulanmasıdır. Ürün/hizmet, süreç, örgütsel ve pazarlama olmak üzere dört inovasyon türü bulunmaktadır. Taşıma, depolama, ambalajlama, stok yönetimi, elleçleme, sipariş yönetimi, müşteri hizmetleri, gümrükleme ve talep tahmininden oluşan lojistik faaliyetlerinin her biri için inovasyonun bu dört türü de uygulanabilir. Bu çalışmada lojistikte inovasyon ve lojistikte inovasyonun öneminden bahsedilmiş, Türkiye’de ve dünyada lojistik şirketlerinin inovasyon uygulamalarından örneklerle yer verilmiş ve lojistik sektöründeki işletmelere önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, İnovasyon, İnovasyon uygulamaları.

Abstract: Logistics has an essential effect on the matters such as performance of the business, proceeds of the material. Although the purposes of logistics are fast delivery, reducing the costs, increasing the efficiency and destocking; final purpose is customer satisfaction. As every improvement which is made in order to reduce the cost is commercially important, they can be taken as an innovation. Innovation is the implementation of a new or highly improved product (good or service) or a process, a new marketing process or operational method in workplace practices, organizations of the business or external relations. Four types of innovation are goods/services, process, organizational and marketing. These four types of innovation can be applied for each of the logistics activities consisting of storage, inventory management, transportation, handling, packing, order fulfillment, demand forecasting and customer services. In this study, innovation and importance of innovation in logistics are mentioned, samples of innovation practices in Turkey and around the world are shown and suggestions are made for the businesses in logistics sector.

Keywords: Logistics, Innovation, Innovation applications.

Geliş Tarihi: 10.12.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* 4. Uluslararası Kafkasya Orta-Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresinde (07-08 Eylül 2018-Didim/Aydın) sözlü bildiri olarak sunulan bildirin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

* Doç. Dr., Toros Üniversitesi Sağlık Bilimleri Yüksekokulu, mustafa.bekmezci@toros.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğr., Toros Üniversitesi SBF, mert.aksungur1@ptt.gov.tr

1. GİRİŞ

Bilişim ve iletişim teknolojileri ve küreselleşmenin etkisi ile işletmeler arasındaki rekabet artmıştır. Yoğun rekabet ortamında işletmelerin varlığını sürdürebilmesi, rekabet avantajı yaratarak rakiplerinin önüne geçmesi ile mümkündür. İnovasyon da rekabet avantajı yaratan birçok unsurdan biridir (Çalhan, 2015:165).

İnovasyon, ticari hayattaki köklü yenilikleri ifade eder. Ürün, süreç, organizasyon ve pazarlama olmak üzere dört farklı alanda gerçekleştirilebilir (Oslo Kılavuzu, 2005:19). Bu alanlarda inovasyon yapabilmek, araştırma-geliştirme (Ar-Ge) faaliyetlerine önem vermeyi, patentli ürün ya da hizmet üretmeyi, vasıflı ve eğitilmiş işgücüne sahip olmayı gerektirir (Oslo Kılavuzu, 2005:25-26). Bu unsurlar göz önüne alındığında, inovasyonun işletmenin genel performansını da olumlu yönde etkileyebileceği söylenebilir. Nitekim Evcim (2017:9), işletmelerin sektörel bazda rekabet avantajı elde etmesi konusunda inovasyonun etkili olduğunu ifade etmiştir.

Küreselleşme ve teknolojiye bağlı gelişmeler ticari faaliyetleri ve rekabeti artırmıştır. Rekabetin yoğun olduğu sektörler arasında lojistik sektörü de bulunmaktadır. Lojistik, talep edilen ürünün talebe uygun şekilde çıkış noktasından varış noktasına ulaştırılmasıdır. Bu bakış açısıyla, lojistik, geçmişte sadece taşımacılık faaliyeti olarak değerlendirilmiştir (Uslusoy, 2014:8). Günümüzde ise lojistik faaliyetleri; taşıma, depolama, ambalajlama, stok yönetimi, elleçleme, sipariş yönetimi, müşteri hizmetleri, gümrükleme ve talep tahminini şeklinde ele alınmaktadır.

Lojistik faaliyetler hizmet sektörü içinde yer almaktadır. Her ne kadar yazında hizmet sektöründe yapılabilecek inovasyonun süreçler üzerindeki küçük düzenlemeler ile sınırlı kalacağı (Burmaoğlu, 2012:196) yönünde görüşler bulunsun da lojistik sektöründe de inovasyon yapılabilir. Çünkü rekabet avantajı sağlayacak şekilde yapılan her türlü yenilik inovasyon olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla taşıma, depolama, ambalajlama, stok yönetimi, elleçleme, sipariş yönetimi, müşteri hizmetleri, gümrükleme ve talep tahminini konularında da müşteriler kendilerine fayda sağlayan yenilikler için daha fazla ödeme yapabilir.

Bu kapsamda, literatür araştırması yapılmış, lojistik hizmetler konusunda yapılan inovasyonlar hakkında örnekler verilmiş, genel kabulün aksine yapılan bu inovasyonların hem işletmeye sağladığı rekabet avantajı hem

de sektöre ve ülkeye katkısı hakkında bilgi verilmiş, lojistik sektöründe inovasyonun önemi vurgulanmıştır.

2. İNOVASYON

Türk Dil Kurumu (TDK)'na göre inovasyon; yenilik anlamına gelmektedir (www.tdk.gov.tr). Ancak yenilik kelimesi inovasyonu tanımlamak için yetersiz kalmaktadır. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ve Avrupa İstatistik Ofisi (EUROSTAT) tarafından 2005 yılında yayımlanan ve inovasyon konusunda yapılan en önemli çalışmalardan biri olarak değerlendirilen Oslo Kılavuzu (2005:50)'nda inovasyon, işletme içi uygulamalarda, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerde yeni veya önemli derecede iyileştirilmiş bir ürün (mal veya hizmet) veya süreç, yeni bir pazarlama yöntemi ya da yeni bir organizasyonel yöntemin gerçekleştirilmesi şeklinde tanımlanmıştır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere inovasyon, ticari bir örgüt olan işletme tarafından gerçekleştirilmelidir. İnovasyon kapsamında işletmenin yaptığı yenilik ise işletmeye ait iç ve dış ilişkilerin, ürünlerin, süreçlerin, pazarlama ve organizasyonel yöntemlerin en az birinde yapılmalıdır. Bu hususlar dikkate alındığında inovasyonun, pazarlanabilen ve ticari değer taşıyan yenilikler şeklinde tanımlanması daha uygundur. Dolayısıyla inovasyon rekabet avantajı sağlamakla, sürdürülebilir olmakla (Bakan ve Yıldız, 2009:177), maliyetleri azaltmakla (Çalhan, 2015:17), ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlamakla ilgilidir (Çalhan, 2015:74; Ünlükaplan, 2009:238). Dolayısıyla inovasyonun, işletmenin genel performansını artırdığı söylenebilir. Bu nedenden dolayı inovasyon, Dünya Ekonomik Forumu tarafından küresel rekabetin bir ölçütü olarak ele alınmaktadır (Oğuztürk ve Özaslan, 2018:86). Bu kapsamda inovasyon, işletmeler için olduğu kadar ülkeler için de gereklidir. İnovasyon yapmak ise sürekli araştırmayı ve geliştirmeyi, kısaca Ar-Ge faaliyetleri yürütmeyi (Zerenler, vd., 2007:657), Ar-Ge harcamalarından elde edilen değer için korunması için patent almayı (Evcim, 2017:2) ve bunları gerçekleştirebilecek nitelikli işgücü istihdam etmeyi ve işgörenleri eğitmeyi (Kavak, 2009:626) gerektirir.

Ar-Ge faaliyetleri işletmenin performansını artırır (Bayyurt, 2007:583-584), ekonomik büyümeyi sağlar (Altın ve Kaya, 2009:251, Evcim, 2017:111) ve patent başvuru sayısını artırır (Kırankabeş ve Erçakar, 2012). İnovasyon yapma göstergeleri arasında yer aldığı için patent başvuru sayısı önemli bir kriter olarak değerlendirilmektedir (Şahinli ve Kılınç, 2013:341). İşgörenlerin inovasyon yapabilmesi onların

yaratıcılığına bağlıdır. Yaratıcılık, kişiye bağlı bir özellik olmakla birlikte, eğitimle de geliştirilebilir. Dolayısıyla eğitimle inovasyon yapma kapasitesi de artırılabilir (Ersan, 2013:145-146; Günsel ve Pelenk, 2017:59). Nitekim, Lau ve Ngo (2004) eğitim ile inovasyon yapma eğilimine sahip bir örgüt kültürü arasında anlamlı bir ilişki tespit etmiştir.

İnovasyon; ürün, süreç, organizasyon ve pazarlama alanında yapılabilir (Oslo Kılavuzu, 2005:52-55). *Ürün inovasyonu*, mevcut özellikleri veya öngörülen kullanımına göre yeni ya da önemli derecede iyileştirilmiş bir mal veya hizmetin ortaya konmasıdır. *Süreç inovasyonu*, yeni veya önemli ölçüde iyileştirilmiş bir üretim veya teslimat yönteminin gerçekleştirilmesidir. Bu, üretim esnasında kullanılan teknik, teçhizat ve/veya yazılımda yapılan önemli değişiklikleri içerir. *Pazarlama inovasyonu*, ürün tasarımı veya ambalajlaması, ürün konumlandırması, ürün tanıtımı veya fiyatlandırmasında önemli değişiklikleri kapsayan yeni bir pazarlama yöntemidir. *Organizasyonel inovasyon*, işletmenin ticari uygulamalarında, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerinde yeni bir organizasyonel yöntem uygulanmasıdır.

3. LOJİSTİK

Günümüzde hem tedarikçiler hem de müşteriler için değer yaratan lojistik, işletmelerin rekabet avantajı yaratabilmesi konusunda önemli bir unsurdur (Bilginer vd., 2008:278-279). Tedarik Zinciri Profesyonelleri Konseyi (Council of Supply Chain Management Professionals-CSCMP)'nin tanımıyla lojistik; tüketici gereksinimlerine uygun biçimde hizmetler de dâhil olmak üzere tüm ürünlerin ve bilgi akışının başlangıç noktasından tüketim noktasına kadar iç ve dış hareketleri (gelen-giden) de içererek, etkili ve verimli bir biçimde taşınması ve depolanması için gerekli prosedürleri planlama, uygulama ve denetleme sürecidir (<https://cscmp.org>). Lojistik faaliyetler; taşıma, depolama, ambalajlama, stok yönetimi, elleçleme, sipariş yönetimi, müşteri hizmetleri, gümrükleme ve talep tahminini içerir (Şekkel, 2016:95).

Taşıma, ürünlerin tedarik zinciri içerisinde, ucuz, emniyetli ve hızlı ulaştırılmasını sağlamak (Bayraktutan ve Özbilgin, 2015:406); *depolama*, hammadde, yarı mamul ve ürünlerin güvenli şekilde korunarak bir sonraki işlem aşamasına hazır halde tutmak (Şen, 2014:89-90); *ambalajlama*, ürünü korumak, taşıma ve depolamayı kolaylaştırmak (Şen, 2014:90); *stok yönetimi*, talebi tam zamanında karşılamak için gereken ürün miktarını tespit etmek (Çimen vd., 2016:363); *elleçleme*,

ürünün tasnif, yükleme, boşaltma gibi yük hareketleri ile bir sonraki lojistik faaliyete hazır hale getirilebilmek (Kişi, 2015); *sipariş yönetimi*, siparişi doğru, eksiksiz ve mümkün olan en kısa süre içerisinde müşteriye ulaştırmak (Bilginer vd., 2008:284); *müşteri hizmetleri*, ürünlerin satışını ve kullanımını kolaylaştırmak (<https://cscmp.org>); *gümrükleme* dış ticaret faaliyetlerine konu mal veya hizmetlerin gümrüklü alanlardaki iş ve işlemlerini yürütmek (Taşlıyan vd., 2016:45); *talep tahmini*, bir mal veya hizmet için belirli bir gelecek zaman içindeki satışları en doğru ve hatasız şekilde hesaplamak (Ervural vd., 2018:84) amacıyla yapılır.

ABD’de yapılan bir araştırmada; lojistik faaliyetlerde yapılacak %5’lik bir tasarrufun, karlılığa etkisinin %20’nin üzerinde olacağı tespit edilmiştir (Tokay vd., 2011:232). Dünya ticaretinin artmasıyla birlikte değeri her geçen gün artan lojistik, sadece şirketler için değil, milli kalkınmayı olumlu yönde etkilediğinden (Kalaycı, 2017:44) ülke ekonomileri için de önemlidir. Wen-Shun ve Hong (2004) çalışmalarında lojistik sektörü ve gayri safi milli hâsıla (GSMH) arasında tek yönlü nedensellik ile eşbütünlüşme olduğu sonucuna varmıştır (Aktaran: Kalaycı, 2017:45). Civelek vd. (2015), lojistik performans endeksi (LPI) ölçütlerinin küresel rekabet endeksi performansını geliştirmede olumlu etkisi olduğunu tespit etmiştir.

4. LOJİSTİKTE İNOVASYON

Teknolojik gelişmeler, her dönemde üretim süreçlerini, üretim tekniklerini ve üretim anlayışını etkilemiş, lojistik süreçlerin de dönüşümüne neden olmuştur (Şekkeli ve Bakan, 2018:18) ve olmaya devam etmektedir. Nitekim lojistik, 21. yüzyılda iletişim teknolojileri ve gen teknolojisi ile birlikte gelişme göstermesi beklenen ilk üç sektör arasında yer almıştır (Gülenç ve Karagöz, 2008:74). Türkiye’de ise turizm sektöründen sonra en fazla potansiyele sahip sektör olarak değerlendirilmiştir (Erkan, 2014:63). Bu çalışmalar lojistik sektörünün gelişime ve yeniliğe açık olduğunu göstermektedir. Gelişim ve yenilik için de inovasyonun önemli bir rolü olduğu söylenebilir.

Yazın incelendiğinde inovasyonel faaliyetlerin lojistik faaliyetlerin performansını olumlu yönde etkilediğine yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Şöyle ki; Acar ve Günsel (2010:411-412), operasyon odaklı lojistik yeteneklerin finansal performans üzerindeki etkisinin bir ölçüde süreç inovasyonuna bağlı olduğunu tespit etmiştir. Bakan ve Şekkeli (2015:410) tarafından yapılan çalışmada lojistik koordinasyon

yeteneği ve inovasyon yeteneği değişkenleri arasında anlamlı ve pozitif yönde ilişki olduğu tespit edilmiştir. Zamana karşı rekabet eden lojistik şirketlerin bu ortak rakibe (zamana) karşı kazanabilmesi inovasyon yapmalarına bağlıdır (Burmaoğlu vd., 2015:53). Nitekim inovasyonun lojistiğe olan olumlu etkileri yapılan inovasyon uygulamalarından anlaşılmaktadır. Rekabet avantajı yaratmak isteyen şişletmeler ve ölkeler lojistik faaliyetlerinde inovasyonlar gerçekleştirmektedir.

4.1. Taşımacılıkta İnovasyon

Dünya'nın en büyük taşımacılık şirketlerinden biri olan Maersk, deniz ticaretinin %90'nın gerçekleştirildiği Süveyş Kanalı rotası yerine Alaska (ABD), Kanada, İzlanda, Grönland (Danimarka), Finlandiya, Norveç, İsveç ve Rusya'nın egemenlik sahalarnı kapsayan ve kuzey buz denizi üzerinden geçen farklı bir rota kullanarak St. Petersburg-Vladivostok arası seferini normal süreye göre 16 gün daha erken tamamlamayı başarmıştır. Süreç inovasyonu olan ve Süveyş Kanalı'na alternatif olan bu rota ile emek, zaman ve maliyet açasından son derece önemli kazanımlar elde edileceği değerlendirilmiştir (<http://www.on5yirmi5.com>).

Dünya deniz ticaretinin %5'inin yapıldığı, taşımacılıkta önemli bir konuma sahip olan bir başka rota da Panama Kanalı'dır. Amerika'nın batı sahillerine kısa yoldan ulaşılmasını sağlayan kanal, yeni üretilen devasa gemiler karşısında fiziksel olarak yetersiz kalması sebebiyle önemini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, bu nedenle mevcut geçit büyütölmüş ve yenilenmiştir. Horn Burnu rotasına göre on saat daha kısa bir sürede hedefe ulaşılmasını sağlayan ve varlığı da başlı başına bir inovasyon örneği olan kanalın yenilenmesi bir ürün inovasyonudur. Bu inovasyon ile zaman, emek ve maliyet tasarrufu elde edilmiştir (<http://www.ulasimonline.com>).

Denizyolu taşımacılığında olduğu gibi karayolu taşımacılığında da maliyetleri azaltmak ve kaliteyi artırmak için inovasyon yapılmaktadır. Tesla'nın ürettiği "Semi Truck" karayolu taşımacılığında maliyetleri önemli derecede düşürürken kaliteyi de artırmaktadır. Semi Truck, hızlanma süresinin kısalığı, eğimli yolda diğer taşıma araçlarına göre çok daha hızlı ilerleyebilmesi, bir milyon kilometre garantisi ile sağlımlığı, 40 dakikalık bir şarj ile 640 kilometre gidebilmesi, aerodinamik özellikleri ve otomatik pilotunun sağladığı güvenli sevk özelliği ile karayolu taşımacılığında rakipleri ile kıyaslandığında fark yaratan bir

araçtır (<https://oplog.com.tr>). Bu özellikleri ile Semi Truck ürün inovasyonu örneğidir.

Karayolu taşımacılığı ile ilgili bir başka inovasyon örneği ise dünyanın en büyük lojistik işletmelerinden biri olarak bilinen UPS tarafından gerçekleştirilmiştir. Elektronik sıralama (ayrım) ve online takibin öncüsü olarak bilinen işletmenin 2008 yılında başlattığı “On-Road Entegre Optimizasyon ve Navigasyon (ORION)” sistemi ile dağıtılmak üzere araç içinde bulunan paketlerin teslim noktasına göre birkaç yüz bin potansiyel rota analiz etmekte ve çok kısa bir sürede optimum rotayı belirlemektedir (<https://www.ups.com>). Süreç inovasyonu örneği olan bu sistem ile işletme zaman, emek ve maliyet tasarrufu sağlamıştır.

Omsan Lojistik ise, demiryolu taşımacılığı ile süreç ve pazarlama inovasyonu olan bir uygulamayı Türkiye’de gerçekleştirmiştir. İşletme TCDD Taşımacılık A.Ş.’den vagon/lokomotif kiralarak yurt içinde otomobil taşımacılığı gerçekleştirmiştir (<https://rayhaber.com>). Karayolu taşımacılığı yerine demiryolu taşımacılığını kullanarak maliyetleri düşürmüştür. Ayrıca 115 ton karbon emisyonunun da doğaya salınmasına engel olmuş, bu yönüyle de yeşil lojistik temasını kullanarak hedef kitlesinde olumlu bir algı oluşturmuştur (<http://www.lojistikhatti.com>).

Taşıma modları arasındaki geçişi kolaylaştıran konteynerlerin lojistik sektöründe kullanılmaya başlaması iyi bir ürün inovasyonu örneğidir. Zaman içerisinde konteynerler daha işlevsel hale getirilerek akıllı konteynerler oluşturulmuştur. İçeriği ve rotası gerçek zamanlı olarak takip edilebilir hale gelen akıllı konteynerlerde, nesnelerin interneti teknolojisi kullanılmaktadır. Nesnelerin interneti, fiziksel nesnelerin bilgi ağlarına bütünleştirilerek bilgi üretme ve iş süreçlerine katkıda bulunmalarını sağlayan genel ağ sistemidir (Kutup, 2011:152). Nesnelerin interneti sayesinde RFID, GPS, sensör ağları ve yazılımlar ile konteyner içi sıcaklığa, konteyner içindeki malzeme durumuna, taşıma koşullarına otomasyon üzerinden otomatik güncelleme yapılabilen (Sarioğlu ve Özdemir, 2016), istenmeyen durumların önüne geçilebilmektedir. Böylece güven, emek, zaman ve maliyet kaybının oluşması engellenmektedir. Akıllı konteynerler, ürün ve süreç inovasyonuna örnek teşkil etmektedir.

Taşımacılıkta mevcut taşıma modunun değiştirilmesi ve taşıma rotasında yapılan yenilikleri kapsayan inovasyonlar bulunduğu gibi karma taşımacılık türü kullanılarak yapılan inovasyonlar da mevcuttur.

Konteyner taşımacılığı ile taşıma modları arasındaki geçiş kolaylaşmıştır (Çekerol, 2007:35). Bu kolaylığın etkisi ile karma taşımacılık gelişme göstermiştir. Ford Otosan firması karma taşımacılığı Türkiye’de ilk defa uygulamış, 2004-2013 yılları arasında Köseköy-Köln hattında ürünlerinin sevkini blok tren taşımacılığı ile gerçekleştirmiş, sonrasında ise Lüksemburg-Trieste-Pendik hattında, ağırlığı deniz ve demiryolundan oluşan karma taşımacılığa devam etmiştir. İşletme karma taşımacılığı kullanarak %25 oranında maliyet avantajı yaratmış, 6000 ton CO₂ azalımı sağlayarak çevre koruması sağlamış, çevre bilinci oluşmuş müşterilerde memnuniyet ve olumlu bir algı oluşturmuştur (<http://www.lojistikhatti.com>). Bu yönleriyle karma taşımacılık faaliyeti, iyi bir pazarlama ve süreç inovasyonu örneğidir.

4.2. Depolamada İnovasyon

İnovasyon lojistikte birçok faaliyet alanında yapılabilmektedir. Bunlardan biri de depolama faaliyetidir. Dünyadaki enerjinin büyük bölümünün karşılandığı konvansiyonel enerji kaynaklarına olan talebin sezonluk, günlük ve hatta anlık olarak değişim göstermesi ve bu kaynakların kıt olması sebebiyle enerji kaynaklarının depolanmaları büyük önem taşımaktadır (Kozak ve Kozak, 2012:19). Highview Power işletmesi, gazların kriyojenik sıvı formda kolayca depolanmasını sağlayan hava sıvılaşması prensibine dayalı depolama sistemi geliştirmiştir. Sıvı hava enerjisi depolama teknolojisi adı verilen sistemde depolanan sıvı, gaz olarak sevk edilirken 700 kat genişlemekte bu sayede Highview’in sistemi, lityum iyon akülerin yarı fiyatına, yer kısıtlaması olmaksızın ve proseste sıfır emisyonla günlerce yetecek enerji depolanabilmektedir (<https://enerjigunlugu.net>). Ürün inovasyonu örneği olan sistem ile maliyet avantajı elde edilebilmekte temiz enerji sağlanabilmektedir.

4.3. Elleçlemede İnovasyon

Elleçleme faaliyetleri konusunda yapılan inovasyon örneği bir kamu şirketi olan Posta ve Telgraf Teşkilatı (PTT) A.Ş. tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir posta gönderisinin işlem aşamaları kabul, sevk, dağıtım ve teslim süreçlerinden oluşmaktadır. Sevk aşamasında bir gönderinin alıcısına ulaştırılması amacıyla alıcı bölgesine ait torbaya ayrılması yani elleçlenmesi gerekir. Posta gönderilerinin ulaştırılması amacıyla yapılan işlemlerde en uzun zamanın harcandığı aşamayı elleçleme faaliyetleri oluşturmaktadır. Elleçleme sürelerinin kısaltılarak zaman, iş gücü ve maliyet yönünden avantaj sağlanması amacıyla PTT

A.Ş. otomatik mektup ayırma sistemini tedarik etmiştir. Süreç ve ürün inovasyonu örneği olan bu sistem ile manuel yazılan adresler de dâhil olmak üzere mektupların üzerindeki adresler sistem tarafından algılanarak otomatik olarak ayrılmakta ilgili bölgeye ait torbaya atılmak üzere hazır hale getirilmektedir.

4.4. Ambalajlamada İnovasyon

Diğer bir lojistik faaliyet olan ambalajlama konusunda yapılan inovasyon ise ambalajların akıllı ambalaja dönüşmesidir. Akıllı ambalaj, gıdanın kalitesi ve güvenliği konusunda tüketiciye güven veren, raf ömrü boyunca iç ve dış durumunu gösterebilen, darbelere ve çevresel etkilere karşı koruma sağlayan sargı ya da kaplardır (Öksüztepe ve Beyazgül, 2015:67). Akıllı sistemler kaliteyi artırdığı gibi ambalajda herhangi bir zedelenme olup olmadığı hakkında da tüketiciye bilgi verir. Ambalajda herhangi bir zedelenme olduğu takdirde ambalaj etiketinde veya mühründe renk değişikliği oluşmaktadır (Alp, 2015). Böylece tüketici ürünün olumsuzluklara maruz kalıp kalmadığı konusunda bilgi sahibi olabilir. E-ticaretin artmasına bağlı olarak akıllı ambalajlar önem kazanmıştır. E-ticaret kullanılarak sipariş edilen ürünlerin son kullanıcıya ulaşma süresi lojistik süreçler sebebiyle uzamış, ürünlere ilişkin satıcısından doğrudan bilgi alma şansı azalmıştır. Bu durumun ortadan kaldırılması için Tetra Pak firması da akıllı ambalaj konusunda Ar-Ge çalışmaları gerçekleştirmiştir. Eşsiz dijital kodlara dayalı akıllı paketleme teknolojileri sayesinde her bir ürün paketine farklı bir kod verilmiş ve bu kodların akıllı telefon uygulamaları ile bireysel tüketicilerle arasında etkileşimli bir kanal yaratılmıştır. Ürünlerin besin değerleri, promosyonları, çevresel bilgileri, tedarik süreçleri vb. ayrıntılara erişimi sağlanmış, bu sayede müşteride güven algısı oluşturulmuştur (<https://technology.risiinfo.com>). Ambalajlamadaki yenilikler pazarlama inovasyonu kapsamında değerlendirilir.

4.5. Stok Yönetiminde İnovasyon

Stok yönetimi, stokların optimum seviyede tutularak maliyetlerin azaltılmasını ve stok kontrolünün kolaylaştırılmasını amaçlar (Akyıldız, 2004:8). Dijital dönüşümden etkilenen bir başka lojistik faaliyet olan stok yönetimi, stok miktar ve hareketlerinin kontrol altında tutulabilmesi için bilişim teknolojilerinden faydalanmaktadır. RFID stok yönetim modülleri günümüzde birçok işletme tarafından kullanılmaktadır. Örneğin Sensormatic adı verilen RFID stok yönetim modülü 30.000 adet ürünü 30

dakikada sayabilmekte, müşteriye anlık çözümler sunma olanağı ile satışlarda %21'e varan artış sağlamaktadır (<http://www.hurriyet.com.tr>). American Dynamics, Avigilon, Ag Neovo ve Bosch gibi dünyaca ünlü markaların kullandığı bu sistem kayıp önleme, hızlı fiyat güncelleme gibi özelliklere de sahiptir. Ürün inovasyonu örneği olan bu sistemler, işletmelerin lojistik faaliyetlerini kolaylaştırmakta, zaman ve emek kaybının oluşması engellemekte ve karlılığa olumlu etki etmektedir.

4.6. Gümrüklemede İnovasyon

Devlet kontrolünde verilen ve lojistik faaliyet olan gümrük hizmetlerinde inovasyon yapılması mevzuat düzenlemelerine bağlıdır. Gümrük işlem ve süreçlerinin etkinliği lojistik performans ölçütleri arasında yer almaktadır (Burmaoğlu, 2012:198). Gümrük işlemlerinin hızlı bir şekilde ve kaliteli olarak sunulması ve buna bağlı olarak limanların etkinliği ulusal lojistik performansın artmasını sağlamaktadır (Bayraktutan ve Özbilgin, 2016:102). Bu sebeple gümrük işlemlerinin kolaylaştırılması ve lojistik performansın artırılması amacıyla AB mevzuatına uyum sağlanmasına ilişkin yükümlülükler çerçevesinde “Birlik Gümrük Kodu” uygulaması getirilmiş, gümrük mevzuatında değişikliğe gidilmiştir. Birlik gümrük kodu uygulaması ile gümrük beyannamesi, vergi ve teminat işlemleri gibi birçok prosedürün eşyanın sunulduğu gümrük idaresi yerine yerleşik olunan yerin gümrük idaresine verilmesine olanak sağlanmıştır. Böylece operasyonel etkinliğin güçlü olduğu alanda prosedürlerin tamamlanması sağlanmıştır (Akdoğan, 2016). Organizasyonel inovasyon olan bu uygulama ile zaman ve emeğin optimum kullanılması sağlanmıştır.

4.7. Talep Tahmininde İnovasyon

Tedarik zinciri sürecinde yer alan ve stok tutma maliyetlerinin azaltılması amacını taşıyan talep tahmini de lojistik faaliyetler arasında yer alır. Günümüzde çeşitli yazılımlar kullanılarak yapılmakta olan talep tahmini yöneticilerin karar alma süreçlerini etkiler. Bu etkiye örnek teşkil eden inovasyonel uygulamalardan bir tanesi Temsa firması tarafından gerçekleştirilmiştir. Temsa firmasının talep tahmini yazılımını kullanması ile lojistik performansında artma, stok oranında %36, stockout oranında ise %47 azalma meydana gelmiştir (<https://www.improva.com.tr>). Yapılan bu organizasyonel inovasyon ile stok tutma maliyetlerinde ciddi bir maliyet avantajı elde edilmiştir.

4.8. Müşteri Hizmetlerinde İnovasyon

Önceden belirlenmiş optimum maliyet hizmet karışımında müşteriye ilişkin tüm hususların yönetim ve bütünleştirilmesini içeren ve müşteri yönlü bir hizmet olarak tanımlanan müşteri hizmetleri, bütün lojistik faaliyetlerin yönetiminde birleştirici ve bütünleştirici bir yönetim sürecidir (Akyıldız, 2004:7). Müşterinin satın alma öncesinde, satın alma esnasında ve satın alma sonrasında sözleşmenin yürütülmesi, müşteriye bilgi temin edilmesi ve yardım sağlanması müşteri hizmetleri vasıtasıyla yapılır (Akyıldız, 2004:7). Bu nedenle bütün lojistik faaliyetlerine müşteri tarafından kolay ulaşılabilir olması müşteri hizmetleri faaliyetinin amacına uygun olmasını sağlayacaktır. Bu süreç, şirketin verilerinin uzman sistemler ile yönetilmesine bağlı olarak insan kaynağına ihtiyaç olmadan da yürütülebilir (Karaduman, 2009:80). Nitekim Oracle firması, “Oracle e-Business Suite 11” programı ile lojistik iş süreçlerini basitleştirerek satış teklifinin, otomatik olarak siparişe dönüştürülmesini, bu otomatik dönüşüm de sipariş işleme sürecinin hızlanmasını sağlamıştır. Ayrıca sipariş talebinin alınmasını müteakip stoklar otomatik yenilenmekte ve stok yönetimi de kolaylaşmaktadır. Bu sıkı entegrasyon, insan kaynağına ihtiyaç olmadan lojistik süreçlerin bütünleştirilmesini ayrıca müşterilerin tam ve detay bilgi almasını sağlamaktadır (<http://arsiv.ntv.com.tr>). Lojistik faaliyetler hakkında bilgi sahibi olmak ve bu faaliyetlere ilişkin iş ve işlemlere kolay ve hızlı ulaşabilmek için işletmelerin online takibi için kullandığı RFID; talep, şikayet ve teşekkür için kullandığı INFO; iade süreçlerinde kullandığı kolay iade programları da müşteri hizmetlerine katkı sağlamaktadır. Süreç inovasyonuna örnek teşkil eden bu yazılımlar yurtiçi ve yurtdışı birçok lojistik firma tarafından aktif olarak kullanılmaktadır. Bilişim teknolojileri vasıtasıyla yapılan inovasyonların yanı sıra şirketlerin lojistik süreçlerinde uyguladıkları bazı organizasyonel yöntemler de inovasyon kapsamında değerlendirilebilir. Bu tekniklerin başında omni-channel (çok kanallı iletişim) uygulaması gelmektedir. Omni-channel uygulaması da müşterinin işletme ile olan ilişkilerinin birçok kanaldan yapılmasını sağlamakta bu da müşteri nezdinde olumlu bir algı yaratmaktadır. Omni-channel uygulamaları organizasyonel inovasyon kapsamında değerlendirilebilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bir işletmenin rekabet edebilmesini kolaylaştıran en önemli unsurlardan biri o işletmeyi var eden müşterilerinin memnuniyetidir (Çatı ve Koçoğlu, 2008:168). Tükettiği ürünlerle ilgili beklentisi sürekli değişmekte olan müşteriye memnun etmek ve sadık bir müşteri profili oluşturmak, müşteri

talepleri doğrultusunda ürün geliştirmekle mümkündür (Çatı ve Koçoğlu, 2008:167). Çağımızın müşteri profili, meraklı, araştırmacı, sosyal medya tutkunu, elindeki üründen çabuk bıkan, sürekli değişiklik arayan, rakip ürünleri araştırıp kendisine daha fazla değer sunulunca markasını hızlıca değiştiren insanlardan oluşmaktadır (Özbaşar, 2012:120). Tarif edilen müşteri kitlesi için inovasyon, müşteri memnuniyetini sağlayan bir uygulama olabilir. Nitekim Yavuz (2010:153-154), çalışmasında müşteri memnuniyetini sağlanmanın yollarından biri olarak inovasyonu göstermiştir. Her sektör ve bu sektörlerde faaliyet gösteren işletmeler tüm faaliyet alanlarında inovasyona gereksinim duymaktadır (Satı ve Işık, 2011:540). Bu nedenle lojistik sektöründe yer alan işletmeler de inovasyona gereksinim duyar. Lojistiğin tanımından yola çıkarak, lojistiğin en üstün boyutunun tüketici isteklerinin karşılanması olduğu (Gülenç ve Karagöz, 2008:75-76) düşünüldüğünde, inovasyonun lojistik sektörü ve lojistik hizmet alan müşteriler için de son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır.

İnovasyonun lojistik sektörü ve işletmeleri için sahip olduğu olumlu etkilerin ülkelerin rekabet edebilmesi için de anahtar bir rolü bulunmaktadır (Arvanitis vd., 2013:434). Şöyle ki; Burmaoğlu (2012), AB ülkeleri üzerinde yaptığı çalışmasında ulusal lojistik performansı ile ulusal inovasyon arasında yüksek oranda bütünsel bir ilişki tespit etmiştir. Tüm bu çalışmalar incelendiğinde lojistikte inovasyon yapmanın işletmelere, sektöre ve ülkelere olumlu etkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmada yazın incelemesinin yanı sıra lojistikte inovasyon uygulamaları ve bu uygulamaların etkileri sunulmuştur. Bu uygulamaların genelde bilişim ve iletişim teknolojilerine bağlı olarak gerçekleştirildiği görülmüştür. Taşımacılık maliyetleri, lojistik maliyetler içinde %50-%65'lik bir orana sahiptir (Erkayman, 2007:39). Bu nedenle yapılan inovasyonların ağırlıklı olarak taşımacılık hizmetlerine yönelik olduğu söylenebilir.

Dünyanın önde gelen lojistik şirketleri ile birçok ülkenin inovasyonu, hayati bir uygulama olarak gördüğü anlaşılmıştır. Örneğin DHL, internet sitesinde şirket bilgilerinin yer aldığı ana sayfasında, inovasyona ayrı bir başlık açmış ve bu konuda müşterilerini ve tedarikçilerini bilgilendirme yoluna gitmiştir. Şirketini lojistik endüstrisinde bir düşünce lideri olarak tanımlayan DHL, inovasyon merkezinde şirketin konjonktürel araştırma ve çözüm geliştirmeye yatırım yapmakta olduğunu, bu inovatif faaliyetler

için bütün tarafların (şirket, müşteri, akademik kurumlar, endüstri ortakları ve lojistik uzmanları) düşüncesini aldığını ve bunu önemsedğini belirtmiştir (<http://www.dhl.com>). Memphis Üniversitesi Fedex Institute of Technology bünyesinde yapay zekâ, biyoteknoloji, jeo-uzamsal analizler, multimedya sanatları ve nanoteknoloji gibi çalışmalara ev sahipliği yapan Fedex firması ise, inovasyonu DNA'larının bir parçası olarak ifade etmiştir (<https://about.van.fedex.com>).

Lojistikte yapılan inovasyon uygulamaları şirketlere, sektöre ve ülkelere olumlu etki etmekte, dünyanın önde gelen lojistik şirketleri inovasyonel faaliyetler gerçekleştirme konusunda tereddüt etmemektedir. Sektör öncüsü, başarılı uluslararası lojistik şirketler ve ülkelerce yapılan inovasyonlar ile inovasyon sonucu elde edilen faydalar, ayrıca bu konudaki görüşler lojistikte inovasyon yapılabileceğini açıkça göstermektedir. Bu nedenle işletmeler, sektörler ve ülkeler inovasyon yapma konusunda çaba sarf etmeli, inovasyon için gerekli olan Ar-Ge'ye yatırım yapmalı, patentli ürün sayılarını artırmalı, eğitime ve vasıflı işgücü istihdamına önem vermelidir.

KAYNAKÇA

- Acar, A. Z. ve Günsel, A. (2010). Lojistik sektöründe süreç yenilikçiliği ve işletme performansı üzerine etkileri, 18. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, 405-413, Adana.
- Akdoğan, H. (2016). Birlik gümrük kodu 10 yenilik getiriyor. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/birlik-gumruk-kodu-10-yenilik-getiriyor/28113>
- Akyıldız, M. (2004). Lojistik dış kaynak kullanımının gelişimi ve Türkiye'deki kullanım biçimleri. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(3), 1-22.
- Alp, B. (2015). Ambalajlamadaki yenilikler. <http://www.dunyagida.com.tr/haber/ambalajlamadaki-yenilikler/4853> Erişim tarihi: 10.11.2018.
- Altın, O. ve Kaya, A. (2009). Türkiye'de Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkinin analizi. Ege Akademik Bakış, 9(1), 250-260.
- Arvanitis, S., Loukis, E. ve Diamantopoulou, V. (2013). New technologies and traditional innovation determinants in the Greek economy. Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 15(4), 434-458.
- Bakan, I. ve Yıldız, B. (2009). Innovation strategies and innovation problems in small and medium-sized enterprises: an empirical

- study. In *Innovation Policies, Business Creation And Economic Development* (177-211).
- Bakan, İ ve Şekkeli, Z.H. (2015). Lojistik stratejilerinin lojistik yetenekler üzerine etkilerine ilişkin bir alan araştırması. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(5), 398-422.
- Bayraktutan, Y. ve Özbilgin, M. (2015). Uluslararası ve yurtiçi ticarete taşıma türlerinin payı: Bir analitik hiyerarşi prosesi (AHP) uygulaması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 405-436.
- Bayraktutan, Y. ve Özbilgin, M. (2016). Lojistik maliyetler ve lojistik performans ölçütleri. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 95-112.
- Bayyurt, N. (2007). İşletmelerde performans değerlendirmenin önemi ve performans göstergeleri arasındaki ilişkiler. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (53), 577-592.
- Bilginer, N., Kayabaşı, A., ve Sezici, E. (2008). Lojistik faaliyetlerin süreçsel etkinliğine etki eden faktörlerin değerlendirilmesi üzerine ampirik bir çalışma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (22), 277-295.
- Burmaoğlu, S. (2012). Ulusal inovasyon göstergeleri ile ulusal lojistik performans arasındaki ilişki: AB ülkeleri üzerine bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 12(2), 193-208.
- Burmaoğlu, S., Şeşen, H. ve Kazançoğlu, Y. (2015). Lojistik sektöründe inovasyon belirleyicileri: Tedarik. *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 37-58.
- Civelek, M.E., Uca, N. ve Çemberci, M. (2015). The mediator effect of logistics performance index on the relation between global competitiveness index and gross domestic product. *European Scientific Journal*, 11(13), 368-375.
- Çalhan, H. (2015). İnovasyon, sürdürülebilir rekabet ve işletme performansı ilişkisi: İstanbul'da faaliyet gösteren yiyecek ve içecek işletmelerinde bir araştırma. *Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin*.
- Çatı, K. ve Koçoğlu, C. M. (2008). Müşteri sadakati ile müşteri tatmini arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (19), 167-188.
- Çekerol, G. S. (2007). Lojistik açıdan intermodal yük taşımacılığı ve Türkiye hızlı tüketim ürünleri dağıtımı için bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kütahya*.

- Çimen, M., Belbağ, S. ve Soysal, M. (2016). Üretimde esneklik ve stok yönetimi: Stok optimizasyonu için bir karar destek modeli. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 360-379.
- Erkan, B. (2014). Türkiye’de lojistik sektörü ve rekabet gücü. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 1(1), 44-65.
- Erkayman, B. (2007). Lojistikte taşıma şekillerinin belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ervural, B. Ç., Sarı, İ. U. ve Koçyiğit, B. (2018). Kural tabanlı bulanık yaklaşımla talep tahmini ve hızlı tüketim sektöründe bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 24(1), 83-93.
- Evcim, N. (2017). AR-GE ve inovasyon faaliyetleri ile büyüme ilişkisi. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Gülenç, İ. F. ve Karagöz, B. (2008). e-lojistik ve Türkiye’de e-lojistik uygulamaları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 73-91.
- Günsel, A. ve Pelenk, S. E. (2017). Yenilikçi insan kaynakları yönetimi uygulamalarının yenilik odaklı bir kültür oluşturmadaki rolü. *Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi*, 1(2), 57-68.
- Kalaycı, S. (2017). Dışsal faktörlerin ulaşım sektörüne etkisi: Lojistik firmalarından kanıtlar. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 54(633), 41-59.
- Karaduman, İ. (2009). Stratejik tedarik zinciri yönetiminde bilişim teknolojilerinin kullanımı: Perakendecilik sektöründe bir uygulama. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kavak, Ç. (2009). Bilgi ekonomisinde inovasyon kavramı ve temel göstergeleri, Akademik Bilişim’09-XI. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri Kitabı, 617-628, Şanlıurfa.
- Kırankabeş, M.C. ve Erçakar, M.E. (2012). Importance of relationship between R&D personnel and patent applications on economics growth: A panel data analysis, *International Research Journal of Finance and Economics*, (92), 72-81.
- Kişi, H. (2015). Liman yük elleçleme donanımında uzmanlaşma ve esneklik. 2. Ulusal Liman Kongresi, İzmir. <http://ulk2015.deu.edu.tr/0023.pdf> Erişim Tarihi: 04.11.2018.

- Kozak, M. ve Kozak, Ş. (2012). Enerji depolama yöntemleri. Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi, 4(2), 17-29.
- Kutup, N. (2011). Nesnelerin interneti; 4H her yerden, herkesle, her zaman, her nesne ile bağlantı. 16. Türkiye’de İnternet Konferansı, 151-156, İzmir.
- Lau, C. M., ve Ngo, H. Y. (2004). The HR system, organizational culture, and product innovation. International Business Review, 13(6), 685-703.
- Oğuztürk, B.S. ve Özaslan, A. (2018). Kalkınma ve inovasyon ilişkisi: Türkiye, Almanya, İngiltere, Çin, Güney Kore, Japonya ve Singapur üzerine bir araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23(1), 79-96.
- Oslo Kılavuzu. (2005). Yenilik verilerinin toplanması ve uygulanması için ilkeler (3. baskı). Ankara: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü Avrupa Birliği İstatistik Ofisi, OECD ve Eurostat Ortak Yayımı.
- Öksüztepe, G. ve Beyazgül, P. (2015). Akıllı ambalajlama sistemleri ve gıda güvenliği. Fırat Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Veterinerlik Dergisi, 29(1), 67-74.
- Özbaşar, Ş. (2012). Hizmet işletmelerinde çalışanın güçlendirilerek inovasyon yapma fırsatı verilmesinin müşteri memnuniyeti ve kar üzerindeki etkileri. 8. KOBİ’ler ve Verimlilik Kongresi, 111-121.
- Sarioğlu, Ö. ve Özdemir, M. (2016). Lojistik süreçte yeni bir uygulama ve sektörün bakışı: Akıllı Konteyner https://www.researchgate.net/profile/D_Oezguen_Sarioglu/publication/301522671_Lojistik_Surecte_Yeni_Bir_Uygulama_ve_Sektor_un_Bakisi_Akilli_Konteyner/links/5717621308ae09ceb26495dd/Lojistik-Suerecte-Yeni-Bir-Uygulama-ve-Sektoeruen-Bakisi-Akilli-Konteyner.pdf Erişim Tarihi: 09.11.2018
- Satı, Z. E. ve Işık, Ö. (2011). İnovasyon ve stratejik yönetim sinerjisi: Stratejik inovasyon. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(2), 538-559.
- Şahinli, M. A. ve Kılınç, E. (2013). İnovasyon ve inovasyon göstergeleri: AB ülkeleri ve Türkiye karşılaştırması. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 13(25), 329-356.
- Şekkel, Z. H., (2016). Lojistik stratejilerinin rekabet avantajı ve lojistik performansına olan etkileri üzerinde Türkiye ölçeğinde bir araştırma. Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

- Şekkeli, Z. H. ve Bakan, İ. (2018). Endüstri 4.0'ın etkisiyle lojistik 4.0. *Journal of Life Economics*, 5(2), 17-36.
- Şen, İ. K. (2014). Lojistik faaliyetlerin yönetimi ve maliyetleme yaklaşımları. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 83-106.
- Taşlıyan, M., Çiçeklioğlu, H. ve Yılmaz, Ö. İ. (2016). Lojistik yönetiminde dış kaynak kullanımının önemi. *International Journal of Academic Values Studies*, (6), 35-55.
- Tokay, S. H., Deran, A. ve Arslan, S. (2011). Lojistik maliyet yönetiminde izlenebilecek stratejiler ve muhasebe eğitiminden beklentiler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29), 225-244.
- Uslusoy, M.R. (2014). Türkiye'de lojistik sektörünün gelişimi ve sektördeki yeni eğilimler (inovasyon). Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ünlükaplan, İ. (2009). Avrupa Birliği üyesi ülkelerde iktisadi kalkınma, rekabetçilik ve inovasyon ilişkilerinin kanonik korelasyon analizi ile belirlenmesi. *Maliye Dergisi*, 157, (235-250).
- Yavuz, Ç. (2010). İşletmelerde inovasyon-performans ilişkisinin incelenmesine dönük bir çalışma. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(2), 143-173.
- Zerenler, M., Türker, N. ve Şahin, E. (2007). Küresel teknoloji, araştırma-geliştirme (Ar-Ge) ve yenilik ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(17), 653-667.
- <https://about.van.fedex.com/our-people/innovation/> Erişim tarihi: 15.07.2018
- http://www.dhl.com/en/about_us/innovation.html Erişim tarihi: 16.07.2018
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat&kategori=terimbul&kelime1=inovasyon&hng1=md Erişim tarihi: 31.10.2018
- https://scholar.google.com.tr/scholar?hl=tr&as_sdt=0%2C5&q=oslo+manual&btnG= Erişim tarihi: 02.11.2018
- https://cscmp.org/CSCMP/Educate/SCM_Definitions_and_Glossary_of_Terms/CSCMP/Educate/SCM_Definitions_and_Glossary_of_Terms.aspx?hkey=60879588-f65f-4ab5-8c4b-6878815ef921 Erişim tarihi: 03.11.2018
- <http://www.on5yirmi5.com/haber/dunya/ulkeler/224155/suveys-kanalinarakip-yeni-ticaret-yolu.html> Erişim tarihi: 08.11.2018
- <http://www.ulasimonline.com/denizcilik/58830/panama-kanalinin-insaasi-devam-edyor.html> Erişim tarihi: 08.11.2018

- <http://www.lojistikhatti.com/haber/2016/09/omsan-yesil-donusumu-tum-sureclerine-yaydi> Erişim tarihi: 09.11.2018
- <http://www.lojistikhatti.com/haber/2015/04/ford-otosanin-yeni-gozde-tasima-modu-intermodal> Erişim tarihi: 10.11.2018
- <https://rayhaber.com/2018/01/omsan-demiryolu-sektorunde-bir-ilke-daha-imza-atti/> Erişim tarihi: 12.11.2018
- <https://www.ups.com/us/en/services/knowledge-center/article.page??name=orion-the-algorithm-proving-that-left-isn-t-right&kid=aa3710c2> Erişim tarihi: 13.11.2018
- <https://enerjigunlugu.net/icerik/29533/highviewin-yenilikci-depolama-sistemi-laes-dikkat-cekiyor.html> Erişim tarihi: 14.11.2018
- <https://oplog.com.tr/semi-truck-ile-lojistik-gelecegi/> Erişim tarihi: 15.11.2018
- <https://www.improva.com.tr/basari-hikayesi/temsa/> Erişim tarihi: 08.12.2018
- <https://technology.risiinfo.com/packaging-technology-100> Erişim tarihi: 09.12.2018
- <http://arsiv.ntv.com.tr/news/77931.asp> Erişim tarihi: 09.12.2018
- <http://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/istanbul/merkez/sektordeki-gelismeler-perakende-gunlerinde-ta-41031067> Erişim tarihi: 10.12.2018
1. Robotların duyguları olsaydı, onlarla arkadaşlık kurabilirdim.
 2. Duyguları olan robotlarla birlikte olmak beni rahat hissettirirdi.

Tüketici Araştırmalarında Yeni Bir Alan Olarak Nöropazarlama

Neuromarketing As A New Consumer Research Field

Aslıhan Yavuzalp MARANGOZ*
Yağmur Aydın**

Öz: Nöropazarlama, pazarlama faaliyetlerini nörobilim yöntemlerini kullanarak planlamak olarak tanımlanmaktadır. Tüketicilerin düşüncelerini, satın alma tercihlerini anlamak için kullanılan nöropazarlama, geleneksel pazarlama araştırma yöntemlerinin yetersiz kaldığı noktalarda pazarlama akademisyenlerine ve işletmelere fayda sağlamaktadır. Bu çalışmada nöropazarlama teorik olarak ele alınmış; tanım, avantaj ve dezavantajları, nöropazarlama karmaşı elemanları, nöropazarlama teknikleri anlatılmıştır. Nöropazarlamanın tüketici araştırmalarında nasıl kullanıldığı ve dünyadan ve Türkiye'den nöropazarlama araştırmaları örneklerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nöropazarlama, Tüketici araştırmaları, Nörobilim.

Abstract: Neuromarketing is defined as planning marketing activities by using neuroscience methods. Neuromarketing is used to understand consumer thoughts and buying decisions. Neuromarketing gains benefits to marketing academicians and companies where the traditional marketing researchs are inadequate. In this study neuromarketing is examined theoretically; its definition, advantages and disadvantages, neuromarketing mix elements and neuromarketing techniques are explained. Using neuromarketing in consumer research and neuromarketing research examples from the World and Turkey are also included.

Keywords: Neuromarketing, consumer research, neuroscience.

Geliş Tarihi: 17.12.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğr. Ü., Toros Üniversitesi İİSBF, aslihan.marangoz@toros.edu.tr

** Araştırma Gör. Toros Üniversitesi İİSBF, yagmur.aydin@toros.edu.tr

1. GİRİŞ

Son yıllarda teknolojinin hızlı ilerleyişi ile bilimsel alanda yapılan çalışmaların yöntemleri de gelişmektedir. Özellikle beyin araştırmaları, farklı disiplinleri ortak paydada birleştirmiş ve gerek bilimsel alanda gerekse uygulamada yeni çalışma alanları ortaya konulmasını sağlamıştır. Yapılan çalışmalar sonucu, değişen koşullar karşısında beyinde meydana gelen değişimler, beyin işleyişi ve adaptasyon yeteneği gibi bilinmezler vurgulanmaya başlanmıştır. Globalleşen dünyada, farklılaşan yaşam standartları, gelişen ve değişen ihtiyaçlarla birlikte beyin, pazarlama alanı için uzun soluklu veri sağlayacak bir kaynak haline dönüşmüştür.

Farklılaşan yaşam standartlarına bağlı olarak değişen ihtiyaçlar, bunun bir sonucu olarak çok çeşitli ürün olanaklarıyla birlikte pazarlama alanında da köklü değişimler yaratmaktadır. Bu noktada, bireylerin karar verme süreçleri büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra beyin araştırmaları, duygusal kısım olmadan herhangi bir karar verilemeyeceğini göstermektedir (Häusel, 2014). Bu nedenle, beyin fizyolojik yapısı ve karar verme süreçlerinde etkin olan mantık ve duygulara olan etkisi aydınlatılmaya çalışılmaktadır (Özkaya, 2015).

Geçmiş yıllarda, tüketicilerin pazarlama kararları söz konusu olduğunda makul ve bilinçli bir şekilde hareket ettikleri varsayılmıştır ancak günümüzde bilinçsiz yüzde kararının (yaklaşık % 80-95) bilinçli kısımdan çok daha büyük olduğu bilinmektedir (Häusel, 2014). Geleneksel pazar araştırma ve bilgi toplama tekniklerinin her zaman etkili sonuçlar üretememesi işletmeleri daha güvenilir ve doğru bilgi toplama arayışına itmiştir. Bunun bir neticesi olarak nörobilimdeki teknik ilerlemeler pazarlama alanında uygulanmaya başlanmıştır (Ustaahmetoğlu, 2015).

Mevcut araştırmalarda teknolojinin gelişmesiyle yeni veri toplama ve analiz tekniklerini kullansa da tüketicinin davranışını tam olarak anlamada ve öngörmede yetersiz kalmaktadır. Sorulara verilen yanıtlarda eksikler ya da tutarsız ifadeler yer alabilmektedir. Bunun temel nedeni ise, insanların karar verirken çoğunlukla bilinçdışının etkisinde olmaları ve bu nedenle söyledikleri ile eylemlerinin

farklılaşmasıdır. Nörobilim teknikleri sayesinde tüketicilerin ne düşündükleri ve nelerden etkilendiklerini doğrudan sorulmadan, dikkatlerinin, onları etkileyen uyaranların ve bazı duygularının ölçülmesi mümkün hale gelmiştir (Girişken, Burnaz: Erişim tarihi 03.11.2018).

Nöropazarlama, bilgi işleme ve insan kararları hakkında bilgi sahibi olup, işletmelerin beyinle nasıl iletişim kurmaları gerektiğini ayrıntılı olarak araştırmaktadır (Bayle-Tourtoulou vd., 2014). Nörobilim, pazarlama yöneticilerinin tüketici tercihlerini anlamasına geleneksel pazarlama araştırmalarını destekleyerek yardımcı olmaktadır. Nörobilimsel yöntemler, çevrimiçi araştırmalar ve anketler gibi geleneksel pazarlama araştırma araçlarıyla birlikte kullanıldığında tüketicilerin 4P ile ilgili ürün/hizmet kararlarını alırken yaşadıkları nörolojik değişimleri göstermeye yardımcı olmaktadır. Nörobilim araştırma sonuçları, işletmelere tüketicilerin satın alma kararları ile ilgili yeni iç görüler sağlamaktadır (Kolar, 2014).

Nörobilim, sinir ve sinir sistemlerinin davranış ve öğrenme ile ilişkisini inceleyen bilim dalıdır (Demirtürk, 2016). İnsan beynini incelenebilir hale getiren ‘nörobilim’in temel ilgi alanı, ileri teknolojiler kullanarak beyin içyapısı ve süreçlerini gözlemlemektir (Palmeri, 2013). Gelişen teknolojiyle birlikte beynin çalışma şekli ile ilgili bilinmezlerin sayısı azalsa da insan beyninin, karmaşık işlemlerin üstesinden nasıl geldiğine ilişkin çeşitli sorulara yanıtlar aranmaya devam edilmektedir (Taş, 2014, Renvoise ve Morin, 2012 akt. Sadedil, 2018). Bu bağlamda, insan beynindeki karmaşık işlemlerin aydınlatılması için nörobilimden yararlanılmaya başlanmıştır (Hubert ve Kenning, 2008).

Birçok sosyal bilim, nörogörüntüleme tekniklerini araştırmaların standart prosedürü olarak kullanmaya başlamışlardır. Ekonomi bilimi nöroekonomi kavramını araştırmalarında çok fazla kullanırken pazarlama, bu alandaki gelişmelere ve bu araştırmaların sağlayacağı faydaları kullanmak için daha yavaş davranmıştır (Lee, Broderick ve Chamberlain, 2007). Nöropazarlama,

nöroekonominin pazarlama konularıyla ilgilenen alt dalı olarak tanımlanmaktadır (Hubert, 2012).

Nöropazarlama, nörobilim yöntemlerinin ve prosedürlerinin, pazarlama ile ilgili sorunları ele almak için insan beynindeki faaliyetleri daha iyi anlamak amacıyla kullanıldığı bir alandır. Nöropazarlama, satın alma sürecinin tüm aşamalarında insan beyninde meydana gelen süreçleri anlayarak nöral karar verme sürecini araştırarak pazarlama yönetimini optimize etmek için kullanılır. Beynin üç bölümünün (Cerebrum, beyin sapı ve özellikle limbik sistem) iş verilerinin, tüketicilerin ihtiyaç ve istekleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmalarını anlamak suretiyle pazarlama stratejilerini optimize etmekle ilgilidir (Kolar, 2014).

2. NÖROPAZARLAMA KAVRAMI

Nöropazarlama, nörobilim altyapısına göre tasarlanmış pazarlama faaliyetleri olarak tanımlanmaktadır (Fisher, Chin ve Klitzman, 2010). Bir diğer ifadeyle efektif pazarlama stratejilerini planlayabilmek için tüketicilerin ürün ve markalara olan bilinçaltı tepkisini teknoloji kullanarak saptamayı hedefleyen yeni bir pazarlama alanıdır (Kumar, 2015). Tüketicileri anlamının yeni yoludur (Valencia, 2017).

Nöropazarlama, nörobilim yöntemlerinin pazarlama faaliyetleri ve Pazar değişimleri ile ilgili olarak tüketici davranışlarının analiz edilmesi ve anlaşılması için uygulanmasıdır (Lee, Broderick ve Chamberlain, 2007).

Pazar zekası, ürün tasarımı, hizmet, iletişim, fiyatlar, marka konumlandırma ve satış kanalları gibi geleneksel pazarlama alanlarında tüketicilerin davranış ve kararlarını beyin süreçleriyle açıklayan disiplindir (Valencia, 2017)

2.1. Nöropazarlamanın Avantajları ve Dezavantajları

Müşterinin zihnine girmek, tüketici algısının ve tercihlerinin nasıl şekillendiğini anlamak firmaların pazarlama konusunda çözmeye çalıştıkları en temel konulardan biridir (Giray ve Girişken, 2013). Bu bağlamda nöropazarlama çalışmalarının avantajları şu şekilde sıralanabilir:

- İşletmelerin tüketicilerin istek, arzu ve ihtiyaçlarını anlamasına yardım eder,

- İleride ne satın alacaklarına dair bilgi verir,
- Tüketicilerin bilişsel süreçlerine bakarak satın alma kararlarını anlamasına yardımcı olur,
- İşletmelerin tüketiciler hakkında öğrendikleri sayesinde daha kaliteli ürünler çıkarmasını sağlar,
- İşletmelerin nöropazarlama teknolojisini kullanılarak tüketicilerle daha fazla iletişim kurması için risk alabilmesine yardım eder.

Nöropazarlamanın dezavantajları olarak ise etik konular, aldatma ve manipülasyon, literatürün yeterince gelişmemiş olması, denekler, tüketici davranışlarını öngörme yeteneği, maliyetler, ön yargılar, algı, verileri yorumlama güçlüğü, mahremiyetin ihlali gibi konular sıralanmaktadır (Yeşilot, 2018).

2.2. Nöropazarlamada Pazarlama Karması

Mc Carty tarafından 1960 yılında pazarlama literatürüne kazandırılan pazarlama karması (4P) ürün, fiyat, tutundurma ve dağıtım başlıklarını içermektedir. Nöropazarlamanın pazarlama karmasında kullanılması tüketici satın alma davranışı ile ürün, fiyat, dağıtım, iletişim ve marka araştırmaları arasındaki ilişkiyi anlamaya yöneliktir (Kenning ve Linzmajer, 2011). Aşağıda yer alan tabloda pazarlama karması ve nöropazarlama uygulamaları gösterilmektedir.

Tablo 1: Pazarlama Karması ve Nöropazarlama Uygulamaları

4P	Tür	
Ürün	Yeni ürün	<ul style="list-style-type: none"> - Ürünün Tadı, Kokusu ve Rengi - Sağlık/Moda Trendleri - Yeni Hedef Grupların Tespiti
	Ürün tasarımı ve ambalaj	<ul style="list-style-type: none"> - Logonun Yeri - Renk Dağılımı - Ambalajlama Malzemesi ve Boyutu - Seri Sınırlamaları
Fiyat	Fiyat sunumu	<ul style="list-style-type: none"> - Fiyat ve Algılanan Kalite - Fiyat Stratejisi - Fiyat Kampanyası - Ödeme Seçenekleri - Satın Alma Niyeti/İsteği
Tutundurma	Online ve Radyo	<ul style="list-style-type: none"> - Radyo

	Reklamları	İstasyonu/Mecra Seçimi - Reklam Süresi - Reklam İçeriği
	TV Reklamları	- Ürün Seçimi - Renk Dağılımı ve Görseller - Sunucu - Müzik - İletilecek Mesaj
	Billboard Kampanyaları	- İlan Boyutu - Renk Dağılımı - Pazarlama Mesajı - Ünlü Kişi Seçimi
	Satış Noktası Reklamları	- Yer Seçimi - Ürün Seçimi
	Sponsorluk	- Ünlü Kişi Seçimi - Ünlü Organizasyon Seçimi
Dağıtım	Ürün dağıtımı	- Rafın ve Ürünün Konumu - Özel Teklif Kampanyaları - Sunum Şekli - Koku, Müzik, Atmosfer

Kaynak: Bayır, T., Yücel, N., Yücel, A., (2018). ‘Geleneksel Pazarlama Karmasının Nöropazarlama Perspektifinden Değerlendirmesi’. Sosyal Bilimler Dergisi, 5.21, 260.

Pazarlamada ürün kararları arasında yer alan ürün tasarımı, ürünün şekli ve tüketicilerin ürün tercihleri nöropazarlama uygulamalarının da başlıca ürün konularındandır. İşletmelerin kar ve satış rakamlarının da göstergesi olan fiyat ile ilgili olarak nöropazarlama alanında, düşük fiyat, yüksek fiyat algısı ve tüketicilerin ürünün fiyatını ödemeye ne kadar gönüllü olduklarıdır (Hubert ve Kenning, 2008, akt: Kolar, 2014).

Tutundurma ile ilgili yapılan çalışmaların ise ağırlıklı olarak reklamlar, bu reklamlara verilen tepkiler ve reklamların satın almaya olan etkisi üzerinde durulmuştur. Dağıtım alanıyla ilgili yapılan çalışmalar ise ürünlerin sunuldukları mağazalar ve perakendeciler ve buldukları atmosfer üzerine kurgulanmaktadır.

3. TÜKETİCİ ARAŞTIRMALARINDA NÖROPAZARLAMA

Tüketicilerin değişen istek ve ihtiyaçları, pazardaki rekabet, tüketiciyi her geçen gün artan anlama çabaları ve teknolojinin gelişmesi pazarlamacıları yeni araştırma yöntemleri bulmaya itmektedir. Bu bağlamda nöropazarlama araştırma yapmak isteyenler için tüketicileri daha iyi anlamayı ve söylediklerinin dışında düşündüklerini de anlama fırsatı vermektedir. Nöropazarlama araştırmalarının geleneksel araştırmalardan farkları şu şekilde belirtilmektedir:

- Nöropazarlama, araştırma bulgularının tüketicinin sözel cevabına değil, gerçekte ne düşündüğüne dayandırılmasıdır (Kullanılan teknikler aracılığıyla katılımcıların gerçekte ne düşündüğü, nereye odaklandığı izlenebilmektedir).
- Nöropazarlama, sadece satışlara olan etkiyi değil tasarımı, ürün iyileştirme, ambalajlama unsurlarının, iletişimin tasarlanması ve iletişim mesajlarının etkinliğinin ölçülmesi, gibi konularda da yarar sağlayabilir.
- Nöropazarlama, yurtdışında yapılan araştırmalarda, özellikle kültür ve dilin araştırmaya engel olabildiği durumlarda, pazarlama içgörüsünü etkin biçimde stratejik karar alma aşamasına getirebilir.
- Nöropazarlama, tüketicilerin bilinçdışı reaksiyonlarını araştırmaya çalışarak insanları anlama sürecinde etkin bir rol oynayabilir (Girişken, Burnaz: Erişim tarihi 03.11.2018).

Nöropazarlama yaklaşımı tüketicilerin satın alma kararı verirken tamamen beynin rasyonel kısmıyla mantıksal olarak değil irrasyonel kısmıyla duygusal olarak da etkilenirler(Değirmen ve Şardağı, 2016).

Geleneksel araştırma yöntemlerinden yukarıda sayılan başlıklarla ayrılan nöropazarlamanın araştırma alanları ise kokunun tüketici tercihlerine etkisi, görsel uyarıcının etkisini belirleme, ambalaj tasarımı ve ambalaj üzerindeki mesajların etkisini belirleme, logo tasarımı, ürün imajının etkisini belirleme, marka bağımlılığının etkisini belirleme, marka kişiliğinin değerlendirilmesi, medya

etkinliğini değerlendirme, web sitesi tasarımı, hizmet pazarlaması uygulamaları, reklam optimizasyonu, reklam kampanyasının hazırlanması, reklam müziği seçimi, reklam mesajının etkisini belirleme, reklamda ünlü kullanımının etkisini belirleme, markayla reklam arasındaki bağın tespit edilmesi olarak sınıflandırılmaktadır (Aytekin ve Kahraman, 2014).

Nöropazarlamada elde edilen araştırma sonuçları ise aşağıda belirtilen alanlarda kullanılmaktadır (Voicu, 2012):

- Marka tercihini artırmak,
- Reklamın akılda kalıcılığını geliştirme,
- Reklamın etkisini artırma,
- TV reklamlarını geliştirme,
- Medya bütçesini etkin şekilde kullanma,
- Üretim sürecinde testler yaparak ürün geliştirme bütçesini doğru kullanmak,
- Markalama sürecini işlevsel hale getirme,
- Ürünü piyasaya sürmeden önce denetme.

3.1. Tüketici Araştırmalarında Kullanılan Bazı Nöropazarlama Teknikleri

Tüketicilerin bilinçaltı ve bilinç düzeyindeki faaliyetlerini anlamak için nörolojik ve fizyolojik faaliyetlerinin ölçülmesine olanak sağlayan nöropazarlama teknikleri (Erdemir, 2015); beyindeki metabolik, elektriksel ve beyin dışındaki faaliyetleri ölçülmesi bakımından üç gruba ayrılmaktadır (Bercea, 2013).

- Metabolik Faaliyetleri Ölçen Teknikler

Fonksiyonel Manyetik Rezonans Görüntüleme (Functional Magnetic Resonance Imaging: fMRI): Manyetik alan ve radyo dalgaları ile insan vücudunun çeşitli bölgelerini görüntüleme olanağı sağlayan MRI cihazının üzerine yerleştirilen bir yazılım sayesinde geliştirilen teknik, beyindeki kan akışı faaliyetleri sonucunda beynin aktif bölgelerini üç boyutlu ve yüksek çözünürlükte görüntüleyebilme özelliğine sahiptir (Özcan, 2014).

Tekniğin dezavantajları, bazı deneklerin kapalı alanlarda kalma fobisi, alerjik reaksiyonlar ve yüksek maliyet olarak sıralanabilir (Ustaahmetoğlu, 2015).

Pozitron Emisyon Tomografi (Positron Emission Tomography: PET): katılımcılara radyoaktif madde enjekte edilerek çeşitli uyaranlara ilişkin anlık olarak beyinlerindeki aktif bölgeler tespit edilebilmektedir. Söz konusu teknikte radyoaktif madde kullanılması etik açıdan çok çeşitli kaygılara neden olduğu için nöropazarlama çalışmalarında nadiren kullanılmaktadır (Zurawicki, 2010).

- Elektriksel Faaliyetleri Ölçen Teknikler

Elektro Beyin Grafisi (Electroencephalography: EEG): Kafa derisine yerleştirilen elektrotlar aracılığıyla ölçüm yapan elektroensefalografi (EEGelectroencephalography) cihazı, en yaygın kullanılan nöro bilimsel ölçüm tekniği olarak bilinmektedir (Ariely ve Berns, 2010). EEG tekniği, serebral kortekste meydana gelen ve aynı zamanda kaydedilebilen elektriksel potansiyellerin izleme işlemi olarak tanımlanmaktadır (Yücel ve Çubuk, 2014). Elektrotlar aracılığıyla verilen duygusal tepkileri ölçümleme olanağı sağlayan EEG yöntemi, nöropazarlama araştırmalarında dikkat, heyecan, biliş gibi süreçleri anlık ve süreç olarak kaydedebilmektedir (Freeman ve Quiroga, 2013). Yerleştirilen elektrot sayısı arttıkça elde edilen ölçümün hassasiyeti artmaktadır (Ariely ve Berns, 2010).

Sabit Hal Tipografisi (Steady State Typography: SST): EEG tekniği ile benzer şekilde kafatasında meydana gelen beyin dalgalarını elektriksel teknikler aracılığıyla ölçen SST, buna ek olarak üzerine eklenen bir donanım yardımıyla zayıf bir titreşimi bireyin görme alanına yerleştirip, uyarana karşı gösterilen tepkileri ölçümleyerek eş zamanlı iki farklı veriyi kaydetmektedir (Genco ve ark., 2013).

- Beyin Dışındaki Faaliyetleri Ölçen Teknikler

Göz Takibi (Eye-Tracking): Bakılan herhangi bir görselin ya da metnin hangi bölümüne odaklanıldığını çözümleyebilmek amacıyla

gözün hareketlerini, nereye ve ne kadar süre bakıldığını ölçülemektedir. Nöropazarlama araştırmalarında uygulanması kolay, düşük maliyetli ve en sık kullanılan yöntemlerden birisi olarak ifade edilmektedir (Erdemir, 2015). Bu yöntem müşterilerin internet sitelerine, market raflarına ya da ürün paketlerine bakarken nelere dikkat ettiğini belirlemek için kullanılır (Girişken, Giray ve Ocak, 2014). Bunun yanı sıra göz takibi, müşterilerin ürünlerin satıldıkları yerlerle ve nerelerde satılırsa daha etkili olacağına yapılan çalışmalarda kullanılabilir (Kottier, 2014).

Galvanik Deri Tepkisi (Galvanic Skin Response: GSR): Özerk sinir sisteminin otomatik bir tepkisi olarak hem haz veren hem de stres yaratan durumlar karşısında cilt, (özellikle de avuç içleri) bazı reaksiyonlar göstermektedir. Bu reaksiyonların takibiyle görüntülerin/ürünlerin haz veren ya da rahatsız eden kısımları saptanmaktadır (Plassmann vd., 2015). Başka bir deyişle, bireylerin herhangi bir durum karşısında duygulanım göstermesi sırasında terleme yoluyla deride meydana gelen düşük voltajdaki elektriksel faaliyetin büyüklüğünü ölçerek, uyarının bireylerde yarattığı duyguların şiddetini ölçülemektedir (Erdemir ve Yavuz, 2016).

Yüz Okuma (Facial Coding): tüketicilerin pazarlama uyarısına karşı gösterdiği duygusal tepkileri tespit etmek amacıyla kullanılan sistem, 44 yüz kasının hareketlerini ve çeşitli kombinasyonlarını tanımlayarak tüketicilerin o anki duygularını ortaya koymaktadır (Kanade ve ark., 2000).

3.2. Nöropazarlama Örnekleri

- Hyundai araçlarını tasarlarken nöropazarlama araştırmalarından faydalanmıştır. Tüketiciler araçları incelerken Hyundai da EEG tekniklerini kullanarak tüketicilerin tercihleri ve hangi uyarıcıların satın alma kararını etkilediği belirlemiş ve bu sonuçlara göre de araç tasarımında düzenlemeler yapmıştır (Burkitt, Erişim Tarihi 03.12.2018).

- 2002 yılında Almanya'nın Daimler Chrysler araştırma merkezinde yapılan araştırmada; deneklere Mini Cooper ile Ferrari'nin resimlerinin yer aldığı bir dizi resim gösterilmiştir. fMRI cihazı kullanılan bu çalışmada, Mini Cooper'ın fotoğrafını gören deneklerin beynindeki insan yüzüne tepki veren bölgenin hareketlendiği gözlemlenmiştir. Mini

Cooper'ın deneklerde hayranlık oluşturmasının sebebinin sempatik algı yaratan dizaynından kaynaklandığı tespit edilmiştir (Salman ve Perker, 2017)

- Yapılan bir araştırmada sigara tiryakilerine sigara paketlerinin üzerindeki sigaranın zararlı ve ölmecül olduğuna dair olan yazı ve resimlerin sigarayı azaltmalarına etki edip etmediği sorulmuş, katılımcılar ise buna evet azaltmaya etkili oluyor cevabı vermişlerdir. Ancak yapılan fMRI çalışmaları sonrasında bu tür uyarılan sigara tiryakilerinin beyindeki akumben çekirdeğini uyardığını ve aksine daha çok sigara içme isteği yarattığını ortaya çıkarmıştır(Lindstrom,2018).

- Fiat Punto reklamının müzik seçiminde ThinkNeuro tarafından gerçekleştirilen araştırmanın sonuçlarından yararlanılmıştır. Araştırmada Yeni Fiat Punto'nun hedef kitlesinde yer alan 24 gönüllü deneye aynı reklam filmi iki farklı müzikle izletilmiştir. Bunlardan ilki olan Allors On Dans, "Fiat Punto Evo ile Hayatın Hızını Yakala" sloganlı ve ödüllü ilk reklam filminde kullanılan müziktir. İkinci müzik olan Jagger ise bir alternatif olarak düşünülmüştür. Bu iki alternatiften hangisinin ürünle hedef kitle arasında daha etkili bağ kuracağına belirlendiği nöropazarlama araştırmasında "dikkat", "duygusal ilgi", ve "stres" verileri EEG tekniğiyle incelenmiştir. Araştırma sonrasında elde edilen EEG verilerinden yararlanılarak iki alternatif reklam müziğinden Jagger'ın daha etkili bağ kuracağı tespit edildiğinden reklamda bu müzik yer almıştır (thinkneuro.net akt. Kahraman ve Aytekin 2014).

- Pepsi- Pek Yakında Film Reklamı Araştırması: EEG ve göz takibi ölçümleri kullanılarak yapılan bu çalışmada ünlülerin kullanıldığı reklamlarda dikkat skorunun daha yüksek olduğu, özellikle Cem Yılmaz'ın yakın plan gözüktüğü sahnelerde izleyicilerin dikkatleri ile birlikte duygusal etkide de artış olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada ortaya konan bir diğer konu ise reklamda çıkan yazıların olumsuz etki yarattığı ve izleyicilerin duygusal bağını zayıflattığıdır (Girişken, 2015).

- Kıvanç Tatlıtuğ ve İlker Ayrik'ın ikiz kardeşleri canlandırdığı Akbank ikizler reklamı beyin EEG'si ve göz takibinin birlikte kullanıldığı bir araştırmadır. 24 denekten oluşan araştırma grubuna görüntülerin neresine ve ne ölçüde odaklandığına bakıldı. Reklamdaki olumsuzluk, izleyenlerin reklamın bittiğini düşünmelerini sağlamaktı. İzleyici reklamın bittiğini düşündüğü anda gelen sahneleri anlamakta zorlandı. Reklam filminin en önemli noktalarından birisi de Kıvanç Tatlıtuğ ve İlker Ayrik'ın ikiz

kardeş olduklarını anladıkları zaman yaşanmıştı. Birbirinden zıt ikizleri gerçekten sevildi. Göz izleme verilerine bakıldığında ekrandaki her alanın izlendiği ve ekrandaki her Akbank yazısına izleyicinin en az bir kere baktığı ve marka ile tüketicinin arasında bağ kurulduğu belirlendi (www.thinkneuro.net, Kesek, 2017).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Artan rekabet, tüketicilerin sürekli değişen ilgi, istek, beklenti ve algıları işletmeleri tüketicileri daha iyi anlamaya yönelik çalışmalar yapmaya itmektedir. Mevcut araştırmalar tüketicilerin sadece sözlü ve yazılı beyanlarına dayandığı için artık tek başlarına yeterli olmamakta ve satın alma tercihleri için gerekli cevapları işletmelere verememektedir. Tüm bu sebepler nörobilimin diğer bilim dallarına nazaran geç de olsa pazarlama tarafından da kullanılmasında etkili olmuştur.

Dünya genelinde birçok büyük firma araştırma şirketlerine nöropazarlama araştırmaları yaptırmakta ve çıkan sonuçları pazarlama stratejilerinde kullanmaktadır.

Yeni ürün çıkarma, ambalaj tasarımı, marka kararları, koku renk, tat, reklamda yer alacak ünlü, reklam müziği ve reklamda kullanılacak mesaj gibi reklam konuları, fiyat algısı, ürünlerin satışa sunulduğu fiziksel ortamlar vb. gibi birçok pazarlama karması elemanları kararlarında nöropazarlama araştırmalarından faydalanmaktadır. Türkiye'deki duruma bakıldığında ise nöropazarlama çalışmalarının dünyadaki kadar yoğun olmadığını görebiliriz. Nöropazarlama çalışan akademisyenlerin, araştırma şirketlerinin ve bu alana yatırım yapan işletme sayılarının artmasına rağmen yine de yeterli ilgi gösterilmemektedir. Bunun nedeni olarak konuya çok hakim olunmaması, etik konular, teknoloji bilgisi yetersizliği ya da maliyet fazlalığı gösterilebilir.

Ancak yakın gelecekte nöropazarlama çalışmalarının artacağı düşünülmektedir. Ülkemizde bazı üniversiteler bu alana ilişkin dersleri müfredatlarına koymakta hatta nöropazarlama eğitim verilen programlar açılmaktadır. Bu da bu alanda çalışacak akademisyen sayısını artıracaktır. Nöropazarlamanın faydaları

somut olarak görüldükçe işletmelerin de bu alana olan ilgisi artış gösterecektir.

Bu çalışmada nöropazarlama kavramı teorik olarak ele alınmış; nörobilimle ilişkisi, alt başlıkları ve örnekleriyle anlatılmıştır. İleriki zamanda deneysel olarak çalışmak alana katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, B. (2011). 'Biliş ve Üstbiliş (Metabiliş) Kavramlarının Zihin Felsefesi Açısından Analizi.' *Electronic Turkish Studies*, 6(4): 353-365.
- Ariely, D., Berns, G.S. (2010). 'Neuromarketing: The Hope and Hype of Neuroimaging in Business.' *Nature Reviews Neuroscience*, 11(4), 284-292.
- Bayır, T., Yücel, N., Yücel, A., (2018). 'Geleneksel Pazarlama Karmasının Nöropazarlama Perspektifinden Değerlendirmesi'. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5.21, 260.
- Bercea MD, (2013). 'Anatomy Of Methodologies For Measuring Consumer Behavior In Neuromarketing Research', proceedings of LCBR European Marketing Conference, 1-14.
- Coszolino, L. (2014). *İnsan İlişkilerinin Nörobilimi*. Çev., Mirel Benveniste. İstanbul: Acar Matbaacılık Prom. ve Yayın. San.ve Tic. Ltd. Şti.
- Dackins, C.A., O'Brien, C.P. (2001). 'Cocaine Dependence: A Disease Of The Brain's Reward Centers.' *Journal of Substance Abuse Treatment*, 21, 111 – 117.
- Değirmen, G. C., & Şardağı, E. (2016). "Nöropazarlama Uygulamalarının Etik Bağlamında Değerlendirilmesi. *Akdeniz İletişim*, 25, 140-160.
- Demirtürk H. (2016), "Nöropazarlama Açısından Bilgilenmiş Kullanıcıların Karar Süreci Üzerinde Koku Etkisinin Ölçülmesi" Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Erdemir, K, Orhan (2015). Nöropazarlama Araştırmalarını Anlama Kılavuzu. E-Makale, Analiz, Bir Brandmap Okuması. www.neurodiscover.com.

- Erdemir KO, Yavuz Ö. (2016). *Nöropazarlamaya Giriş*. İstanbul: Brand Map.
- Ergen, M., Y., Ülman. (2012) “Nörobilim, Nöroteknoloji, Yalan Tespiti ve Etik.” *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(3): 149-157.
- Fisher, C. E., Chin, L., & Klitzman, R. (2010). ‘Defining Neuromarketing: Practices and Professional Challenges.’ *Harvard Review Of Psychiatry*, 18(4), 230-237.
- Friedenberg, J. and Silverman, G. (2006). *Cognitive Science*. California: Sage Publication.
- Freeman WJ, Quiroga RQ. (2013). *Imagining Brain Function with EEG*. New York: Springer Science Business Media.
- Geçtan, E. (2000). *Psikanaliz ve Sonrası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Genco SJ, Pohlmann AP, Steidl P. (2013). *Neuromarketing For Dummies*. Mississauga: John Willey and Sons.
- Gerrig, R., Zimbardo P. (2013). *Psikoloji ve Yaşam: Psikolojiye Giriş*. Ankara: Nobel Kitap.
- Giray, C., & Girişken, Y. (2013). Gözün bilinç seviyesinde duyumsayamadığı uyarınları beynin algılaması mümkün müdür. Nöropazarlama yöntemi ile ölçümleme üzerine deneysel bir tasarım, 18, 608-618.
- Girişken, Y. (2015) bölüm başlığı. F.Müge Arslan (Ed.) *Masamızda Marka Sohbetleri* içinde (s.221-239). İstanbul: Beta
- Girişken, Y., Giray, C. (2014). Nöropazarlama: Tüketici nasıl karar alır: Nöropazarlama yöntemiyle ölçümleme üzerine deneysel bir tasarım. *Pi Dergisi*. İstanbul: Kapital.
- Girişken, Y., Giray, C., & Ocak, E. (2014). Pazarlama önerilerine yönelik tüketici tepkilerinin nöropazarlama yöntemleri ile ölçülmesi üzerine deneysel bir tasarım: Gsm operatörlerinin kurumsal internet sitelerinden akıllı telefon satışı örneği. 19. *Ulusal Pazarlama Kongresi, Gaziantep Üniversitesi*, 432-444.
- Hubert, M., ve Kenning, P. (2008). ‘A Current Overview Of Consumer Neuroscience.’ *Journal of Consumer Behaviour*, 7(4-5), 272-292.

- Hubert, M. (2010). 'Does Neuroeconomics Give New Impetus to Economic and Consumer Research?.' *Journal of Economic Psychology*, 31(5), 812-817.
- İnanç Yazgan, B., Yerlikaya E. (2018). *Kişilik Kuramları*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kahraman, A., & Aytekin, P. (2014). 'A New Research Approach In Marketing: Neuromarketing.' *Journal of Management Marketing and Logistics*, 1(1), 48-62.
- Kale, F. (2012). Bazal Ganglionlar. <https://goo.gl/2uKSXn> (28 Ekim 2018).
- Kanade T, Cohn JF, Tian Y. (2000). 'Comprehensive Database for Facial Expression Analysis.' *Proceedings Fourth IEEE International Conference on Automatic Face and Gesture Recognition*, 46-53.
- Kesek, H.(2007). *Nöropazarlama Yaklaşımının Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisi: Malatya İnönü Üniversitesi Örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, KTO Karatay Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kolar, E. (2014). *Neuromarketing and Marketing Management: Contributions of Neuroscience For The Traditional Marketing Mix*. Yüksek Lisans Tezi. Twente Üniversitesi.
- Kottier, W. G. (2014). *The Added Value of Neuromarketing Tools In The Area of Marketing Research* Yüksek Lisans Tezi. Twente Üniversitesi.
- Kumar, S. (2015). 'Neuromarketing: The New Science of Advertising.' *Universal Journal of Management*, 3(12), 524-531.
- Lee, N., Broderick, A. J., & Chamberlain, L. (2007). 'What Is 'Neuromarketing'? A Discussion and Agenda For Future Research.' *International Journal Of Psychophysiology*, 63(2), 199-204.
- Lindstrom, M.(2018). *Buy.ology Satın Almaya Dair Bildiğimiz Her Şey Neden Yanlış?*. İstanbul:Optimist.
- Osmanoğlu, D.E. (2011). Bilinçaltı Üzerine. <http://goo.gl/AwBUC6> (3 Kasım 2018).

- Özcan ES. (2014). ‘Beyninizden İnce Bir Dilim Alabilir Miyiz?’ TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi, 563, 70-76.
- Özkaya, B. (2015). ‘Marka Yönetiminde Araştırma: Fonksiyonel Manyetik Rezonans Görüntüleme Tekniği.’ Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. 2(1), 24-47.
- Palmeri, T. J. (2013) “An Exemplar of Model-Based Cognitive Neuroscience.” Trends in Cognitive Sciences, 67-69.
- Plassmann, H., Venkatraman, V., Huettel, S., Yoon, C. (2015). ‘Consumer Neuroscience: Applications, Challenges, and Possible Solutions.’ Journal of Marketing Research. 52(4), 427-435.
- Renvoise, P. and C. Morin. (2012). *Nöromarketing*. Çev.,Y. Yertutan. İstanbul: MediaCat.
- Sadedil, S. (2018). ‘Nöropazarlama Literatürüne Etki eden Nörobilim Alanlarının ve Kavramlarının Nöropazarlama Bakış Açısı ile İncelenmesi.’ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. 1(2), 187-201.
- Salman, G. G., & Perker, A. G. B. (2017). Eurasian Journal of Researches in Social and Economics Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi.4(3), 35-57.
- Stanford Medicine News Center. 2017. Study shows how “love hormone” spurs sociability. [https:// goo.gl/FbWAQ7](https://goo.gl/FbWAQ7) (18 Kasım 2018).
- Tanrıdağ, O. (2004). ‘Ulusal Kognitif Nöroloji ve Nörobilim Toplantılarından İzlenimler.’ Türk Nöroloji Dergisi. 10(3), 181-184.
- Taş, C. (2014). ‘Pazarlamanın Nörobilim ile Tanışması. Nöropazarlama: Tüketici Nasıl Karar Alır.’ Pi Dergisi, 36-38.
- Ustaahmetoğlu E. (2015). ‘Nöropazarlama Üzerine Bir Değerlendirme.’ Business & Management Studies: An International Journal 3(2).
- Ünal, S. (2003). ‘Şizofrenide Bilişsel İşlev Bozuklukları ve Belirti Oluşumu ile İlişkisi.’ Anadolu Psikiyatri Dergisi, 4, 46-53.
- Üngüren, E. (2015). ‘Beynin Nöroanatomi ve Nörokimsiyal Yapısının Kişilik ve Davranış Üzerindeki Etkisi.’ Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi. 7(1), 193-219.

Tüketici Araştırmalarında Yeni Bir Alan Olarak Nöropazarlama

Valencia, E. (2017). 'Neuromarketing Step by Step: Based on Scientific Publications.' In *Applying Neuroscience to Business Practice*. 18-48. IGI Global.

Yazıcı K, Yazıcı AE. (2010). 'Dürtüsellik'in Nöroanatomik ve Nörokimyasal Temelleri.' *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*; 2: 254-280.

Yeşilot, F. (2018). 'Duyuların Ötesinde: Bilinçaltı Etkiler ve Nöropazarlama.' *Ayrıntı Dergisi*, 6(62).

Yücel A, Çubuk F. (2014). 'Bir Nöropazarlama Araştırmasının Deneysel Yolculuğu ve Araştırmanın İlk İpuçları.' *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 133-149.

Zurawicki L. (2010). *Neuromarketing: Exploring the Brain of the Consumer*. Springer: Berlin.

<https://www.forbes.com/forbes/2009/1116/marketing-hyundai-neurofocus-brain-waves-battle-for-the-brain.html#7048f23517bb>

<http://www.thebrandage.com/noerobilim-teknikleri-ile-tuketiciyi-yeniden-kesfetmek>

www.thinkneuro.net

Osmanlı Devleti'nde Niğdeli Gayr-i Müslim Memurlar

Nigde Born Non-Muslim Officials in the Ottoman Empire

Şenay ATAM*

Öz: Osmanlı'nın üç kıtaya yayılmış büyük bir devlet olması ve içerisinde birçok unsuru barındırması onu incelemeye değer kılmıştır. Anadolu'dan Avrupa'ya kadar olan topraklarda Osmanlı Devleti içerisinde Ermeni, Rum, Müslüman yüzyıllarca birlikte yaşamayı öğrenmişlerdir. Devlet de bu unsurları içerisinde çok güzel bir şekilde harmanlamış, gerektiği yerlerde bu farklılıklardan yararlanmasını bilmiştir. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Sicill-i Ahval Defterlerinde kayıtlı olan Niğde doğumlu gayr-i müslim devlet memurları tespit edilerek incelenmiştir. Niğde doğumlu 17 gayr-i müslim memurun ve 2 Niğdeli Osmanlı mebusunun özgeçmişleri değerlendirilmiştir. Sicil kayıtlarının yanı sıra tespit edilebildiği kadarıyla bu kişilerle ilgili varsa arşivdeki belgelerden de faydalanılmıştır. Çalışmanın daha anlaşılır olabilmesi için 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde memuriyet ve gayr-i Müslimlerin Osmanlı memur sistemindeki yeri ve çalışmamızın ana kaynağını oluşturan sicill-i ahval kayıtları hakkında bilgiler verilmiştir. Konumuz Niğdeli gayrimüslim memurlar olduğu için de 19. yüzyılın sonlarında Niğde'nin idari ve sosyal durumu hakkında da kısaca bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Niğde, Rum, Ermeni, Sicill-i Ahval Defterleri, Memur

Abstract: The fact that the Ottoman Empire was a large state spread across three continents and contained many elements made it worthwhile to examine. From Anatolia to Europe have learned to live together in the Ottoman Empire for centuries together with Armenians, Greeks and Muslims. The state also blended these elements in a very nice way and knew where to take advantage of these differences. In this study, the non-Muslim civil servants born in Niğde, who were registered in the Sicill-i Ahval Books in the Ottoman Archives of the Prime Ministry, were identified and examined. In addition to the registry records, the documents in the archives have been used as well as those related to these persons. In order to make the study more comprehensible, the position of civil servants and non-Muslims in the Ottoman civil service system in the Ottoman Empire in the 19th century and the information about the sicill-i ahval which constitutes the main source of our work are given. We are briefly informed about the administrative and social situation of Niğde at the end of the 19th century.

Keywords: Nigde, Greek, Armenian, Sicill-i Ahval Books, Officer

Geliş Tarihi: 26.09.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr Öğr. Ü. Osmaniye Korkut Ata Üniv. Tarih Bölümü, senayatam@osmaniye.edu.tr

1.GİRİŞ

Tanzimat dönemiyle başlayan reform sürecinin Osmanlı toplumunda ve idari yapısında önemli değişikliklere yol açtığı bir gerçektir. Bu değişikliklerden biri de önceki dönemlere göre daha fazla gayrimüslimin devlet hizmetinde istihdam edilmesidir. Bu yeni durum özellikle gayrimüslimlerin milliyetçi fikirlerin etkisinden kurtarılarak onları da toplumla bütünleştirmek amacıyla ortaya çıkarılan Osmanlılık ideolojisinin devlet politikasına dönüşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bunu izleyen yıllarda 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimler memur olmakta Müslümanlarla eşit şartlara sahip olmuşlar ve en üst makamlara kadar çıkma hakkı elde etmişlerdir. Özellikle Tanzimat'la birlikte Osmanlı bürokrasisinde yapılan kapsamlı değişiklikler, bazı memuriyetlerin nezaretlere dönüştürülerek kurumsallaşma sürecinin başlaması, gayrimüslimlere daha fazla memurluk verilmesini sağlamıştır. Hem memur ihtiyacının artması hem de buralarda çalışacak nitelikli memur bulmakta yaşanan sıkıntıdan dolayı gayrimüslimler daha fazla istihdam edilmeye başlanmıştır (Kılıç, 2012: 94). Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde gayrimüslimler, Osmanlı devlet yönetiminde yer almıştır. Bu kişilerin bazıları kilit noktalarda görevlendirilmiş, olumlu ya da olumsuz katkılarıyla önemli vazifelerde bulunmuşlardır (Akdağ vd., 2016: 20).

Yenileşme döneminde Osmanlı bürokrasinin genişlemesiyle birlikte çalışan memurların sayısı bir hayli artınca da bu memurlarla ilgili bazı kayıtların tutulması icap etmiş ve bunun için de ayrı bir birim oluşturulmuştur. Osmanlı devlet teşkilatında görev alan memurların özel ve memuriyetleriyle alakalı hal tercümelerine konu olan bilgilerin kaydolunmasına Sicill-i Ahval ve bu kayıtlar sonucunda oluşan defterlere de Sicill-i Umumi Defterleri adı verilmektedir. Bu kayıtlar 1879 yılında oluşturulan Sicill-i Ahval Komisyonu ile Sicill-i Ahval dairesinde tutulmaya başlanmıştır. Sicill-i Ahval Defterlerinde memurların doğum yerleri, doğum tarihleri, aile durumları, okudukları okullar, okullarda gördükleri dersler, aldıkları diplomalar, bildikleri diller, memuriyete başlama yaşları, aldıkları maaşlar, liyakatleri, aldıkları terfi ve aziller gibi son derece önemli bilgiler bulunmaktadır (Kucak, 2016: 260-261). Bu bilgilere dayanarak günümüzde birçok çalışma yapılmıştır (Efe, 2013: 181-194; Gazel, 2017: 203-213; Candeğer, 2017: 225-234).

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Niğde, 15. yüzyıldan itibaren Karaman eyaletine bağlı bir sancaktır. 1864 vilayet nizamnamesi ile Konya vilayetine bağlanırken, Niğde, Nevşehir, Kırşehir, Yahyalı, Ürgüp, ve Aksaray (Soydan, 2016: 61) Niğde'nin kazaları yapılmıştır. Niğde

merkez kazasına bağlı nahiyeler ise Misli ve Fertek'tir (Öztürk, 2008: 70-77). Niğde şehrinin nüfusuna bakıldığında 19. Yüzyıl sonları 20. Yüzyıl başlarında ortalama 10.000 olduğu ve bunun 2500-3000'ünün gayrimüslim olduğu görülmektedir. Bundan yola çıkarak genel olarak nüfusun %25-30 oranında gayr-i Müslimlerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Şehirde yaşayan gayr-i Müslimlerin çoğunu da Rumlar oluşturmaktadır. Mehmet Hayri gayrimüslim nüfusun çok olmasının sebebini Niğde'nin Konya çevresinde yaşayan Rumlar için bir metropolitlik merkezi olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Rumların bir kısmı Rumiyan mahallesinde bir kısmı da Müslümanlarla karışık olarak Kayabaşı mahallesinde yaşamakta idiler (Ösen, 2008: 87; Topal, 2018: 126-127). Eskiden beri yerleşik oldukları anlaşılan Kayabaşı semtinde yaşayan Hristiyan nüfusun büyük bir kısmı Türkçe konuşmaktaydı. Bunların çoğunluğu da ticaretle uğraşmaktaydı (Doğan, 2008: 20-22). Şehir merkezi dışında Rumların yoğun olarak bulunduğu köyler olsa da genelde köylerde karışık olarak yaşıyorlardı. Çalışmamızda adı geçtiği üzere Fertek (daha sonra nahiye), Sinason ve Dilmason köyleri bunlardan bazılarıdır.

2. NİĞDELİ GAYR-İ MÜSLİM MEMURLAR

Sicill-i Ahval kayıtlarında 17 adet Niğdeli gayr-i Müslim memur tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra Niğde doğumlu olarak tespit edilen ancak sicil kayıtlarında bilgi bulamadığımız 2 kişi vardır ki bunlar da biri Niğde diğeri İstanbul olmak üzere Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus olarak yer almıştır. Bu yüzden bu kişiler de çalışmaya dâhil edilmiştir.

2.1. Yosefaki Efendi

Aslen Rum olan Yosefaki Efendi'nin babası ticaretle uğraşan Papadopulos'un oğlu Yuan'dır. Rumların yoğun olarak bulunduğu o dönem Niğde'ye bağlı bir nahiye olan Fertek'te 25 Aralık 1853 tarihinde dünyaya gelmiştir. Buradaki Rum mektebinde okumuştur. Türkçe ve Rumca bilmektedir.

11 Kasım 1874 tarihinde 21 yaşındayken 190 kuruş maaşla Antalya'nın Alaiye kazası tahrir-i emlak mesahlığına (arazi ölçer) tayin olunup 13 Kasım 1875 tarihinde istifa etmiştir. 17 Ocak 1880 tarihinde 150 kuruş maaşla yeni teşkil edilmiş olan Rüşumat İdaresi tarafından Antalya fabrika muavinliğine, ardından aynı yılın Ağustos ayında 300 kuruş maaşla ıstakoz rüşumat memurluğuna, memuriyetinin kaldırılmasıyla 13 Ağustos 1884 tarihinde aynı maaşla Antalya fabrika muavinliğine geri

dönmüştür. Bu memuriyetinin de kaldırılmasıyla 300 kuruş maaşla Düyûn-ı Umumiye'ye tahvil kılınan Antalya tuz ambar memurluğuna tayin edilmiş ve maaşı 350 kuruşa çıkarılmıştır (BOA, DH SAİD d., 61: 325; Atam, 2014: 586).

2.2. Haralambos Agniyadis Efendi

Rum milletinden esnaf Ağni oğlu Haralambos'un oğludur. 1866 yılında Niğde kasabasında doğmuştur. Agniyadis Efendi, Sıbyan ve Fener Rum Mektebi'nde okuduktan sonra 1 sene kadar Mektebi Sultaniye'ye devam emiş, ardından 15 Haziran 1892 tarihinde Mektebi Hukuk-ı Şahane'den mezun olmuştur. Kendisinin Rumi's-Seyyare Şafak adlı bir eseri vardır. Bir müddet İstanbul İstintak Hukuk ve Birinci Ceza Mahkemelerine mülazimetten sonra dört sene kadar Avukatlık yapmıştır. (BOA, DH SAİD d., 71: 425).

2.3. Yordanaki Rumi Efendi

Trabzon vali muavini Hava Rumi Efendi'nin oğlu olan Yordanaki Rumi Efendi, 1870/1871 yılında Niğde'de doğmuştur. İlk eğitimini şehirdeki Rum ve Sıbyan mektebinde aldıktan sonra İstanbul'daki Fener Rum Mektebi'nde eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra Halkalı Ziraat Mektebi'ne 3 sene kadar devam etmiştir. Ardından Fransa'ya giden Yordanaki Efendi burada Tavukçuluk Mektebi'nde tavukçuluk sanatını tahsil etmiş, bir süre Paris'te Marki Bouvar adında birine ait özel bir çiftlikte çalıştıktan sonra İsviçre'nin Fribourg beldesinde Peynircilik ve Mevaşi (koyun, keçi, inek vs. hayvanlar) tahsil etmiş ve diplomasını almıştır. Türkçe ve Fransızca bilmektedir. (BOA, DH SAİD d., 92: 19; Atam, 2014: 559). Yurda dönüşünde 13 Nisan 1899 tarihinde 540 kuruş maaşla Ayvalık kazası kaymakam muavinliğine tayin olunmuştur (BOA, İ DH, 1363/ 26, 6 Zilhicce 1316, 17 Nisan 1899; BOA, DH MKT, 2203/23, 4 Muharrem 1317, 15 Mayıs 1899; BOA, DH MKT, 2211/50, 6 Safer 1317, 16 Haziran 1899 ve 25 Rebiülevvel 1317, 3 Ağustos 1899). Daha sonra ise 27 Mayıs 1900 tarihinde Edirne vilayetinin Cisir-i Ergene kazası kaymakam muavinliğine becayiş ile atanmıştır (BOA, İ DH, 1374/26, 27 Muharrem 1318, 27 Mayıs 1900; BOA, DH MKT, 2375/88, 21 Rebiülevvel 1318, 19 Temmuz 1900).

2.4. Petro Papadupulo Efendi

Petro Papadupulo Efendi Rum milletinden Yuan Efendi'nin oğludur. 1871 yılında Niğde'de doğmuş, Galata'da Panayia Kilisesi Rum Mektebi'nde okuduktan sonra Fener Rum Mektebi'ne devam etmiş ve 15 Haziran 1888 tarihinde buradan mezun olmuştur. Ardından 27 Haziran

1895 tarihinde Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye'yi bitirmiş ve 3 ay 10 gün 400 kuruş yarım maaşla Niğde belediyesi tababeti vekâletinde bulunduktan sonra 16 Ocak 1896 tarihinde 800 kuruş maaşla buraya tayin edilmiştir. 2 Mayıs 1899 tarihinde hizmetlerindeki gayretlerine mebni rütbe-i salise tevcih buyrulmuştur. 850 kuruş maaşla Kala-i Sultaniye Sancağı belediye tababetine nakil edilmiş, bu görevdeyken terfi alarak rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi tevcih buyrulmuş ve 4. Rütbeden mecidi nişanı ile ödüllendirilmiştir. Daha sonra buradan istifa ederek 1000 kuruş maaşla 1. Belediye dairesi heyeti sıhhiyesi tababetine tayin edilmiştir. Petro Papadupulo'nun maaşı önce 1200 kuruşa, ardından 2000 kuruşa çıkarılmıştır. Ayrıca Üsküdar Sıhhiye müfettişliğine getirilmiştir. 14 Mart 1911 tarihinde İstanbul'da Emanet Sıhhiye Müfettiş-i Umumi muavinliğine tayin ve teşkilat kadrosu mucibince 8 Ocak 1912 tarihinde memuriyet unvanı Emanet Heyet-i Sıhhiyesi reis muavinliğine değiştirilmiştir. Daha sonra maaşı 2500 kuruşa çıkarılmış ve Haziran 1312'de ünvanı reis-i saniliğine değiştirilmiştir. 14 Aralık 1912 tarihinde sıhhiye müfettişliğine getirilerek maaşı 3000 kuruşa çıkarılmıştır (BOA, DH SAİD d., 71: 437; Atam, 2014: 584).

2.5. Corci Efendi

Ressam Bursalıoğlu Kostantin Efendi'nin oğlu olan, 1864-1865 yılında Niğde'nin Sinason karyesinde doğmuştur. Aynı köyde Rum rüşdiye mektebinde ilköğrenimini tamamlamış, Türkçe, Fransızca ve Rumca okumuştur. Türkçe ve Rumca'yı okuyup yazabilmekteyken Fransızca ve İtalyanca'yı konuşma düzeyinde bilmektedir. Daha sonra İstanbul'a gelerek Beyoğlu Rum Zoğrafyon Mektebi'ne ve Mekteb-i Hukuk'a birer sene müddetle devam etmiştir.

13 Ekim 1896 tarihinde 300 kuruş maaşla atık 12. Bölüğün 12. Takımının 5 numaralı polis neferliğine tayin edilmiş, 13 Nisan 1899 tarihinde maaşıyla yeni oluşturulan 25. Beyoğlu merkez bölüğünün 26 numaralı neferliğine tayin olunmuştur. 11 Eylül 1902 tarihinde açıktan 3. sınıf komiserliğe tayin edilmiştir. Ardından 350 kuruş maaşla Beyoğlu tertib-i harici 2 numaralı çavuşluğuna terfi ettirilmiştir. 4 Haziran 1905 tarihinde açıktan 2. Sınıf komiserliğe tayin edilmiştir. 14 Aralık 1907 tarihinde 350 kuruş maaşla 30. Kasımpaşa bölüğünün 3 numaralı çavuşluğuna tayin olunmuş, 14 Ağustos 1909 tarihinde gerçekleşen tensikatta 600 kuruş maaşla Beyoğlu 201 numaralı komiser muavinliğine nakledilmiştir.

Polislik görevini yürütürken Dersaadet Polis Mektebi'ne gitmiş ve 14 Nisan 1910 tarihinde mezun olmuştur. Ardından İstanbul Polis Mektebi'nde istihdamına karar verilmiş ve 6 Mayıs 1911 tarihinde 1000

kuruş maaşla bu mektepte müzakereciliğe atanmıştır (BOA, DH EUM MH, 33/14, 9 Rebiülevvel 1330, 27 Şubat 1912; BOA, DH EUM MH, 94/8, 17 Muharrem 1333, 5 Aralık 1914; BOA, DH EUM MH, 94/27, 20 Muharrem 1333, 8 Aralık 1914).

1912 yılında ise beden eğitimi öğretmenliği için sınava katılmış ve yapılan sınav neticesinde başarılı bulunarak dâhiliye zabiti ve riyazat-ı bedeniye hocalığına atanmıştır (BOA, DH EUM MH, 243/41, 3 Zilkade 1332, 23 Eylül 1914; BOA, DH EUM MH, 247/6, 24 Şevval 1330, 6 Ekim 1912; BOA, DH EUM MH, 247/11, 25 Şevval 1330, 7 Ekim 1912; BOA, DH EUM MH, 247/61, 10 Zilkade 1330, 21 Ekim 1912). Corci Efendi'ye çalışmasındaki başarılarından dolayı 5. Rütbeden Mecidi nişanı tevcih buyrulmuştur (BOA DH SAİD d. 194/315; Atam, 2014: 583). Arşiv belgelerinden takip edebildiğimiz kadarıyla Corci Efendi 1918 yılında aynı okulda Dâhiliye zabiti 2. Komiseri iken serkomiserliğe terfi ettirilmiş ve maaşı da yükseltilmiştir (BOA, DH EUM MEM, 89/73, 24 Ramazan 1335, 14 Temmuz 1917). Muhtemelen babasının ressam olmasının da etkisiyle fotoğrafçılık ile ilgilenmiş, Polis Mektebinde okutulmak üzere Ameli ve Nazari Fenn-i Fotoğrafya isimli 62 sayfadan oluşan bir eser kaleme almıştır (Corci, 1328). Kitap 11 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde fotoğraf kelimesinin kökenlerinden bahsetmiş, ardından fotoğrafın tarihçesi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise fotoğraf makinesi tanıtılmıştır. Fotoğraf makinesinin 10 parçadan oluştuğu ve bu parçaların hangi işe yaradıkları anlatılmıştır. Üçüncü bölümde fotoğraf çekmenin incelikleri, ışığın ayarlanması gibi konularına değinilmiştir. Aynı zamanda polislerin istihbarat amaçlı kullanmaları için Avrupa'dan getirtilecek olan diğer fotoğraf makinelerine göre küçük ve gizli çekim yapılacak makineler hakkında da bilgiler verilmiştir. Yine diğer bölümlerde fotoğrafçılığın incelikleri anlatılmıştır. Onbirinci bölümde ise şüphelilerin tespitinde halen günümüzde büyük önem taşıyan parmak izinden bahsedilmiştir. Olayda kullanılan ve suç yerinde terk edilen alet-edevat gibi eşyaya parmak izi memurları gelinceye kadar dokunulmaması gerektiği, ilgili memurlar geldiklerinde eşyanın renkli veya renksiz oluşuna göre inceltilmiş kömür tozu veya özel bir kimyevi madde yardımı ile parmak izlerini tespit ederek fotoğraflarını çektikten sonra gerekirse büyütülerek daktiloskopi (parmak izi) dairesinde muhafaza altında bulunan mevcut parmak izleriyle karşılaştırmak suretiyle şüphelinin tespit edilmeye çalışılacağı açıklanmaktadır (Yılmaz, 2015: 115-117). Bu kitabından elde edilen gelir ise polis mektebinin masrafları için harcanmıştır (BOA, DH EUM MH, 72/22, 18 Muharrem 1332, 17 Aralık 1913).

2.6. Monis Anastas Efendi

Aslen Rum olan Mosis Anastas Efendi, Tüccardan Niğdeli Anastas'ın oğludur. 29 Mayıs 1866 tarihinde doğmuştur. İstanbul'da özel hocalardan ders aldıktan sonra Sandıkçeşme Askeri Rüşdiyesi'ne devam etmiş, daha sonra Mekteb-i Sultani'den mezun olmuştur. İyi derecede Türkçe, Fransızca ve Rumca bilmektedir.

7 Ekim 1887 tarihinde 22 yaşında iken Maliye Hukuk Müşavirliği kalemine mülazimetle başlamış, 22 Ocak 1890 tarihinde 300 kuruş maaşla Maliye Muhasebesi merkez kalemine, 13 Eylül 1890 tarihinde de 500 kuruş maaşla Maliye Evrak Kalemi Tercümanlığına nakledilmiştir. 13 Mart 1892 tarihinde maaşına 50 kuruş zam yapılmıştır. 15 Ekim 1894 tarihinde Tahrirat-ı Ecnebiye Maliye tercüme kalemine nakledilmiştir. 19 Temmuz 1896 tarihinde maaşı 800 kuruşa, 27 Ocak 1902 tarihinde 870 kuruşa çıkarılmıştır. 22 Eylül 1906 tarihinde 1170 kuruşa çıkarılmış. 19 Ağustos 1909 tarihinde yapılan tensikat sonucu 1200 kuruş maaşla Hariciye Nezareti Umur-ı Şehbenderi Kalemi Fransızca Kitabetine nakledilmiştir. (BOA, DH SAİD d., 41: 129).

2.7. Anastas Haralambidis Efendi

Rum milletinden Haralambos'un oğludur. 1836/1837 yılında Niğde'nin Fertek karyesinde doğmuştur. İstanbul'da Ceyr-i Ali Rüşdiye Mektebi'nde Türkçe ve Fener Rum Mektebi'nde gerekli fen derslerini aldıktan sonra Bab-ı Ali Kavanin dershanesinde Mecelle ve Kavanin derslerini alarak mezun olmuştur. Türkçe, Fransızca, Rumca ve Ermenice bilmektedir. 14 Haziran 1865 tarihinde 30 yaşında iken 1000 kuruş maaşla Tuna Vilayeti Tulcu Sancağında Sine Kazası hükümet tercümanlığına tayin olunmuştur. 13 Ocak 1867 tarihinde Köstence hükümet tercümanlığına nakledilmiş ve Köstence'nin ticaret tercümanlığı da 500 kuruş maaş ilave ile kendisine verilmiştir. Ancak 12 Mart 1870 tarihinde hastalığını tedavi ettirmek üzere İstanbul'a gelerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'nde Sulh Mahkemesi azalığına tayin olunmuştur. 13 Temmuz 1872 tarihinde Sulh Mahkemesi'nin Galata Mevkii Bidayet Mahkemesi'ne dönüştürülmesi sebebiyle 1000 kuruş maaşla bu mahkemenin azalığına nakledilmiştir. Aynı dönemde 6. belediye Dairesi'nde İane Komisyonu azalığında da fahri olarak bulunmuştur. 17 Haziran 1873 tarihinde 1500 kuruş maaşla Beyoğlu Bidayet Mahkemesi İcra Dairesi'ne geçmiştir. Ancak zimmetine para geçirerek 1 Ocak 1893 tarihinde açığa alınarak mahkemeye sevk edilmiştir. Mahkeme neticesinde 15 gün hapis cezası almış, ancak bu karar daha sonra İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi'nde fesih olunarak

beraat etmiştir. Karar temyiz edilmiş olmasına rağmen ret olunmuş ve Adliye Nezareti İntihab-ı Memurin Encümeni tarafından yeniden istihdamına sakınca görülmediğinden Bidayet Mahkemesi Başkanlığı'nda yeniden göreve başlamıştır (BOA, DH SAİD d., 75: 453).

2.8. Kosti Efendi

Rum milletinden Kaba Geniş zade Bakkal Yorgi ağanın oğludur. 1873/1874 yılında Niğde sancağında Dilmason karyesinde doğmuştur. Mahalli Rum mektebine devam ettikten sonra Rüstem Paşa Cami-i Şerifi İptidai Mektebi, Sandıkçeşme Askeri Rüşdiyesi ve Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'den mezun olmuştur. (1 Temmuz 1895). Türkçe, Fransızca ve Rumca bilmektedir.

14 Kasım 1894 tarihinden 13 Temmuz 1895 tarihine kadar 170 kuruş maaşla 1. Daire-i Belediye Tanzimat kalemünde bulunup Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra gerekli olan 6 aylık mülazımetlik görevini İstanbul Bidayet Mahkemesi Birinci Hukuk ve İstinaf Encümeni dairelerinde yerine getirmiştir. 6 Aralık 1896 tarihinde 2000 kuruş maaşla Erzurum Vilayeti Ticaret Mahkemesi Riyasetine tayin olunmuştur (BOA, DH SAİD d., 93: 157; BOA, BEO, 880/65929, 7 Receb 1314, 12 Aralık 1896). 3 ay sonr

a maaşı 1800 kuruşa düşürülmüş, ardından kendisinin bir takım yolsuzluklara karıştığı tespit edildiğinden görevinden azledilmiştir. Daha sonra yaptığı savunma neticesinde 6 Aralık 1898 tarihinde Adliye Nezareti İntihab-ı Memurin Komisyonu kararıyla görevine iade edilmiştir. 31 Temmuz 1899 tarihinde 2000 kuruş maaşla Adana Vilayeti Ticaret Mahkemesi Riyasetine tayin olunarak (BOA, İ AZN, 34/36, 22 Rebiülevvel 1317, 31 Temmuz 1899; BOA, BEO, 1350/101217, 28 Rebiülevvel 1317, 6 Ağustos 1899) burada da bazı usulsüzlüklere karıştığı tespit edildiğinden tekrar görevinden azledilmiştir. 17 Temmuz 1905 tarihinde kendisine görevini itina ile yerine getirmesi ihtar olunarak tekrar iade edilmiştir. 24 Temmuz 1906 tarihinde 1200 kuruş maaşla Edirne Sancağı Ticaret Mahkemesi Riyasetine tayin edilmiştir. Edirne Sancağındaki Ticaret Mahkemesi Riyaseti'nin ilga edilmesi üzerine 11 Mart 1907 tarihinde 1200 kuruş maaşla Antalya Ticaret Mahkemesi Riyaseti'ne, 23 Eylül 1909 tarihinde Erzurum Vilayeti Ticaret Mahkemesi Riyasetine 2000 kuruş maaşla yeniden atanmıştır. (BOA, DH SAİD d., 93: 157-158)

2.9. Lazari Efendi

Bakkal Kostanti ağanın oğludur. 1875/1876 tarihinde Niğde Sancağına bağlı Dilmason karyesinde doğmuştur. Sandıkçeşme Askeri Rüşdiyesi'nden mezun olmuştur. Türkçe bilmektedir.

1897 yılında Erzurum Vilayeti Ticaret Mahkemesi kalemine mülazımetlik yaptıktan sonra 1 Temmuz 1897 tarihinde 150 kuruş maaşla burada mukayyid olarak göreve başlamıştır. 1 ay kadar sonra maaşı 250 kuruş maaşla aynı yerde zabıt kâtipliğine terfi etmiştir. Ancak 4 Ekim 1898 tarihinde görevinden istifa etmiştir (BOA, DH SAİD d., 98: 467).

2.10. Yovanaki Kozmidi Efendi

Hacı Kozma Efendinin oğludur. 1873/1874 yılında Niğde sancağına bağlı Fertek karyesinde doğmuştur. Fertek'te bulunan okulda okuduktan sonra Kayseri Sancağında Rum Manastırı Mektebi'nde Türkçe ve Rumca okumuştur. Türkçe ve Rumca bilmektedir. 22 Kasım 1889 tarihinde Niğde Sancağı Bidayet Mahkemesi Kalemine mülazımetle dâhil olmuş, 2 sene burada çalıştıktan sonra Kırşehir Sancağı Reji Müdüriyeti Dava Vekâletinde bulunmuş, 30 Kasım 1898 tarihinde 300 kuruş maaşla İzmir Sancağı Karaburun nahiyesi Sandık eminliğine tayin edilmiştir (BOA, DH SAİD d., 99: 373).

2.11. Ligor Efendi

Yorgi Moridi'nin oğludur. 1844/1845 yılında Niğde sancağında Sinason karyesinde doğmuştur. Köyde bulunan sıbyan mektebinde ve İstanbul Rum Mektebi'nde bir müddet okumuştur. Türkçe bilmektedir.

18 Mayıs 1881 tarihinden 12 Haziran 1883 tarihine kadar ve 13 Ağustos 1886 tarihinden 12 Ağustos 1888 tarihine kadar 270 kuruş maaşla iki defa İncesu kazası Sandık Emanetinde istihdam edilmiştir. Süre bitiminde ayrılarak 17 Ocak 1891 tarihinde 400 kuruş maaşla İncesu Ziraat Bankası Sandık Muhasebe Kitabetine tayin olunmuştur (BOA, DH SAİD d., 100: 131; Atam, 2014: 589).

2.12. Yorgaki Efendi

Rum milletinden Tüccardan Sotiri Hacı Yorgi'nin oğludur. 1873/1874 yılında Niğde Sancağı Fertek Karyesinde doğmuştur. İstanbul'da Samatya'da Aya Kostantiniye İptidai Mektebi'nde Rumca'yı öğrenmiş ve özel bir hocadan Türkçe dersleri almıştır. Türkçe okur-yazardır. 4 Eylül 1894 tarihinde 150 kuruş maaşla 6. belediye dairesi muhasebe kalemine tayin edilmiş, 14 Mart 1895 tarihinde aynı maaşla belediye dairesi tahrirat kalemine nakledilmiştir. 13 Ocak 1898 tarihinde aynı maaşıyla Şehremaneti mektubi kalemine nakledilmiş, 14 Ekim 1899 tarihinde 100,

14 Şubat 1900 tarihinde 50 kuruş maaşına zam yapılmış, böylece maaşı 400 kuruşa çıkmıştır. 14 Mart 1901 tarihinde bu maaşıyla Birinci belediye dairesinde tahrirat kalemine nakledilmiştir. 4 Mayıs 1904 tarihinde maaşı 500 kuruşa çıkmıştır. Yorgaki Efendi'nin Osmanlı arşivinde bulunan dilekçesinde son yapılan tensikatta memuriyet sınıfının düşürüldüğünden bu konudaki mağduriyetini dile getirdiği görülmektedir. Ancak konu ile ilgili başka herhangi bir bilgi bulunamamıştır (BOA, DH MKT, 2881/46, 2 Receb 1327, 20 Temmuz 1909). 25 Ocak 1912 tarihinde kadro dışı kalmış, 14 Nisan 1913 tarihinden itibaren 125 kuruş mazuliyet maaşı almaya başlamıştır (BOA, DH SAİD d., 107: 383).

2.13. Dimitri Efendi

Rum milletinden Yorgi'nin oğludur. 1876/1877 yılında Niğde'nin Fertek karyesinde doğmuştur. Fertek karyesinde Sıbyan mektebinde okumuştur. Türkçe ve Rumca bilmektedir. Niğde sancağı muhasebe kaleminde bir müddet mülazemetlik olarak çalışmış, 17 Mayıs 1892 tarihinde 200 kuruş maaşla Bor kazası mal müdürlüğünde çalışmış, daha sonra ileride açılacak ilk memuriyete atanmak şartıyla açıkta kalmıştır. 28 Şubat 1903 tarihinde 360 kuruş maaşla Hamidiye kazası Sandık Emanetine tayin kılınmıştır. 29 Mart 1905 tarihinde görev süresi dolduğundan ayrılmış ise de devam etmek istediğinden maliye memuru nizamnamesine dayanarak aynı görevine iade edilmiştir (BOA, DH SAİD d., 143: 27).

2.14. İskender Şükrü Efendi

Rum milletinden Bilan kazası Duyun-ı Umumiye memurluğundan emekli Çeşme oğlu Antaş Efendi'nin oğludur. 1854/1855 yılında Niğde sancağının Fertek karyesinde doğmuştur. Babasının görevi dolayısıyla Diyarbakır'da Keldani mektebinde Arapça, Gani özel mektebinde Türkçe okumuştur. Türkçe ve Rumca bilmektedir.

13 Ağustos 1877 tarihinde 100 kuruş maaşla Halep vilayeti dâhilinde Bilan kazası Belediye kitabetine tayin olunmuştur. 12 Kasım 1878 tarihinde bu görevinden ayrılmış, 5 Ocak 1880 tarihinde 337,5 kuruş maaşla Birun mutasarrıflığı tahrirat kalemi refik-i salisiliğine tayin edilmiş, aynı gerçekleşen tensikatta maaşı 270 kuruşa indirilmiştir. 7 Ekim 1881 tarihinde istifa etmiş, 28 Ocak 1882 tarihinde aynı memuriyete iade edilmiştir. 18 Mart 1884 tarihinde memuriyeti 450 kuruş maaşla tahrirat kaleminde 2. kitabet görevine yükseltilmiştir. 1 Haziran 1885 tarihinde 400 kuruş maaşla Birun Reji Nezareti Dava Vekaleti muavinliğine ve ardından 550 kuruş maaş ve alınan cezalardan %2.5 komisyon karşılığında muhafaza müfettişliğine atanmış ve burada 1,5 yıl çalıştıktan sonra istifa etmiştir. 18 Temmuz 1889 tarihinde 800 kuruş

maaş ile Halep vilayeti dâhilinde Birecik Reji müdüriyetine tayin olunup, 29 Aralık 1890 tarihinde tütün kaçakçıları ile iştirak ve ziraattan her bir ruhsatname için 10 kuruş almasından dolayı görevinden alınmıştır. 31 Mayıs 1891 tarihinde 500 kuruş maaş ile Halep emlak-ı hümayun idaresi dâhilinde Ebu Kalkal Şubesi 2. kâtipliğine tayin edilmiş, 15 Kasım 1899 tarihinde Halep Vilayeti merkezine geçmiştir. 14 Eylül 1901 tarihinde aynı maaşıyla Halep Vilayeti Emlak-ı Hümayun 2. mübeyyizliğine atanmıştır. 29 Ekim 1903 tarihinde maaşı 550 kuruşa çıkarılmıştır. Kendisinin Halep Vilayeti Mekteb-i Sultanisinde hüsn-ü hat dersi verdiğini beyan etse de vilayetten bu konuda bir belge bulunmadığı ifade olunmuştur. 13 Mayıs 1907 tarihinde maaşı 600 kuruşa çıkarılmıştır (BOA, DH SAİD d., 144: 185).

2.15. Dimitri Efendi

Rum milletinden Simon Efendi'nin oğludur. 1850/1860 yılında Niğde'de doğmuştur. Niğde Rum mektebinde Rumca öğrenmiş ve özel bir hocadan Türkçe dersleri almıştır. Rumca ve Türkçe bilmektedir. 21 Nisan 1880 tarihinde 270 kuruş maaşla Niğde Sancağı muhasebe kalemine tayin edilmiştir. 12 Ekim 1880 tarihinde aynı yerde 2. kâtipliğe yükselmiştir. 15 Mart 1881 tarihinde maaşına 60 kuruş zam yapılmıştır. 27 Haziran 1887 tarihinde 450 kuruş maaşla aynı kalemde başkâtipliğe yükselmiştir. Aynı zamanda 29 Temmuz 1893 tarihine kadar Niğde Sancağı Muhasebeciliğine de vekâleten bakmıştır.¹ Bunun için de ayrıca değişen miktarlarda olmak üzere muhasebecilik maaşını almıştır. Örneğin 1893 yılında adı geçen vekâlet görevi için 960 kuruş maaş almıştır. 2 Şubat 1897 tarihinde başkâtâbet görevinde iken 1600 kuruş civarında bir paranın kaybolmasından sorumlu tutulmuş ve görevinden azledilmiştir. 28 Aralık 1900 tarihinde konu mahkemeye sevk edilmiş, Konya vilayetinde görülen mahkeme sonucunda bu paranın ve mahkeme masrafları ile beraber avukatlık ücretlerinin kendisinden tahsil edilmesine karar verilmiştir. 28 Kasım 1906 tarihinde verilen karar hükmünce paranın kendisine düşen payı olan 900 kuruşunu ödemediğini beyan etmesinden dolayı görevine dönmesinde bir sakınca görülmemiştir. 15 Mayıs 1909 tarihinde 100 kuruş mazuliyet maaşı bağlanmış, aynı yıl maliye hazinesince verilen karar neticesinde yeniden istihdamında bir sakınca görülmediği ifade olunmuştur. Aynı yıl mazuliyet maaşı 130 kuruşa çıkarılmış, 24 Mart

¹ Dimitri Efendi'nin muhasebe kâtipliği görevini yürütürken kendisinin mahkeme kararı olmaksızın cebren hapsedildiğini ve malına da el konulduğunu beyan eden Fertekli Kabzımal Yorgi'nin Dimitri Efendi ve o zamanki Niğde mutasarrıfı hakkında çektiği telgraf ve konunun mahkemesinin yapılması hakkında Konya vilayetine gönderilen yazı hakkında bkz. BOA BEO 329/24613, 9 Cemaziyelahir 1311, 18 Aralık 1893.

1910 tarihinde 700 kuruş maaşla Siird sancağı muhasebe kalemi baş kitabetine atanmıştır. 14 Aralık 1911 tarihinde maaşı 800 kuruş maaşla Ordu kazası Mal müdürlüğüne atanmış ise de bu görevi yapmaya yeterli görülmediğinden 1 Mayıs 1912 tarihinde Genç sancağı kaza muhasebesi kitabetine nakledilmiş ise de bu görevine gitmemiştir(BOA, DH SAİD d., 167: 33-34).

2.16. Demos Tenny Efendi

Rum milletinden ve vükela-yı adiyeden Lazarakı² Efendinin oğludur. 1885/1886 yılında Niğde'de doğmuştur. Konya İdadî mektebinden pekiyi derece ile mezun olmuş, oradan İstanbul'da Darülfunun-ı Osmani Hukuk şubesine devam ederek 28 Temmuz 1910 tarihinde mezun olmuştur. Rumca, Türkçe ve Fransızca bilmektedir. 26 Eylül 1910 tarihinde 1000 kuruş maaş ile Mersin Sancağı Bidayet Mahkemesi azalığına tayin olunmuştur (BOA, DH SAİD d., 185: 166).

2.17. Margosyan Mihran Efendi

Tüccardan Kigork Efendi'nin oğludur. 1885/1886 yılında Niğde'de doğmuştur. Niğde'de bulunan Ermeni ve Protestan İptidai ve Rüşdiye mekteplerini bitirmiş, özel hocalardan Türkçe eğitimi almıştır. Konya'da bir süre Ermeni cemaatine ait okullarda kurslar almış daha sonra da Darülfünun'a devam ederek 1911 yılında Darülfünun Hukuk şubesinden mezun olmuştur. İngilizce, Ermenice, Fransızca bilmektedir. 21 Kasım 1911 tarihinde 800 kuruş maaşla 5. Kolordu müstantık-ı askeri muavinliğine atanmıştır. 1912 yılında buradan istifa ederek 1000 kuruş maaşla Bitlis Vilayeti merkez Bidayet Mahkemesi azalığına tayin edilmiştir (BOA, DH SAİD d., 195: 385).

2.18. Kozmidi Efendi

Pandelaki Efendi'nin oğludur. 1870'te Niğde'de doğmuştur. Hususî okulda okumuştur. Dâva vekilliği yapmıştır. 1896 yılında kendisine Tokad Sancağı mutasarrıf muavinliği teklif edilmiş ise de kendisi avukatlık görevini yürüttüğünden bu görevi kabul etmek istememiştir (BOA, BEO, 861/64529, 23 Cemaziyelevvel 1314, 3 Kasım 1896). 1 Aralık 1908'de 340 oy alarak İstanbul Mebusu seçilmiştir (Güneş, 1997: 405). 1908 ile 1912 yılları arasında Osmanlı Mebusan Meclisi'nde görev yapmıştır. Mecliste Kanunların halka duyurulması ile ilgili tartışmalarda özellikle Rumeli'de halkın Türkçe bilmediğinden kanunların sadece

² Demos Tenny'nin babası Lazarakı de önemli görevlerde bulunmuştur. Örneğin kendisi 1894-1895 yılında Niğde Sancağı Muhacirin Komisyonu azasıdır. Bkz. Ösen, 2008, s. 99.

....

Türkçe değil yerel halkın dili ile de neşredilmesi görüşünü savunmuştur (Özçelik, 2015:216-225; Bayır, 2013: 56). Aynı zamanda 1908 yılında sabah ve akşam yayınlanmak üzere Türkçe Musavat ve Rumca Ampotis isimli iki gazete çıkarmak için izin almak üzere başvuruda bulunmuştur. Pandelaki Efendi'nin yapılan incelemeler neticesinde gazeteleri çıkarma konusunda bir sakınca görülmemiştir (Arslan, 2003: 78-102). 1909 yılında Sada-yı Millet adıyla bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Bir ara kesintiye uğrasa da 10 Haziran 1910 tarihine kadar çıkarılan gazetenin yayın hayatı başyazar Ahmet Samim Bey'in öldürülmesiyle sona ermiştir (Kerimoğlu, 2015: 151-152) Osmanlı arşivinde bulunan belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla Kozmidi Efendi mebusluğu sona erdikten sonra Makedonya Vali-i Umumiliği Hukuk Müşavirliği görevini yürütmüştür (BOA, DH EUM 3. Şb, 3/10, 18 Muharrem 1333, 6 Aralık 1914). Bu esnada resmi izin almaksızın Atina'ya gitmiş ve Atina hükümeti ile bazı temaslarda bulunmuştur. Bunun üzerine 1914 yılında Osmanlı Hükümeti kendisini vatana ihanet ile suçlayarak Osmanlı vatandaşlığından atmıştır (BOA, MV, 233/34, 1 Rebiülevvel 1332, 28 Ocak 1914; BOA, BEO, 4254/319028, 4 Rebiülevvel 1332, 31 Ocak 1914). Kanun-ı Esasi'ye göre de bu şekilde izin almaksızın tabiiyet değiştirenlerin mallarına el konulduğundan kendisinin İstanbul Fener'de bulunan evine el konularak başkasına satılmıştır (BOA, BEO, 4654/349008, 9 Muharrem 1339, 23 Eylül 1920). Ancak 1920 yılında kendisinin haksız yere vatandaşlıktan atıldığı iddia edilmiş ve vatandaşlığa geri döndürülmüştür (BOA, DH SN THR, 87/20, 9 Muharrem 1339, 23 Eylül 1920). Bu durumun İstanbul'un İngilizlerce işgal altında bulunduğu bir döneme gelmesi elbette tesadüf değildir ve kendisinin vatandaşlığa geri döndürülmesi İngilizlerin baskısı sonucu gerçekleşmiştir. Bu durumu belgelerde de takip etmek mümkündür. Zira İngiliz hükümeti Kozmidi'nin haksız yere Osmanlı vatandaşlığından atıldığından el konulan mallarının geri iadesini talep etmiştir. Kendisi yeniden Osmanlı vatandaşlığına alınmış, ancak malları o dönemde başkasına satıldığından ne gibi bir muamele yapılacağı konusunda birçok yazışmalar yapılmıştır (BOA, DH MHŞ, 7/3, 16 Zilhicce, 1338, 31 Ağustos 1920).

2.19. Yorgaki Efendi

Yorgaki Efendi, 1856'da Niğde'de dünyaya gelmiştir. Kurtoğlu'nun oğludur. Rum mektebini bitirmiştir. Niğde Bidayet Mahkemesi azalığı yapmıştır. 1889 yılında Niğde liva idare meclisi üyesi olan Yorgaki'nin hizmetlerinden dolayı taltifi gündeme gelmiştir (BOA, DH MKT, 1666/46, 17 Safer 1307, 13 Ekim 1889). İlginç olan ise aynı dönemde

hakkında kötü hallerinin arttığını bildiren şikâyetlerin de olmasıdır (BOA, DH MKT, 1853/107, 22 Zilhicce 1308, 29 Temmuz 1891). 1892 yılında kendisinin taltif edilmesi konusu Konya Vilayeti'ne iletilmiş (BOA, DH MKT, 1872/61, 24 Safer 1309, 29 Eylül 1891), ve hükümetçe verilen görevleri başarıyla yerine getirdiğinden rabia rütbesiyle taltif edilmesine karar verilmiştir (BOA, DH MKT, 1977/7, 29 Zilhicce 1309, 20 Temmuz 1892). 1895 yılında Niğde Muhacirin Komisyonu azalığı yapmış, özellikle Kafkas muhacirlerinin Niğde'de yerleşmeleri konusunda başarılı çalışmalar yürütmüştür. Yaptığı hizmetlerden dolayı da Yorgaki Efendi'nin rütbesinin yükseltilmesi kararı alınmıştır (BOA, DH MKT, 335/3, 23 Receb 1312, 20 Ocak 1895). 25 Kasım 1908'de 38 oy alarak Niğde'den mebus seçilmiştir İhsan Güneş, 1997: 441). Niğde'de seçimlere hile karıştırıldığı iddiasına binaen 2 defa seçim yapılmış ve birinci seçimler dikkate alınarak Yorgaki Efendi Niğde mebusu olarak meclise dâhil olmuştur. Bu konudaki Ananyas Efendi'nin itirazları dikkate alınmamıştır (BOA, DH İD, 124-1/2, 26 Zilkade 1326, 20 Aralık 1908). Meclisteki görevine 25 Kasım 1908 tarihinde başlamış, 18 Ocak 1912 tarihinde ise görevi sona ermiştir. Bu dönem içerisinde Kavanin-i Maliye Encümeninde üye olarak görev yapmıştır. Yorgaki Efendi mecliste çeşitli şubelerde görev almıştır (Doğan, 2012: 138-149).

SONUÇ

İlk defa II. Abdülhamid döneminde tutulmaya başlanan memurların sicil kayıtları, Osmanlı Devleti'nin hem kurum işleyişi hem de kişilerin özgeçmişleri hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla çok değerlidir. Bu çalışmada incelediğimiz Niğdeli gayr-i müslim memurların özgeçmişlerine dair bilgilerin büyük bir kısmı sicil kayıtlarından elde edilmiştir. Sicil kayıtlarının vermediği diğer bilgiler ise Osmanlı arşivinden alınan belgeler ve inceleme eserlerden elde edilen veriler ile desteklenmeye çalışılmıştır. Böylece Niğde özelinde Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslim politikası, gayr-i Müslimlerin okudukları okullar, yaptıkları meslekler, yaşadıkları problemler gibi birçok veriye ulaşılmıştır.

Niğdeli gayr-i müslim memurların milliyetlerine bakıldığında sadece birinin Ermeni diğerlerinin ise Rum olduğu görülmektedir. Bu durum Niğde'deki Rum nüfusun yoğunluğu ile ya da Rumların eğitime verdikleri önem ve çıkan Ermeni isyanları sonucu Ermenilerin memuriyette gözden düşmeleri ile de açıklanabilir. Aldıkları eğitime bakıldığında birçoğunun yüksekokul düzeyinde eğitim aldığını görmekteyiz. Memur olmak için de Türkçe bilmek zorunlu olduğundan önce kendi okullarında Rumca eğitim aldıktan sonra özel hocalardan ya

....
da Türkçe eğitim veren kurumlardan Türkçe eğitim aldıkları, bunun yanı sıra Fransızca, İtalyanca gibi dillere de vakıf oldukları görülmektedir. Bu çok dilde eğitim onlara Osmanlı kurumlarında iş kapısını ardına kadar açma olanağı sağlamıştır. Yine birçoğunun hukuk eğitimi alarak dava vekilliği, mahkeme azalığı gibi görevleri üstlendiğini vurgulamak gerekir. Mesleklerine bakıldığında ağırlıklı olarak hukuk olmak üzere güvenlik/eğitim, yönetim, ya da katiplik gibi çeşitli memurluklarda buldukları görülmektedir. Bunların arasında Corci Efendi, Yordanaki Rumi, ya da Petro Papadapulo gibi Osmanlı Devleti'nin ilerlemesinde gayret ve hizmetleri görülenler hatta Yorgaki Efendi gibi Osmanlı hükümeti tarafından taltif edilenler olduğu gibi Kozmidi Efendi gibi Osmanlı aleyhine çalışmaları şüphesi bulunan kişiler de vardır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi-BOA)

1-Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO)

2-Dâhiliye Nezareti

Mektubi Kalemî Evrakı (DH MKT)

Sicill-i Ahval İdare-i Umumi Defterleri (DH SAİD d.)

Muhasebe Kalemî (DH EUM MH)

Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî (DH SN THR)

Hukuk Müşavirliği (DH MHŞ)

İdare (DH İD)

3-İradeler

Dâhiliye (İ DH)

Adliye ve Mezahib (İ AZN)

4- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

B. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Akdağ, Hasan (2016), Günnur Aydoğdu, Mahmut Avcı, “Sicill-i Ahval Defterleri Işığında Osmanlı Bürokrasisinde İstanbul Doğumlu Rum Ermeni Musevi Memurların Fonksiyonelliği”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 29, s. 18-40.

Arslan, Ali, (2003), “Türkiye’de Rum Basını”, *Yakındönem Türkiye Araştırmaları*, S. 3, s. 49-113.

Atam, Şenay, (2014), “Osmanlı Bürokrasisinde Niğde Doğumlu Memurlar (Sicill-i Ahval Defterlerine Göre)”, *Prof. Mustafa Keskin Armağanı Türk tarih ve Kültürü Araştırmaları*, Ed. Remzi Kılıç, İstanbul, s. 547-605.

Bayir, Derya, (2013), *Minorities and Nationalism in Turkish Law*, Newyork.

Candeğer, Ümmügülsüm, (2017), *Birinci Dünya Savaşı’ndan Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanına Kadar Burdur ve Çevresi (Olaylar, İz Birakanlar, Burdurlular)*, Ankara.

Corci, (1328), *Polis Mekâtibine Mahsûs Resimli Amelî ve Nazarî Fenn-i Fotoğrafya*, İstanbul.

Doğan, Hamdi, (2012), *II. Meşrutiyet Dönemi Meclislerinde Niğde Mebusları*, Konya.

_____, (2008), “Hicri 1246 Tarihli Cizye Defteri’ne Göre Niğde Kazası’ndaki Gayrimüslim Unsurlar”, *Niğde, Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine*, ed. Musa Şaşmaz, İstanbul, s. 15-26.

Efe, Aydın, (2013), “Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Payaslı Memurlar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 23, s. 181-194.

Gazel, Ahmet Ali, (2007), “Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Dönemi’nde Görev Yapan Anamurlu Memurlar”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 32, Erzurum, ss. 203-213.

Güneş, İhsan, (1997), *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet, C.2*, TBMM Yay., Ankara.

Kerimoğlu, Hasan Taner, (2015), II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Muhalifi Bir Gazete: Sada-yı Millet, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX, S.1, , s. 149-180.

Kılıç, Musa, (2012), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 51, s. 93-124.

Kucak, Ömer, (2016, Aralık) “Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Sürt Doğumlu Gayr-i Müslim Memurlar (1879-1909)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 47, s. 260-268.

Soydan, Orhun, (2016, Nisan), “Kültürel Miras Olarak ‘Nahitiya’ Niğde”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 54, Mart, s. 54-81.

Ösen, Serdar, (2008), “Arşiv Belgeleri ve Şeriye Sicillerine Göre Niğde 1888-1894”, *Niğde, Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine*, ed. Musa Şaşmaz, İstanbul, s. 83-105.

Özçelik, Ayfer, (2015), Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türkçe" Tartışması (Kavanin ve Nizamatin Suret-i Neşr ve İlanı Kanun Layihası Münasebetiyle), *OTAM*, S. 13, s. 213-226.

Öztürk, (2008), Gülin Erdem, “19. ve 20. Yüzyıllarda Niğde Sancağı'nın İdari Taksimatı”, *Niğde, Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine*, ed. Musa Şaşmaz, İstanbul, s. 69-81.

Topal, Nevzat, (2018) *15. Yüzyılda Niğde*, Ankara.

Yılmaz, İbrahim, (2015, Güz), “Osmanlı Polis Okulları: Eğitim”, *SÜTAD*, S. 38, s. 103-130.

EKLER:

Ek:1 Pandelaki Kozmidi Efendi, İstanbul Mebusu, Niğdeli

Psikolojik Sermayenin Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Üzerindeki Olumlu Etkileri

The Affirmative Effects of Psychological Capital Upon The Counterproductive Behaviors

Ayşe Gökçen KAPUSUZ*
Mehmet BİÇER**

Öz: Bu çalışmada, çalışanların psikolojik sermayeleri ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişki teorik ve ampirik olarak incelemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Konya ve Hatay illerinde özel sektörde faaliyet gösteren çeşitli işletmelerde çalışan beyaz yakalı personellere yönelik ampirik bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Anket uygulaması ile 205 katılımcıdan elde edilen veriler, araştırmanın güvenilirlik, korelasyon ve çoklu regresyon analizlerinde kullanılmıştır. Sonuçlar, psikolojik sermayenin üretkenlik karşıtı iş davranışlarının anlamlı bir açıklayıcısı olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, psikolojik sermaye bileşenlerinin üretkenlik karşıtı iş davranışları bileşenleri üzerinde genel itibarıyla anlamlı ve pozitif veya negatif yönlü etkiler yarattığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik Sermaye, Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları

Abstract: It is aimed to investigate the relationship between the psychological capital of the employees and the counterproductive work behaviors both theoretically and empirically in this study. For this purpose, an empirical research has been conducted for white-collar personnel working in various enterprises operating in the private sector in Konya and Hatay. The data obtained from 205 participants were used in the study's reliability, correlation and multiple regression analysis. The results showed that psychological capital was a meaningful explanation of the counterproductive work behaviors. Additionally, it has been determined that psychological capital components have a significant and positive or negative effect on the components of the counterproductive work behaviors.

Key Words: Psychological Capital, Counterproductive Work Behaviors

* Dr Öğr. Ü. Beyşehir Ali Akkanat Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü,
aysegokcenkapusuz@gmail.com

**Dr. Öğr. Üyesi, Kilis Yedi Aralık Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu,
mehmet_bicer@hotmail.com

1. GİRİŞ

Pozitif psikolojik sermaye olarak da adlandırılan psikolojik sermaye kavramı, insan davranışlarının daha çok güçlü ve olumlu yanlarını ifade etmektedir. 1999 yılında Martin Seligman tarafından literatüre kazandırılmış olan bu kavram, 2004 yılında Luthans ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş ve 2007 yılında ölçek haline getirilmiştir. Psikolojik sermaye kavramı, pozitif örgütsel davranışın bir parçası olarak (Erkuş ve Fındıklı, 2013), geliştirilebilen, yönetilebilen ve yönlendirilebilen bireysel ve örgütsel özellikler için bir tamamlayıcı unsur niteliğindedir (Luthans, 2002a).

Kişisel gelişim için zorlukların üstesinden gelebilme inancı (özyeterlilik), geleceğe ve gelecekteki başarıya yönelik olarak olumlu beklentiler içinde olma (iyimserlik), amaç ve hedefler noktasında kararlı olma (umut) ve engeller yerine başarıya odaklanarak olumsuzluklardan çabuk toparlanabilme (dayanıklılık) şeklinde ifade edilen pozitif bireysel özellikler psikolojik sermaye kavramının temel bileşenlerini oluşturmaktadır (Luthans, Avey, Avolio ve Peterson, 2010). Son yıllarda ülkemiz yazınında da önemi artarak pozitif psikolojiye dayandırılarak yapılan araştırmalara konu olan psikolojik sermaye kavramı ve unsurları, daha çok pozitif yaklaşımlar, anlamlar ve sonuçları vurgulamakla birlikte, olumsuz birey özelliklerini de göz ardı etmeksizin insan kaynaklarını geliştirmeyi ve örgütsel performansı artırmayı amaçlamaktadır.

Bir organizasyona veya üyelerine zarar veren çalışanların davranışlarını ifade eden (Spector ve Fox, 2002) üretkenlik karşıtı iş davranışları; hırsızlık, sabotaj, sözlü taciz, çabaları tevkif etme, yalan söyleme, işbirliği yapmayı reddetme ve fiziksel saldırı gibi eylemleri içerir. Buradan hareketle, bu kavramın organizasyonun meşru çıkarlarına aykırı olarak kabul edilen, örgütsel normların ihlal edildiği ve örgütün veya üyelerinin refahını tehdit eden, çalışanların gönüllü davranışların işaret ettiğini belirtebiliriz. Araştırmalar, bu davranışların sadece organizasyonları yıllık milyarlarca dolar zarara uğratmakla kalmadıklarını (Camara ve Schneider, 1994; Murphy, 1993; Vardi ve Weitz, 2004), çalışanlar için de olumsuz sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, bu eylemler örgüte verdikleri zararların yanı sıra çalışanların iş tatminlerinin azalmasına, streslerinin ve işten ayrılma niyetlerinin artmasına, iş performanslarının düşmesine sebep olmak gibi çalışanlar üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Üretkenlik karşıtı iş davranışları literatürde örgütsel saldırganlık, etik olmayan davranış, suçluluk, sapma, misilleme, intikam, şiddet,

duygusal istismar, mobbing/zorbalık, suiistimal gibi kavramlar üzerinden tanımlanmaktadır. Ancak, sağlanan farklı tanımların özgünlüğüne rağmen tüm kavramsallaştırma çalışmaları, bu tür davranışların hem örgüt hem de üyeleri üzerindeki fiili veya potansiyel zararlı etkilerine ortak bir vurgu yapmaktadır (Giacalone ve Greenberg, 1997; Spector ve Fox, 2005).

Çalışmamızda, üretkenlik karşıtı iş davranışları ile psikolojik sermaye kavramını ilişkilendirme amaçlanmıştır. Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde beyaz yakalı özek sektör çalışanlarının psikolojik sermaye bileşenleri (özyeterlilik, umut, dayanıklılık, iyimserlik, dayanıklılık) ile üretkenlik karşıtı iş davranışları alt bileşenleri (kötüye kullanma, üretimden sapma, sabotaj, hırsızlık, geri çekilme) arasındaki ilişkilerin varlığı ve yönü güvenilirlik, korelasyon ve çoklu regresyon analizleri ile test edilmeye çalışılmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Psikolojik Sermaye

Yönetim yazını incelendiğinde, Hawthorne araştırmaları ile başlayan çalışmalardan bu yana, çalışanların psikolojik duygu durumlarının, çalışma performansı ve verimlilik ile olan ilişkisine değinilmektedir (Demir, 2011). Luthans (2002b), psikoloji ve pozitif psikoloji alanında yaptığı çalışmalarında genellikle bireylerin pozitif duygu durumlarına ağırlık ve öncelik verirken; aynı zamanda birey yaşamında baskın olduğunu düşündüğü stres, bitkinlik, yabancılaşma, şiddet, adaletsizlik... vb. olumsuz konulara da dikkat çekmiştir. “Pozitif psikoloji” kavramı, bireylerin olumsuz özellikleri ve zayıf yönlerine odaklanmak yerine, daha çok onların pozitif ve güçlü yanlarını temel alarak “Pozitif Örgütsel Davranış” yaklaşımına liderlik etmiştir (Luthans ve Youssef, 2004:152). Özyeterlilik, umut, iyimserlik ve dayanıklılık olarak yazında yerini alan psikolojik sermaye bileşenlerinden özyeterlilik kısaca insanların kişisel özellik, performans ve yeteneklerine ilişkin inancı olarak tanımlanırken; umut bileşeni zihinsel ve düşünsel bir bileşen olarak değerlendirilmekte ve geleceğe dair olumlu beklentiler içinde olmayı tanımlamaktadır. Bir diğer psikolojik sermaye bileşeni olan iyimserlik ise olay ve olgulara olumlu bakış açısını ifade etmektedir. Son bileşen olan dayanıklılık adaptasyon ile ilişkilidir ve zorluklar ve olumsuzluklar karşısında çabuk toparlanabilme becerisini vurgulamaktadır (Masten ve Reed, 2002; Luthans, vd. 2010).

Özyeterlilik, 1997 yılında Bandura tarafından geliştirilmiş bir kavram/bileşen olup, Hmieleski ve Carr’a göre (2007) insanların performanslarını sergileme

hususunda sahip oldukları genel inançlarını temsil eder. Bununla birlikte, kişinin sahip olduğu yetenek ve becerilerine ilişkin bireysel inançlarını temsil etme şeklinde de tanımlanmaktadır (Polatçı, 2014). Özyeterlilik sadece bireysel anlamda yeterli ve belirli düzeyde kapasiteye sahip olma ile ilgili olmayıp; kişisel becerilerle de alakalıdır (Özkalp, 2009). Mükemmeliyetten ziyade, kişinin sahip olduğu becerilerine olan inancıyla ilgilidir. Stajkovic ve Luthans (1998) tarafından yapılan araştırmalar neticesinde, özyeterlilik ve performans arasında güçlü ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır ve ayrıca özyeterlilik ve mesleki memnuniyet arasındaki pozitif ilişki de yazında yerini almıştır (Judge, Thoresen, Bono ve Patton, 2001). Özyeterlilik düzeyi yüksek olan bireylerde, güven duygusunun daha da gelişmiş olduğuna vurgu yapılmakta ve bu bireylerin zorlu görevler karşısında kendilerine mücadele etmeyi gerektiren çeşitli amaçlar belirledikleri, etkin ve farklı yollar geliştirebildikleri ve başaracakları hususunda kendilerine inandıkları görülmüştür.

Umut, istenen ve planlanan hedeflere ulaşma noktasında kararlı olma ve geleceğe dair olumlu beklentiler içerisinde hareket etme davranışı olarak ifade edilmektedir. Öte yandan umut, kişisel hedeflere ulaşmada bireye enerji veren ve motive eden alternatif bir yol olarak düşünülebilir (Snyder, Irwing, ve Anderson, 1991). Yapılan farklı araştırmalar göstermiştir ki umut, yaşam memnuniyeti (Valle, Huebner ve Suldo, 2004), mesleki memnuniyet ve performansla (Luthans, vd. 2004) pozitif ilişkilidir. Umut ve iyimserlik çoğu zaman birbirleriyle karıştırılmakta ve hatta birbirinin yerine kullanılan eş anlamlı kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. *İyimserlik*, olaylar karşısında mümkün olabilecek en iyi ve olumlu sonuçları umut etmeye yönelik yani daha iyi bir geleceğe ilişkin psikolojik bir beklentidir (Keleş, 2011). İyimser bireyler, iş ortamında kötümserlere göre daha başarılı sonuçlar sergilerler (Seligman ve Schulman, 1986) ve zorluklar karşısında pes etmeyip, olumlu sonuçlara dair beklenti içinde olmaktan zevk alırlar (Scheier, Carver ve Bridges, 2001; Carver ve Scheier, 2003). Yapılan araştırmalarla, iyimser bireylerin mesleki anlamda daha yüksek düzeyde memnuniyet sergiledikleri görülmüştür (Luthans, Avolio, Avey, ve Norman 2007).

Zorluklar ve engeller karşısında çabuk toparlanabilme becerisi olarak tanımlanan *dayanıklılık*, bireylerin zorlu ve yorucu olaylar karşısında daha iyimser bir bakış açısına sahip olmalarını ifade eder ve dayanıklılığın tepkisel bir özellik olduğu vurgulanır (Masten, vd. 2002; Luthans, vd. 2004). Luthans, Avey, Avolio, Norman ve Combs (2006) tarafından yapılan bir başka çalışmada da dayanıklılığın, belirsiz ve olumsuz olaylar karşısında kullanılan psikolojik bir

başta çıkma mekanizması olduğu dile getirilmiştir. Dayanıklı bireylerin olumsuzluk ve talihsiz olaylar karşısında başarılı olabildikleri ve bu durumlardan kendilerine dersler çıkarıp bir şeyler öğrenebildikleri vurgulanmaktadır (Luthans, vd. 2007).

Dayanıklılık, yukarıda adı geçen diğer üç psikolojik sermaye bileşenini bünyesinde barındırır (Çetin ve Basım, 2011) ve psikolojik sermayenin bu dört temel bileşeninin her biri yönetilebilir, geliştirilebilir ve ölçülebilir bir yapıya sahiptir (Keleş, 2011) ve bir sinerji içerisinde birbiriyle etkileşim halindedir (Bandura, 2008).

Sonuç olarak, birbiriyle etkileşim ve bağlantı içerisinde bireysel yaşamı etkileyen bu dört temel bileşenden umut, psikolojik sermayenin geleceğe yönelik bir bileşeni iken; özyeterlilik hem bugünü hem de geleceği ilgilendirmektedir (Polatçı, 2014). Bandura'nın (2008) da dile getirdiği sinerji ile, psikolojik sermayenin birey yaşamındaki etkisinin aslında bu bahsedilen dört temel bileşenin her birinin etkileri toplamından daha fazla olduğunu belirtebiliriz.

2.2. Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları

Kuruluşlar ve üyeleri üzerinde zararlı bir etkiye sahip olan üretkenlik karşıtı iş davranışları 90'lı yıllar ile birlikte uluslararası iş dünyasının ilgisini çeken önemli bir çalışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Marcus ve Schuler (2004), üretkenlik karşıtı davranışları psikologların, sosyologların, ekonomistlerin ve yönetim bilimcilerin dikkatlerini çeken ve ilgi duydukları çok branşlı bir kavram olduğunu belirtmişlerdir. Buna bağlı olarak, değişik perspektifler ile konuya yaklaşan araştırmacıların üretkenlik karşıtı iş davranışlarını farklı teorik esaslar dahilinde ele aldıkları görülmektedir (Spector ve Fox, 2002). Birtakım araştırmacılar, son 30 yıl içerisinde çalışanların iş ortamı ve endüstriyel ilişkilerdeki yoğun liberal yaklaşımların bu durumun oluşmasında etkili olduğunu savunmuşlardır. Liberalleşmenin etkisiyle "Post-Fordizmin" ya da "Geç Kapitalizmin" belirtisi olarak değerlendirilen bu davranışların çalışma koşullarının esnekliği, iş güvencesizliği, kökten değişimlere bağlı iş yoğunlaşması ve kurum içi olumsuz sosyal ilişkiler ile rekabetçi baskılar neticesinde oluştuğu belirtilmektedir. (Çetin ve Fıkrıkoca, 2010: 43).

Genel olarak üretkenlik karşıtı iş davranışları; hırsızlık, sabotaj, kişilerarası saldırganlık, iş yavaşlatma, zamanı ve/veya materyalleri israf etme, söylentileri yayma gibi organizasyon veya organizasyon üyelerine zarar vermeyi amaçlayan çalışan davranışları olarak ifade edilmektedir. Marcus (2002) işyeri karşıtılığı

terimini kullanarak, bu tür davranışların zararlı yönlerinden bahsetmenin ötesinde, hiçbir faydası olmayan davranışları da içerdiğini vurgulamıştır. Spector ve Fox (2002) üretkenlik karşıtı iş davranışlarını kısaca “örgütü veya örgütün diğer üyelerini incitmeye yönelik davranışlardır” olarak tanımlamışlardır (s.271). Bu davranışlar, antisosyal işyeri davranışı (Giacalone ve Greenberg 1997), saldırganlık (Neuman ve Baron, 1998; Fox ve Spector, 1999), suçluluk (Hogan ve Hogan, 1989), sapkınlık (Hollinger, 1986; Robinson ve Bennett, 1995), misilleme davranışı (Skarlicki ve Folger, 1997), intikam (Bies, Tripp ve Kramer, 1997) ve mobbing/zorbalık (Knorz ve Zapf, 1996) gibi çeşitli farklı terimler altında incelenmiş ve kavramsallaştırılmıştır. Bu kavramların hepsi üretkenlik karşıtı iş davranışlarının genel yapısını işaret eder ve çalışanların “hırsızlık, sabotaj, kişilerarası saldırganlık, iş yavaşlatma, zaman ve/veya materyal israfı ve söylenti yayma gibi örgütlerine veya örgüt üyelerine zarar veren davranışları” anlamına gelir (Penney ve Spector, 2002, s. 126). Bu alanda taslak bir çalışma yürüten Robinson ve Bennet (1995), üretkenlik karşıtı iş davranışlarını bir örgütün ve üyelerinin refahını tehdit eden, norm ihlal edici davranış olarak tanımlar. Anti-sosyal davranış terimini kullanan Giacalone ve Greenberg (1997) ise bu davranışı bir organizasyona, çalışanlara veya hissedarlara zarar vermek niyetinde olan davranış olarak tanımlamaktadır. İşyeri saldırganlığı kavramı çerçevesinde konuyu inceleyen Baron ve Neuman (1996) üretkenlik karşıtı iş davranışlarını örgüte, eski veya mevcut iş arkadaşlarına zarar vermeyi amaçlayan bireysel bir davranış olarak tanımlar. Sackett ve Devore (2005) ise üretkenlik karşıtı iş davranışlarını, organizasyon üyesinin örgütün meşru menfaatine aykırı olan herhangi bir kasıtlı davranışı olarak tanımlamıştır.

Araştırmacılar, üretkenlik karşıtı iş davranışlarını tanımlamak için kullandıkları terminoloji ve teori temelde farklılık gösterse de, bu davranışların organizasyonlara ve organizasyon ile ilişkili insanlara zarar verdiğini kabul etmektedirler. Bir dizi araştırmacı (Berry, Ones ve Sackett, 2007; Fox ve Spector, 1999; Robinson ve Bennett, 1995) çalışanların bireysel ve örgütsel değişkenlere ilişkin algıları, üretkenlik karşıtı iş davranışlarını iki kategoride ayırt etmemize olanak sağladığına dair kanıtlar bulmuşlardır: organizasyonu hedefleyenler ve organizasyondaki diğer kişileri hedefleyenler. Bazı araştırmacılar üretkenlik karşıtı iş davranışların nasıl yapılandırılabilceğine dair farklı modeller önermişlerdir. Robinson ve Bennett’in (1995) örgütsel sapma (organizational deviance-OD) ve kişilerarası sapma (interpersonal deviance-ID) ayrımını ortaya koyan model; Spector vd.’nin (2006) geliştirdikleri kötüye kullanmayı, üretimden sapmayı, hırsızlığı, sabotajı ve geri çekilmeyi içeren beş boyutlu model; Gruys ve Sackett’in (2003) önerdiği daha detaylı ve daha ince

çizgili 11 boyutlu model üretkenlik karşıtı iş davranışları literatüründe en çok öne çıkan ve tercih edilen popüler modellerdir. Çalışmamızda Spector ve arkadaşlarının geliştirdiği 5 boyutlu üretkenlik karşıtı iş davranışları modeli kapsamında geliştirdikleri ölçek kullanılmıştır.

Spector vd. (2006) üretkenlik karşıtı iş davranışlarını kötüye kullanma (abuse), üretimden sapma (production deviance), sabotaj (sabotage), hırsızlık (theft), geri çekilme (withdrawal) bileşenlerini kapsayan 5 boyutlu bir model çerçevesinde incelemişlerdir. *Kötüye kullanma* alt boyutu kişinin çalışma arkadaşlarına yönelik aşağılama, küçümseme, yok sayma, küçük düşürücü yorumlar yapma, korkutma, fiziksel ya da psikolojik tehdit gibi davranışları içermektedir. *Üretimden sapma/kaçma* alt boyutu çalışanların istenilen düzeyde sorumluluklarını yerine getirmemeleri ve/veya bilerek başarısız olmalarına yönelik gösterdikleri davranış biçimlerini referans etmektedir. *Sabotaj* alt boyutu çalışanların diğer çalışanlara, işverenin mallarına bilerek ve kasıtlı bir şekilde zarar vermeye yönelik davranışlarını kapsamaktadır. *Hırsızlık/çalma* alt boyutu kişilerin çalışanlara ve/veya işverene ait mal ve eşyaları çalmaya yönelik eğilim ve davranışlarını göstermektedir. *Geri çekilme* ise alt boyutu çalışanın kendisini strese sokacak veya kendisinde olumsuz herhangi bir duyguya sebep olacak durum veya ortamlardan uzak durmasını açıklamaktadır. Çalışanın işe geç gelmesi, mesai bitiminden önce işyerini terk etmesi, mola sürelerini sık sık suiistimal ederek uzatması geri çekilme alt boyutunun işaret ettiği davranışlardandır (Spector vd., 2006).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

3.1.1. Psikolojik Sermaye Ölçeği

2004 yılında Fred Luthans ve Carolyn M. Youssef tarafından geliştirilen Psikolojik Sermaye Ölçeği (Psychological Capital Questionnaire-PCQ) bu çalışmamızda çalışanların psikolojik sermaye düzeylerini test etmek amacıyla kullanılmıştır. 4 bileşenli olarak tasarlanan ölçek toplamda 24 ifadeden oluşmaktadır. *Özyeterlilik* (self-sufficiency), *umut* (hope), *iyimserlik* (optimism) ve *dayanıklılık* (durability) söz konusu ölçeğin alt boyutlarını oluşturmaktadır. Bu bileşenleri test etmek amacıyla ölçekte her bir alt boyut için 6'şar ifade tasarlanmıştır. Çalışmamıza destek veren katılımcıların psikolojik sermaye ölçeğindeki ifadelere karşı tutumlarını belirtmeleri için 5'li Likert tutum ölçeği kullanılmıştır. Psikolojik Sermaye ölçeği ile ilgili ifadelerin değerlendirme

seçenekleri, “(1)- Kesinlikle Katılmıyorum, (2)- Katılmıyorum, (3)- Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum, (4)- Katılıyorum ve (5)- Kesinlikle Katılıyorum” şeklindedir.

3.1.2. Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Ölçeği

Çalışanların üretkenlik karşıtı iş davranışlarını test etmek amacıyla Spector ve arkadaşlarının (2006) geliştirdiği 32 ifadeden oluşan 5 bileşenli Üretim Karşıtı İş Davranışları Ölçeği (Counterproductive Work Behaviors-Checklist) kullanılmıştır. Ölçeğin alt boyutları; *kötüye kullanma* (abuse) 17 ifadeden, *üretimden sapma* (production deviance) 3 ifadeden, *sabote etme* (sabotage) 3 ifadeden, *çalma* (theft) 5 ifadeden ve *geri çekilme* (withdrawal) de 4 ifadeden oluşmaktadır. Katılımcıların üretkenlik karşıtı iş davranışı ifadelerine yönelik tutumlarını belirtmeleri için araştırmanın veri toplama aracında 5’li Likert tutum ölçeği kullanılmıştır. Üretkenlik karşıtı iş davranışları ölçeği ile ilgili ifadelerin değerlendirme seçenekleri, “(1)- Asla, (2)- Bir/İki Defa, (3)- Ayda Bir/İki Defa, (4)- Haftada Bir/İki Defa ve (5)- Her Gün” şeklindedir.

3.2. Veri Toplama Aracı ve Katılımcılar

Psikolojik sermayenin beyaz yakalı çalışanların üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkilerini analiz etmek için gerekli olan verileri elde etmek üzere bu çalışmamızda, basit rastgele örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda katılımcıların psikolojik sermayelerine (24 ifade), üretkenlik karşıtı iş davranışlarına (32 ifade) ve demografik özelliklerine (5 ifade) yönelik toplamda 61 ifadeden oluşan 5’li Likert ölçekli anket hazırlanmıştır. Konya ve Hatay illerinde kolayda örnekleme yöntemiyle ulaşılabildiğimiz beyaz yakalı özel sektör çalışanları bu araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Bankacılık, demir-çelik, lojistik, otomotiv, eğitim ve turizm sektörlerinde faaliyet gösteren 12 firma ile iletişime geçilerek toplamda 350 araştırma anketi çalışanlara ulaştırılmıştır. Geri dönüşü sağlanan 248 katılımcıya ait anketlerin sadece 205’ine ait veriler araştırmanın analizlerinde kullanılmıştır.

Araştırmanın analizlerine dahil edilen katılımcılara ait bazı bilgiler Tablo 1.’de gösterilmiştir. Bunların %44,4’ü kadın (n=91) ve %55,6’sı ise erkektir (n=114). Araştırmaya, %52,2’lik bir oranda en çok 30-39 yaş aralığındaki (n=107) çalışanların destek verdiği dikkat çekmektedir. Katılımcıların %64,4’ü üniversite (n=132), %13,7’si de yüksek lisans veya doktora (n=28) mezunudur. Araştırma anketi, bir organizasyonda bulunabilecek temel bölümlere uygulanmıştır. Buna bağlı olarak, işletmelerdeki farklı departmanlardan araştırmaya veri

sağlanabilmiştir. Çoğunlukla katılım pazarlama/satış (%22,4; n=46), idari işler (% 16,1; n=33) ve finans (% 13,2;n=27) departmanlarından olmuştur.

Tablo 1. Örnekleme Ait Demografik Özellikler

		%	Sayı
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	44,4	91
	Erkek	55,6	114
<i>Yaş</i>	20-29	10,7	22
	30-39	52,2	107
	40-49	32,7	67
	50-59	4,4	9
<i>Eğitim Durumu</i>	Lise	3,4	7
	Meslek Yüksekokulu	18,5	38
	Üniversite	64,4	132
	Yüksek	13,7	28
	Lisans/Doktora		
<i>Departman</i>	Finans	13,2	27
	İnsan Kaynakları	8,3	17
	Üretim	13,7	28
	Pazarlama/Satış	22,4	46
	Halkla İlişkiler	9,8	20
	Muhasebe	12,2	25
	İdari İşler	16,1	33
	Kalite Kontrol	2,9	6
	Ar-Ge	1,5	3

3.3. Güvenilirlik Analizleri

Bu çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliği, Likert ölçekli soru ifadelerinin güvenilirlik katsayılarının hesaplanmasında en çok tercih edilen Alfa (Cronbach) modelinin değeri dikkate alınarak değerlendirilmiştir. ($\alpha > 0,50$) değeri, ölçek güvenilirliğinin kabul edildiği kriter olarak esas alınmıştır.

Psikolojik sermaye ölçeği alfa değeri 0,8855, üretkenlik karşıtı iş davranışları ölçeği alfa değeri 0,7398 olarak bulunmuştur. Psikolojik sermaye ölçeği ve bileşenleri ile üretkenlik karşıtı iş davranışları ölçeği ve bileşenlerine ait Cronbach Alfa (α) değerleri Tablo 2.'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Değişkenler ve Alt Boyutların Güvenilirlik Katsayıları

Değişkenler	Alt Boyutlar	Soru Sayısı	Cronbach Alpha (α)
<i>Psikolojik Sermaye</i>	Özyeterlilik	6	0.570
	Umut	6	0.581
	İyimserlik	6	0.534
	Dayanıklılık	6	0.854
	<i>Psikolojik Sermaye Ölçeği</i>	24	0.871
<i>Üretkenlik Karşıtı</i>	Sabote Etme	3	0.675
	Kötüye Kullanma	17	0.888
	Üretimden Sapma	3	0.841
<i>İş Davranışları</i>	Çalma	5	0.606
	Geri Çekilme	4	0.929
	<i>Üretkenlik Kar. İş. Dav. Ölçeği</i>	32	0.951

Tablo 2.'den da anlaşılacağı gibi, araştırmanın değişkenlerine ve alt boyutlarına ait Cronbach Alpha güvenilirlik katsayılarının kabul edilebilir güvenilirlik düzeyinin ($\alpha > 0,50$) üzerinde oldukları tespit edilmiştir.

4. BULGULAR

4.1. Korelasyon Analizi

Korelasyon analizinin sonuçlarına göre, psikolojik sermayenin özyeterlilik, umut ve iyimserlik boyutları ile üretkenlik karşıtı iş davranış boyutları arasında genel olarak pozitif yönlü fakat anlamlı olmayan ilişkiler gözlenmiştir. Fakat, psikolojik sermaye boyutlarından umut ve üretkenlik karşıtı iş davranışlarının kötüye kullanma boyutu arasında %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü ($r = ,167$) ilişkiler tespit edilmiştir. Öte yandan, yine %5 anlamlılık düzeyinde psikolojik sermayenin dayanıklılık boyutu ile üretkenlik karşıtı iş davranış boyutlarından kötüye kullanma boyutu arasında negatif yönlü ($r = -,162$) ilişki ortaya çıkmıştır. Psikolojik sermaye boyutlarından iyimserlik boyutu ile üretkenlik karşıtı iş davranışlarının sabote etme boyutu arasında ise yine %5 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak pozitif yönlü ($r = ,156$) ve anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır.

Psikolojik sermayenin umut ve iyimserlik boyutları, bu kez %1 anlamlılık düzeyinde üretkenlik karşıtı iş davranışları boyutlarından geri çekilme boyutu ile istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü ($r = ,237$ ve $r = ,185$) ilişkiler sergilemiştir. Yine %1 anlamlılık seviyesinde, psikolojik sermaye boyutlarından dayanıklılık ve üretkenlik karşıtı iş davranışları boyutlarından çalma boyutu arasında anlamlı ve negatif yönlü ($r = -,295$) ilişki olduğu gözlenmiştir. Korelasyon analizine ait sonuçlar Tablo 3 ile gösterilmektedir.

Tablo 3. Ortalamalar, Standart Sapmalar ve Korelasyon Analizi Bulguları

	<i>Ort.</i>	<i>St. Sap</i>	<i>Öz yet</i>	<i>Um</i>	<i>İyi m</i>	<i>Day</i>	<i>Köt Kul</i>	<i>Ür Sap</i>	<i>Sab Et</i>	<i>Çal</i>	<i>Ger i Çek .</i>
<i>Öz yet</i>	3,727	,529	1	,611**	,499**	,517**	,101	,065	,056	-,024	,118
<i>Um</i>	3,906	,497		1	,681**	,651**	,167*	,110	,106	,022	,237**
<i>İyi m</i>	3,513	,509			1	,492**	,115	,093	,156*	,013	,185**
<i>Day</i>	4,051	,677				1	-,162*	-,126	-,137	-,295**	-,205
<i>Köt. Kul</i>	1,233	,331					1	,811**	,774**	,745**	,758**
<i>Ür. Sap</i>	1,362	,587						1	,849**	,735**	,827**
<i>Sab .Et</i>	1,325	,477							1	,674**	,808**
<i>Çal</i>	1,197	,309								1	,666**
<i>Ger i</i>	1,652	,755									1

Çek

p<0.05 için *, p<0.01 için **

4.2. Çoklu Regresyon Analizi

Psikolojik Sermaye boyutlarının (bağımsız değişkenler), üretkenlik karşıtı iş davranışlarına ait boyutlar (bağımlı değişkenler) üzerindeki açıklayıcılığını test etmek amacıyla bu çalışmada çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Kurulan modeldeki varsayım sapmalarının kontrolünde tüm değişkenlere ait Durbin Watson değerleri 2'nin altında bulunmuştur ve bu durum, analizlerde otokorelasyon (ardışık bağımlılık) probleminin olmadığı (Durbin ve Watson, 1971) sonucuna ulaştırmıştır. Varyans etki faktörü değerlerinin (VIF) 5'in altında bulunmuş olması da (özyeterlilik için 1,690; umut için 2,728; iyimserlik için 1,909; dayanıklılık için 1,815) çoklu doğrusallık probleminin olmadığını göstermektedir (O'Brien, 2007). Çoklu Regresyon Analizi'nin sonuçları aşağıda Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Çoklu Regresyon Analizi Bulguları

Model	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	St. Beta	R ²	F	Sig.	D-W
1	Özyeterlilik		,087	,161	9,586	,000	1,281
	Umut	Kötüye Kullanma	,411**				
	İyimserlik		,034				
	Dayanıklılık		-,491**				
2	Özyeterlilik		,058	,084	4,608	,001	1,470
	Umut	Üretimden Sapma	,270*				
	İyimserlik		,058				
	Dayanıklılık		-,361**				

	Özyeterlilik		,034		
3	Umut		,206		
	İyimserlik	Sabote Etme	,186*	,105 5,845 ,000	1,410
	Dayanıklılık		-,380**		
	Özyeterlilik		,040		
4	Umut		,326**		
	İyimserlik	Çalma	,040	,168 10,089 ,000	1,480
	Dayanıklılık		-,548**		
	Özyeterlilik		,008		
5	Umut		,390**		
	İyimserlik	Geri Çekilme	,073	,115 6,475 ,000	1,277
	Dayanıklılık		-,319**		

Tablodaki sonuçlar incelendiğinde, bütün anlamlılık düzeylerinin $p < 0.01$ olması analizlerde kurulan tüm regresyon modellerinin anlamlılığını göstermektedir. Dolayısıyla psikolojik sermaye, üretkenlik karşısı iş davranışlarının anlamlı bir açıklayıcısıdır. Öte yandan tablodaki standardize edilmiş beta katsayıları göstermektedir ki, psikolojik sermaye boyutları, üretkenlik karşısı iş davranışları boyutlarına pozitif ve negatif yönlü, genel olarak anlamlı etkiler yapmaktadır. Psikolojik sermayenin umut boyutu, üretkenlik karşısı iş davranışlardan üretimden sapma davranışını %5 anlamlılık seviyesinde pozitif yönlü olarak etkilerken; özellikle dayanıklılık boyutu, üretkenlik karşısı iş davranışlarını açıklamada %1 anlamlılık düzeyinde negatif yönlü ve anlamlı etki yapmaktadır. Zorluklar karşısında dirençli olan ve çabuk toparlanabilen bireylerin, üretimi engelleyici davranışlar sergileme düzeyleri azalmaktadır.

5. TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu çalışma, psikolojik sermaye ile üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın temelinde, psikolojik sermaye alt boyutlarının, çalışanların üretkenlik karşıtı iş davranış tipleri üzerindeki olumlayıcı etkilerinin ne düzey ve yönde olduklarına dikkat çekilmek istenmiştir. Buna bağılı olarak, bireyin özyeterlilik, umut, dayanıklılık ve iyimserlik gibi olumlu özelliklerinin; kötüye kullanma, üretimden kaçma, hırsızlık, sabote etme, geri çekilme (uzak durma) gibi kasıtlı ve olumsuz davranış eğilimleri üzerindeki etkilerinin tespit edilmesi araştırmanın ana çerçevesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle araştırma modeli kapsamındaki psikolojik sermaye ve üretkenlik karşıtı iş davranışları kavramları ve bunların alt boyutları ile ilgili özet teorik bilgiler aktarılmıştır. Sonrasında, korelasyon ve çoklu regresyon analizleri yapılarak kavramlar ve bileşenleri arasındaki ilişkiler test edilmeye çalışılmıştır.

Çoklu regresyon analiz sonuçlarına göre, tüm anlamlılık düzeylerinin $p < 0.01$ düzeyinde olduğu ve buna bağılı olarak değişkenler arası oluşan modellerin de anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla psikolojik sermayenin, üretkenlik karşıtı iş davranışlarının anlamlı bir açıklayıcısı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, psikolojik sermaye boyutlarının, üretkenlik karşıtı iş davranışları boyutlarına pozitif ve negatif yönlü, genel olarak anlamlı etkiler yaptıkları tespit edilmiştir. Psikolojik sermayenin umut bileşeni, sabote etme hariç diğer tüm üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde olumlu etkilere ($.411, .270, .326, .390, p < 0.05$) sahiptir. Çalışanların olaylara karşı umutlu tutum sergilemelerinin, daha fazla üretken ve sorumlu davranmalarında olumlu etkiler yaptığını belirtebiliriz. Regresyon analiz sonuçları dayanıklılık boyutunun, üretkenlik karşıtı iş davranışlarını açıklamada %1 anlamlılık düzeyinde negatif yönlü ve anlamlı etkiye ($-.491, -.361, -.380, -.548, -.319, p < 0.01$) sahip olduğunu göstermiştir. Bu istatistikler ışığında, zorluklar karşısında dirençli olan ve çabuk toparlanabilen bireylerin, üretimi engelleyici davranışlar sergileme düzeylerinin azalacağı söylenebilir.

Korelasyon analizi bulguları çalışanların, psikolojik sermayenin özyeterlilik, umut ve iyimserlik bileşenlerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarına genellikle olumlu etki yaptıklarını, fakat istatistiki olarak anlamsız ilişkilendiklerini göstermiştir. Bunun yanında, psikolojik sermayenin umut bileşeninin ise, çalışanların üretkenlik karşıtı iş davranışlarından kötüye kullanma ($r = 167,$

$p<0.05$) ve geri çekilme ($r=237$, $p<0.01$) davranışları ile pozitif yönlü ve istatistiki olarak anlamlı ilişkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle, çalışanların umut düzeyleri arttıkça, kötüye kullanma ve arka planda olaylara kayıtsız kalarak geri çekilme davranışlarında olumlu yönde değişim olacağını ve bu tarz davranışlara eğilimlerinin azalacağını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, çalışanların dayanıklılık psikolojik sermaye unsurunun, kötüye kullanma ($r= -.162$, $p<0.05$) ve çalma ($r= -.295$, $p<0.01$) davranış biçimleri ile istatistiki olarak anlamlı fakat negatif yönlü ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Buradan, çalışanların dayanıklılık düzeyleri azaldıkça, ortamı ve şartları kötüye kullanma ve hırsızlık gibi olumsuz davranışlara olan eğilimlerinin artacağını belirtebiliriz. Ayrıca, iyimserlik ile üretkenlik karşıtı iş davranışlarının sabote etme ($r=,156$, $p<0.05$) ve geri çekilme ($r=,185$, $p<0.01$) boyutları arasında istatistiki olarak pozitif yönlü ve anlamlı ilişkiler bulgulanmıştır. Buna bağlı olarak, olaylara karşı her zaman pozitif yaklaşımla rahat tavırlar sergileyen bireyin sonucunu düşünmeden diğer çalışanları sabote edebileceği, sorunlara karşı kayıtsız kalabileceği ve sorumluluktan almaktan kaçınabileceğini ifade edebiliriz.

Sonuç olarak araştırma bulguları, çalışanların psikolojik sermaye unsurlarının onların üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde genel olarak olumsuz etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Daha önceki birçok çalışmada, psikolojik sermaye ve üretkenlik karşıtı iş davranışları kavramsal olarak birçok örgütsel davranış kavramları ile ilişkilendirilerek incelenmiştir. Bu çalışma, diğer araştırmalardan farklı olarak bu iki kavramın arasındaki ilişkiyi test etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda bu araştırmanın sonuçları, hem beyaz yakalı çalışanlar hem de yöneticiler için psikolojik sermaye unsurlarının bireylerin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde olumsuz etkilerini belirlemeye yönelik anlamlı ve faydalı deneysel destekler sunacağını söyleyebiliriz

KAYNAKÇA

- Bandura, A. (2008). An agentic perspective on positive psychology. In S. J. Lopez (Ed.), *Praeger perspectives. Positive psychology: Exploring the best in people, Vol. 1. Discovering human strengths* (pp. 167-196). Westport, CT, US: Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.
- Baron, R. A., & Neuman, J. H. (1996). Workplace violence and workplace aggression: Evidence on their relative frequency and potential causes. *Aggressive Behavior*, 22(3), 161-173.

- Bennett, R. J., & Robinson, S. L. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85(3), 349-360.
- Berry, C. M., Ones, D. S., & Sackett, P. R. (2007). Interpersonal deviance, organizational deviance, and their common correlates: A review and meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 92(2), 410-424.
- Bies, R. J., Tripp, T. M., & Kramer, R. M. (1997). At the breaking point: Cognitive and social dynamics of revenge in organizations. In R. A. Giacalone & J. Greenberg (Eds.), *Antisocial behavior in organizations* (pp. 18-36). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Camara, W. J., & Schneider, D. L. (1994). Integrity tests: Facts and unresolved issues. *American Psychologist*, 49(2), 112-119.
- Carver, C.S., & Scheier, M. (2003). Optimism. In S. J. Lopez, & C. R. Snyder (Eds.). *Positive Psychological Assessment. A Handbook of Models and Measures*. American Psychological Association. Washington D.C.
- Çetin, F., & Basım, N. (2011). Psikolojik dayanıklılığın iş tatmini ve örgütsel bağlılık tutumlarındaki rolü. "*İş, Güç"Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 13(3), 79-94.
- Çetin, F., & Fıkrıkoca, A. (2010). Rol ötesi olumlu davranışları kişisel ve tutumsal faktörlerle öngörülebilir mi? *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 65(4), 41-66.
- Demir, K. (2011). Editörden: Pozitif Örgüt Araştırmaları (Editorial:Positive organization researches). *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Journal of Educational Sciences Research*, 1(2). <http://ebad-jesr.com/>.
- Durbin, J., & Watson, G. S. (1971). Testing for Serial Correlation in Least Squares Regression. *III. Biometrika*, 58(1), 1-19.
- Erkuş, A., & Fındıklı, M. A. (2013). Psikolojik sermayenin iş tatmini, iş performansı ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 42(2), 302-318.

- Fox, S., & Spector, P. E. (1999). A model of work frustration-aggression. *Journal of Organizational Behavior*, 20(6), 915-931.
- Giocalone, R. A., & Greenberg, J. (1997). *Antisocial behavior in organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hmieleski, K. M., & Carr, J. C. (2007). The Relationship Between Entrepreneur Psychological Capital and Well-Being. *Babson College Entrepreneurship Research Conference (BCERC), Frontiers of Entrepreneurship Research*. Retrieved December 20, 2015, from: <http://ssrn.com/abstract=1064021>.
- Hogan, J., & Hogan, R. (1989). How to measure employee reliability. *Journal of Applied Psychology*, 74(2), 273-279.
- Hollinger, R. C. (1986). Acts against the workplace: Social bonding and employee deviance. *Deviant Behavior*, 7(1), 53-75.
- Judge, T. A., Thoresen, C. J., Bono, J. E., & Patton, G. K. (2001). The Job Satisfaction-Job Performance Relationship: A qualitative and quantitative review. *Psychological Bulletin*, 127 (3), 376-407.
- Keleş, N. H. (2011). Pozitif Psikolojik Sermaye: Tanımı, bileşenleri ve örgüt yönetimine etkileri. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 343-350.
- Knorz, C., & Zapf, D. (1996). Mobbing-Eine extreme Form sozialer Stressoren am Arbeitsplatz, [Mobbing-An extreme form of social stressors in the workplace]. *Zeitschrift fuer Arbeits- und Organisationspsychologie*, 40, 12-21.
- Luthans, F. (2002a). Positive Organizational Behavior: Developing and managing psychological strengths. *Academy of Management Executive*, 16(1), 57-72.
- Luthans, F. (2002b). The need for and meaning of positive organizational behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 23(6), 695-706.
- Luthans, F., & Youssef, C. M. (2004). Human, Social, And Now Positive Psychological Capital Management: Investing in people for competitive advantage. *Organizational Dynamics*, 33(2), 143-160.

- Luthans, F., Avey, J. B., Avolio, B. J., Norman, S. M., & Combs, G. M. (2006). Psychological Capital Development: Toward a micro-intervention. *Journal of Organizational Behaviour*, 27(3), 387-393.
- Luthans, F., Avolio, B. J., Avey, J. B., & Norman, S. M. (2007). Psychological Capital: Measurement and relationship with performance and satisfaction. *Personnel Psychology*, 60(3), 541-572.
- Luthans, F., Avey, J. B., Avolio, B. J., & Peterson, S. J. (2010). The development and resulting performance impact of positive psychological capital. *Human Resource Development Quarterly*, 21(1), 41-67.
- Marcus, B. (2002). Measuring counterproductivity: Development and initial validation of a German self-report questionnaire. *International Journal Of Selection and Assessment*, 10(1-2), 18-35.
- Marcus, B., & Schuler, H. (2004). Antecedents of counterproductive behavior at work: a general perspective. *Journal of Applied Psychology*, 89(4), 647-660.
- Masten, A., Reed, M. J. (2002). Resilience in Development. (R. Snyder & S. Lopez, Eds.). *Handbook of Positive Psychology*. Oxford University Press, Oxford. 72-82.
- Murphy, K. R. (1993). *Honesty in the workplace*. Pacific Grove, CA:Brooks/Cole.
- Neuman, J. H., & Baron, R. A. (1998). Workplace violence and workplace aggression: Evidence concerning specific forms, potential causes, and preferred targets. *Journal of Managements*, 24(3), 391-419.
- O'Brien, R. M. (2007). A Caution Regarding Rules of Thumb for Variance Inflation Factors. *Quality & Quantity*, 41(5), 673-690.
- Özkalp, E. (2009). Örgütsel Davranışta Yeni Bir Boyut: Pozitif (olumlu) örgütsel davranış yaklaşımı ve konuları. 17. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*, 491-498.

- Page, L. F., & Donohue, R. (2004). Positive Psychological Capital: A preliminary exploration of the construct. *Monash University Business and Economics, Department of Management Working Paper Series*, 51(4).
- Penney, L. M., & Spector, P. E. (2002). Narcissism and counterproductive work behavior: Do bigger egos mean bigger problems? *International Journal of Selection and Assessment*, 10(1-2), 126-134.
- Polatçı, S. (2014). Psikolojik Sermayenin Görev ve Bağlamsal Performans Üzerindeki Etkileri: Polis teşkilatında bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 14(1), 115-124.
- Robinson, S. L., & Bennett, R. J. (1995). A typology of deviant workplace behaviors: A multidimensional scaling study. *Academy of Management Journal*, 38(2), 555-572.
- Sackett, P. R., & De Vore, C. J. (2005). Counterproductive behaviors at work. In N. Anderson, D. S. Ones, H. K. Sinangil, C. Viswesvaran (eds.), *Handbook of Industrial, Work and Organizational Psychology* (pp. 145-164). London: Sage Publications.
- Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (2001). Optimism, Pessimism, and Psychological Wellbeing. In E. C. Chang (Ed.). *Optimism & Pessimism: Implications for Theory, Research, and Practice*, American Psychological Association. Washington D. C. 198-216.
- Seligman, M., & Schulman, P. (1986). Explanatory Style as a Predictor of Productivity and Quitting Among Life Insurance Sales Agents. *Journal of Personality and Social Psychology*. 50(4), 832-838.
- Skarlicki, D. P., & Folger, R. (1997). Retaliation in the workplace: The roles of distributive, procedural, and interactional justice. *Journal of Applied Psychology*, 82(3), 434-443.
- Snyder, C. R., Irwing, L., & Anderson J. R. (1991). Hope and Health: Measuring the will and the ways. In C. R. Snyder & D. R. Forsyth (Eds.). *Handbook of Social and Clinical Psychology*. New York: Pergamon. 355-361.

- Spector, P. E., & Fox, S. (2005). A model of counterproductive work behavior. In S. Fox & P.E. Spector (Eds.), *Counterproductive workplace behavior: Investigations of actors and targets* (pp. 151–174). Washington, DC: APA.
- Spector, P. E., & Fox, S. (2002). An emotion-centered model of voluntary work behavior: Some parallels between counterproductive work behavior (CWB) and organizational citizenship behavior. *Human Resources Management Review*, 12(2), 269-292.
- Stajkovic, A., & Luthans, F. (1998). Self-efficacy and Work-related Performance: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 124(2), 240-261.
- Valle, M. F., Huebner, E. S., & Suldo, S. M. (2004). Further evaluation of the children's hope scale. *Journal of Psychoeducational Assessment*. 22(4), 320-337.
- Vardi, Y., & Weitz, E. (2004). *Misbehavior in organizations: Theory, research, and management*. Mahwah, NJ: Erlbaum.

Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası

The Politics Of The Soviet Russian Regime For The People Of Turkestan

Aysel ERDOĞAN*

Öz: XIX. ve XX. Yüzyıl Türkistan halklarının bağımsızlıklarını kaybetme tehlikesi içinde kalıp özgürlük ve milli kimliklerini koruma mücadelesi verdikleri bir dönem olmuştur. Rus işgalinin planlandığı ve uygulamaya koyulduğu süreçte kendi içlerinde birlik oluşturamayan Türkistan halkları, işgalin ardından Çarlık rejiminin himayesinde baskıcı bir politikanın altında ezilmeye mahkûm bırakılmışlardır. Türkistan topraklarını işgal ile yetinmeyen Rus toplulukları aynı zamanda buradaki halkları asimile etmek adına dil, din ve kültür noktasında baskıcı bir siyaset uygulamaya koymuşlardır. Halkın durumdan rahatsızlığının bilincinde olan Sovyet yönetimi Çarlık rejiminin baskıcı politikasını kendi lehine kullanarak idarede kontrolü sağlamıştır. Bu süreçte halka verilen sözler iktidarı ele geçirdikten sonra unutulmuş ve Çarlık döneminden daha ağır bir süreç yaşatılmıştır. Özellikle Türkistan toplumunun manevi gücünü aldığı İslam dinini ortadan kaldırmak noktasında halk üzerinde büyük bir baskı oluşturulmuştur. Çalışmamızda Sovyet Rusya yönetiminin Türkistan halkının dini duygularını yok etmek adına uygulamış olduğu asimilasyon politikası ve halkın bu duruma karşı olan tavrı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, İslam, Çarlık Rusya, Sovyet Rusya.

Abstract: XIX. and XX. Century Turkestan people have been in a danger of losing their independence and struggling to protect their freedom and national identity. The Turkestan peoples, unable to form a unity within themselves during the planning and implementation of the Russian occupation, were condemned to oppression under a repressive policy under the tsarist regime following the invasion. At the same time, the Russian communities, which are not content with invading the lands of Turkistan, have put a repressive policy on language, religion and culture in order to assimilate the peoples there. The Soviet government, aware of the state's inconvenience, has provided control over the administration of this repressive policy of the Tsarist regime in its favor. In this process, the promises given to the public were forgotten after the power was taken and a heavier process than the tsarist period was experienced. There has been great pressure on the people to remove the Islamic religion, especially the Turkestan society's spiritual power. In our work, the assimilation policy that the Soviet administration imposed in order to destroy the religious feelings of the people of Turkestan and the attitude of the people to this situation were discussed.

Key Words: Turkestan, Islam, Tsarist Russia, Soviet Russia.

Geliş Tarihi: 22.09.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğr. Ü. Korkut Ata Üniv. Tarih Bölümü, aysel88aysel@hotmail.com

1.GİRİŞ

Tarih boyunca kültürel zenginliği ve coğrafyası ile dikkat çeken Türkistan coğrafyası, Türklerin yerleşik hayata geçmesinin ardından kısa sürede Türk boyları tarafından birer kültür ve medeniyet merkezi haline getirilmiştir. Bu özellikleri, bölgenin zenginliğini fark eden ve bu dönemde Türkistan halklarına göre medeniyet bakımından oldukça geri durumda bulunan Rusların dikkatini çekmiştir.

Rusların Müslümanlar ile olan ilk münasebeti X. Yüzyılda İdil Bulgarlarının İslamiyet'i kabul etmesi ile başlamıştır. 1552 yılında Kazan'ı ele geçiren Rus devleti tarihinde ilk kez Müslüman tebaaya sahip olmuştur. Sonrasında Astarhan (1556), Sibir (1598), Kāsım (1681), Kırım (1783) hanlıklarının ortadan kaldırılması, 1810'lu yıllarda Kafkasya'nın ve 1847-1881 yılları arasında Türkistan'ın işgali Rusya'daki Müslümanların sayısını arttırmıştır (Türkoğlu, 2008:265). Rus işgallerinin gerçekleştiği dönemde Türkistan'daki demografik yapıya bakıldığında halkın büyük çoğunluğunun Türk kökenli olduğu küçük bir kısmının Taciklerden geri kalanının ise Arap, Yahudi, Karakalpak, Hintli, Afgan, Fars, Çingene gibi azınlıklardan meydana geldiği görülmektedir (Erdoğan, 2013: 31-44). Müslümanların büyük çoğunluğu ise Sünni ve Hanefi mezhebinden oluşmaktaydı. Göçebe ve yerleşik yaşam olmak üzere iki farklı yaşantının bulunduğu Türkistan'da göçebelerde örfi hukuk yerleşiklerde ise dini hukuk üstün gelmekteydi. Her iki kesimin de dünyadaki gelişmelerden uzak kalması XIX. Yüzyıla kadar bölgenin sömürgeci güçlerin elinde kalmasında etkili olmuştur. Bu durum Çarlık Rusya'nın hâkimiyetinden sonra değişmeye başlamıştır (Somuncuoğlu, 2014: 227; Doğan, 2017: 122).

Rusya, Kazan'ın işgalinden itibaren Müslümanlara yönelik uyguladığı politikasının esasına Türk kültürünü yok ederek bölgede Rus üstünlüğünü sağlama düşüncesini yerleştirmiştir. XIX. Yüzyıl Rusların bu emellerini gerçekleştirmeleri için önemli fırsatların olduğu bir dönem olmuştur. Bölgeye göndermiş olduğu temsilciler aracılığı ile bölge hakkında detaylı incelemelerde bulunan Rusya, stratejik açıdan oldukça önemli bir noktada yer alan bu bölgeyi kontrolüne almak istemiştir. Bu aşamada Türkistan halklarının tepkisine yol açmamak adına halkın kültür ve değerlerine dokunulmayacağı konusunda garantiler vererek planlarını uygulamaya koyan Rusya, hanlıklar arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak, bazı bölgelerde askeri güce dahi gerek duymaksızın işgallerde bulunmuştur. Rus işgali 1860- 1884 yılları arasındaki seferlerle tamamlanmıştır. Buldukları her fırsatta Türkistan'daki köklü medeniyeti görmezden gelmeye ve yok saymaya çalışan Ruslar işgal süresince bahane olarak

....
yarı vahşi halklara medeniyeti götürme propagandası uygulamışlar ve batılı devletlerin tepkisinden bu şekilde kaçınmaya çalışmışlardır.

XIX. Yüzyıl, sömürgeciliğin hızla yayılması sonucunda Doğu halkları ve devletlerinin emperyalist güçlere karşı mücadele yolu aradıkları bir dönem olmuştur. Bu mücadele, bu devletlerin askeri, ekonomik ve eğitim bakımından sahip oldukları güç ve tekniği öğrenmeyi zorunlu kılmıştır. Ancak bu dönemde Türkistan'da Müslüman ve Türk toplumunun eğitim ve kültür merkezleri olan kurumların asıl işlevlerinden uzaklaşması, Türk ve İslam kültür ve medeniyetine karşı gelişen dış tehditler gibi sebepler Türkistan'ın bu gelişmeyi göstermesini zorlaştırmıştır (Yalçınkaya, 2006: 249-250). Bu durum Rusya'nın Türkistan halkları üzerinde daha kolay kontrolü sağlayabileceğini düşündüren etkenlerden biri olmuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere Ruslar işgal süresince de bu durumu bahane olarak ileri sürmüşlerdir.

İngiltere ve Rusya arasında bölgenin hâkimiyeti konusunda yoğun bir rekabetin yaşandığı ve siyasi tarihe “Büyük Oyun” olarak geçen bu süreçte Rusya'nın Türkistan bölgesini doğrudan sınırlarına katma imkânını bulması, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere sömürgeci devletlere karşı üstün gelebilme ve bölgede hiçbir geçmiş ve dayanağı olmayan devletler inşa edebilme imkânı sağlamıştır. Bir taraftan kalabalık halk kitlelerini kendi topraklarından alıp ülke sınırları içinde başka bir bölgeye sürgün eden Rusya diğer taraftan bir bölgede üretimi yapılan herhangi bir ürünün işlenmesi için gereken fabrikaları başka bir bölgede kurarak birbirine ve daha önemlisi Moskova'ya bağımlı kılabilmiştir (Kafkasyalı, 2012: 38). Rusya'nın Asya'daki genişleme politikası bu dönemde Avrupa'daki diplomatik ve askeri başarısızlıkların bir telafisi olarak görülmüştür. Bu durum Rusya Bakanı Sergei Witte tarafından “ Rusya'nın hem coğrafi hem de tarihsel açıdan Müslüman Doğu devletlerine karşı beklenen avdan Arslan payını alma hakkına sahip olduğu” şeklinde ifade edilmiştir (Heinzig, 1983: 423).

XIX. yüzyılın sonlarında çok uluslu bir devlet haline gelen Rus İmparatorluğu, nüfusu uyuğundan daha çok dini grubuna göre sınıflandırılmıştır. Rus Ortodoks-Hristiyan inancına mensup olanlar Rus olarak kabul edilirken diğer dinlere mensup olanlar yabancı olarak görülmüştür (Yalçın: 342). Çarlık döneminde halkın %55.7'sinin Rus olmayan milletlerden meydana geldiği görülmektedir (Heinzig, 1983: 422). Türkistan'daki eğitim ve din üzerinde duran Ruslar bu iki alanda kontrolü sağlamak adına çeşitli politikalar uygulamışlardır. Bu kapsamda gelenek ve din dışı bir hayat teşvik edilmiş, Çarlık döneminde toprakları

işgale uğrayan Müslüman halkların gelenek ve inançlarını yaşamaları engellenmiş, Türk aydınları ve gelişmeye karşı yozlaşmış din adamları kullanılmaya çalışılmıştır (Yılmaz, 2014: 341- 342). Çarlık döneminde Türkistan halklarının gelenek ve inançlarını yaşamaları engellenmiş ve yaşamak için bir dine ihtiyaçları olmadığı düşüncesi yerleştirilmeye çalışılmıştır (Musahan, 2015: 228. Bu konuda yapılan araştırma ve çalışmalar, XIX. Yüzyılın başlarında (1917 öncesinde) Rus yetkililerin Vassal Buhara Emirliği ve Hive Hanlığında yayılmakta olan İslami Sosyalizm düşüncesinden rahatsız olmadıklarını göstermiştir. Ancak bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunda yükselen Panislamizm düşüncesi bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır. Rusya bu dönemde uyguladığı politika ile Avrupa kültürünün Türkistan halklarının yaşamında öncelikli bir konum elde etmesi için çalışmıştır (Shigabdinov, 2007: 189-190).

2. ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ

Çarlık döneminde Müslümanlar üzerindeki hâkimiyeti kalıcı hale getirmek için çeşitli politikalar uygulanmıştır. Başlangıçta İslamiyet, Rusya'nın bölgedeki kontrolü sağlamasına engel olarak görülmemiş ve Müslümanlara karşı herhangi bir kısıtlama içerisine girilmemiştir. Rusya'nın yeni işgal ettiği ve nüfuzunun tam olarak yerleşmediği, ayrıca İslam dininin etkilerinin güçlü olduğu bu bölgede Rus hâkimiyetinin sağlanması için gerekli ortam oluşturuluncaya kadar beklemek isteyen Rus yetkililer bu süreçte Müslümanlara karşı belirli alanlarda görmezlikten gelme politikası uygulanması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu politika doğrultusunda İslami kurum ve kuralların varlığına bir engel oluşturulmamış, cami, mektep ve medreselerin açık kalmasına izin verilmiştir (Somuncuoğlu: 229- 231).

İslam'ın Müslüman halk üzerindeki etkisinden yararlanarak rejim güçlendirilmeye çalışılmış, bu doğrultuda Müslümanlarca şeriatın uygulanmasının yanısıra cami inşasına ve medreselerde dini eğitim verilmesine de izin verilmiştir. İslami kurumlar aracılığı ile Kazakların daha sadık bir tebaa haline getirilebileceği düşünülerek Kazakların bir kısmı 1788 yılında kurulan Orenburg dini idaresine bağlanmış, bölgeye gönderilen Kazan Tatar din adamları ve tüccarlar vasıtasıyla Rus hâkimiyeti güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu durum istenilen etkiyi yaratmamış, XIX. ve XX. yüzyıllarda Türkistan'da görev yapan Rus yetkililerinin bazıları göndermiş oldukları raporlarda bölgedeki Kazan Tatarları ve Kazakların kaynaşmasının Rusya'nın menfaatine olmadığını bildirmişlerdir. İslam'ı bölgede güçlendirmeye çalışan Kazan Tatarlarının bu tutumu Kazaklarla Ruslar arasında İslam engelini oluşmasına yol açarken Kazakların Cedid hareketinin Türkistan'daki temsilcileri haline

gelmeleri onlardan duyulan rahatsızlığı arttırmıştır. Cedit hareketi ile Kazan Tatarları Kazak bozkırlarının yanı sıra Türkistan'ın yerleşik ahalisi üzerinde de etkili olmaya başlamışlardır (Somuncuoğlu: 229-231). Rus göçmenlerin, Tatarların topraklarından, Fergana Vadisi'ne kadar uzanan geniş bir alana yerleştirilmesiyle Müslümanlara Ortodoks Hıristiyanlığın benimsetilmesi için çalışılmıştır. Ancak Hıristiyanlaştırma politikalarına daha çok maruz kalan Tatarların Hıristiyanlığa geçenlerinin az oluşu ve uygulamanın istenilen sonucu vermemesi üzerine Nikolay İvanoviç İlminskiy öncülüğünde Müslüman toplulukların etnik farklılıklarını ön plana çıkarmak suretiyle böl-parçala-yönet siyasetini destekleyen yeni bir eğitim programı planlanmıştır. Çarlık rejimi zamanla din politikasında da değişiklik yapmıştır (Yaman: 478).

Türkistan'da kalıcı kontrolü sağlamak isteyen Çarlık Rusya, işgal etmiş olduğu topraklardaki halklara karşı açık bir şekilde gasp ve yağma politikası gerçekleştirmiş, Müslümanların yaşadığı toprakları sömürgeleştirme ve asimilasyonist politikaları uygulamıştır. İşgal edilen topraklardaki halklar arasında milli düşmanlıkları arttırmak isteyen Rusya bu doğrultuda Rus Kazaklarını ve Rus Kazak köylülerini bu halklara karşı kıskırttırmış, Ortodoksluğun yayılması için çalışmıştır (Doğan, 2011: 120- 121). Bu politikalar karşısında Müslüman entellektüellerin farklı çözüm arayışlarına girdikleri görülmüştür. Bu arayışların bir sonucu olarak Ceditçiler ve Kadimciler şeklinde iki farklı akımın ortaya çıkmıştır. Ceditçiler, İslam'da bir yenilenmenin gerekli olduğunu savunurken Kadimciler, muhafazakar, gelenekçi bir anlayışın gerekli olduğunu savunmuşlardır. Zaman zaman Çarlık karşıtı ayaklanmalar olmakla birlikte güçlü Rus siyasi-askeri gücü karşısında Orta Asya'daki Müslümanlar pek varlık gösterememiş, gerek iç savaş gerekse Sovyet devrimi karşısında bir birlik oluşturamamışlardır (Yaman: 479). Halktan alınan ağır vergiler ve uygulanan baskıcı siyaset ile bu dönemde Türkistan halkı maddi anlamda da büyük sıkıntı yaşamış, çiftçinin ekonomisi oldukça bozulmuştur (Ziyayev, 2007: 358; Mandel, 1942: 391). Diğer yandan Çarlık rejimi tarafından uygulanan görmezden gelme politikası Cedit hareketinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamış, bölgedeki Çarlık idaresinin zayıflamasında ve çöküşünde etkili olmuştur.

Türkistan'daki Müslüman halklar için sömürgecilik döneminin sonuna kadar ulusal sınırlar diye bir kavram bulunmamış olup Çarlık Rusya döneminde sınırların güneye doğru uzaması ile birlikte aynı etnik kökenden gelen toplulukları birbirinden ayıran sınırlar ortaya çıkmıştır. Bu sınırlar Kırgız, Türkmen, Tacik ve Özbek gibi toplulukların İslamiyet'i yaşamalarını engellememiş, aksine dinsel bağlılıkları milliyet

olgusu ile birlikte daha da güçlenmiştir (Braker, 1984: 5). Türkistan'daki Rus idaresi çeşitli değişikliklere yol açmış olmakla birlikte Çarlık yönetimi idaresinde toplumun İslami yapısına etkileri sınırlı olmuştur. Çarlık Rusya, öncelikli olarak bölgenin ekonomik ve politik kontrolünü sağlamak üzerinde yoğunlaşmış bu sebeple İslam'a karşı kayıtsız kalmıştır. Bu sebeple Bolşevik devrimi öncesinde dini anlamda çok fazla değişiklik olmamıştır(Dickens, 1990: 11).

3. SOVYET RUSYA DÖNEMİ

Çarlık idaresinin yıkılmasının ardından Bolşevik ihtilali gerçekleşmiş ve Lenin dönemi başlamıştır. Lenin iç savaştan başarı ile çıkıp rejimini sağlamlaştırana kadar geçen süreçte Müslümanlara karşı temkinli davranmış ve bu siyasetini 1920'li yıllara kadar sürdürmüştür (Mikayılbeyli: 43). Rusya'daki devrimin ikinci aşamasında neredeyse hiç savaştan iktidarı ele geçiren Bolşevikler kayıtsız şartsız barışı savunmuşlar ve ilk olarak iç barışın sağlanması için çalışmışlardır (Sander, 1989: 391). Esasında Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyet döneminde de Müslümanlara karşı izlenen politikalarda dönemin şartları doğrultusunda önemli değişiklikler yapılmıştır. Nüfusun büyük bir kısmının Müslüman oluşu Sovyet Rusya'nın tutumunda belirleyici bir etken olmuştur.

Rusya'nın Asya bölgelerinin sömürgeci niteliğini çok erken bir aşamada fark eden Lenin bu durumu 1899 yılında "Avrupalı Rusya, Kafkasya, Orta Asya ve Sibiryanın Güney ve Güneydoğusu, Rus kapitalizmine koloniler biçiminde hizmet eder" ifadeleri ile belirtmiştir. Toplam Rus arazisinin %76'sını koloniler şeklinde sınıflandıran Lenin, Çarlık politikasının sömürücü niteliğini "tüm dünyanın onlarca yıldır Çarlığın yüz milyonu aşkın yabancı topluluğa boyun eğdirdiğini, Rusya'nın yıllardır Çin, İran, Ermenistan ve Galiçya'ya karşı sıkı bir politika izlediğini biliyor" ifadeleri ile ağır bir şekilde eleştirmiştir. Lenin, Ekim devriminden kısa bir süre öncesinde Rus sömürge mülklerine karşı nasıl bir Bolşevik politikası uygulanacağı konusunda oldukça umut verici vaatlerde bulunmuştur (Heinzig: 426).

1917 Ekim devrimi ile Rus çarlığını deviren ve aynı topraklar üzerinde iktidara gelen Bolşevikler 1991 yılına kadar geçen süreçte bölgede kontrolü sürdürmüşlerdir. Bu dönemde ele geçirilen bölgelerdeki Müslüman halklar üzerinde kalıcı bir kontrol sağlama düşüncesi ile çeşitli politikalar uygulanmıştır (Mikayılbeyli, 2016: 41-42; Yaman: 478). Bolşeviklerin en etkili silahı milletlerin eşitliğini sağlama politikası olmuştur. Nitekim Lenin ve Stalin Kasım 1917 ve Ocak 1918 yıllarında

....
yayınladıkları deklarasyonlarda Rus olmayan milletlere Rusya'nın himayesinde muhtar idareler kurma hakkını tanıdıklarını bildirmişlerdir. Bu deklarasyonlarda Rusya halklarının eşitliği ve egemenliği, Rusya halklarının bağımsız devletleri bölme ve kurma hakkı dâhil olmak üzere, kendi kaderini tayin etme hakkı, Tüm ulusal ve ulusal-dini ayrıcalıkların ve kısıtlamaların kaldırılması, Rusya'nın topraklarında yaşayan ulusal azınlıklar ve etnografik gruplar için kalkınma özgürlüğü gibi düşünceler vurgulanmıştır. Lenin'in Doğu halklarına seslenerek " Ey Rusya Müslümanları, Ey Volga (İdil) ve Kırım Tatarları, Ey Sibirya ve Türkistan Kırgızları- Kazakları, Ey Kafkasya Tatar Türkleri (Azerileri) ve Ey Kafkasya Çeçenzeleri (Çeçen ve Çerkezleri)! Bu saniyeden itibaren sizin dünyalarınız, ulusal ve kültürel kurumlarınız her türlü karışma ve saldırıdan uzaktır. Ulusal yaşamınızı özgürce düzenleyiniz. Size bu hakkı veriyoruz" şeklinde vaadlerde bulunduğu ifade edilmektedir (Devlet, 2011: 80-81). Bolşeviklerin bu tür vaadlerinin Türk- Rus ilişkileri noktasındaki etkisinin Mustafa Kemal'in 23 Haziran 1919 tarihli mektubunda yer alan "Bolşevikliğin şimdiye kadarki gelişmesini, Kazan, Orenburg ve Kırım Müslümanlarındaki tatbikini tetkik ederek, bu doktrinin din ve an'anelere dokunmaması sebebiyle, memlekete zararı olmadığı neticesine vardık" ifadelerinden de anlaşıldığı belirtilmektedir (Jaeschke – Westfalen: 160).

Tek amaçlarının halkı mutlu etmek olduğu ve özgürlüklerin korunacağı yönünde deklarasyon yayınlayan Rusya bu sözlerini tutmamış, yeni rejimin ilk birkaç ayında Türkistan'ın Müslüman nüfusu arasında politik bir hareketin oluşmasına sebep oluştur (Khalid, 1996: 277-280). Çarlık rejimi altında ezilen halkların ihtilal döneminde desteğini sağlamak adına gerçekleştirilen bu deklarasyonların tamamıyla siyasi bir hareket olduğu anlaşılmıştır (Gündüz,2005: 396). Nitekim Bolşevik döneminin başlarında Çarlık döneminde küstürülen halkı yeni rejime kazandırmak amacıyla Müslüman halka karşı daha yumuşak bir politika takip edilmişse de sonrasında rejimin politikası gereği durum değişmiştir. Bu rejimin şekillenmesinde Kafkasya'da herhangi bir ulusun ve dinlerin en karmaşık karışımlarına sahip olan bir bölgeden gelen, baskılanmış bir ulusun üyesi olan Stalin'in etkisi önemlidir. Stalin'in, rejimin sosyal ve iktisadî temellerini atmaya başladığı ikinci dönemde İslami kurum ve kuruluşlara karşı sistematik bir saldırı başlatılmıştır (Hayit: 248; Mandel: 396).

1917 Rus ihtilali, Türk-Tatarların ve Rus İmparatorluğu'nun diğer Rus olmayan halklarının milliyetçi ve ayrılıkçı eğilimlerinin artmasına sebep olmuştur (Hostler, 1958: 261). Türkistan halklarının medenileşmeleri için bir dine ihtiyaçları olmadığı düşüncesini yerleştirmeye çalışan ve

milliyetçiliğe karşı olan Bolşevikler, ilk olarak Sovyet Müslümanlarının yaşadıkları bölgeleri parçalara ayırmışlar ve bu bölgelerdeki milliyetçiliği yok etmeye çalışmışlardır (Yıldız, 2015: 228).

Rusya'nın Türkistan'da uyguladığı sömürge ve iskân siyasetinin yanısıra dil, din, kültür ve milli tarihi yok etmek adına uygulamış olduğu Ruslaştırma siyaseti, Türkistan Türkleri için önemli bir tehdit oluşturmuştur (Hayit, 1987: 174). Türkistan halklarının benimsemiş olduğu Türklük ve Müslümanlık gibi değerler, din karşıtı bilimsel ateizmi destekleyen Sovyet komünist ideolojisinin yaratmayı öngördüğü "Sovyet insanı" modeline engel olarak görülmüştür. Zaman içerisinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden (SSC) oluşan Komünist Sovyet rejiminin kuruluş aşamasında destek veren Müslüman aydınların düşünceleri ve hedefleri ile Stalin gibi parti önderleri arasında oluşan düşünce farklılıkları, daha önce düşüncelerini gizleyen rejimin önderlerinin gerçek niyetlerini ortaya koymasında etkili olmuştur. Bolşeviklerin söyledikleri ile faaliyetleri arasındaki farklılıkları fark eden Sosyalizm yanlısı yazar, aydın, bilim adamları tarafından İdil- Ural, Kırım, Azerbaycan, Bozkır Genel Valiliği ve Türkistan Genel Valiliğinde Bolşeviklerden bağımsız ulusal hareketler başlatılmıştır. Ancak bu siyasi hareketlerin birbirinde kopuk ve habersiz olması ve kendi içlerinde birlik oluşturamayışı başarılı olmasını engellemiştir (Devlet: 191- 192).

Rus hâkimiyeti altındaki Müslümanlar için başlangıçta yeni ümitler vaat eden 1917 Ekim Devrimi, Müslüman Türk liderler ve fikir adamlarının Sovyet yönetimi içinde Müslümanların kimliklerini daha iyi ifade edebileceklerini düşünmesini sağlamıştır. Ancak Komünist yönetimin Çarlık ordularını tamamen etkisiz hale getirmesinden sonra Müslümanlara ihtiyacı kalmamış ve tutumu değişmiştir. Bolşeviklere Ekim devrimi sırasında dâhil olan Mirseyid Sultan Galiyev'in "Ezilmişlerin Ezilenlerden İntikamı" adını verdiği tezini 1913'te Kazan Bölgesi kongresinde Müslümanların durumunu "Müslüman toplumun hemen tüm sınıfları bir zamanlar sömürgeciler tarafından fark gözetilmeden ezildiği için, sömürgeleştirilmiş tüm Müslüman halkları proleter topluluklardır. Hepsi proleter olarak anılmaya mahkûmdur" sözleri ile ifade ettiği belirtilmiştir. Sonraki süreçte Sultan Galiyev'in arkadaşları Rusya'da gerçek proleter sayılabilecek tek halkın Müslüman halklar olduklarını savunmuşlardır. Nitekim Sultan Galiyev sonraki dönemde Bolşevikler ile fikir ayrılığına düşüp direnişe geçtiğinde "Ezilmişler Ortak Cephesi" fikrini ortaya atarak burjuva ve feodallerin dışında Müslüman toplumun tüm sınıflarını da içine alacak bir birliklik oluşturmaya çalışmıştır. Her türlü dinsel tutuculuğa karşı olan Galiyev,

İslami laikleştirmek ancak bunu yaparken de Müslümanların kültürleri ve özel yaşamının zarar görmemesini istemiştir (Gökçe, 2007: 21; Benningsen- Quelquejay, 1981: 83-84; Erdem, 2011: 86; Gökğöz, 2004: 68). Galiyev ve etrafındakilerin düşünceleri Sovyet rejimi tarafından İslam'ın bir tehdit unsuru olarak görülmesinde etkili olmuştur. Nitekim 1921'de gerçekleştirilen Komünist Partiler 10. Kongresi'nde Müslüman Komünist aydınların düşünceleri eleştirilerek, Sultan Galiyev, Turar Rızkulov, Feyzullah Hocaev gibi aydınlar çok katı yöntemlerle tasfiye edilmişlerdir (Devlet: 191- 192; Kelley, 1924: 615).

Sovyet rejimi tarafından özellikle de İslamiyet, rejime karşı tehdit olarak algılanmıştır. Çarlık Rusyası'nın Müslümanlar üzerindeki baskılarını kaldırmak vaadiyle Müslümanları yanına çeken Bolşevikler daha önce de belirtildiği üzere bu vaatlerine ancak devrime kadar sadık kalabilmişlerdir. Asıl Sovyet politikası ise 1917 devriminden sonra oluşturulmaya başlanmıştır. 1917 Ekim Devrimi'nin hemen ardından 3 Aralık 1917'de imzalanan "Rusya ve Doğu'daki Müslüman Emekçilerine Çağrı" bildirisini, Müslümanları oyalama amacıyla çıkarılmış olup uygulamaya koyulmamıştır. Yeni Sovyet Yönetimi'nin Çarlık rejiminin aksine bu bölgede yaşayan Müslümanların ulusal ve dinsel kimliklerini tanıdıklarına dair olan bu bildiri ile inançlar, adetler ve ulusal her türlü kurum ve kuruluşlar özgür olarak değerlendirilmiş ve devam edeceği hususunda güvence verilmiştir. Fakat Sovyet politikasının bu döneme kadarki tavrında devrim esnasında oluşan karmaşık düzenden güçlü bir devlet olarak çıkmak yer almıştır. Verilen tavizlerin Sovyet hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla uygulanan bir taktikten ibaret olduğu görülmüştür. Nitekim Sovyet yönetimi kontrolü ele aldıktan sonra Çarlık döneminden kalma "böl ve yönet" politikasını sürdürmüştür (Tabak, 2011: 360; Shigabdinov, 2007:181). Bölge yönetsel anlamda çeşitli cumhuriyetlere ve özerk bölgelere ayrılmış, Müslümanlar etnik olarak bölünerek farklı etnik kimlikler geliştirilmeye çalışılmıştır. Türkistan'da Batı düşüncesi temelinde millî devletler oluşturma sürecini başlatan Bolşevikler ulus-devletler kurmak istemişlerdir. Bu amaçla da ilk olarak Haziran 1920'de Türkistan'ızbekiya, Kırgızya ve Turkmeniya olarak üç parçaya ayırmak için karar almıştır. Bunların arasında Tacik ve Kırgız (Kara Kırgızlar) unsurlar veya devletler yoktur. Daha sonraki dönemde ise, bölge Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan olmak üzere beşe bölünmüştür (Kafkasyal: 39). Coğrafya olarak birbirlerine uzak olan Türklerin aralarındaki ilişki bölgeler arası göçler, ticaret ve eğitim gibi konular ile sınırlı kalmıştır. Türkistan halklarının etnik bilincini önlemek amacıyla gerçekleştirilen bu hareket

Rus olmayan bütün ulusların emilimi ile sonuçlanacak bir planın ilk aşaması olarak görülmüştür (Ramet: 79; Devlet: 95).

Türkistan milli birliğini bozmak amacıyla hareket eden Lenin, bu doğrultuda Türklerin dil, din, örf ve adetlerini bozarak onları tam anlamıyla Ruslaştırmak için gizli ve büyük bir girişim içerisine girmiştir. Bu noktada Lenin ve arkadaşlarının gerçek niyetlerini ortaya koyan Şubat 1919 yılında toplanan Moskova kongresi önem taşımaktadır (Gündüz:4; Yalçinkaya: 68). Türkistan Türklerini Sovyetleştirme doğrultusunda bir politika uygulayan Rusya, kültürel ve iktisadi politikaların yanısıra dini açıdan da önemli girişimlerde bulunmuştur. Türkistan'daki Rus idaresi çeşitli değişikliklere yol açmış olmakla birlikte Çarlık yönetimi idaresinde toplumun İslami yapısına etkileri sınırlı olmuştur. Çarlık Rusya, öncelikli olarak bölgenin ekonomik ve politik kontrolünü sağlamak üzerinde yoğunlaşmış bu sebeple İslam'a karşı kayıtsız kalmıştır. Bu sebeple Bolşevik devrimi öncesinde dini anlamda çok fazla değişiklik olmamıştır (Dickens, 1990: 11). Bu dönemde Rusya, en fazla Müslümanın bulunduğu ülkelerden biri olmakla birlikte Ülkede dinî kuruluş sayısı 24.321 olup, 26.379 adet de câmi bulunmaktadır (Gündüz:7). Monteil bu sayının 26000 cami ve 45000 din görevlisi şeklinde olduğunu, bunların dışında özel ibadet yerlerinin bulunduğunu, inananların ibadet etmek üzere aralarından birinin evinde toplandıklarını belirtmiştir (Monteil, 1992: 194). Ancak bundan sonraki dönemlerde Marksist- Leninist felsefesinin bir gereği olarak başta camiler olmak üzere dini yapılar yok edilmeye başlanmıştır. Bu hareketin sonucunda Türkistan'da 1942'ye gelindiğinde 26.379 camiden sadece 1.342 caminin ibadete açık kalması hareketin boyutunu göstermektedir. 1960'larda ise cami sayısının birkaç yüze kadar indiği bilinmektedir (Gündüz: 7). Din ile mücadeleyi ilk hedef olarak gören Bolşevikler özellikle İslâmî eğitim kurumlarını kaldırma işini "Birinci Beş Yıllık Plan" (1928-32) döneminde büyük ölçüde tamamlamışlardır. Bu dönemde Komünistlerin İslam ve diğer dinler ile mücadele amacıyla kurmuş oldukları "cengaver ateistler derneği" ibadet yerlerine ve ibadet edenlere karşı geniş bir eylem kampanyası başlatmıştır (Derin, 2006: 9). Dini ibadet yerlerinin yanısıra dini eğitimi de yok etmek isteyen Sovyet rejimi tarafından camilerin yanında yer alan medreseler kapatılmıştır. Dini yok etmek adına yapılan bu faaliyetler üst düzey Sovyet idarecileri tarafından destek görünürken din karşıtı propagandayı güçlendirmek için Yükseköğretim kuruluşlarından uzman kişiler ateizm üzerine makale ve broşürler hazırlayarak konuşmalar gerçekleştirmişlerdir. İslamiyet'e büyük zarar veren bu girişimlerin yanı sıra Kuran'ın okunması ve ibadetin yapılması

....
için kullanılan dilin Arapça olması ile birlikte 1928 ve 1945 yılları arasında İslamî eğitim tamamen ortadan kalkmıştır (Tombak: 364).

Sovyetlerin İslamiyet'e ve İslamiyet'in devam ve kalıcılığını sağlayacak kurumlara yönelik saldırılarının temelinde hem ideolojik hem de pragmatik sebepler yer almaktadır. İdeolojik açıdan İslamiyet'in laik, ferdiyetçi, rasyonel, sanayileşmiş, modern sosyalist hayatın ihtiyaçlarıyla ters düştüğünü savunmuşlar ve İslamiyet'e karşı çıkmışlardır. Pragmatik açıdan ise İslamiyet, Türkistan'daki halkın fikri ve mani açıdan birlikteğini sağlarken Müslüman liderler, sufiler ve ulemalar Sovyet hâkimiyetine karşı merkezlik yapabilecek bir güç kaynağı olarak görülmüşlerdir. Bu sebeple de İslamiyet, Sovyet rejimi tarafından sistemli ve düzenli bir şekilde gerçekleştirilen saldırılara hedef olmuştur (Shahran,: 6). Rusya'nın asimile politikasının temelini "böl- parçala-yönet" stratejisi yerleştirilmiş ve bu plan doğrultusunda Müslümanların her alanda birlikte hareket etmelerini engellemeye yönelik çeşitli girişimlerde bulunulmuştur.

1924 yılında Sovyet kanunlarında dinle ilgili çeşitli stratejiler belirlenerek dini kuruluşların ortadan kaldırılması için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Devletin din üzerinde kontrolünü sağlamak amacıyla en az yirmi üyesi olan "dvatsatki" adında Sovyet Rusya'sında dini yerel idarelere bildirmek suretiyle çeşitli ibadet yerleri kiralarak burada çalışacak din görevlilerinin de resmi makamlarca tescil edilmesi görevini de sürdürmüşlerdir. İslam dinini rejime karşı bir tehdit olarak algılayan Sovyet rejimi, İslam dinini yok etmeye yönelik bir strateji uygulamıştır. Bu siyaseti izleyen Rusya din adamlarını etkisiz hale getirmek, kadılık ve aksakallık makamındaki kişileri etkisiz kılmak amacıyla baskıcı bir siyaset uygulamıştır (Ziyayev, 2007: 343).

Çarlık Rusyası dönemine göre Sovyet yönetiminin Ruslaştırma politikaları daha da planlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Sovyetler Birliğinin İslam'ı Müslümanların hayatından tamamen çıkarma yolundaki planının ilk aşamasında 30.000 civarında cami yıkılmış, emekçi ve işçi sınıfının dışındaki âlim, molla, din adamı, toprak ağası, dükkân sahibi vb. emekçi kesimden olmayan herkes basit suçlamalar ile ya öldürülmüş, ya da mal varlığına el koyup Sibiryaya sürgün edilmiştir. Dini eğitimin engellenmesi amacı ile camilerin yanında yer alan medreseler Sovyet yetkilileri tarafından kapatılmıştır. Sovyet politikasının bir diğer aşaması ise alfabe yapılan değişiklikler olmuştur. Bu noktada bölgenin geçmiş ile olan bağlarının koparılması açısından önemli bir unsur olarak görülen 1928'de Arap alfabesinin yerini öncelikle Latin Alfabesi sonrasında ise

Kiril alfabesinin alması şeklinde yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Devrimden sonra Müslümanların alfabelerinde yapılan bu değişiklikler ile Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslüman halk İslam medeniyetlerinden tamamen uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Kuran ve ibadet dili olarak kullanılan Arap alfabesi bu yöntemle İslam toplumuna unutturularak İslami eğitimin tamamen ortadan kaldırılması sağlanmıştır. Bunun sonucunda Arapça yazan, Latince öğrenen ve son olarak Kiril alfabesini kullanan üç farklı nesil ortaya çıkmış ve Sovyet rejimi bu üç kuşak arasında hem yazılı hem kültürel anlamda bir kopukluk yaratmayı başarmıştır (Yılmaz, 2014: 343).

Dine karşı yapılan asimile politikası sadece İslam Dini ile sınırlı kalmamış aynı zamanda Ortodoks Rus dini ve kurumlarını da hedef almıştır. Ancak bu tasfiye hareketinin başında bizzat Rusların bulunması sebebiyle Müslüman halka ve kurumlara yapılan baskı ve zulüm daha ağır bir şekilde hissedilmiştir. Bütün bunların yanında dine karşı yoğun bir propaganda uygulanmış Müslüman-Türk halkının kutsal kitabı olan Kur'an'ın hükümlerinin gerçek olmadığı açıklanarak "Allahsızlar Birliği" adı altında teşkilatlar meydana getirilmiştir. Sovyetler döneminde hükümetin gerçekleştirdiği dine karşı propaganda doğrultusunda tüm ülke çapında din eğitimi ve öğretimi oldukça azaltılmıştır. Sovyetler Birliği döneminde eğitim sistemi, "Sovyet İnsanı Yetiştirme" amacı doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu noktada hükümetin belirttiği özelliklere sahip, din ve milli geleneklerden uzaklaştırılmış, Komünizmi amaç edinen, devlete ve Sovyet ideolojisine bağlı kişiler yetiştirilmeye çalışılmıştır. Sovyet rejiminin genel eğitim ve ideolojik yapılanması bu gibi amaçlara hizmet etmiştir (Musahan: 229).

II. Dünya Savaşı ile birlikte ise Sovyetlerin İslam siyasetinde bir süreliğine değişiklik yapılarak geçici bir yumuşama dönemine girilmiştir. Bu doğrultuda SSCB'de resmi İslam'ın yönetimi dört dini yönetim birimi tarafından yürütölmeye başlanmıştır. Bunların en güçlüsü olan 1943'te Taşkent'te kurulan "Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini Yönetimi" adlı bu kurumun başında bulunan müftünün yetki alanı bütün Orta Asya cumhuriyetleri ve Kazakistan'ı kapsamakta olup, bütün SSCB Müslümanlarının en büyük otoritesi konumundaydı (Hayit: 248; Mandel: 396). Bu dini yönetimler Sovyet rejimi tarafından uluslararası politikada propaganda amaçlı kullanılarak rejimin dini özgürlüklere saygısının bir sembolü olarak gösterilmiştir. Ancak içerik olarak bu dini yönetimlerin komünizm ile İslam'ın bir şekilde uyuşabileceğini göstermek, dini inanç ve uygulamaları zayıflatmak gibi amaçlarla görevlendirildiği görölmüştür. Dini ibadetlerin kendi kontrollerindeki kayıtlı din adamları

....
tarafından yürütülmesine izin verilmiş, bu din adamlarının yetiştirilebilmesi için Buhara'daki Mir-Arab Medresesi ve Taşkent'teki İmam Buhari Enstitüsü olmak üzere iki kurum bulundurulmuştur. Hacca gidiş belli kişi sayısı ile sınırlandırılmıştır. Bu yumuşamaya karşın tarikatlar baskı altında tutularak, İslami okullar, türbeler, tekkeler ve camiler kapatılarak bu kurumlar başka amaçlar için kullanılmaya devam etmiştir (Yaman: 480).

Brejnev dönemi ile birlikte İslam siyasetinde bazı değişiklikler yapılarak Sovyet Müslümanlarının dış dünyadan tecritinden vaz geçildiği görülmüştür. Bu doğrultuda dış ülkelerden Müslümanların Sovyetler Birliği'ne gelebilmelerine olanak sağlanarak, başta Tatarlar olmak üzere Sovyet Müslümanları, özellikle Sovyetlerin Afganistan'a girmeleri sonrasında ise çeşitli, siyasi ve idari kadrolara gelmeleri sağlanmıştır. Ayrıca Sovyetlerdeki dört dinsel yönetim biriminin Sovyet hükümeti tarafından dış politik amaçlarla kullanılması da gündeme geldi. Bu durum Sovyetlerin genel din politikalarından sapmalara da yol açtı ve din konusunda geçici olarak da olsa bazı ödünlerin verilmesine neden oldu. Ancak 1980'lerle birlikte yaşanan çeşitli gelişmelerle Sovyet yönetimi yeniden din karşıtı politikalara yönelmiştir. Sovyet rejimi tarafından 1925 yılında Taşkent, Semerkand ve Fergana'da başlayan ulusallaşma hareketi, 1929 yılında Afgan sınırı boyunca Tacikistan'da tamamlanmıştır. Sovyetlerin uyguladığı baskıcı politikanın sonucunda çeşitli milli ayaklanmalar meydana gelmişse de durum değişmemiştir. "İç savaş sonrası Sovyet rejiminin ilk yıllarından 1930'lu yılların başına kadar milli-dini özellikler taşıyan ve Basmacı hareketi olarak bilinen direniş uygulanan sosyo-ekonomik program ve üstün Sovyet askeri gücü karşısında başarıya ulaşamamıştır"(Yaman: 480). "Türkistan Türkistanlılarındır. Türkistan'ı Rusya'dan kurtarmak gerekir. Müstebitlerden arınmış bir Türkistan" parolası ile hareket eden Basmacılar Sovyet Rusya tarafından sömürgeci sınıfın üstünlüğünü yeniden sağlamak isteyen bir haydutluk faaliyeti olarak değerlendirilmiştir (Hayit: 2004: 277)

4. TARTIŞMA ve SONUÇ

Sovyet rejimi, izlediği asimile politikası ile dini yok ettiği ve gündelik yaşamdaki rolünü azalttığı şeklindeki düşüncüyü savunmasına rağmen İslam dini, dini ve ulusal gelenekler halk tarafından yaşatılmaya devam etmiştir. Bu noktada sufi tarikatları önemli rol oynamış olup Sufilik, Sovyet döneminde Türkistan'da kısıtlanan geleneksel dinsel ve kültürel

yaşamın sürdürülmesinde oldukça etkili olmuştur. İslam'ın korunması ve sürdürülmesi için büyük çaba gösteren Sufi tarikatları resmi olmayan İslami akımlar sağlamışlardır. İslâm'ın ayakta kalmasında büyük rol oynayan Sufi tarikatları sayesinde Müslümanlar evlerinde medreseleri işletmeye devam etmişler, gizlice türbeleri ve kutsal yerleri ziyareti sürdürmüşlerdir. Sovyetlerin son dönemlerinde de halkın İslam'a bağlılığı Sovyet dönemi yöneticilerince de parti kongreleri ve farklı toplantılarda dile getirilmiştir. Bu bağlamda Broxup tarafından dinsel ziyaretgâhların canlanması ve halkın giderek artan ilgisi, hastalıkların tedavisinde din adamlarının tercih edilmesinde yaşanan artış, yasadışı dinsel mekânlarda artış gibi pek çok örnek de verilmektedir. Yazar o dönemde Sovyet yazarların Sufilikten potansiyel bir siyasal muhalefet olarak söz ettiklerini de eklemektedir (Derin, 2006: 14). Diğer yandan 70 yıl süren Sovyet yönetimi Türkistan'da İslamiyet'e büyük zarar vermiş ve bağımsızlık dönemine geldiğinde Türkistan halkının İslami konularda bilgisinin yetersiz kalmasına sebep olmuştur. Kısacası Ruslar, bütün Orta Asya'da din hakkında derin bir cehalet yaratmak için her türlü girişimde bulunmuşlar ve bu amaçlarına kısmende olsa ulaşmışlardır. Diğer yandan Sovyet yönetimi insanların İslâmî kimliğini yok edememiştir. Dini ve ulusal gelenekler 120 yıl süren Rus hâkimiyetinin insanların düşünüş ve davranışlarında değişiklik yaratmakla birlikte toplumun temel değer ve inançlarına etki edemediği görülmüştür (Shahrani: 6). Alexandere Bennigsen "İslam in the Soviet Union" adlı çalışmasında Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanların kendi kültür ve milli kimliklerine olan bağlılıklarını dile getirerek ihtilal sonrasında da İslamiyet'in Sovyet Müslümanları arasında varlığını güçlendirerek sürdürdüğünü belirtmiştir (Benningsen ve Quelquejay, 1967: 9).

İslamiyet hiçbir zaman Ortodoks kilisesi gibi kilise kurumsallaşmamıştır. Nitekim cami Müslümanlar için hiçbir zaman dinsel bir kurum olma özelliği de taşımamıştır. Böylece Ekim Devrim'inden itibaren uygulanan dinsizlik politikası tam anlamıyla başarıya ulaşamamıştır. Bu başarısızlıkta İslam'ın toplumsal ve siyasal unsurları içermesinin yanısıra İslam dininin insan üzerindeki manevi etkisi de önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla İslamiyet ve İslamiyet'in tesiri ile mücadele etmek oldukça zor olmuştur. Örneğin Rusya'da her 10.000 ila 12.000 Hıristiyan kişiye bir kilise düşerken her 100 ila 700 Müslüman'a bir cami düşmektedir. Her cami aynı zamanda molla, yardımcısı ve müezzinden oluşmaktadır. Yine Müslüman din adamlarının gücü, onların Müslüman nüfusu içindeki toplumsal ve siyasal konumu ile ilgili olup örneğin molla hem dinsel önder, öğretmen, yönetici, yargıç ve

hem de zaman zaman hekim olarak görev yapmıştır. Bununla beraber Müslüman din adamlarının göreve seçilerek göreve gelmeleri de halk içerisinde etkili bir konum elde etmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada Sovyet Rusya hükümetleri, İslam dinine karşı uyguladıkları baskı politikasının başarıya ulaşmadığını ve İslam toplumlarının büyük bir kesiminin Doğu Avrupa kültürünün mirasçısı olmayı kabul etmediklerini görmüştür. Bu süreç içinde, Müslüman erkek çocuklarının sünnet edilmeye devam edilmesi, Şeker Bayramı kutlamalarının yapılması, resmi nikâhın yanı sıra dini nikâhın kıyılması ve yine toplumun büyük bir kesiminin Müslüman mezarlarını tercih edip İslami bir şekilde cenaze törenleri uygulaması, İslam dininin yok edilemediğinin en büyük delili olmuştur (Tombak: 362; Braker, 1984: 7).

1980'lerle birlikte ise Orta Asya'da bir İslami canlanma söz konusu olmuş olup Akiner'e göre bunun birbiriyle bağlantılı iki nedeni bulunmaktaydı. Birinci neden bölgede özellikle Fergana Vadisi kökenli dini önderlerin öncülüğünde ortaya çıkan canlanmacı harekettir. Diğer bir neden ise İslam'a karşı resmi politikaların değişmesiydi. Bu politika değişikliğinde İran ve Afganistan'daki gelişmelerin bölgeyi etkileme olasılığı, yaşanan ekonomik krizde dinin yardımına ihtiyaç duyulması gibi unsurlar etkili olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda dinsel alanda Sovyet yönetiminin baskı politikalarını bıraktığı ve bunun etkisiyle de dinin gerek resmi gerek gayri resmi örgütlenmeler aracılığıyla Türkistan'daki etkisinin arttığı görülmüştür. Bu gelişmeleri ise SSCB'nin dağılması ve Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları izlemiştir (Yaman: 480-481). Ancak diğer yandan Sovyet politikası Müslüman halkın düşüncelerinde çeşitli değişikliklere yol açmış ve kendi değerlerinden kuşku duymalarına sebep olmuştur. Bir zamanlar, dünyanın en büyük âlimlerini, fikir adamlarını ve sanatkârlarını yetiştiren Orta Asya halkları bu değerlerin kendisini karanlığa sürüklediğine inandırılmaya çalışılmıştır (Kafkasyalı: 41- 42). Sovyetler Birliği'nin dağılmaya başlaması ve din üzerindeki baskıların azalması ile birlikte din uleması bilim adamları, aydınlar ve siyasetçilerden bir kısmı dinin gerekliliği ve yeri hakkında görüşlerini belirtmeye başlamışlardır. Uzun bir süre ateizmin etkisi altında kalan toplulukların bir kısmı dini kabul etme ve yeni dönemde ona farklı bir yer vermeyi istemişlerse de bu mücadelede istedikleri başarıyı elde edemedikleri görülmektedir (Erşahin, 1997: 25- 26).

Sonuç olarak, gerek Çarlık Rusya gerekse Sovyet Rusya döneminde Müslümanlara karşı uygulanan politikada farklılıklar bulunmakla birlikte her iki dönemde de Müslümanların dini inançları ve manevi birliktelikleri

Rusya'nın bölgedeki varlığı için bir tehdit olarak görülmüştür. Bölgede kalıcı olarak yerleşmek isteyen Rusya, nüfus bakımından kendisinden üstün olan bir bölgede kontrolü sağlama noktasında çeşitli stratejiler uygulamıştır. Bu noktada Sovyet Rusyası başlangıçtaki politikasında dinin toplum üzerindeki etkisini kendi lehine kullanmak istemiş ve hâkimiyetini sağlamlaştıran kadar geçen süreçte Müslümanlara karşı daha esnek bir tutum sergilemiştir. Ancak bu tutumun istenilen başarıyı sağlamaması üzerine politikasında önemli değişiklikler yapmıştır. Dine karşı uygulanan baskıcı politika, Müslümanlara her ne kadar zarar vermişse de dini maneviyatı yok edememiş, dolayısıyla Sovyet politikası tam anlamıyla bir başarı sağlayamamıştır.

KAYNAKÇA:

- BENNINGSEN A.- QUELQUEJAY, C. (1981). *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Hür Yayın, İstanbul.
- BRAKER, H. (1984). *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- BROXUP, M. (1987), "Islam In Central Asia Since Gorbachev", *Asian Affairs*, 18/3, ss. 283- 293.
- DERİN, S. (2006), "Tasavvufun Orta Asya'da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.16, ss. 7- 39.
- DOĞAN, O. (2011), "Çarlık Rusya'nın Uyguladığı İstila ve Asimile Siyasetine Karşı Başkırtların Çıkarttığı İsyanlar (XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVIII. Yüzyıl)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, ss.117-135.
- DOĞAN, O.- ERDOĞAN A. (2017). *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- ERDEM, Demirhan F. (2011), "Mazlumların Kuramcısı Ve Stratejisti: Sultan Galiyev", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı. 28, ss. 85-113.

- ERDOĞAN, A. (2013), İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu, KSÜ, Sos. Bilimler Enst., Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- ERŞAHİN, S. (1998), “Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma”, Türk Dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum Haftası: 1997), Yayına Hazırlayan Dr. Ömer Turan, Türkiye Diyanet VAKFI Yayınları / 266.
- Gotthard Jaeschke - Münster-W., “1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında)”, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, Sayı.19, ss.159- 177.
- GÖKÇE, M. (2007). *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar Ve Çevresinin Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- GÖKGÖZ, Saime S. (2004), “Sultan Galiyev ve 1917-1923 Milliyetler Siyaseti”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 1/1, ss.64- 74.
- GÜNDÜZ, A. (2005), “1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, Cilt 6, Sayı 1, ss.1-12.
- HAYİT, B. (1987). *Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, İstanbul.
- HAYİT, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- HEİNZİG, D. (1983), “Russia and the Soviet Union in Asia: Aspects of Colonialism and Expansionism”, Contemporary Southeast Asia, Vol. 4, No. 4, ss.417- 450.

- HOSTLER, Charles W., “The Turks and Soviet Central Asia”, *Middle East Journal*, Vol. 12, No. 3, 1958, ss. 261- 269.
- KAFKASYALI, Muhammet S. (2012), “Tanrısız Bir Düzen Kurgusu: Uluslar Arası İlişkiler ve Orta Asya’ya Yansıması, Orta Asya’da İslam, Cilt: I, Ankara, ss.1-51.
- KELLEY, Robert F. (1924), “The Territorial Organization of the Soviet Power, 1924”, *Geographical Review*, Vol. 14, No. 4, ss.614- 621.
- KHALID, A. (1996), “Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan”, *Slavic Review*, Vol. 55, No. 2, ss.270-296.
- MANDEL, William M. (1942), “Soviet Central Asia”, *Pacific Affairs*, Vol. 15, No. 4, ss.389- 409.
- MİKAYILBEYLİ, N. (2016), “Rusya Federasyonu’nun Dış Politikasında İslam Dünyası ve İslam İşbirliği Örgütü ile İlişkiler”, *Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Bakü, 106s.*
- MONTEİL, V. (1992). *Sovyet Müslümanları*, (Çvr. Mete Cendereli) İstanbul.
- MUSAHAN, Ali Y. (2015), “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası ”, *İLTED*, Erzurum 2, Sayı: 44, ss. 227-246.
- RAMET, P., “Migration and Nationality Policy in Soviet Central Asia”, *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 6, No. 1, ss.79-101.
- SANDER, O. (1989). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi Yayınları, 1989, 423s.
- SHAHRANİ, N., “Orta Asya ve Sovyetler Dönemi Uygulamalarını Sorgulama”, (Çev. Vildan Serin), *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.6.
- SHIGABDINOV, R. N. (2007), “Islamic Socialism in Turkestan At The Beginning Of The 20 Th Century (Supporters Of The Idea

And Bolsheviks' Temptation)", *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 87, Nr. 1, Studies On Central Asia*.

- SOMUNCUOĞLU, B. T. (2014), "Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı'nda İslam Ve Modernleşme", *Tsa / Yıl: 18 S: 2*, ss. 227- 240.
- TABAK, F. (2011), "20. Yüzyıl Sovyet Rusya'sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies Volume 3/2*, ss. 360- 370.
- TÜRKOĞLU, İ. (2008), "Rusya", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt.35*, ss.265- 266.
- YALÇINKAYA, A. (2006). *Sömürgecilik, Pan- İslamizm ışığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, Ankara.
- YAMAN, A. , *Sovyet Siyasi Tarihinde İslam Ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek Ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi, II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*, s. 478.
- YILMAZ, Mehmet Y. (2014), "İşgal Döneminde Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedid Hareketi" *The Journal of Academic Social Science Studies*, No: 29, ss. 339- 349.
- ZİYAYEV, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev: Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesinden Anayasal Demokrasi İdealinin Yansımaları

Ideal of Constitutional Democracy of the Founding Philosophy of Turkish Republic

M. Fatih ÇINAR*

Öz: Türkiye Cumhuriyeti'nin "Kurucu İktidarı" Osmanlı Devlet ve toplum yapısını çağdaş/modern bir devlet ve toplum yapısına dönüştürürken çeşitli hukuki süreçler yürütmüştür. Kurucu iradenin ve özellikle Atatürk'ün hedeflediği anayasal düzen, ortaya koyulan hukuki belgelerin incelenmesi suretiyle en iyi ve doğru şekilde anlaşılabilir. Bu gerçekten yola çıkarak ele alınan, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1924 Anayasası ve ulusal ya da uluslararası normatif düzenlemeler yapan hukuki belgeler, yapılan temel değişikliklerin demokrasi ideali ile örtüştüğünü göstermektedir. Milli egemenlik, demokrasi, insan haklarına saygı, temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvencelere bağlanması, kuvvetler ayrılığı, kadın erkek eşitliği, uluslararası toplum ile barış içinde yaşama kararlılığı gibi evrensel değerler tarihsel süreç içinde yeni kurulan devletin pozitif hukukunda yerlerini almıştır. TBMM'nin kuruluşundan Atatürk'ün ölümüne kadar üzerinde çalışma yapılan sürecin totaliter devletler ve diktatöryal liderler çağı olduğu göze çarpmaktadır. Buna karşın, kurucu iktidarın devlet hem de toplum yapılanmasında, çağdaş anayasal demokrasi idealine uyumlu hukuki düzenlemeleri yine demokrasi anlayışıyla uyumlu yöntemler ile gerçekleştirdiği tespit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurucu İktidar, Atatürk, Anayasa, Demokrasi.

Abstract: "Constituent Power" of Turkish Republic has conducted various legal processes when converting the structure of Ottoman Empire and society to a contemporary and modern state. The most accurate way, to understand the aims and objectives of the founding fathers especially Atatürk's, is to examine the legal documents which they put forward. It is observed that the amendments made by the 1921 Constitutional Structure Law, the 1924 Constitution and other basic legal documents, which made national or international normative regulations, were in accordance with the ideal of democracy. Universal values such as national sovereignty, democracy, respect for human rights, constitutional assurances of fundamental rights and freedoms, separation of powers, equality of men and women and determinations to live in peace with the international community have taken place in the legal documents of the newly established state within the historical process. From the establishment of the Turkish Grand National Assembly until the death of Atatürk, it is observed that the period of totalitarian states and dictatorial leaders was in power. Despite this, it is determined that constituent power carries out legal regulations in both state and society structuring compatible with the ideal of modern constitutional democracy with methods compatible with democracy.

Keywords: Constituent Power, Atatürk, Constitution, Democracy

Geliş Tarihi: 11.11.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğr. E., İstinye Üniversitesi, fatih.cinar@istinye.edu.tr

GİRİŞ

Türk Milletinin yerel direniş hareketleriyle başlayan ve Millî Mücadele ile devam eden, 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla neticelenen süreçte devlet yapılanmasında çok temel değişiklikler olmuştur. En önemli değişim “Egemenliğin Kaynağında” yani devletin siyasal sisteminde gerçekleşmiştir.

Bu dönemde egemenliğin kaynağı, Padişah-ı Ruy-ı Zemin, Zillullah-i Fi'l-Arz [Allah'ın yer yüzündeki gölgesi] olmaktan çıkmış yani kaydı hayat şartıyla hükümdarlık yapan tek kişinin iradesine dayanma temelinden ayrılmıştır (Eroğlu, 2003: s.19). Aydınlanma döneminin düşünce akımlarının ulaştıkları, yeni bir toplum sözleşmesi (Hobbes, 2007: s.127-130) ve batı tipi modern devlet felsefesi yönünde gelişme göstererek demokrasi ve kuvvetler ayrılığı kuramları (Locke, 2002: s.15) yeşermeye başlamıştır.

Yeni devlet sistemi, egemenliğin tek kişinin elinden alınıp tüm halka verilmesi ve egemenliğin fonksiyonları olan yasama ve yürütme yetkilerinin halkın temsilcileri eliyle kullanılmasını yapılandırırken Cumhuriyet idaresini kurgulamış olmaktadır. Bununla birlikte Devletin yürütme kuvvetini Cumhurbaşkanı ile Başbakan ve Bakanlar Kurulu arasında paylaştırırken ve yasama, yürütme, yargı yetkileri arasında çeşitli denetim ve denge mekanizmaları oluştururken, demokrasi ve kuvvetler ayrılığının bir prototipini gerçekleştirmiş olmaktadır.

Kurucu iradeyi temsil eden Atatürk ve çalışma arkadaşları tarafından yapılandırılan yeni devletin ve bu kadronun amaç ve uygulamalarının demokrasi hedefinden uzak olduğu yönünde olumsuz ve mesnetsiz eleştiriler yapıldığı görülmektedir. (<http://belgelerlegercektarih.com/tag/aturk-diktator-muydu>). Bu görüşlerin biraz daha yumuşatılmış versiyonları olarak, 1920'li yılların konjonktürel şartlarının ve ülkenin Millî Mücadele veriyor olmasının, otoriter bir yönetim modelini zorunlu kıldığı yönündeki fikirler ile Atatürk'ün mutlaka gerektiriyorsa otoriter liderlik gösterdiği, yönündeki tezler de menfi değerlendirmeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Arıkan, 2001: s.254).

Atatürk'ün uygulamalarının ve devletin kurucu iradesinin gerçekten demokrasi yönünde bir ideali olup olmadığı konusu sosyoloji, tarih, psikoloji gibi çeşitli bilim alanlarının çalışma konusu olarak muhtelif şekillerde incelemelere tabi tutulmuştur. Devleti kuran iradenin yönetim model ve uygulamalarının hukuk bilimi açısından ayrıca ele alınması yapılacak değerlendirmelere daha geniş bir bakış açısı getirebilecektir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1924 Anayasası ile demokrasi ve kuvvetler ayrılığı bağlamında etkileri olan diğer önemli hukuki

düzenlemelerin, Atatürk'ün vefatına kadar olan süreç çerçevesinde ele alınması suretiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinin temellerinin neler olduğu ile demokrasi ve kuvvetler ayrılığı yönlerinden ileri adımlar sayılıp sayılmayacakları hususlarının incelenmesi bu çalışmanın hedefini oluşturmaktadır.

1. Devlet ve Demokrasi Kuramı

Devleti oluşturan unsurlar, Alman Hukukçu Georg Jellinek'in genel kabul gören teorisine göre, “ülke”, “nüfus” ve “devlet gücü -egemenlik” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Gözler, 2007: s.4). Egemenlik devletin olmazsa olmaz bir unsurunu oluşturmaktadır. Nüfus yapısı veya coğrafi büyüklük devletin tipolojisini belirlemede önemli bir etki yapmazken egemenliğin kaynağı ve onun kullanım şekli, devletin siyasi rejimini belirleyici bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle egemenliğin kaynağına ve kullanım tarzına göre siyasi rejimlerin tasnif edilmesi bir gelenek halini almıştır.

Duverger'e göre:

“...geniş anlamıyla, belirli bir sosyal grupta, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ayrımın aldığı biçime; dar anlamıyla ise, sadece ulusun yönetim yapısına...” siyasi rejim denmektedir (Duverger, 1995: s.215).

Siyasi rejimlerin tasnifine ilişkin değerlendirmeler eski çağlara kadar uzanmaktadır. Aristoteles M.Ö. 4'üncü yüzyılda siyasi rejimleri iyi ve kötü olmak üzere ikili bir ayrıma tabi tutmuştur. Ona göre, iyi siyasi rejimler, monarşi, aristokrasi ve politea (yasal yönetim); kötü siyasi rejimler ise iyi sistemlerin yozlaşmış hali olan, tiranlık, oligarşi ve demagojidir (Uzun, 2013: s.13). Antik Yunanlı düşünürlerin etkisinde kalan Romalı düşünür Polybus da rejimleri iyi ve kötü olarak tasnif etmiştir. İyi rejimleri krallık, aristokrasi, demokrasi; kötü rejimleri ise iyi rejimlerin bozunmuş şekilleri (tirani, oligarsi, demagoji) olarak belirlemiştir (Buran, 2009: s.67-69).

Günümüzde de benzer bir yaklaşım ile siyasi rejimler egemenlik kaynağı odaklı olarak ele alındığında, üç farklı düzen görünümünde karşımıza çıkabilmektedir. Tekçi rejimler monarşi (krallık, diktatörlük); azınlık egemenliğine dayalı rejimler oligarşi (aristokrasi-soylular: teokrasi-din adamları; teknokrasi-uzman kişiler; plütokrasi-zenginler; meritokrasi-yetenekliler; militokrasi-askerler; ya da belli bir ırk, cinsiyete dayalı yönetimler); egemenliğin kaynağının ulusa ait olduğu rejimler ise demokrasi olarak sınıflandırılmaktadır. Bu yaklaşımın kapsayıcı ve izah edici yönü oldukça güçlüdür. Hayatının önemli bir bölümünü siyasi rejimleri; hükümet sistemlerini ve en değerli çalışması olan kuvvetler ayrılığı

prensibini incelemeye vermiş olan Montesquieu ise siyasal rejimleri: cumhuriyet, saltanat ve istibdat olarak üçe ayırmaktadır (Montesquieu, 1963: s.56-57).

Siyasal rejimleri egemenliğin kullanım tarzı odaklı olarak ele aldığımızda ise hükümet sistemlerindeki farklılıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hükümet sistemleri, bir yönüyle yasama, yürütme ve yargı organlarının karşılıklı olarak görev ve yetkilerini düzenlerken diğer yönüyle o devletin egemenlik yetkilerinin hem kurumlar hem de bireyler üzerinde kullanılması usullerini belirlemektedir. Devletin kurucu unsurları olan ülke, toplum ve egemenlik bağlamında ortaya çıkan siyasi örgütlenme, siyasi sistemin bir yansımasıdır. Siyasi sistem ve siyasi örgütlenme ile hükümet sisteminin temelleri siyasi rejimden yani egemenliğin kaynağından beslenir.

Siyasal sistem kavramı:

“...siyasal kurumların karşılıklı olarak münasebetlerini tasvir etmesinin yanı sıra o toplumun sosyal ekonomik, kültürel ideolojik ve tarihi yapısının bütüncül olarak düzenleniş şeklini ifade etmektedir.”

Bu açıdan bakıldığında siyasal sistem oldukça geniş bir kavramdır (Teziç, 1998: s.391).

Siyasal sistemin temelinde iktidar olgusu yatmaktadır. Siyasal sistemi diğer toplumsal sistemlerden farklılaştıran husus tüm toplumu bağlayıcı olmasının yanı sıra, toplumsal varlıklar üzerinde tasarruf etmesi ve bunu tekelci bir yöntemle yapmasıdır (Duverger, age., s.276). Siyasal sistem hem kamusal alanın faaliyetlerini hem de özel hukuk alanının faaliyetleri yönetebilmektedir. Bir başka ifadeyle devlet sistematığı ve onun işleyişine ilişkin tüm hususlar ile ilişkilidir.

Siyasal rejimleri belirleyen başat faktörün, birey-devlet ilişkilerini düzenleyen anayasal yapılanma olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte bir siyasal sistem tek başına anayasal düzen ile sınırlı olarak izah edilemez. Devletin, sosyo-politik, sosyo-ekonomik yapısı, parti sistemleri, siyasal kültür, çevre gibi birçok faktör siyasal sistemin yapılanmasını etkilemektedir.

Egemenlik unsuru, devletin hükümlerlik yetkilerini ve kendi hukuk kurallarını serbest iradesiyle belirlemesi ve başta kendi ülkesinde olmak üzere uygulayabilmesi anlamına gelmektedir. Egemenlik teorik olarak asli, sınırlandırılmaz, mutlak bir iktidar gücünü ifade eder. Buna mukabil, insan hakları hukukunun evrenselleştiği ve uluslararası örgütlerin etkinliklerini artırdığı günümüzde devlet egemenliğinin kapsamı ve sınırları daha dar bir alana doğru kaymaktadır.

Egemenliğin kaynağının tüm millette olduğu ve egemenliğin kullanım şeklinin kuvvetler ayrılığı prensibine uyumlu olarak yapılandırıldığı devlet tipi demokratik devlettir. Demokratik devletin başlıca unsurları olarak: insan haklarına saygı; temel hak ve özgürlüklerin tanınması, hukuki ve fiili güvenceler altına alınması; barışçılık, etkin siyasi makamların düzenli aralıklarla tekrarlanan, birden fazla siyasi partinin katıldığı serbest seçimler ile belirlenmesi; muhalefetin iktidar olma şansına sahip olması; hukukun üstünlüğünün kabul edilmesi gibi hususların belirleyici olduğu söylenebilir. Günümüzün modern ve çağdaş devleti bu hususları anayasalarına dâhil edip uygulamak suretiyle anayasal demokrasiyi gerçekleştirmiş olmaktadır. Bu verilerden açıkça anlaşıldığı gibi devletin çağdaş ve modern olmasını belirleyen unsurun egemenlik kavramına odaklı olduğu açıktır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları, “Egemenlik, kayıtsız şartsız milletindir!” hükmü ile bu modeli esas almıştır.

2. Siyasal Rejimin Çağdaş Devlet Yapısına Evrilmesi

Batıda ortaya çıkan toplumsal ve bilimsel değişim ve gelişimlerin sonucu olan güç ve zenginlik, buna mukabil Osmanlı devletinin üst üste gelen askeri başarısızlıkları ve toprak kayıpları, kaçınılmaz olarak Osmanlı üzerinde, Batı Medeniyetinin tüm yönleriyle etkisinin artmasına neden olmuştur. Başarılabilen kısmi değişiklikler geleneksel kalıplar kırılmadığı için hem sınırlı hem de etki alanı dar kalmıştır. Mecelle kodifikasyonu buna bir örnektir (Osmanağaoğlu, 2015: s.116). İlerici padişahlar III.Selim ve II.Mahmut, Devlet içinde Batı tipi çeşitli kurumlar oluşturmaya başlamış olmalarına rağmen, 1808 Sened-i İttifak, bir 1215 Magna Carta Libertatum gibi ilk adım olamamıştır. Zira Batı monarşileri mutlak iktidarlarını parça parça diğer iktidar odakları olan yasama ve yargı ile hatta yeni görev ve yetkilerle ortaya çıkan başbakanlık kurumuyla yani yürütme organıyla paylaşabilmiş olmasına karşın Osmanlı Padişahları ve/veya Halifeleri bunu hiçbir zaman yapmaya yanaşmamışlardır. II.Mahmut'un yeterli güce eriştiğinde Sened-i İttifak'ı yok etmesi ve yürürlükte tutmaması, II.Abdülhamit'in 1877'da ilan ettiği Meşrutiyeti 1878'de 93 Harbini sebep göstererek kaldırılması ancak savaş bitmesine rağmen tekrar meşrutiyet yönetimine geri dönmemesi Padişahların iktidarlarından taviz vermek istemediklerini gösteren örneklerdir. Ankara'da Türk Milletinin iradesinin bir tezahürü olarak yeni bir Devlet Kurulmuş ve hatta bu yeni yönetim Millî Mücadeleyi kazanmış olmasına rağmen işgale izin veren antlaşmayı imzaladığında hukuken ve işgal altına girdiğinde ise fiilen nihayete ermiş olan eski devletin ananevi refleksleri iktidarı kullanma yönünde eğilim göstermeye son aşamaya kadar devam etmiştir.

Saltanatın kaldırılması sonrasında, Halife ile iktidar paylaşımı yapılması gerektiği yönünde yaptırılan neşriyatlar, makamın hukuki kaplamasını aşan ziyaretler ve nihayet İngiliz etki odaklı telkinler ile birlikte, son Halifenin padişah dedelerine öykünen uygulama ve yükselen maddi/manevi talepleri (Akkor, 2012: s.21-23), Osmanlı Padişahlarının, Batıdaki Krallardan farklı olarak hiçbir zaman, geleneksel egemenlik anlayışlarından vaz geçemediklerinin ve egemenliği millet ile paylaşmaya istekli olmadıklarının bir diğer göstergesidir.

Batı’da başlayan anayasal demokrasiye dayalı devlet şeklinin Doğu medeniyet havzasına geçişi uzun bir tarihsel sürece yayılarak gerçekleşmiştir. Gecikmeli de olsa ortak bir zeminde buluşması, insanlığa ait medeniyetin tek olduğu kuramı akla geldiğinde şaşırtıcı olmamaktadır. ABD’nin öncülüğünde 17’nci yüzyılda başlayan birinci demokratikleşme dalgası önemli kazanımlar sağlamasına karşın, 20’nci yüzyılda Almanya’da Hitler, İtalya’da Mussolini gibi totaliter liderlerin Dünya ölçeğinde iktidara gelmeleriyle birlikte yerini birinci ters dalgaya bırakmıştır. II. Dünya Savaşı’nın demokratik devletlerin zaferiyle sonuçlanması demokrasinin ikinci yükseliş dalgası sürecini başlatmıştır. Soğuk Savaş’ın keskinleştiği 1960-1980 yılları arasında ikinci ters dalga ile yine demokraside geriye gidilen bir dönem yaşanmıştır. Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle başlayan üçüncü demokratikleşme dalgasının hızı, küresel terörizm ve türev savaşlar ile kesilmiş görünmekte ise de demokrasinin yüksek değerini koruduğuna kuşku bulunmamaktadır.

Her ne kadar Huntington:

“...kültürel geleneklerin belirgin şekilde birbirinden farklı olduğu, değerlerin, inançların, davranış kalıplarının demokrasinin gelişiminde önemli derecede etkili olduğu, sadece Batı Kültürünün, demokrasinin kurumlarının gelişmesine uygun zemin hazırladığı, Batılı olmayan devletlerde demokrasinin yaşamasının mümkün olmadığı...”

(Huntington, 1991: s.22),

yönünde görüşleri bulunmaktaysa da 20. Yüzyılın başlarında kurulan, oradan geleceğe uzanan Türkiye Cumhuriyeti’nin, kısa bir süre sonra Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve NATO gibi saygın ve demokratik değerleri savunan uluslararası toplumların eşit bir üyesi olması, Avrupa Birliği adaylık sürecini devam ettirmesi “muassır medeniyetler” doğrultusunda yapılandırıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Huntington’un savı önceki devlet yönünden geçerli olabileceken, yeni devlet ve toplum yönünden geçerliliği bulunduğu söylenemez. Daha teknik bir ifadeyle “*siyasal rejim bağlamında: yönetenlerle yönetilenler arasındaki ayrımın ve ulusun yönetim yapısının*”;

“siyasal sistem bağlamında: toplumun sosyal, ekonomik, kültürel ve ideolojik yapısının bütüncül olarak düzenleniş şeklinin”; “kuvvetler ayrılığı bağlamında: yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin kontrol ve denge sistemlerinin” eski devlet sisteminden tamamen farklı bir yönde, aşağıda sunulacak olan hukuki düzenlemelerden de anlaşılacağı üzere çağdaş anayasal demokrasiler istikametinde bir değişim gösterdiği ve yapılandırıldığı sonucuna ulaşılmaktadır.

3. Atatürk Dönemi Devlet Uygulamaları ve Anayasal Demokrasi İdeali

Atatürk ve onun ideallerini paylaşan arkadaşları tarafından kurulan yeni devlet, salt bir cumhuriyet değildi. Her düzenleme ve faaliyetinde, yönetenlerden çok halkı ön plana alan bir anlayışı yansıtmaktaydı. Demokrasi kavramı eski Yunancada “halk” ve “iktidar” sözcüklerinden oluşmuştur. En kısa tanımıyla “*Halkın halk tarafından halk için yönetimi*” olarak ifade edilebilmektedir. Atatürk “Demokrasi” kelimesini Türkçeleştirmek için “*Halkçılık*” terimini tercih etmiştir. Dikkatlerden kaçan bu husus nedeniyle kurucu iradenin demokrasiden bahsetmediği yönündeki iddia ve eleştiriler haklılık zemininden uzaklaşmaktadır. Yine de söz ve yazılarında “*Demokrasi esası bugün çağdaş anayasaların genel belirleyicisi olmuştur*” beyanında olduğu gibi, demokrasi kavramını açıkça kullandığına da rastlamak mümkündür (Atatürk, 2010: s.51).

Demokrasinin tüm unsurlarını birleştiren bunları somut norm güvencelerine bağlayan yani yazılı hukuk kuralları haline getirip devletin koruması altına alan anlayış için “Anayasal Demokrasi” terimi kullanılmaktadır. Anayasalar genel olarak üç temel alanı düzenlemektedir. Bunlar: devletin şekli, birey-tüzel kişiler ile devlet arasındaki ilişkilerin nasıl olacağı ve nihayet devletin üç fonksiyonunun (yasama, yürütme ve yargı) kuruluş ve işleyiş şeklindedir.

Anayasal demokrasi ve bağlantılı olarak kuvvetler ayrılığı kuramları, kurucu iradenin hem uygulamalarında hem de yasal düzenlemelerinde bir hedef olarak ve adeta ilk hızını alan bir motivasyon ile yer almıştır.

a. 1921 ve 1924 Anayasal Düzenlemeleri ve Yeni Türk Devletinin Demokrasi Tasavvuru

Asli kurucu iktidarları tali kurucu iktidarlardan ayıran temel fark, sıfır hukuk zemininde ortaya çıkarak her seviyede hukuk normu yaratma yetkisine haiz olmalarıdır. Tali kurucu iktidarlar ise ancak anayasal düzenlemeler çerçevesinde ve mevcut hukuk sınırları içinde değişiklik yapabilirler. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasal belgelerini yaratmak için 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) temsilcilerinin “*asli kurucu iktidar*”

olduğunu, Atatürk'ün “*salahiyet-i fevkaladeyi haiz*” bir kurucu meclis toplanması yönündeki çağrısından anlamaktayız (Tanör, 2007: s.246).

Asli kurucu iktidar olarak yeni devletin ilk anayasal belgelerini hazırlamaya başlayan TBMM, örgütlenmesini ve yetkilerini düzenleyen Teşkilat-ı Esasiye Kanununu 20 Ocak 1921 tarihinde kabul etmiştir (<https://anayasa.tbmm.gov.tr/1921.aspx>, erişim 18.12.2018). Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğini ve yeni bir devletin kurulma yolunda olduğunu açıkça ima etmektedir.

Yirmi üç maddelik bu kısa anayasanın:

- *Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir (md.1);*
- *İcra kudreti ve teşri salahiyeti Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder (md.2);*
- *Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi Tarafından idare olunur;*

şeklindeki maddeleri egemenliğin millete ait olduğunu en güçlü şekilde vurgulamaktadır. Bu binlerce yıldan beri bir kişinin iradesinden kaynağını alan egemenlik anlayışının hukuk zemininde reddi anlamına gelen devrimsel bir anayasal düzenlemedir. Dolayısıyla demokrasi yönünde atılmış güçlü bir adımdır. Demokratik ve inkılapçı bir karakteri olan yeni Anayasa, cumhurbaşkansız bir cumhuriyet kurmuş ve her türlü güç ve yetkiyi TBMM'ne tevdi etmiştir.

Yasama, yürütme ve yargı güçleri TBMM tarafından kullanılmıştır. Bakanların meclis tarafından tek tek seçilmesi, İstiklal Mahkemeleri'nin görevlendirilmeleri bu sistemin önemli bir özelliğidir. Bu yapı, günümüz çoğulcu demokratik devlet ölçütleri yönünden çeşitli eleştirilere tabi tutulabilir ise de Türkiye'de modern anlamda demokratik devlet modeline geçişte son derece önemli bir aşama olduğunu kabul etmek gerekir. Modelin uygulamaya konulduğu dönemde ülkenin tamamına yakınının işgal altında olması, Türk Milleti'nin “ya istiklal ya ölüm” mücadelesini verdiği bir dönemi yaşıyor olması, hızlı karar alma ve uygulama zorunluluğu, merkezi bir yapıyı teşvik etmiştir.

Her ne kadar anılan model, otoriter bir yapıya kaymaya zemin temin etmekte ise de Ankara'dan top seslerinin duyulduğu bir zamanda bile Büyük Millet Meclisi'nin çalıştırılabilen olmasını sağlayan, Meclis Başkanı/Başkumandan Mustafa Kemal Bey'in ve milletin temsilcilerinin, milli egemenliğe olan inancı ve demokrasi ideali olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Her faaliyetinde hatta Başkumandanlık yetkilerini haiz olduğu dönemde dahi TBMM'nin iradesini

arkasına alarak faaliyet gösterdiğini gözlemek mümkündür (Gizli Celse Tutanakları, 9 Ağustos 1336).

1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması, demokrasi ve kuvvetler ayrılığı yolunda çıtanın bir üst seviyeye taşındığının önemli bir göstergesidir. Saltanatın kaldırılmasına ilişkin kanun değişikliğinin gerekçesi ve madde metni şöyledir:

“...Türk Milleti Saray ve Babıali'nin hıyanetini gördüğü zaman Teşkilâtı Esasiye Kanununu ısdar ederek onun birinci maddesiyle hâkimiyeti Padişah'tan alıp bizzat millete ve ikinci maddesiyle icrâ ve teşriî kuvvetleri onun yed'i kudretine vermiştir... bir halk Hükûmeti idaresi tesis ve vazetmiştir...”

1- Teşkilâtı Esasiye kanuniyle Türkiye halkı, hukuk-ı hâkimiyet ve hükümranisinin mümessilî hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti mânevîyesinde gayrikabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bi'lful isti'male ve iradei millîyeye istinat etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamağa karar verdiği cihetle misak-ı millî hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinden başka şeklî Hükûmeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyet-i şahsiyeye müstenid olan İstanbul'daki şeklî Hükûmeti Mart 1336'dan itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addeylemiştir.

2- Hilâfet, Hanedan-ı Âl-i Osman'a ait olup Halîfeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu Hanedanın ilmen ve ahlâkan erşet ve eslâh olanı intihab olunur. Türkiye Devleti Makam-ı Hilâfetin istinatgâhidir” (Kili ve Gözübüyük, 1985: s.103).

Saltanatın kaldırılması monarşik devlet yapısına son vermiş ise de kuvvetler ayrılığının gerçekleştirilerek demokratik devlet yönünde daha ileri bir yapılanmaya geçilmesi için Teşkilat-ı Esasi'de 29 Ekim 1923 değişikliği ile Cumhuriyetin ilan edilmesini beklemek gerekmiştir. Türk Milleti için 20'nci yüzyılı şekillendiren en önemli değişikliğin, Cumhuriyetin ilanı olduğu çok açıktır.

Bu dönemde gerçekleşen bir diğer demokratik adım, Kurtuluş Savaşı'nı yürüten Müdafaa-i Hukuk Gurubu'nun. Cumhuriyet ve Halkçılık (Demokrasi) gibi Atatürk ilkelerine dayalı olarak Halk Fırkasına dönüşmesidir.

Dinsel gücü ve yönetsel yetkileri olan Hilafet Makamının kaldırılması, saltanattan sonra bir diğer siyasi güç odağının tasfiyesi anlamına gelmektedir. Hilafet 03 Mart 1924 tarihinde yapılan anayasa değişikliği ile kaldırılmıştır. Bunun hukuki ve siyasi yönünü Atatürk şu şekilde izah etmektedir:

“Dünya yüzünde müstakil ve yeni bir Türkiye devleti vardır. Ve devleti kuran milletin bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır. Milletin, memleketin, yegâne hakiki mümessili bu meclistir. Türkiye devletinin reisi de vardır. Bu şekil şer’i dir. İlmidir. Bilhassa istiklal’i devleti en iyi muhafaza edecek bir şekildir. Ve bilhassa hakimiyet’i milliyeyi tecessüm ettirebilecek bir şekildir. Türkiye devleti başka bir makam tanımaz ve hadd-ı zatında başka bir makam yoktur. Yani makam-ı Hilafetin vaz’iyyet ve mahiyet-i resmîyesi yoktur” (İnan, 1982: s.63).

Bireysel, temel hak ve özgürlükler arasında kabul edilen: din ve vicdan özgürlüğünün; düşünce ve inanç özgürlüğünün; dini ibadet özgürlüğünün; demokratik devlet yönetiminin hiçbir dinsel yapı ve inanıştan etkilenmemesi; millet iradesi üzerinde hiçbir otoritenin bulunmaması, hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olması, ilkelerinin bir gereği olan Hilafetin kaldırılması, laik-demokratik devlet yapısına geçiş yolunda atılan, önemli bir diğer adım olmuştur.

Yeni Türk Devletinin ikinci anayasal belgesi 20 Nisan 1924 tarihinde 491 Sayı ile kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası) olmuştur. Bu Anayasa da hâkimiyetin millete ait olduğunu ve TBMM’nin onun yegâne temsilcisi olup egemenliği kullanacağını 3 ve 4’üncü maddelerinde tekrarlamıştır (<https://anayasa.tbmm.gov.tr/1924.aspx>, erişim 18.12.2018).

Yeni Anayasa’nın önemli bir diğer özelliği, anayasanın üstünlüğü prensibidir (m.103). Buna göre anayasa hükümleri kanunların üzerindedir. Yasama ve yürütme yetkisi meclistedir (m.5). TBMM hükûmeti her vakit denetleyebilir ve düşürebilir (m.7/2). Hükûmetin yani yürütmenin ise meclisi feshetme yetkisi bulunmamaktadır. Buna karşılık yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanı ile Başbakan ve Başbakanın oluşturacağı Bakanlar Kurulu tarafından kullanılıyor olması Parlamenter Sistemin özellikleri olarak kaşımıza çıkmaktadır. Kuvvetler ayrılığının yansımalarını gördüğümüz bu anayasa için bazı yazarlar *“Kuvvetler Birliği ve Görevler Ayrılığı”* değerlendirmesini yapmaktadırlar (Özbudun, 1898: s.10).

1924 Anayasası’nın geçerli olduğu dönemde iki defa çok partili siyasi hayata geçiş denemesi olduğunu görmekteyiz. Bunlar 17 Kasım 1924 tarihli Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası denemesi ve bizzat Mustafa Kemâl Paşa’nın isteği doğrultusunda Fethi Bey’in başkanlığında kurulan 12 Ağustos 1930’da Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesidir. Demokrasi’nin siyasi partiler rejimi olduğu hatırlandığında çok partili siyasi hayat denemelerinin önemi daha belirginleşmektedir (Karpaz, 2015: s.45).

1924 Anayasasında yapılan önemli bir diğer değişiklik ise "*Devletin dini, İslam dindir*" maddesinin 10 Nisan 1928'deki değişiklikle kaldırılması ve laiklik ilkesinin 1937'de Anayasa'ya girmesi olmuştur. Bu gelişme demokratik devletlerin olmazsa olmaz prensiplerinden sayılan din ve vicdan özgürlüğü ile ifade özgürlüğü bağlamında önemli adımlardır. Bilindiği üzere anayasal demokratik yönetimlerde, temel hak ve özgürlükler anayasalarda açıkça düzenlenerek hukuki ve fiili teminatlar sağlanır. 1928 ve 1937 değişiklikleri ile Türk Anayasalarında temel hak ve özgürlüklerin yer almaya başladığını ve böylece demokratik anayasal sistemde ilerleme sağlandığını görmekteyiz.

b. Anayasal Demokrasinin Devlet Uygulamalarındaki Yansımaları

Anayasa Mahkemesi bir kararında, demokrasinin gereklilikleri olarak: egemenliğin kayıtsız şartsız ulusta olması; kuvvetler ayrılığı; insan haklarının, toplumsal barış ve özgürlüğün güvence altına alınmış olması; siyasi partilerin demokratik hayatın vazgeçilmez unsurları oldukları; azınlığın çoğunluğun kararlarına saygı göstermesi karşılığında çoğunluğun da azınlığın hak ve özgürlüklerini korumayı kabullenmesi; demokrasinin, ulusal egemenliğin, bilimin, siyasal-sosyal-kültürel çağdaş yaşamın düzenleyicisi olan laiklik ilkesinin demokratik devlet yapılanmasının olmazsa olmaz şartları arasında bulduklarını belirtmiştir (Anayasa Mahkemesi Kararı, 2008/1-2 E.K.).

Bu ölçütler esas alınarak Cumhuriyetin kurucu iradesinin yaptığı düzenleme ve uygulamalarının günümüz demokrasi ideali ile ne derece örtüştüğü incelenebilecektir.

Cumhuriyet yönetiminin uluslararası demokratik adımlarının başında savaşların sona ermesi ve Dünya barışının kalıcı olarak sağlanması maksadıyla Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'nın öncülüğünde imzalanan Briand-Kellog Paktına Türkiye'nin katılma kararını görmekteyiz. "*Devletler Arasında Harbin Millî Siyaset Âleti Olarak İstimalinden Feragati Mütazammın Muahedeye Türkiye Cumhuriyeti'nin İştiraki Hakkında Kanun*" 5 Şubat 1929 tarihinde kabul edilmiş, 1111 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve milletler ailesindeki konumunun sorgulandığı tarihlerde, milyonlarca insanın çeşitli sebeplerle ölümlerinden ve/veya acılar çekmesinden sorumlu tutulan; Çan Kay Şek, Mao Zedong, Stalin, Franco, Mussolini, Hitler gibi totaliter liderler ülkelerinde yönetimleri ele geçirmiş bulunmaktaydı. Türkiye'nin yönünü belirleyen uygulamalar sonucunda ve Atatürk'ün yönlendirdiği politikalar çerçevesinde Türkiye'nin Dünyanın demokrasi kanadında yer aldığı genel kabul görmektedir (Kongar, 1981: s.238).

Yeni kurulan devletin yönü uluslararası toplum tarafından dikkate izlenmiştir. Özellikle demokrasi uygulamaları yönünden gözlem yapan yabancı yazarların değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Martino: “Eğer demokrat diye bir şey varsa, Atatürk demokrattır. Haremin kaldırılması, kadın özgürlüğü, laiklik, ekonomi yönetimi bunu gösterir. Atatürk yönetiminin ruhu demokrat olmasa ve bu ruh bütün halka nüfuz etmemiş bulunsaydı, bütün bunlar imkânsız olurdu...” demektedir (Martino,1998: s.23).

Benzer bir inceleme yapan Paruşev: “Atatürk asla diktatör değildi, o halkının yararına olduğuna inandığı şeyleri gerçekleştirmek için önüne çıkan engelleri gerekirse acımasızca ortadan kaldırmayı bilmiştir...” (Paruşev,2014: s.282-301). Benzer yorumları çoğaltmak mümkündür.

Kurtuluş Savaşı döneminde uygulamaya konulan yazılı belgelerden, Amasya Tamiminde geçen “Milletin istiklali üzerinde Milletın söz sahibi yapılması, bir Milli Kurul öngörülmesi” (Amasya Tamimi, 1919); Erzurum Kongresinde “Milletin iradesini egemen kılmanın esas kabul edilmesi, Geçici bir hükümet kurulmasının öngörülmesi” (Erzurum Kongresi, 1919); Sivas Kongresinde “Milli iradenin egemen kılınması, gayrı müslüm unsurların ve vatandaşlarının eşitliğinin vurgulanması, Temsilciler Heyetinin seçilmesi ve 23 Nisan 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması” (Sivas Kongresi 1919), demokrasi idealine yönelmiş iradenin hukuki metinlerde vücut bulmuş ifadeleri olarak kabul edilebilir.

TBMM Zabıt Ceridesi 1 Mart 1921 tarihli birleşiminde Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa konuşmasından özetle:

“Efendiler; Yüce Meclisin toplantı başlangıcı olan 23 Nisan 1920 tarihinden düne, 28 Şubat’a kadar 311 gün geçmiştir. Bu süre içinde yüce Meclisiniz 159 birleşim yapmıştır. 407 oturum yapılmıştır. Yüce Meclisimizin genel kurulunda 104 kanun kabul edilmiştir. 149 kanun önerisi reddedilmiştir, yani 253 kanunla meşgul olmuştur. Bundan başka, 67 kanun önerisi Bakanlar Kuruluna verilmiştir. 6 kanunun görüşülmesi ertelenmiştir. 55 kanun yeni yıla devredilmiştir. Demek oluyor ki, toplam 381 kanunla yüce Meclisimiz meşgul olmuştur...”

şeklinde istatistiki bilgi vermiştir (Tutanak Dergisi, C.9,S.2).

Meclisin son derece yoğun bir tempoda çalıştırıldığı bu dönemde Anzavur, Yozgat, Zile, Delibaş, Demirci Efe, Çerkez Ethem ayaklanmalarının baş gösterdiği ve bir taraftan bunlarla meşgul olduğu; Fransız ve İngiliz işgallerine yönelik direnişlerin organize edilmeye çalışıldığı; Ermeniler ile Doğu Cephesinde, genel taarruza geçen Yunanlılar ile Batı Cephesinde İnönü

Muharebeleri başta olmak üzere milli kuvvetler ile bir çok muharebenin yürütüldüğü, Sevr Anlaşmasının Osmanlı Hükümeti tarafından imzalanmasına yönelik olarak ulusal ve uluslararası hukuki belgeler ile çeşitli tepkiler gösterildiği, Türk varlığının tehdit altında olduğu son derece yoğun bir gündemin bulunduğu hatırlamakta fayda vardır.

Yine bu dönemin önemli bir diğer demokratik adımı, 13 Eylül 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık (Demokrasi) Programını yayınlamasıdır. Programda “*Egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olacağı, hükümetlerin halkın eline geçeceği, ekonomide, milli eğitimde, adalet, maliye ve toprak sorunlarında yapılacak reformlarla Cumhuriyet ve Demokratik İnkılapların gerçekleştirileceğine*” işaret edilmektedir (Özer, 2011: s.63). Halkçılık programının, Teşkilat-ı Esasiye Kanununa temel teşkil ettiği Nutukta vurgulanmıştır (Atatürk, 2006: s.361).

Ayrıca, çağdaş ve anayasal demokrasinin vazgeçilmez koşulu olarak kabul edilen laiklik ilkesinin Anayasaya girmesi (Resmî Gazete, S.3533); demokratik olarak toplumsal eşitliğin temelini oluşturan kadınlara seçme ve seçilme haklarının tanınması ileri ve çağdaş adımlardır. Belediyeler için 01 Eylül 1930 tarihinde yürürlüğe giren 1580 sayılı Belediye Kanunu (Resmî Gazete, S.1471) ile köy ihtiyar heyeti ve muhtarlık seçimleri için 2329 sayılı Kanun ile 442 sayılı Köy Kanununda 26 Ekim 1933'te yapılan değişiklik (Resmî Gazete, S.2540) ile en son aşama olarak 2599 sayılı Kanun ile 11 Aralık 1934'te yürürlüğe giren Anayasa Değişikliği (Resmî Gazete, S.2877) ile Türkiye Büyük Millet Meclisine seçme ve seçilme hakkı tanınması sağlanmıştır. Bahse konu anayasa ve yasa değişikliklerinin temel demokratik gereklilikleri karşılamaya dönük hukuki düzenlemeler olduğu açıktır.

Atatürk'ün liderliğinde yürütülen bu hukuki süreçlerin Atatürk'ün kişiliğinden ve liderlik modelinden etkilendiği gerçeği de gözlerden kaçırılmamalıdır. Liderlerin uygulamalarının da kendi liderlik tipolojileri doğrultusunda olması doğaldır. Demokratik liderler amaçlarını ve politikalarını grup ile tartışarak oluşturmaktadırlar. Bu tip liderler astlarını planlama karar verme ve örgütleme faaliyetlerine katılmaya teşvik ederler ve yetkilerini kısmen de olsa devrederler. Atatürk'ün liderlik modelini inceleyen birçok araştırmacı onun uygulamalarının ‘Demokratik Lider’ modeline uyumlu olduğunu ve belirtmektedir. Dolayısıyla kurulan devletin yapısının da bu devlet için çizilen vizyonun da demokrasi ülküsü ufuklu olması şartıdır (Güney, 1999: s.121-127).

DEĞERLENDİRME

Ulusal ve uluslararası şartlar yeni bir toplu durumu dayattığı noktada eski hukuki yapı yıkılmakta yerine yeni bir hukuki yapı kurulmaktadır. Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçilirken bu süreç yaşanmıştır. Eski hukuki yapı yerini yeni bir hukuki yapılanmaya bırakmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran 'kurucu kuşak' millet egemenliğine dayanmaksızın, bağımsız bir devlet halinde var olmanın mümkün olamayacağını anlamıştır. Millet Egemenliği dışında bir iktidar dayanağı ve kaynağı istemediği için cumhuriyet ve demokrasi temelinde bir devlet kurarak yeni bir toplumsal sözleşme ortaya koymuştur. Bu toplumsal sözleşme, üniter devlet yapısını; hukuki eşitlik temeline dayanan Türk ve vatandaş olmayı; her vatandaş için seçme-seçilme ve devlet hizmetine katılım hakkının bulunmasını, dolayısıyla ulus devlet modelini benimsenmiştir. Ulus devlet modeli çerçevesinde cumhuriyet ve demokrasi ile yönetilen bir devlet modeli için anayasa yapılmış hukuki düzenlemeler getirilmiştir.

Yerel "Müdafaa-i Hukuk" kongrelerinin, genel kongrelerin, Millî Mücadele döneminde ve sırasında yürütülen TBMM'nin çalışmalarının sonucunda ısdar edilen hukuki belgeler, millet egemenliğinin tesisi ve tecellisi anlamına gelmektedir. Saltanatın ılgası, hemen akabinde parlamenter hükümet modeline dayalı bir Cumhuriyet kurulması ve milletin egemenliğine tasallut etme ihtimali bulunan hilafet gibi, adli, idari ve mali kapitülasyonlar gibi her türlü iktidar odağının ortadan kaldırılması, dil, din, ırk, cinsiyet vs. ayrımcılık gözetmeksizin hukuk önünde eşit yurttaşlık ilkesinin benimsenmesi ve tüm bu devrimlerin hukuki temeller üzerine dayandırılması, çağdaş anayasal demokrasiye uzanan bir ufuk belirlediğine işaret etmektedir.

Atatürk'ün ve çalışma arkadaşlarının mutlak iktidarı ele almasını, diktatöryal bir yapı oluşturmasını hatta padişahlık ya da halifeliğin dinsel gücünü arkasına almasını engelleyebilecek dönemin şartlarına göre karşıt bir siyasi güç bulunduğunu söylemek oldukça güçtür. Millî Mücadelenin Başkomutanı, Büyük Kurtarıcı, Gazi, Atatürk gibi son derece güçlü unvan ve sıfatları uhdesinde toplamış olmanın verdiği siyasi ve manevi kudret inkâr edilemez. Kendi kurduğu tek parti ile ülkeyi yönetmenin kolaylığını bir yana bırakıp, daha zor olan ancak seciyesi ve fazileti daha yüksek olan demokratik yönetim modeli arayışları içine girmesi, Atatürk'ün demokrasi idealine bağlılığının güçlü bir göstergesi olsa gerektir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu iradesini, eski model monarşi ya da oligarşi yanlısı bir politika izlemekten uzak tutan en önemli faktörün, anayasal demokrasi

idealine olan bağlılık ve inançları olduğunu, yaptıkları anayasal ve yasal düzenlemeler ile uygulamalarından anlayabilmekteyiz.

KAYNAKÇA

Adalet Bakanlığı Hukuk Sözlüğü için bkz.:

<http://www.sozluk.adalet.gov.tr/isdar>, erişim 11.11.2018.

AKKOR Mahmut. Dini Bir Müessesenin Sonu: Hilafetin İlgası, *History Studies, International Journal of History*, Vol.4/1, s.21-23.

Amasya Tamimi için bkz.: <http://www.amasya.gov.tr/amasya-tamimi-22-haziran-1919>, erişim 10.11.2018.

Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi (2009), Sayı 45 Cilt 5, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, s.3171-3178. 30.07.2008 tarih ve 2008/1-2 E.K. sayılı (Siyasî Parti Kapatma) kararı.

ARIKAN, Semra (2001), Otoriter ve Demokratik Liderlik Tarzları Açısından Atatürk'ün Liderlik Davranışlarının Değerlendirilmesi, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, s. 254.

ATATÜRK, Mustafa Kemal (2006), Nutuk, (Hzl. E.Semih Yalçın), Gazi Kitabevi, Ankara, s. 361.

ATATÜRK Mustafa Kemal (2010), Medeni Bilgiler, (Hzl. Afet İnan), Göl Kitap Yay., İstanbul, s.51.

Belgelerle Gerçek Tarih Dergisi için bkz.:

(<http://belgelerlegercektarih.com/tag/ataturk-diktator-muydu>, erişim 01.11.2018).

BURAN Hasan (2009), “Siyasal Rejimlerin Sınıflandırılmalarının Yeniden Gözden Geçirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C14, S1, Isparta, s.69-97.

DUVERGER Maurice (1995), Siyaset Sosyolojisi, (Çev. Şirin Tekeli), Varlık Yayınları, İstanbul, s.215.

EROĞLU Haldun (2003), Osmanlılarda İktidarın Değişim Süreci ve Meşruiyet Sorunu, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 43, C 2 s.19, <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/1069/1117>, erişim 07.11.2018.

- Erzurum Kongresi Kararları için bkz.: <http://www.atam.gov.tr/nutuk/erzurum-kongresinin-bildirisi-ve-kararlari>, erişim 10.11.2018.
- GÖZLER Kemal (2007), *Devletin Genel Teorisi: 1. Baskı*, Ekin Yayınevi, Bursa, s.4, <http://www.anayasa.gen.tr/dgt-devletkavrami.pdf>, erişim 03.11.2018.
- GÜNEY Salih (1999), *Davranış Bilimleri Açısından Atatürk'ün Liderliği*, Ocak Yayınları, s.121-127.
- HOBBS Thomas (2007), *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*, (Çev. Semih Lim), 6.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.127-130;325.
- HUNTINGTON Samuel P. (1991), "Democracy's Third Wave", *Journal of Democracy*, Bahar, s.22.
- İNAN Arı (1982), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Ankara, s. 63.
- KARPAT H. Kemal (2014), *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)*, Timaş Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, s.45.
- KİLİ Suna ve GÖZÜBÜYÜK Şeref, (1985), *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s.103.
- KONGAR, Emre (1981), *Atatürk Devrimleri ve Kuramları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara, s.238.
- LOCKE John (2002), *Sivil Toplumda, Devlet, Uygur Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, (Çev. Serdar Taşçı, Hale Akman), Metropol Yayınları, İstanbul, s.15.
- MARTİNO F. Perrone D.S. (1998), *Ön Asya Diktatörü Mustafa Kemal*, (Çev. Enver Sedat Akaltın), İstanbul, s.23.
- MONTESQUIEU Baron De Secondan (1963), *De L'Esprit des Lois (Kanunların Ruhunu Üzerine)*, 1'inci Cilt, (Çev.Fehmi Baldaş), Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klasikleri, M.E.B. Basımevi, Ankara, s.56-57.
- OSMANAĞAOĞLU KARAHASANOĞLU Cihan, (2015). *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin yürürlüğe girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, S 29, s.116, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/114006>, erişim 9.11.2018.

- ÖZBUDUN Ergun (1989), *Türk Anayasa Hukuku*, 2. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, s.10.
- ÖZER, İsmail (2011), Mustafa Kemal Atatürk'ün Halkçılık Anlayışı ve I. TBMM'de Halkçılık Tartışmaları, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* S.I, s.63. Ayrıca bkz.:
http://sbad.gop.edu.tr/Makaleler/892716038_4.pdf, erişim 10.11.2018.
- PARUŞEV Paraşkev (2014), Demokrat Diktatör Atatürk, (Çev.Naime Yılmaer), Etkin Yayınları, İstanbul, s.282-301.
- Resmî Gazete 13 Şubat 1937, Sayı 3533 için bkz.
<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3533.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3533.pdf>, erişim 10.11.2018.
- Resmî Gazete 14 Nisan 1930, Sayı 1471 için bkz.
<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf>, erişim 10.11.2018.
- Resmî Gazete 28 Ekim 1933, Sayı 2540 için bkz.:
<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2540.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2540.pdf>, erişim 10.11.2018.
- Resmî Gazete 11.12.1934, Sayı 2877 için bkz.:
<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2877.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2877.pdf>, erişim 10.11.2018.
- Sivas Kongresi Kararları için bkz.: <http://www.sivas.gov.tr/4-eylul-sivas-kongresi>, erişim 10.11.2018.
- TANÖR Bülent (2007), “Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri”, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.246.
- TBMM Tutanak Dergisi, 1.Dönem, C.9, S.2 için bkz.:
https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d2yy1.htm, erişim 10.11.2018.
- TBMM Gizli Tutanakları, 9 Ağustos 1336 (1920) tarihli Gizli Celse,
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001045.pdf>, erişim 05.11.2018.

TEZİÇ Erdoğan (1998), Anayasa Hukuku, Beta Yayınları, İstanbul, s.391.

UZUN Turgay ve GEZGÜÇ M. Gözde (2013), “Başkanlık Sistemi ve Latin Amerika Deneyimleri”, *Başkanlık Sistemi Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Türkiye İçin Değerlendirmeler*, (Ed. Murat Aktaş ve Bayram Coşkun), Nobel Yayıncılık, Ankara, s. 33-72.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu için bkz.:

<https://anayasa.tbmm.gov.tr/1921.aspx>, erişim 18.012.2018.

1924 Anayasası Metni için bkz.: <https://anayasa.tbmm.gov.tr/1924.aspx>, erişim 18.12.2018.

21. Yüzyıl Afrika'sında ABD'nin Askeri Varlığı Üzerine Bir İnceleme

An Analysis of the US Military Presence in 21st Century Africa

İbrahim ARSLAN*

Öz:Afrika, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren, büyük güçlerin ilgilerinin arttığı bir bölge olarak dikkat çekmektedir. Kıtanın Süveyş Kanalı-Kızıldeniz-Babül Mendep boğazı gibi önemli bir su yolunu kontrol etmesinin yanı sıra, sahip olduğu enerji kaynakları, büyük güçlerin kıtaya yönelik ilgilerinin en önde gelen gerekçesini oluşturmaktadır. 20. yüzyıl sonuna kadar Afrika'da stratejik bir çıkarının olmadığı açıklayan ABD, uluslararası alanda Çin'in etkinliğini artırarak önemli bir ekonomik güce dönüşmesi üzerine, bu ülkeyi sınırlama motivasyonu ile son yıllarda kıtada askeri varlığını artıran bir dış politika geliştirdi. Kıtada yatırım ve kalkınma yerine güvenliğe öncelik veren bu yaklaşım, birçok Afrika ülkesi tarafından benimsenmemektedir. Afrika ülkelerini Amerikan müttefiki olan/olmayan biçiminde ayıran ABD politikasının, Çin'i kıtada sınırlayabileceği tartışmalıdır. ABD'nin Afrika'da askeri varlığını artırmaması, önümüzdeki süreçte kıtada, güvenlik gündeminin ön sıralarını işgal edecek gelişmelerin yaşanabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: ABD, Afrika, Çin, Güvenlik, Sınırlama

Abstract: Africa has become a center of interest for the great powers, especially after the end of the Cold War. Among the prime reasons of this interest, we might mention the significant waterways like the Suez Channel, Red Sea, Bab-el-Mandeb, and the energy resources in the continent. While the United States declared that it had no strategic interests in Africa until the end of 20th century, the rising economic power of China in the region has forced the US to change its foreign policy by increasing its military presence to counter the Chinese influence. Such an approach of giving priority to security instead of investment and development is not embraced by many countries in Africa. It is doubtful that the US, which classifies African countries as an ally or not, will be able to limit China's influence in the continent. Increasing US military presence in Africa indicates that striking developments within security realm are looming on the horizon.

Keywords: US, Africa, China, Security, Limitation

Geliş Tarihi: 21.11.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğr. Üyesi, Üsküdar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, arslan1961@yahoo.com

GİRİŞ

Afrika kıtası, 21. yüzyılın başlangıcına kadar, ABD'nin dış politika gündeminin ön sıralarında yer bulamadı. Günümüzde kıtanın ABD için stratejik öneminin artması, ABD'nin tercihlerinden kaynaklanmamakta, aksine, bu durum; küresel ölçekteki gelişmelerin zorlamasına karşı geliştirilen bir yanıt özelliği taşımaktadır.

Çin'in 1980'lerden itibaren Afrika ülkeleri ile kazan-kazan esasına (Arslan, 2018: 132) dayalı kurduğu ilişkilerle kıtada, ABD dâhil Batı dünyasına karşı sağladığı üstünlük, ABD yönetimlerini, Çin'i, Afrika'da sınırlama yönünde harekete geçmeye zorladı. Bunun yanı sıra, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile dünya genelinde istikrarsızlığın artması ve terör eylemlerinin yaygınlaşması, enerji kaynaklarının ve çıkarılan enerjinin dünya pazarlarına kesintisiz ulaştırılmasını sağlayan rotaların korunması ihtiyacını artırdı.

ABD, uluslararası alanda Çin'in ekonomik olarak yükselişini önemsemektedir. Bu durum, ABD'nin bir önceki Başkanı Barack Obama tarafından ABD-Çin Stratejik ve Ekonomik Diyalog görüşmelerinde yapmış olduğu konuşmada da ortaya konulmaktadır. Obama, "Geleceğin ne getireceğini kesin olarak tahmin edemeyiz, ancak zamanımızı belirleyecek konular hakkında kesin olarak emin olabiliriz. Ve biz bunu biliyoruz: Amerika Birleşik Devletleri ve Çin arasındaki ilişkiler, 21. yüzyılı şekillendirecek..." (The White House President Barack Obama) ifadeleriyle Çin'le geliştirecekleri ilişkinin önemini vurgulamaktadır. Ekonomik büyümesini sürdüren Çin'in 2017'de Gayri Safi Milli Hasılası 23.301 trilyon dolar olarak gerçekleşirken, ABD'nin aynı dönemdeki Gayri Safi Milli Hasılası 19.391 trilyon dolar düzeyinde kalmıştır (The World Bank).

Uluslararası sistemde dominant güç görünümündeki ABD'ye karşı Çin, büyüyen güç olarak tanımlanabilir. Kenneth Organski, baskın ulus (dominant nation) ve büyüyen güç (growing power) olarak ifade ettiği güçler arasındaki ilişkileri World Politics adlı eserinde ortaya koyduğu Geçiş Teorisi (Transition Theory) bağlamında analiz etmekte ve Geçiş Teorisi'nin güçlü uluslar arasındaki ilişkilere yönelik olduğunu açıklamaktadır. Organski, coğrafi ve demografik olarak büyük bir ulusun

hızlı ekonomik gelişmesi sonucunda ulusal gücünün artmasına değinmekte; büyüyen gücün, uluslararası sistemdeki dominant gücün hegemonyasına etkisine dikkat çekmektedir. Tarihi süreç içinde güç dengesindeki değişimler ve uluslararası düzeni korumaya ya da değiştirmeye yönelik cepheleşmeler, büyük güçler arasında savaşılar neden olmuş; uluslararası liderliğin değişmesi ve uluslararası sistemin yeniden düzenlenmesi ile sonuçlanmıştır. Robert Gilpin de benzer biçimde dominant güç (dominant power) ile meydan okuyan gücün (challenger), farklılıklarını barışçıl yöntemlerle çözememeleri halinde savaşın çıkacağını öngörmekte ve bunu hegemonik savaş (hegemonic war) olarak tanımlamaktadır (Lai, 2011: 5-6).

ABD, Afrika Komutanlığının (Africa Command-AFRICOM) 2007'deki kuruluşundan itibaren kıtada artan askeri varlığı ile gerektiğinde silahlı çatışmadan kaçınmayacağını göstermektedir. Afrikalılar, AFRICOM'un son yıllarda kıta genelinde artan operasyonları ile ABD'nin, Afrika ülkelerinin kıyılarına ve hava sahalarına yönelik askeri müdahalelerine tanık olmaktadır. ABD, sadece silahlı kuvvetleriyle değil, kontrat imzaladığı özel askeri yüklenicilerle (Private Military Contractor-PMC) de Afrika'yı militarize etmektedir. Çatışmaların olduğu bölgelerde, güvenlik sektörünün farklı alanlarında hizmet sağlayarak varlığını sürdüren özel askeri yüklenicilerin, Afrika halklarının yararına güvenlik sağlamaları tartışmalıdır. Bunun yanı sıra, kıtada sürdürülebilir barış ve güvenlik ortamının yaratılmasına yönelik olarak, Afrika ülkelerinin 2002'den itibaren kıta genelinde Afrika Birliği ve kıtadaki bölgesel organizasyonların kapasitelerinden yararlanarak oluşturdukları Afrika Barış ve Güvenlik Mimarisininin (Karagül ve Arslan, 2014: 69-70) kıta dışından yapılan müdahalelerden olumsuz etkilenmesi olasılığı da dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

Afrika kıtası, 30 milyon kilometrekareden fazla coğrafyada 55 ülkeye ev sahipliği yapmaktadır. ABD'nin, belirlediği ölçütlere uygun ülkelerle güvenlik sağlamaya yönelik müttefiklik ilişkisi geliştirmesi, Afrika ülkeleri arasında endişe yaratmakta; bu durum, devletlerarasında güçlü işbirliğini gerektiren terörizm gibi sınır aşan güvenlik sorunlarının çözümünde zafiyete neden olmaktadır. ABD'nin ülkeler arasında ayırım güden bu yaklaşımı, Afrikalıların hafızalarında canlılığını koruyan ve

Batı'ya karşı temkinli olunmasını hatırlatan sömürge döneminden kalan anıları yeniden canlandırmaktadır.

21. yüzyılın başından itibaren ABD'nin Afrika'da askeri varlığının artmasının nedenlerinin incelendiği bu çalışma "ABD Dış Politikasında Afrika Kıtasının Önemi", "ABD'nin Afrika'da Askeri Varlığını Artıran Girişimleri", "ABD'nin Kıtada Askeri Varlığını Artırma Girişimlerine Afrikalıların Tepkisi", "Finans ve Askeri Güç Kullanımı Arasındaki İlişkinin Afrika'daki Görünümü" başlıkları altında gerçekleştirilecek; "Tartışma ve Sonuç" başlığı altında, edinilen bilgi ve bulgular değerlendirilerek geleceğe ilişkin öngörülerde bulunulacaktır.

1. ABD Dış Politikasında Afrika Kıtasının Önemi

Afrika'daki Amerikan stratejisi, 20. yüzyıl boyunca, genel çizgileriyle değişmedi. Bu stratejinin (Defense.gov.fr) esasları:

- Afrika, ABD için stratejik önceliği olan bir bölge değildir;
- Afrika'da Amerikan varlığı asgari düzeyde tutulmalıdır;
- Amerikan askerleri için doğrudan angajmana girmeyi gerektirecek herhangi bir neden bulunmamaktadır;
- Müdahale gerekirse, müttefikler aracılığıyla gerçekleştirilmelidir;
- Uzun vadede vurgulanacak yaklaşım, "Afrika'nın sorunlarına Afrikalı çözümler" bulunmalıdır, olarak ifade edilebilir.

Bu stratejinin, Soğuk Savaş'ın ve iki kutuplu dünya düzeninin sona erdiği 1990'larda da değişmediği görülmektedir. ABD Savunma Bakanlığı (Department of Defence), 1995'de, Afrika'daki Amerikan güvenlik ve ekonomik çıkarlarının sınırlı olduğunu "Şu anda, Afrika'nın herhangi bir yerinde, sürekli veya önemli bir askeri varlığımız yok: Üslerimiz yok; hiçbir muharip güç konuşlandırmadık ve Afrika limanlarında gemimiz bulunmamaktadır... Afrika'da çok az klasik stratejik çıkar görüyoruz." (Nsia-Pepa, 2014: 50) ifadeleriyle ortaya koymaktadır.

Afrika, ABD'nin ulusal güvenlik politikasında, askeri olarak, 20. yüzyılın sonlarında ön plana çıkmaya başladı. 1998'de, Darüsselam-Tanzanya ve Nairobi-Kenya'daki ABD büyükelçilerine yönelik saldırılar, 11 Eylül 2001'de ABD'de yaşanan terör eylemleri, dünya genelinde enerji

kaynaklarının/ulaşım yollarının güvenliğinin sağlanması ihtiyacı ve Çin'in Afrika'da artan etkisi, ABD yönetimlerinin kıtaya güvenlik boyutuyla öncelik vermesini zorunlu kıldı. ABD, büyükelçiliklerine yönelik terör saldırılarının ardından, Hartum-Sudan'daki bir ilaç fabrikasına misilleme saldırısı gerçekleştirdi. Clinton yönetimi bu fabrikada El Kaide için kimyasal silahlara yönelik üretim yapıldığını iddia etti (Ploch, 2011:13).

Bush yönetiminin 2002 Ulusal Güvenlik Stratejisi, kıtaya daha fazla öncelik verilmesini öngören bir stratejik yaklaşımı yansıtmaktadır. Stratejide, Afrika'da fırsatların hastalık, savaş ve yoksullukla yan yana olduğu, bu durumun, ABD'nin insan onurunu koruma ve küresel terörle mücadele stratejik önceliğinden oluşan her iki temel değerini tehdit ettiği (The National Security Strategy of the USA, 2002: 10) belirtilerek; insan onurunun korunacağı ve küresel terörle mücadele edileceği vurgulandı. Ulusal Güvenlik Stratejisinde, ABD'nin, ortaya çıkan sınır ötesi tehditleri güvenlik işbirliği ve "istekliler koalisyonları" ile karşılayacağı; Afrika'daki kırılgan ülkelerin sınır güvenliğinin artırılmasına ve güvenlik ve istihbarat kapasitesi inşa etmelerine yardım edeceği (The National Security Strategy of the USA, 2002: 10-11) üzerinde durulmaktadır. Aynı dönemde Afrika'ya yönelik yeni politika girişimleri önermek üzere 2004'de Kongre tarafından yetkilendirilen bir Afrika uzmanları danışma paneli, son on yılda Afrika'da ABD'nin artan çıkarlarını şekillendiren/etkileyen beş faktörü: Petrol, küresel ticaret, silahlı çatışmalar, terör ve HIV/AIDS ile mücadele olarak belirledi (Ploch, 2011: 14).

ABD'nin 2006 Ulusal Güvenlik Stratejisinde, Afrika'nın "yüksek öncelikli" (The National Security Strategy of the USA, 2006: s.37) olarak tanımlandığı görülmektedir. Başkan Obama, 11 Temmuz 2009'da Gana Parlamentosunda yaptığı bir konuşmada AFRICOM ve küresel terörle mücadeleye atıfta bulunarak karşılaşılan sorunların işbirliği gerektirdiğini vurguladı: "Darfur'da soykırım veya Somali'de teröristler söz konusu olduğunda, bunlar sadece Afrika'nın sorunları değil, küresel güvenlik sorunlarıdır ve küresel cevap gerektirmektedir... Ve açık olmalıyım: Afrika Komutanlığımız, kıtada bir iz bırakmaya değil;

Amerika, Afrika ve dünya güvenliğini geliştirmek için, bu genel tehditlerle yüzleşmeye yoğunlaşacaktır.”(Huffingtonpost.com).

Obama yönetiminin 2010’da yayımlanan Ulusal Güvenlik Stratejisinde, açık pazarlara erişim, çatışmanın önlenmesi, küresel barışı koruma, terörle mücadele ve yaşamsal önemdeki karbon yataklarının korunması da dâhil olmak üzere bir dizi öncelik belirtilerek, Afrika kıtasında “etkili ortaklıklar geliştirmek” ihtiyacının üzerinde duruldu (National Security Strategy, 2010). Benzer biçimde, 2011 Ulusal Askeri Stratejisinde de 21. yüzyılda karşılaşılabilecek güvenlik sorunlarının güçlü askeri ortaklıklar olmaksızın istenildiği biçimde çözülemeyeceği ifade edildi (Kruger, 2011).

Trump yönetiminin Ulusal Güvenlik Stratejisinde ise Çin’in, Afrika’daki ekonomik ve askeri varlığını artırdığı, kıtada küçük yatırımlarla başladığı girişimlerini geliştirerek günümüzde Afrika’nın en büyük ticaret partneri olduğu üzerinde durulmakta; Afrikalı elitlere rüşvet veren, maden çıkarma endüstrilerini baskılayarak kıtadaki ülkeleri sürdürülemez borç ve yükümlülükler altında bırakan uygulamaların, uzun dönemde Afrika’nın kalkınmasını engelleyeceği vurgulanmaktadır. Güvenlik Stratejisinde; siyasi, ekonomik ve askeri güvenlik öncelikli alanlar olarak belirtilerek; terörizm, insan kaçakçılığı, yasadışı silah ve doğal kaynak ticaretini önlemeye yönelik alanlarda ortaklarla çalışmaya devam edileceği ifade edilmektedir (National Security Strategy of the USA, December 2017: 52).

Ulusal Güvenlik Stratejileri bağlamında, Afrika’nın kıyı şeridinde güvenliğin sağlanması, ABD’nin üzerinde durduğu bir konudur. Gine Körfezi, Aden Körfezi ve Batı Hint Okyanusu son dönemde yasadışı balıkçılık, yasadışı ticaret ve korsanlığa karşı duyarlı hale gelmiştir. Afrika hükümetlerinin deniz alanlarını yeterince kontrol edememesi; suç örgütlerinin insan, uyuşturucu ve silah kaçakçılığını artırmalarına ve tehlikeli atıkları denize dökmelerine uygun ortam sağlamakta; deniz ticaretine ve offshore petrol üretim tesislerine yönelik korsanlık ve sabotaj tehditleri/faaliyetleri yoğunlaşmaktadır. Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi (U.N. Office on Drugs and Crime-UNODC) verilerine göre, Batı Afrika’nın Avrupa’da tüketilen kokainin yaklaşık

üçte biri için geçiş bölgesi olması, (Ploch, 2011: 16) bu bölgeye yönelik endişeleri artırmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Bush yönetimi, 2005'de, denizlerin özgürlüğünü vurgulayan ve deniz ticaretinin kolaylaştırılmasının en önemli ulusal öncelikleri olduğunu belirten Ulusal Denizcilik Stratejisini uygulamaya koydu (The National Security for Maritime Strategy, 2005: s.2). Bu önceliklere yönelik olarak, Birleşik Görev Gücü - Afrika Boynuzu (Combined Joint Task Force - Horn of Africa-CJTF-HOA), Deniz Kuvvetleri ve CENTCOM Koalisyon Görev Gücü 151'deki (CTF-151) koalisyon ortaklarıyla birlikte Aden Körfezi, Umman Körfezi, Arap Denizi, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'ndaki nakliye yollarını korumaya yönelik çalışmalarını sürdürmektedir (Ploch vd., 2011: 17). Bu bağlamda AFRICOM, halen, Afrika donanmalarının kendi karasularını koruyabilmeleri için, kapasite inşa etmelerine yönelik bir dizi program uygulamaktadır.

Afrika'da yaşanan çatışmaların sayısı son yıllarda azalmış olmasına rağmen, kıta, Birleşmiş Milletlerin (BM) barışı koruma operasyonlarının çoğuna ev sahipliği yapmaktadır. Bu kapsamda; Batı Sahra, Güney Sudan, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Mali, Orta Afrika, Sudan ve Abyei bölgelerinde olmak üzere, halen, toplam yedi görev devam etmektedir (United Nations Peacekeeping). 30 Eylül 2018 tarihi itibarıyla Etiyopya, Ruanda, Mısır, Gana, Tanzania, Senegal, Burkino Faso, Çad, Togo ve Fas bu operasyonlara en fazla asker sağlayan on Afrika ülkesi arasında yer almaktadır (Peacekeeping.un.org). Afrika ülkeleri, ayrıca, kıtasal bir örgüt olan Afrika Birliği ve bölgesel bir örgüt olan Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (The Economic Community of West African states-ECOWAS) gibi örgütlerin yürüttüğü barış operasyonlarına da, Afrika Barış ve Güvenlik Mimarisi bağlamında, katkıda bulunmaktadır. Afrika'daki kapasite yetersizliği ve Afrika ordularının bu operasyonlara etkin katılmaları zorunluluğu, uluslararası toplumdan, ABD ve diğer donör ülkelerden önemli kaynak talep edilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, G8 ülkelerinin 2004'de, dünya çapında barışı koruma birliklerini eğitmek için çok taraflı bir program olan Küresel Barış Operasyonları Girişimi'ni (Global Peace Operations Initiative-GPOI) uygulamaya koyduğu bilinmektedir. Başlangıçta, 2010'a kadar 5 yıllık bir sürede 75.000 askerin eğitilmesi amaçlanan bu girişime,

ABD 660 milyon dolar katkıda bulunmayı taahhüt etti (Serafino, 2009: Summary).

BM'ye göre, 2009 yılında dünya genelinde enfekte kişilerin % 67'sini temsil eden 22 milyondan fazla HIV/AIDS pozitif Afrikalı vardır. HIV/AIDS, kıtada önde gelen ölüm nedenidir ve ABD'nin önceki Dışişleri bakanlarından Colin Powell tarafından "bugün insanlığın en büyük tehdidi" (Ploch, 2011: 19) olarak tanımlanmaktadır. Bush Yönetimi, HIV/AIDS ile mücadele çabalarına öncelik vererek, bu mücadele için, Başkan'ın HIV/AIDS Yardımını Acil Durum Planı (President's Emergency Plan for AIDS Relief-PEPFAR) aracılığıyla 48 milyar dolar kaynak tahsis etti. PEPFAR bağlamında odaklanılan 15 ülkenin 12'si Afrika'dadır. Bu programın uygulandığı süre içinde 16 milyon insanın hayatı kurtarıldı (U.S. Department of State). ABD Savunma Bakanlığı, bu çabaların bir parçası olarak, San Diego'daki Deniz Sağlığı Araştırmaları Merkezi tarafından yönetilen Savunma Departmanı AIDS Önleme Programı'nı (The Department of Defense HIV/AIDS Prevention Program-DHAPP) yürürlüğe koydu. Bu programın amacı, ABD müttefiki ülkelerin askeri personelinin teşhis ve tedavilerinde yardımcı olmaktır (Naval Health Research Center).

2. ABD'nin Afrika'da Askeri Varlığını Artıran Girişimleri

ABD, 1996'da, Afrika'daki barışı koruma ve çatışma yönetimi sorunlarına yanıt geliştirmek için Afrika'daki Krizlere Yanıt Girişimi'ni başlattı (The White House Office of the Press Secretary Dakar, Senegal). Ruanda'da 1994 yılında meydana gelen etnik katliamların komşusu Burundi'de ortaya çıkabileceğinden endişe edilmesi, bu girişimin oluşumunu hızlandırdı. ACRI, kıtadaki krizlere, barışı koruma misyonlarında görev yapmak üzere seçilen Afrikalı askerlerle tepki verilmesi yaklaşımını benimsedi. 2002'de, ACRI'de bazı değişiklikler yapan ABD, Afrika Acil Durum Operasyonları Eğitim Yardımını (African Contingency Operations Training Assistance-ACOTA) yürürlüğe koydu (Handy, 2010: 65-66). ACOTA, Afrika birlikleri için

çeşitli silahların temin edileceğini de taahhüt ediyordu. ACOTA kapsamında, Afrikalı askerlere konvoyların emniyetinin alınması, göç yönetimi ve küçük birlik komutanlık yeteneğini geliştiren eğitimler verildi (United States Africa Command). ABD tarafından barış misyonlarına katılacak ülkelerin seçiminde dikkate alınan temel ölçütler; ülkelerin demokratik yönetime sahip olmaları ve askerlerin sivillerin kontrolüne verilmesini kabul etmeleri, olarak belirlendi. Bu ölçütlere uygun olduğu düşünülen ülkeler Benin, Gana, Senegal, Malavi ve Mali idi. Uganda ve Etiyopya belirlenen ölçütlere uygun olmamalarına rağmen, ABD'nin askeri müttefikleri olduklarından, seçilen ülkeler arasında yer aldılar (Nsia-Pepa, 2014: 52).

ABD, kıta genelinde farklı terörle mücadele programları geliştirdi. Cibuti'deki ABD ve müttefik askerlerinden oluşan Ortak Görev Gücü-Afrika Boynuzu, Kenya'nın Manda Körfezi Donanma Üssü ile Etiyopya'daki Hurso ve Bilate'de daimi üç operasyon merkezi kurarak bu merkezlerde müttefik birlikleri eğitti ve Somali'de belirlenen hedeflere saldırılar başlatıldı (Foreign Policy in focus). Afrika Bölgesel Barış Gücü Programı (Africa Regional Peacekeeping Program-ARPP) (Volman ve Benjamin, 2007: 24) ise, barışı koruma operasyonlarında yer alan seçilmiş Afrika ülkelerinin askerlerini teçhiz etmek, eğitmek ve desteklemek için geliştirildi. Pan Sahel Girişimi (Pan Sahel Initiative), Mali ve Moritanya'ya Avrupa Komutanlığı ile ABD Özel Kuvvetlerini sevk ederek Mali ve Nijer'deki Tuareg isyancılarına karşı operasyonlar düzenledi. 2004'de Pan Sahel Girişimi'nin yerini alan Trans Sahara Karşı Terör Girişimi (Trans Sahara Counter Terror Initiative) (Warner, 2014), Kuzeybatı Afrika'daki Sahel Sahra bölgesindeki militanların faaliyetlerine karşı koymak üzere Cezayir, Burkina Faso, Libya, Fas, Tunus, Çad, Mali, Moritanya, Nijer, Nijerya ve Senegal'de Amerikan askerlerini görevlendirdi. Aralık 2003'de oluşturulan Ortak Görev Gücü Aztek Sessizliği (Joint Task Force Aztec Silence), Avrupa Komutanlığı komutası altında, ABD istihbaratı ile koordineli olarak keşif ve gözlem faaliyetleri yürüttü ve yerel askeri güçlerle istihbarat paylaşımında bulundu (GlobalSecurity.org).

Yukarıda belirtilen programlara ilave olarak ABD'nin, Nijerya ve diğer petrol üreticisi Batı ve Orta Afrika ülkeleri ile kesintisiz petrol akışını

sağlayan iki taraflı askeri yardım, Afrika üs ortaklığı ve deniz güvenliğini teşvik eden girişimleri içeren askeri bağlantıları mevcuttur (Nsia-Pepa, 2014: 53). Ayrıca, Küresel Donanma İstasyonları (Global Fleet Stations-GFS) konsepti ile ABD Deniz Kuvvetleri, bölgede kalıcı ve uzun vadeli angajmanlara girişebilmektedir (Howard, 2008: i).

ABD'nin Afrika'daki askeri varlığının en önemlisi AFRICOM'dur (United States Africa Command). AFRICOM'un oluşumunu gerektiren nedenlerden biri, ABD Silahlı Kuvvetleri bünyesinde Afrika'ya yönelik görev alabilecek birden fazla komutanlığın bulunmasının yarattığı karmaşanın giderilmesi ihtiyacıdır. ABD'de 2006 yılında yapılan bir çalışmada Afrika Komutanlığı kurulması tavsiye edilmiş; AFRICOM'un oluşturulmasına dair kamuoyunun bilgilendirilmesi Bush yönetimince 6 Şubat 2007'de gerçekleştirilmiştir. Böylece, Afrika'da ve kıtayı çevreleyen sularda ABD'nin ulusal güvenlik çıkarlarını korumak için, Birleşik Devletler Afrika Komutanlığı adında muharip unsurlardan oluşan yeni bir komutanlık teşkil edilmiştir.

AFRICOM'un kuruluşundan önce, ABD'nin Afrika kıtasına askeri müdahaleleri üç komutanlık tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bunlar; Birleşik Devletler Avrupa Komutanlığı (U.S. European Command-EUCOM), Birleşik Devletler Merkez Komutanlığı (U.S. Central Command-CENTCOM) ve Birleşik Devletler Pasifik Komutanlığı (U.S. Pacific Command-PACOM) olarak yapılandırılmışlardı. Almanya'da konuşlu EUCOM'un sorumluluk sahasında 42 Afrika ülkesi, Florida'da konuşlu CENTCOM'un sorumluluk sahasında Afrika boynuzundaki 8 ülke yer alırken, Hawaii merkezli PACOM Komor Adaları, Madagaskar ve Mauritius adalarından sorumluydu. Mısır ise Merkezi Komutanlığın sorumluluk alanında kalıyordu. AFRICOM'la birlikte, Savunma Bakanlığı bünyesindeki komutanlık sayısı, altısı coğrafi ve dördü fonksiyonel komutanlık olmak üzere, toplamda 10'a yükseldi. Coğrafi komutanlıkların görevi, genel bir coğrafi sorumluluk alanı ile tanımlanırken, fonksiyonel komutanlıkların görevi, dünya çapında bölgeler arasında gerçekleştirilen görev performansı ile ifade edilmektedir. ABD'nin coğrafi muharip komutanlıkları; Afrika (AFRICOM), Avrupa (EUCOM), Pasifik (PACOM), Kuzey (NORTHCOM), Güney (SOUTHCOM) ve Merkezi (CENTCOM)

komutanlıklardan oluşmaktadır. Ulaştırma (TRANSCOM), Özel Operasyonlar (SOCOM), Müşterek Kuvvetler (JFCOM) ve Stratejik (STRATCOM) Komutanlık ise fonksiyonel komutanlıklar olarak yapılandırılmıştır (Ploch, 2011: 1).

AFRICOM, 1 Ekim 2007'de, başlangıç düzeyinde operasyon yeteneği ile birlikte, EUCOM altında bir komutanlık olarak yapılandırılmış olmasına rağmen, bir yıl sonra, 1 Ekim 2008 tarihinde, tam operasyon yeteneğine sahip komutanlık düzeyine ulaştı. AFRICOM'un sorumluluk sahası Mısır dışında, tüm Afrika ülkelerini kapsamaktadır; Mısır, Merkezi Komutanlık sorumluluk alanındadır. ABD Savunma Bakanlığı AFRICOM'un misyonunu; Afrikalı ortaklarıyla birlikte çalışarak onların savunma yeteneklerini güçlendirmek, bölgesel istikrar ve güvenliğe daha güçlü katkıda bulunmalarını sağlamak ve bölgede ABD'nin stratejik çıkarlarını korumak (Ploch, 2011: 1) olarak belirledi. AFRICOM'un ilk büyük askeri harekâtı; BM Güvenlik Konseyi Kararı 1973'ün desteklenmesi kapsamında, çok uluslu askeri bir faaliyete katkı çerçevesinde, Libya'daki sivilleri korumaya ve uçuşa yasak bölge uygulamasına yönelik Odyssey Dawn Operasyonu adı altında Libya'da gerçekleştirildi. Libya komuta kontrol ve hava savunma tesislerini hedef alan, Tomahawk füzelerinin de kullanıldığı ABD askeri operasyonları ilk kez 19 Mart 2011'de başlatıldı (Ploch, 2011: 1-2).

Amerika'nın Afrika'ya askeri müdahaleleri (Nsia-Pepira, 2014: 52) silah satışlarını, askeri eğitim ve danışmanlık hizmetlerini, güvenlik ve istihbarat komutanlıklarının kurulmasını ve seçilen müttefiklerle açık ve örtülü ortak operasyonları kapsamaktadır. ABD'nin Afrika'daki askeri operasyonlarını teşvik eden motivasyon Afrika'nın petrol rezervlerinin yanı sıra, Çin gibi stratejik rakiplerin etkisini sınırlama düşüncesidir. Robert Moeller, ABD Afrika Komutanlığının Askeri Operasyonlar Komutan Yardımcılığı görevi esnasında, petrolün kesintisiz sağlanamamasını, terörizmi ve Çin'in artan etkisini Afrika'daki ABD çıkarlarına yönelik meydan okumalar (Foreign Policy in Focus) olarak tanımladı. Bu bağlamda, Orta Doğu'dan ABD'ye petrol tedarik eden büyük tankerlerin nakliye güzergâhlarının yakınında stratejik konumda bulunan Doğu Afrika sahilleri, Amerikalılar tarafından ABD menfaatlerini tehdit eden teröristlerin ve korsanların merkezi olarak

görülmektedir. Afrika Boynuzu bölgesinde yer alan Babül Mendep boğazından bir günde 4,8 milyon varil ham petrol ve petrol ürünü taşınmaktadır. Bunun 2,8 milyon varili kuzeye Avrupa yönüne, diğer 2 milyon varili ise aksi istikamete güneye taşınmaktadır (Lee, 2018). Bir başka ifadeyle dünyada tankerle taşınan petrolün %8'i Babül Mendep boğazından geçmektedir (Anadolu Haber).

Afrika petrol rezervinin çok önemli bir kısmı Sudan ve Nijerya gibi şiddetli çatışmaların yaşandığı istikrarsız ülkelerde bulunmaktadır. AFRICOM'un komutanlarından General Carter F. Ham, bir açıklamasında Amerika, Amerikalılar ve Amerikan çıkarları için en büyük tehditler olarak İslami Mağrip'teki El Kaide, Somali'deki El-Şabab ve Nijerya'daki Boko Haram'ı görmekte; El Kaide'nin doğu ve kuzeybatı Afrika'da oluşturduğu tehditlerin önlenmesinin bir numaralı önceliği olmaya devam ettiğini (Pellerin, 2012) ifade etmektedir. AFRICOM, ABD askeri ve istihbarat birimleri ile koordineli olarak, belirtilen bu önceliklere yönelik önemli çalışmalar gerçekleştirdi. AFRICOM ve Afrika'daki müttefik güçler için Cibuti'de Camp Lemonier üssünün kurulması, Etiyopya'daki Afrika Birliği karargâhında bir irtibat biriminin bulundurulması, dronlarla keşif ve saldırı operasyonları gerçekleştirebilmek için Seychelles, Cibuti ve Etiyopya'da üsler kurulması bu girişimler arasında yer almaktadır (Nsia-Pepira, 2014: 53).

Başkan Bush, 2006'da ABD'nin, Ortadoğu'dan yapılan petrol ithalatını 2025 yılına kadar %75'den fazla oranda değiştirmeyi (The White House President George W. Bush) düşündüğünü açıkladı. ABD için Ortadoğu'nun yerine geçebilecek bölge öncelikle Afrika kıtasıdır. ABD'nin halen en fazla ham petrol ithal ettiği 15 ülke arasında Nijerya 7'nci, Angola 11'inci, Cezayir 12'nci, Libya ise 13'üncü sırada yer almaktadır. ABD'nin bu ülkelerden yaptığı ham petrol ithalatı, toplam ham petrol ithalatının %8.4'ünü oluşturmaktadır; Suudi Arabistan, Irak, ve Kuveyt'ten yaptığı ham petrol ithalatının toplam ithalattaki yeri ise %23.1'dir (Workman, 2018). Önemli petrol rezervine sahip Sudan, Çin'in dördüncü büyük petrol tedarikçisi konumundadır. Çad ve Uganda'daki boru hatlarını kontrol eden ABD şirketleri, ABD askeri ve Sudan'a karşıt olan Uganda, Çad ve Etiyopya ittifakı ile Çin'i bu bölgede yerinden etmeyi amaçlamaktadır (Nsia-Pepira, 2014: 54).

3. ABD'nin Kıtada Askeri Varlığını Artırma Girişimlerine Afrikalıların Tepkisi

ACRI'ye katılan ülkeler için tespit edilen seçim ölçütleri, ABD'nin kıtadaki yaklaşımının sorgulanmasına neden olmaktadır. Bazı Afrika ülkelerine göre ACRI'nin oluşum gerekçesi, ABD'ye, sömürgecilik ve Soğuk Savaş dönemlerindeki benzer üstünlük sağlamaktadır. Bu durum, ABD'nin yayılmacılığı ve Afrika'nın enerji kaynaklarının yeni sömürü yöntemi olarak tanımlanmaktadır. Programın dışında kalan ülkeler, ABD'yi, ACRI programı ile kıtadaki menfaatlerini gerçekleştirme yönelik askeri istihbarat toplamakla suçlamaktadırlar.

Afrika ülkeleri, kıtanın ABD üslerine ev sahipliği yapmasına ve ABD tarafından ilişkilerin askeri yönünün güçlendirilmesi yaklaşımına çoğu kez karşı çıktılar. Afrika'daki sivil toplum önderleri ve gazeteciler de Afrika uluslarının egemenlikleri ve refahlarının aksine, ABD çıkarlarını yakından takip edeceği düşüncesiyle, AFRICOM'un oluşumunu desteklemediler. Kıtadaki bölgesel örgütlenmeler, kurumsal olarak AFRICOM'u eleştirenler arasında en ön sırada yer aldılar. ABD müttefiki Güney Afrika'nın da yer aldığı Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (The Southern African Development Community-SADC), ABD'nin, Afrika ile kıtada varlık göstererek değil, uzaktan ilgilenmesinin daha uygun olacağı yönünde görüş bildirdi. SADC savunma ve güvenlik bakanları, AFRICOM'un varlığının kıtada olumsuz etki yaratacağı düşüncesiyle, diğer devletleri AFRICOM'a ev sahipliği yapmamaları yönünde uyardı. Önemli bir ABD müttefiki olan Nijerya'nın da üyesi olduğu ECOWAS da AFRICOM'a karşı çıktı (Pambazuka News).

Liberya Güçlendirme Merkezi'nden (Center for Empowerment in Liberia) Ezekiel Pajino, AFRICOM'u "Afrika topraklarında ABD'nin askeri genişlemesinin ölümcül bir planı" olarak tanımlamaktadır. Pajino, "AFRICOM'un, Bush'un başarısız dış politikasının, kıtanın gelecek nesillerini tehdit eden bir mirası olacağını" söylemektedir. Nigeria's Business Day yazarı Ikechukwa Eze ise, AFRICOM'un, Afrika Birliği'ni ihlal ettiği ve onun yerini alma girişimi olduğuna ilişkin endişelerini dile getirmektedir (Pambazuka News).

ABD'nin askeri destekli kalkınma yardımları, özel askeri yüklenicilerin kıtada artan rolü, Çin'in Afrika'daki varlığı karşısında ABD'nin kontrol ettiği Afrika kaynakları, Afrika'nın refahı ve kıtadaki ülkelerin egemenliğine ilişkin olarak Afrikalıların kaygılarını artırmaktadır. Stratejik müttefikleri ile kıtada gerçekleştirdiği askeri operasyonlar, ABD'nin Afrika'daki itibarını olumsuz yönde etkilemektedir. ABD ile askeri olarak ittifak halindeki ülkeler, Kongo ve Darfur/Sudan'daki çatışmalara müdahil oldular. Ruanda ve Uganda birlikleri 1998'de Kongo'yu işgal etti. Benzer bir girişime 2007'de de tanık olundu. 5 Eylül 2007'de, Uganda askerleri ve Jean-Pierre Bemba liderliğindeki isyancılar, Kongo'nun petrol ve altın madeni bakımından zengin Semliki havzasını işgal ettiler (Snow, 2007: 8). Bu gelişmeler günümüzde de devam eden sınır bölgelerindeki mücadeleleri olumsuz etkilemektedir.

AFRICOM, yoksul devletlerin kapasite inşasını ve sosyo-ekonomik kalkınmasını gündeminin dışında tutmaktadır. Mülteciler Birliği, ABD'nin Afrika'ya yardımının artan bir şekilde kıtayı militarize ettiğine ve kıta genelinde istikrar sağlayacak uzun vadeli kalkınma projelerine daha az önem verildiğine dikkat çekmektedir. Pentagon, 2004'de resmi yardım kaynağının yaklaşık yüzde 3'ünü kontrol ederken, 2014'de bu oran %22'ye çıkmıştır. ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı'nın payı ise aynı dönemde yüzde 65'ten yüzde 40'a düşürülmüştür (Nsia-Pepre, 2014: 57).

Afrika ülkeleri, güvenliği, kıtadaki insanlar için daha iyi yaşam kalitesi sağlanması bağlamında görmektedirler. Bu güvenlik vizyonu, Afrika Birliği'nce "Kendi vatandaşları tarafından yönetilen ve küresel arenada dinamik bir gücü temsil eden, entegre olmuş, müreffeh ve barışçıl bir Afrika" olarak ortaya konulmaktadır (African Union). Afrikalı liderlerin çatışmasız bir Afrika hedefine ulaşmak, tüm Afrikalı halklar için barışı sağlamak, savaşları, sivil çatışmaları, insan hakları ihlallerini, insani felaketleri ve şiddet içeren çatışmaları kıtadan uzak tutmak ve soykırımı önlemek kararlılığı, bu vizyonu pekiştirmektedir. Afrikalı liderler gelecek nesillere çatışmalardan kaynaklanan yükü taşıtmayacaklarını ve kıtadaki tüm savaşları 2020'ye kadar sonlandıracıklarını taahhüt etmektedirler (The African Union Commission).

AFRICOM'un oluşumu, Afrika'daki ABD güvenlik çıkarlarının Afrika halklarının güvenlik ihtiyaçlarından uzaklaştığını ortaya koymaktadır. Kıtada, AFRICOM'un üç önemli özelliği olduğuna (Campbell, 2017: 59) inanılmaktadır:

- Afrikalı askeri elitler tarafından kullanılan bilgi sistemlerinin kontrolü ve Afrika silahlı kuvvetleri hakkında bilgi toplanması,
- ABD AFRICOM Sosyal Bilimler Araştırma Platformu aracılığıyla entelektüel müdahalede bulunma,
- Özel askeri yüklenicilerin entegrasyonu ile askeri yapının özelleştirilmesi.

Afrika'da halen 7500 Amerikan askeri personelinin yanı sıra 1000 yüklenici bulunmaktadır. ABD'li askerlerin sayısı bir yıl önce 6000'di. Birlikler kıta genelinde 53 ülkeye yayıldı. Cezayir, Burundi, Çad, Kongo, Cibuti, Mısır, Eritre, Etiyopya, Kenya, Libya, Somali, Sudan, Güney Sudan, Tunus ve Uganda, ABD askeri varlığı bulunan ülkeler arasında ön sıralarda yer almaktadır (Savitsky, 2018).

AFRICOM, dronları keşif/gözetleme, sınır ötesi saldırılar ve istihbarat amaçlı olarak kullanılmaktadır. Orta Niger'in en büyük kenti olan Agadez'de büyük bir dron üssü yapım aşamasındadır. Tesisin, 2019 yılında uçacak olan silahlı MQ-9 Reaper dronlarına ev sahipliği yapacağı bildirilmektedir. Bomba taşıma yeteneğine de sahip olacak MQ-9 Reaper, 1150 milden fazla menzile sahip olacaktır. Mevcut bir drone üssü ve Agadez'de inşası devam eden üssün yanı sıra, Nijer'de yaklaşık 800 ABD askeri bulunmaktadır. Agadez'deki üssün ABD Hava Kuvvetleri öncülüğünde gerçekleştirilen tüm zamanların en büyük inşaat projesi olduğu ifade edilmektedir. ABD'nin buradaki askeri gücü, Cibuti'deki daimi ABD üssünden sonra ikinci sırada yer almaktadır. 4000 Amerikalı askerin görev yaptığı Cibuti'deki Camp Lemonnier üssü, Yemen, Nijerya ve Somali'deki isyancılara karşı hava saldırıları için kullanılan ve Babül Mendep boğazı üzerinde kontrolü sağlayan Amerikan dron üslerinin merkezidir. Cibuti hükümetiyle 2014'de 20 yıllık yeni bir kira sözleşmesi imzalayan ABD'nin, bu üssü modernize etmek ve genişletmek için 1,4 milyar dolar harcadığı (Savitsky, 2018) bilinmektedir.

4. Finans ve Askeri Güç Kullanımı Arasındaki İlişkinin Afrika'daki Görünümü

ABD'nin küresel güç projeksiyonunda ABD silahlı kuvvetlerinin iki hedefi vardır: İlki, ülkeyi, Amerikan vatandaşlarını ve ABD'nin yurtdışındaki çıkarlarını ve anlaşmalar yoluyla benzer yükümlülükleri olan müttefiklerini korumaktır. İkincisi ise, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden itibaren bilgi ve ürünlerin serbest dolaşımı, insanların seyahat özgürlüğü ve insanlığın ortak malı kabul edilen açık denizlere ve uzaya erişebilmesiyle karakterize edilen ve ABD tarafından oluşturulan uluslararası düzenin devamlılığını muhafaza etmektir (Cohen).

AFRICOM'un faaliyet alanlarından biri de yasadışı faaliyetlere müdahale etmek olmasına rağmen, bu faaliyetlerin kıtada tüm ülkeleri kapsadığını, etkin bir biçimde izlendiğini ve yasal olmayan tüm işlemlere müdahale edildiğini söylemek güç görünmektedir. Örnek olarak, ABD Dışişleri Bakanlığı, Uluslararası Narkotik ve Hukuk İcra İşleri Bürosu'nun 2015 Uluslararası Narkotik Kontrol Strateji Raporunda Fas, Afganistan'dan sonra dünyanın ikinci en büyük uyuşturucu üreticisi olarak ifade edilmesine rağmen, AFRICOM'un yasadışı faaliyetleri engelleme görevi, Fas bankalarını kapsamamaktadır. Bunun gerekçesi, Fas'ın ABD'deki kapitalist muhafazakâr unsurlarla işbirliği içinde olmasında (Campbell, 2017: 53) aranabilir.

Finans ve askeri güç arasındaki ilişki, genellikle, Amerika'nın küresel liderliği bağlamında değerlendirildiğinden, ABD ordusunun, küresel kapitalist mimarının bir arada tutulması anlayışına hizmet ettiğini iddia eden yaklaşımlar yaygındır. Libya'ya yapılan müdahale, bu kapsamda üzerinde durulması gereken bir örnek olarak görülmektedir. Libya Lideri Kaddafi, Afrika'da Fransız frangının hâkimiyetine meydan okumak için 143 ton altın ve buna yakın miktarda gümüş biriktirdi. Bu, küresel kapitalizmin kabul edemeyeceği, engellenmesi gereken bir gelişmeydi ve NATO'nun Libya'ya müdahalesiyle sonlandırıldı. Bu bağlamda ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton ve Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy arasındaki Mart 2011 e-posta yazışması, NATO'nun müdahalesinin asıl gerekçelerini ortaya koymaktadır (The Herald, 2016):

- Libya petrol üretiminden daha fazla pay sahibi olma isteği;

- Kuzey Afrika'da Fransız etkisini arttırma;
- Fransa'daki iç politik durumu iyileştirme;
- Fransız ordusuna dünyadaki konumunu yeniden belirleme fırsatı verme;
- Kaddafi'nin uzun vadeli planlarıyla ilgili endişelere yanıt verme ve Frankofon Afrika'da egemen güç olarak Fransa'yı destekleme.

ABD'nin bu gerekçelere katılması; kapitalist çevrelerin, kazançlarının azalması olasılığına karşı koymak için ekonomik yaptırım ve askeri müdahale uygulayabilecekleri iddialarını doğrulamaktadır. Müdahalenin ardından Fransa ve İngiltere, Libya petrollerinden daha fazla imtiyaz talep ettiler. Sarkozy Libya'da, Libyalıları petrol sektörünün yüzde 35'ini Fransız şirketlerine, özellikle de TOTAL'e ayırmaları konusunda uyardı. (Campbell, 2017: 61) Sonrasında bu gelişmeleri doğrulayan bir gelişmeye İngiltere'de tanık olundu; İngiliz Parlamentosunda teşkil edilen bir Komite Eylül 2016'da Libya'ya gerçekleştirilen müdahalenin doğru istihbarat bilgileriyle desteklenmediğini (House of Commons Foreign Affairs Committee) açıkladı.

SSCB dağıldıktan sonra kurulan Yeni Dünya Düzeninde üzerinde durulan kavramlardan biri güvenlik kurumlarını da içeren “özelleştirme” idi. Bu, finans çevreleri ve şirketlerin hükümetlerden bağımsız özel güvenlik unsurlarına sahip olabilecekleri anlamına geliyordu. Güvenlik sektöründe savaşanlar, harp silah ve araçları ile bilgi/istihbarat vasıtaları özelleştirildi. Bu bağlamda, özel askeri yükleniciler (Private Military Contractor-PMC) arttı ve bu yapılar geleneksel olarak orduların icra ettikleri keşif ve istihbarat toplama faaliyetlerinin yanı sıra, riskli bölgelerde de görev üstlendiler. 2010 yılında sadece ABD'de 1931 özel yüklenici, terörle mücadele, ülke güvenliği ve istihbarat ile ilgili programlarda çalışıyordu (Priest ve Arkin). Çatışma ve savaştan kâr elde eden bir anlayışla ve iş modeliyle çalışan PMC'ler Afrika'daki güvensizliği artırmaktadır. En büyük PMC'ler, dünyanın en zengin şirketlerinin yer aldığı Fortune 500 şirketlerinin iştirakleridir (Campbell, 2017: 63). Paydaşlarının kârlarını maksimize etme yükümlülüğü taşıyan PMC'ler, çatışmaları sona erdirmeyecekleri gibi, Afrika'da veya dünyanın başka herhangi bir bölgesinde gerçek anlamda kalıcı güvenliği de sağlayamazlar; aksi takdirde bu yapılar, işlerini kaybederler.

ABD hükümeti, 2007’de AFRICOM’un kurulmasıyla, Afrika’da devam eden iç savaş ve çatışmaları dikkate alarak, kıtada güvenliğin sağlanmasını ABD dış politikasının merkezinde konumlandırırken bu hedefe ulaşmak için PMC’lere güvendi. AFRICOM, sınırlı personel ile çalışırken, diğer yandan Afrika’yı militarize etmek için önde gelen PMC’lerle sözleşme imzaladı. ABD Dışişleri Bakanlığı, ACOTA aracılığıyla yerel güçleri eğitmek için yılda yaklaşık 100 milyon dolar harcama yaptığını rapor etmektedir. Afrika’da ABD ile çalışan PMC’lerden biri, DynCorp International’dır. Bu şirkete, Liberya’da Edward B. Kesselly Barracks ve Camp Ware’da operasyon ve bakım desteği sağlaması karşılığında iki yıldan biraz fazla bir süre içinde, 20 milyon dolar kadar ödeme yapıldı. DynCorp International’e Liberya piyadelerini eğitmek görevi de verildi. Bu ülkede iş verilen diğer yükleniciler arasında, her birine 375 milyon dolar ödeme yapılan PAE Government Services (Lockheed Martin’in bir yan kuruluşudur) ve Protection Strategies Inc. de bulunmaktadır. Halliburton iştiraki KBR Inc. ile AFRICOM’un kullandığı Cibuti, Kenya ve Etiyopya’daki üç askeri üssü desteklemesi için sözleşme imzalandı. İlave olarak Northrop Grumman ile beş yıl içinde 40 bin Afrikalı barış gücü personelini eğitmek üzere 75 milyon dolarlık bir sözleşme imzalandı. MPRI’ya Benin, Etiyopya, Gana, Kenya, Mali, Malavi, Nijerya, Ruanda ve Senegal’deki askerleri eğitmek için Dışişleri Bakanlığı tarafından ödeme yapıldı. Bu yüklenici ayrıca Güney Afrika’nın ordusuna da yardım etti (Allgov, 2010).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası alanda Afrika’nın ekonomik önemi arttı. Bu dönemde, Çin’in Afrika’daki etkinliğini artırması ile eşzamanlı olarak ABD’nin de kıtaya yönelik “ilgisiz kalma” stratejisinden uzaklaştığı görüldü. Terörizmle mücadele; enerji kaynaklarını/rotalarını güvence altına alma ve Çin’in kıtadaki nüfuzunu sınırlandırma; ABD’nin Afrika’da askeri varlığını artırma ve güç kullanımını önceleyen yaklaşımının en önemli nedenleridir.

AFRICOM, ABD Savunma Bakanlığı tarafından Şubat 2007’de Afrika kıtasındaki askeri operasyonları yürütmek için ayrı bir komutanlık olarak

kuruldu. ABD'nin AFRICOM'u teşkilindeki asıl amaç; ABD'nin stratejik çıkarlarını takip etmektir. ABD, günümüzde, Çin gibi ekonomilerin yükselişi nedeniyle küresel rekabette zorlanmaktadır. Dünya genelinde kaynaklar üzerinde tam kontrol sağlamayı hedefleyen ABD'nin geleceğe dönük planlaması, Afrika'nın stratejik kaynaklarına engelsiz erişimi öngörmektedir. ABD için Çin, Afrika'da bu hedefe ulaşılmasının önünde en önemli engel olarak görülmektedir. AFRICOM, savaş ihtimali de dâhil olmak üzere, Çin'e karşı girişilecek bir mücadelede Afrika'da kullanılabilir önemli bir askeri yapılanma olarak ortaya çıkmaktadır.

ABD'nin, AFRICOM ve PMC'lerle kıtadaki askeri varlığını artırma girişimleri ve uygulamaları, politik ve ekonomik hedeflerine ulaşmak için askeri güç kullanmaktan çekinmeyeceğini göstermektedir. 2017 yılı itibarıyla ABD'nin askeri harcamasının 609.758 milyon dolar, Çin'in askeri harcamasının ise 228.231 milyon dolar (SIPRI, 2018) olduğu bilinmektedir. Buna rağmen Çin, ulusal çıkarlarını korumak için ABD ile gerekirse savaşabileceğini (Allison, 2017) açıklamaktan çekinmemektedir. Geçiş Teorisinin öngördüğü gibi baskın ulus ve yükselen güç arasındaki mücadele önümüzdeki dönemde Afrika'da ve küresel düzeyde artarak devam edecektir. Tarafların farklılıklarını barışçıl yöntemlerle giderememeleri halinde savaş kaçınılmaz olacaktır. ABD'nin küresel hegemonya planlaması, Afrika'nın kalkınmaya yönelik beklentilerini karşılamaktan uzaktır. Batı'nın Afrika ile geçmişte kurduğu ilişkilerin Afrikalıların hafızalarında olumlu izler bırakmadığı bilinmektedir. Sömürgelemeden kurtulma sürecinde ABD Afrikalıları değil, sömürgeci güçleri destekledi. ABD'nin, benzer politikalarını günümüzde de sürdürmeye devam etmesi halinde Afrika Birliği, ABD-Çin mücadelesinde Çin'in yanında yer alabilir. Bu durumda ABD, yükselen güç karşısında mücadelesini kaybedebilir.

ABD, içinde bulunduğumuz dönemde, Afrika'daki ihtilaflara daha fazla nüfuz etme, baskıcı rejimleri destekleme, kısıtlı bütçe kaynaklarını saptırma, ülkeler arasında hoşnutsuzluk yaratma gibi uygulamalarla endişeleri artırmaktadır. Amerika'nın gizli ve açık askeri ittifakları ve seçilmiş askeri müttefiklerle gerçekleştirdiği ortak operasyonlar, kıtadaki ihtilafların yoğunluğunu ve süresini olumsuz etkilemektedir. Bu gelişmeler dikkate alındığında ABD'nin, Afrika'daki askeri varlığını

artırma politikasını terk ederek, kıtanın sosyo-politik ve ekonomik kalkınmasına öncelik vermesinin, uzun dönemde kendisine daha fazla fayda sağlayacağı ileri sürülebilir. Bu tür politikalar, Afrika'da sürdürülebilir barış ortamının oluşturulmasına da zemin hazırlayacaktır. Bunun gerçekleşmesi Afrikalı liderlerin tutumu ile de ilişkilidir. Afrikalı liderler, kıtada askeri varlık artırmayı öngören politikalara karşı tutum takınmalı; kıta dışından yapılacak yabancı müdahaleler için büyük güçlere gerekçe oluşturabilecek uygulamalardan kaçınmalıydılar. Bu bağlamda, kıtasal uluslararası bir örgüt olan Afrika Birliği, güvenlik ve yeniden yapılanmada Afrika ülkeleri ve halklarının çıkarlarına uygun olarak kıtanın kendi kaynaklarını kullanmaya öncelik veren alternatif bir çerçeve oluşturmalı ve kıtadaki ülkelerin aralarındaki işbirliğinin geliştirilmesine yönelik politika üretmelerine katkıda bulunmalıdır.

KAYNAKÇA:

African Union. Vision and Misson. <https://au.int/en/about/vision>, Erişim Tarihi: 17.11.2018.

ALLGOV. U.S. Military Contractors Move into Africa. March 24, 2010, <http://www.allgov.com/news/us-and-the-world/us-military-contractors-move-into-africa?news=840556>, Erişim Tarihi: 22.10.2018.

Allison, G. China's ready for war - against the U.S. if necessary. Los Angeles Times, Aug 08, 2017, <http://www.latimes.com/opinion/op-ed/la-oe-allison-china-war-20170808-story.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2018

Anadolu Haber, Babül Mendep Boğazı ve önemi. 1 Nisan 2015, <https://anadoluhaber.org/babul-mendep-bogazi-ve-onemi>, Erişim Tarihi: 16.11.2018.

Arslan, İ. (2018). "Bir Ülke-Bir Kıta İlişkileri: Çin-Afrika Örneği." Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 31: 125-142.

- Campbell, H.G.(2017). “The United States and Security in Africa: The Impact of the Military Management of the International System.” Africa Development, Volume XLII, No. 3: 45-71.
- Cohen, E. A. Strategy for the Common Defense, National Defense. <http://www.choosingtolead.net/strategy-for-the-common-defense/>, Erişim Tarihi: 11.11.2018.
- Defense.gouv.fr. U.S. strategy in Africa. ABSTRACT ETUDE, Under the supervision of: Maya Kandel, head of the US programme at IRSEM and research associate at Université Paris III - Sorbonne Nouvelle (CREW/CRAN), <https://www.defense.gouv.fr/content/download/341557/4801791/file/Etude%20IRSEM%2036%20-%20Synthese%20EN.pdf>, Erişim Tarihi: 10.11.2018.
- Foreign Policy in focus. Making Peace or Fueling War in Afric. March 13,2009.https://fpif.org/making_peace_or_fueling_war_in_africa/ Erişim Tarihi: 29.10.2018.
- GlobalSecurity.org. Operation Aztec Silence. <https://www.globalsecurity.org/military/ops/aztec-silence.htm>, Erişim Tarihi: 15.10.2018.
- Handy, R.J. (2010). “Africa Contingency Operations Training Assistance Developing Training Partnerships for the Future of Africa.” ASPJ Africa & Francophonie – 2 nd Quarter, 65-72.
- House of Commons Foreign Affairs Committee. (6 September 2016). Libya: Examination of intervention and collapse and the UK’s future policy options.
- Howard, S. (2008). Global Fleet Station, Naval Surface Warfare Center Carderock Division.
- Huffington Post. Obama Ghana Speech. 8.11.2009, Updated May 25, 2011, https://www.huffingtonpost.com/2009/07/11/obama-ghana-speech-full-t_n_230009.html, Erişim Tarihi: 14.10.2018.

- Karagül, S. ve Arslan İ. (2014). “Afrika'da Barış ve Güvenliğin İnşasında Kıtasal Yaklaşım: Afrika Barış ve Güvenlik Mimarisi.” *Güvenlik Stratejileri*, Sayı:19: 57-97.
- Kruger, N.R. (2011). The 2011 National Military Strategy: Resetting a Strong Foundation, <https://www.ausa.org/sites/default/files/2011-national-military%20strategy.pdf>, Erişim Tarihi: 14.10.2018.
- Lai, D. (2011). “The United States and China in Power Transition”, U.S. Army War College Strategic Studies Institute, <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/>, Erişim Tarihi: 11.11.2018.
- Lee, J. Bab el-Mandeb, an Emerging Chokepoint for Middle East Oil Flows. Bloomberg, July 26, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-07-26/bab-el-mandeb-an-emerging-chokepoint-for-middle-east-oil-flows>, 2018, Erişim 16.11.2018.
- Naval Health Research Center.
<https://www.med.navy.mil/sites/nhrc/Pages/Research-DoD-Prevention-Program.aspx>, Erişim Tarihi: 14.10.2018.
- National Security Strategy. (May 2010).
<http://nssarchive.us/NSSR/2010.pdf>, Erişim Tarihi: 14. 10.2018,
- National Security Strategy of the United States of America (2017).
<http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf>,
Erişim Tarihi: 7.10.2018.
- Nsia-Pepira, K. (2014). “Militarization of U.S. Foreign Policy in Africa: Strategic Gain or Backlash?”, *Military Review*, AFRICOM: 50-59.
- Pambazuka News. African voices on AFRICOM. Apr 01, 2008, <https://www.pambazuka.org/governance/african-voices-africom>, Erişim Tarihi: 17.11.2018.
- Peacekeeping.un.org, Monthly Summary of Military and Police Contribution to United Nations Operations.

https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/msr_september_2018_consolidated_0.pdf, Erişim Tarihi: 14.10.2018.

Pellerin, C. Commander: Countering Extremists Tops Africom's Priorities. U.S.Department of Defense, Feb. 29. 2012, <http://archive.defense.gov/news/newsarticle.aspx?id=67378>, Erişim Tarihi: 17.11.2018.

Ploch, L. (2011). "Africa Command: U.S. Strategic Interests and the Role of the U.S. Military in Africa." Congressional Research Service, 7-5700, July 22, 2011, www.crs.gov, RL34003, Erişim Tarihi: 11.11.2018.

Ploch, L., Blanchard, C.M., O'Rourke, R., Mason, R. C., Kind, R. O. (2011). "Piracy off the Horn of Africa", Congressional Research Service, 7-5700, April 27, 2011, www.crs.gov, R40528, Erişim Tarihi: 11.11.2018.

Priest, D. ve Arkin. W. M. Top Secret America, A hidden world, growing beyond control. <http://projects.washingtonpost.com/top-secret-america/articles/a-hidden-world-growing-beyond-control/>, Erişim Tarihi: 18.11.2018.

Savitsky, A. US Military Presence in Africa: All Over Continent and Still Expanding. Strategic Culture Foundation, 30.08.2018, <https://www.strategic-culture.org/news/2018/08/30/us-military-presence-in-africa-all-over-continent-still-expanding.html>, Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Serafino M.N. (2009). "The Global Peace Operations Initiative: Background and Issues for Congress." Congressional Research Service, 7-5700, March 19, 2009, www.crs.gov, RL32773, Erişim Tarihi: 11.11.2018.

Snow, K. H. Congo's Jean-Pierre Bemba. 18 September 2007, [http://www.allthingspass.com/uploads/pdf-226Congos%20JP%20Bemba\[5\]%20Sept%202007.pdf](http://www.allthingspass.com/uploads/pdf-226Congos%20JP%20Bemba[5]%20Sept%202007.pdf), Erişim Tarihi: 17.11.2018.

SPRI (2018). Military expenditure by country, in constant (2016) US\$ m., 2009-2017.

https://www.sipri.org/sites/default/files/1_Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932017%20in%20constant%20%282016%29%20USD.pdf, Erişim Tarihi: 18.11.2018.

The African Union Commission. (2015). Agenda 2063, First Ten-Year Implementation Plan 2014-2023.

The Herald. Exposing the Libyan Agenda: A closer Look at Hillary's emails. 15 Mar, 2016, <https://www.herald.co.zw/exposing-the-libyan-agenda-a-closer-look-at-hillarys-emails/>, Erişim Tarihi: 18.11.2018.

The National Security Strategy of the United States of America. (2002).

The National Security Strategy of the United States of America. (2006).

The National Strategy for Maritime Security. (2005).

The White House President George W. Bush. State of the Union Address by the President. January 31, 2006, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/stateoftheunion/2006/>, Erişim Tarihi: 18.11.2018.

The White House Office, Office of the Press Secretary. Remarks by the President at the U.S./China Strategic and Economic Dialogue. <https://obamawhitehouse.archives.gov/realitycheck/the-press-office/remarks-president-uschina-strategic-and-economic-dialogue>, July 27, 2009, Erişim Tarihi: 16.11.2018.

The White House Office of the Press Secretary Dakar, Senegal. African Crisis Response Initiative (ACRI). April 1, 1998, <https://clintonwhitehouse4.archives.gov/Africa/19980401-20179.html>, Erişim Tarihi: 22 Ekim 2018.

The World Bank. GDP, PPP (current international \$). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?view=map>, Erişim Tarihi: 18.11.2018.

United Nations Peacekeeping. Peacekeeping operations, <https://peacekeeping.un.org/en>, Erişim Tarihi: 14.10.2018.

- United States Africa Command. ACOTA-Africa Contingency Operations Training and Assistance. <https://www.africom.mil/what-we-do/security-cooperation/acota-africa-contingency-operations-training-and-assistance>, Erişim Tarihi: 15.10.2018.
- U.S. Department of State, Bureau of International Narcotics and Law Enforcement Affairs. Morocco. <https://www.state.gov/j/inl/rls/nrcrpt/2015/vol1/238996.htm>, Erişim Tarihi: 18.11.2018.
- U.S. Department of State. Secretary Pompeo Launches 2018 PEPFAR Strategy Progress Report. <https://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2018/09/286274.htm>, Erişim Tarihi: 14.10.2018.
- Volman, D. ve Benjamin, L. (2007). "Introduction to AFRICOM Special Issue: Analysis and Activism." ACAS Bulletin, No. 78.
- Warner, L.A. (2014). The Trans Sahara Counter Terrorism Partnership. Center for Complex Operations.
- Workman, D. US Crude Oil Imports by Supplier Countries. October 18, 2018, <http://www.worldstopexports.com/us-crude-oil-imports-by-supplier-countries/>, Erişim Tarihi: 18.11.2018.

Din ve Siyaset İlişkisi, 15 Temmuz Örneği

The Relation of Religion and Politics, Example of July 15

Murat KÖYLÜ*

Öz: *Din, insanoğlunun yaradılışından bu yana onun yol göstericisi olmasının yanı sıra beşerin hayat nizamını belirleyici ana bir etken olmuştur. Nitekim toplum hayatında bu denli büyük bir öneme haiz olan din ve dinin lidere sağlayabileceği idare kolaylığının yüzyıllar boyunca yönetim erki tarafından ustalıkla işlenmiş ve kullanılmış olduğu görülmektedir. Diğer taraftan siyaset, toplumda yaşayanlar arasında bir çatışma, mücadele, kavga ile uzlaşma ve ittifaktır. Hedef, kısaca iktidarın ele geçirilmesi ve onun sağladığı yararların (nimetlerin) paylaşılmasıdır. Dolayısıyla iktidarı ele geçirmek isteyen güçler, dinin bütünleştirici ve birleştirici özelliğinin, insanların manevi duygularının siyasi amaçlarının tahakkukunda kullanılmaktan çekinmemişlerdir. Çalışmanın amacı; tarihimizin en kanlı darbe teşebbüslerinden biri olan, başta Cumhurbaşkanı olmak üzere devletin sağduyusu ve Türk Milleti'nin iradesine sahip çıkması neticesinde amacına ulaşamayan FETÖ/PDY terör örgütünün, halkın dini duygularını ve dini siyasi amaçları için kullanarak devlet kurumlarına sızmaları ve 15 Temmuz 2016 günü kanlı bir darbe teşebbüsüne kalkışmalarının neden ve sonuçlarını analiz etmektir.*

Anahtar Kelimeler: *Din, Darbe, Siyaset, 15 Temmuz, FETÖ*

Abstract: *Religion has been a key factor in determining the way of life for the human being, as well as being the guiding light since the creation of mankind. Thus, both religious and military, as well as political leaders, have tried to base almost any religious activity on the religious level. On the other hand, politics is a conflict, a struggle and consensus and alliance between those living in society. The goal is simply the seizure of power and the sharing of its benefits. The forces seeking to seize power, therefore, did not hesitate to use the integrated and unifying feature of religion in the realization of the political aims of human spiritual emotions. The purpose of the study; one of the bloodiest coup attempts of our history, the FETO / PSS terrorist organization, which cannot reach its purpose due to the common sense of the state and the will of the Turkish Nation, especially the President, infiltrated into the state institutions by using it for religious purposes and religious political purposes and on 15 July 2016, to analyze the causes and consequences of their attempt to strike.*

Keywords: *Religion, Coup, Politics, July 15, FETO*

Geliş Tarihi: 20.10.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr.Öğr.Üyesi, Toros Ün. İİSBF, UTL Bölümü, murat.koylu@toros.edu.tr

1. GİRİŞ

Din sistemi, özünde bulunan ibadetleriyle bireye vazife ve sorumluluk duygusunu empoze ederken, dini ritüellerin de belirli bir mekanda icra ediliyor olması bireyi bir noktada zorunlu olarak sosyalleştirmiştir. Ayrıca her bir dini inancın yapı taşlarından olan ve inananını oluşturan toplulukları belirli bir düzen içinde tutmak, toplum içerisinde sapmaları ve sapkınları önlemek, inanç sahiplerinin farklı uygulamalar ve ibadet şekillerine yönelmesini engellemek gayesiyle oluşturduğu kaideleri bulunmaktadır. Bu kaideler her bir dini inançta, insan huzurunu temel alan genel-geçerliliğe sahiptir. Nitekim dini kaideler bu yönüyle, hukuk kurallarının atası olarak kabul edilmektedir. Ayrıca dini ritüellerin bir lider (din adamı) önderliği altında icra ediliyor olması da toplulukta “gönüllü idare edilme” duygusunu doğurmuştur şeklinde düşünülebilir.

Tüm bunlar ise devletin kurulabilmesi için gerekli mekanizmanın, din temelli oluşturulduğu ihtimalini kuvvetli kılmaktadır. Zira devlet kurumunun oluşturulabilmesi için gerekli olan; mekân, toplum, hukuk kuralları ve kalabalıkları idaresi altında toplayabilen lider algısı dini inançla birlikte şekillenmiştir.

Devleti yönetenler ise inançların iktidarlarının varlıklarını güçlendirdiği ve sürekliliğini artırma gücünü farkına varmalarıyla birlikte din, artık siyasetin bir parçası haline gelmiştir. Dinin, toplumu etkileme gücü ve toplumsal örgütlenmedeki etkin rolünün sağladığı avantaj, siyaset tarafından geçmişten günümüze kadar kullanılagelmiştir.

Dinin devlet yönetimine girmesiyle birlikte siyasetin de malzemesi haline gelmiştir. Dinin siyasetteki gücü sadece devletin yönetim erkinde değil aynı zamanda mütedeyyin insanların saf ve temiz duyguları kullanılarak devleti ele geçirme teşebbüslerinde (darbelerde) başvurulan bir yöntem olduğu 15 Temmuz 2016 tarihinde yaşadığımız *darbe girişiminde* açıkça ortaya koymuştur. Bu girişimin aktörü / aktörleri onlarca yıl boyunca yaptıkları hazırlık devlet otoritesine karşı bir başkaldırıya, kanlı bir girişime dönüşmüştür. Gücünü milletin iradesinde alan devlet yönetimi

ve halkın direnişi, bu hain girişimi boşa çıkarmış, amacına ulaşmasını engellemiştir.

FETÖ, başlangıçta amaç ve ideolojisini, *Türk gençliğini pozitif ilimlerle eğitip, İslami terbiyeyle donatıp, her türlü kötü alışkanlıklardan koruyarak Osmanlı'nın yükseliş dönemindeki gibi "altın nesil" yetiştirmek* diye belirlemiştir (Uzun, 2015, 36). Oldukça insani gözükən, zamanla manipüle edilerek büyüyen, büyüdükçe hedef ve amaçları farklılaşan küçük bir cemaat grubunun, elli yıl sonra ülke yönetimini ele geçirebilmeye teşebbüs edebilecek kadar büyük *kanlı bir örgüte* dönüşmesinin başlangıcıydı aslında (Köylü, 2016, s.296).

Devlet, Siyaset ve İslam Dini

İnsanlar ilk günden itibaren topluluklar halinde yaşadıkları düşünülürse, siyasetten de tarihin başlangıcıyla birlikte bahsetmek yanlış olmaz. Platon'un (M.Ö. 347/348) eserleri arasında devlet idaresi ve bağlantılı konuları işleyen diyalogları görmek mümkündür. Aynı şekilde Aristoteles'de devlet ve siyaset konularına dair eserler vermiştir.

Burada bahsi geçen devlet kavramı, sınırları belirli bir coğrafyada, bir siyasi otorite altında yaşayan insan topluluğu olarak tanımlanabilir. Devletin belirleyici unsuru sınırları ve yaşayan halk topluluğundan çok siyasi otoritenin kimliği yapısı ve amaçları olmuştur. Bu konu hem teorik anlamda tarih boyunca pek çok düşünür hem de pratik olarak insanlığın ilk gününden günümüze kadar var olagelmiştir. *İktidar, yönetim, devlet* gibi konular farklı kelimelerle de olsa her kültürde dile getirilmiş, her kültürde konu olmuştur.

Siyaset, Arapça kaynaklıdır ve at terbiyecisi anlamındaki seyis ile aynı kökten gelir. Buradan da anlaşılacağı gibi siyaset, kendi başlarına bırakıldıklarında diledikleri gibi davranmak isteyecek ve bu açıdan belirli bir bütünün işlevsel parçası olmayı kolayca kabullenmeyecek insan topluluklarını belirli bir düzen içinde tutmayı ifade eder (Özdağ, 2016, s.10). Bu şekilde anlam genişlemesi göstermiş olan kelime Türkçe'ye geçtikten sonra daha başka anlamlar kazanmıştır. Mesela Osmanlı

Türkçe`sinde siyaset etmek *asmak, ölüm cezasına çarptırmak* anlamları da kazanmıştır (Eyüboğlu, 1995, s.603).

Yaygın anlayışa göre siyaset toplumda yaşayan insanlar arasında bir mücadele alanıdır. Kısaca hedefi iktidarın, yönetimin ele geçirilmesi ve onun sağladığı olanakların kullanılması, paylaşılmasıdır. Diğer taraftan sadece bu gözle bakmak, yani siyaset sadece insanlar arasında bir çatışmadan ve iktidar kavgasından mı ibarettir? Karşıt temel görüşü temsil eden düşünce yapısına göre siyasetin amacı, her şeyden önce, toplumda bütünlüğü sağlamak, özel çıkarlara karşı koyarak genel yararı ve insanların *ortak iyiliğini gerçekleştirme* (Kapani, 1996, s.18).

Diğer taraftan toplumsal hayata 1400 yıl kadar önce dâhil olan İslam, toplumsal bir tasarım da içerir. Tek kişiyle başlayan din, vicdaniliğin ötesinde bir anlama sahip olduğunu hem Mekke`de sürdürülen tebliğ çabasında hissettirmiş hem de Medine`ye varıldığında toplum gerçeği olarak göstermiştir. İlk İslam toplumunun başlangıçta lider problemi yaşamadığı rahatlıkla söylenebilir. Çünkü İslam dinin tebliğcisi Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.), aynı zamanda dünyevi bir liderlik ve devlet başkanlığı işini de uhdesinde bulundurmuştur.

Yani siyasetin en önemli sorularından biri olan *yöneticinin meşruiyeti problemi* ilahi kaynaklı bir otoriteyi dünyevi iktidar için de yeterli görerek ilk dönem İslam toplumu kendiliğinden çözümlenmiş bulmuştur. Dolayısıyla teorik anlamda önemli sorunlar yaşamamış, siyasete malzeme teşkil edecek fikirler üretilmiştir (Akbulut, 2017, s.54).

Ancak Peygamberimiz Hz. Muhammed`in (s.a.v.) vefatıyla ki İslam toplumu ciddi bir siyasi problemle karşı karşıya kalmış; ancak, problem büyümeden bulunan çözümlerle (Hz. Ebu Bekir`in hilafeti...) toplumsal uzlaşma bir süre için daha garanti altına alınmıştır. Bununla birlikte yönetim ve yönetici hakkında ilahi değil de beşeri/kişisel tasarruf ve yönetimlerin de işe katıldığı görülmeye başlanmıştır.

Hz. Fatıma`nın Hz. Ebubekir`e biat etmemesi, Hz. Ali ve diğer aile efradının da geç biat etmeleri (Komisyon, 1986, s.30) İslam toplumu yöneticisine karşı, Peygamberimiz Hz. Muhammed`e (s.a.v.) karşı bir

yönetici olarak gösterilen bağlılıktan farklı bir tutumun sergilendiğini göstermiştir. Bu ilk örneğin ötesinde Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonrası, Hz. Ali ve Hz. Muaviye arasındaki tartışmada iki tarafı da desteklemeyip yeni bir taraf oluşturan Hariciler'in (Watt, 1981, s.11-45) siyasi bir tutum sergiledikleri ve siyasal bir karar sonucu böyle bir ayrılışa gittiklerini, oluşturdukları girişimin siyasal anlam içerdiğini söylemek mümkündür. Belki de bu girişimleri İslam toplumunda siyasi ayrışmaya yönelik ilk oluşumlar olarak algılanabilir.

İslam tarihinde ilk siyasi mücadele olarak ifade edilebilecek Hz. Ali ve Hz. Muaviye arasında Hz. Osman'ın (Hz. Muaviye'nin akrabası) öldürülmesinden dolayı başlayan anlaşmazlık tahkimle giderilmeye çalışılsa da başarılı olunamamıştır.

Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ondan sonra yerine halife seçilen Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında Müslümanlar birlik ve beraberlik içinde yaşamışlardır. Bu iç istikrar büyük bir fetih hareketinin başlamasına yol açmıştır. İslâm dini Arap Yarımadası dışına hızla yayılmaya başlamış farklı kültürlerle ve toplumlarla temas sağlanmıştır. İki büyük komşu ülke olan Sasanî ve Bizans'a yapılan seferler böyle bir sonuca neden olmuştur. Bu hızlı fetih hareketleri Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk yıllarında da devam etmiştir. Ama Hz. Osman'ın hilâfetinin son yılları Müslüman toplumun birlik ve beraberliğinin yok olduğu ve fitnelerin, ayrılığın ortaya çıktığı dönem olmuştur. Müslüman toplumun bu şartlar altında din ve siyaset birlikteliği anlayışından, siyasetin dine nazaran ilk plana geçtiği anlayışına doğru yön değiştirdiğini, yani sosyal değişmeye maruz kaldığını söylemek mümkündür. İslâm toplumundaki bu değişim sürecinde Hz. Ali klasik dönemin son temsilcisi, Hz. Muaviye de yeni dönemin ilk temsilcisi olarak adlandırılabilir. Çünkü Hz. Muaviye ve onun mensubu olduğu Emevi ailesi İslâm toplumundaki bu değişimi hızlandıran yegâne faktör olmuştur. Bu değişimde hızlı fetih hareketlerinin getirdiği zenginlik ve refah da göz ardı edilmemelidir. Hz. Muaviye bu değişimi şu şekilde ifade etmektedir, *Ben hükümdarların ilki, halifelerin sonuncusuyum* (Koyuncu, 2015, s.147).

Bu olaydan sonra kuralını İslam'ın koyduğu siyaset düzeni Müslüman devlet yapılarına yerleşmeye başlamıştır. Ancak Peygamberimiz Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra başlayan iktidar mücadelesi ve bölünmüşlük, devlet yönetimlerinde kendini iktidar mücadelesi, yönetimi kendi inanç yapılarına göre yönetme eğiliminde olan yapıların darbe ve darbe teşebbüsleri şeklinde göstermeye başlayacaktır.

Ancak ikinci bölümde anlatılacak olan FETÖ hareketi ve sonrasında yaşanan darbe teşebbüsü, İslami bir cemaat yapılanmasının terörist bir yapıya dönüşmesinin farklı bir örneğidir. Görünüşte İslami karakterde olan ancak gerçekte devleti silah zoruyla ele geçirmeyi planlayan, söylem ve eylemleri ile İslam'ı sadece kendi siyasal hedeflerine ulaşmak amacıyla kullandığı anlaşılan bir örgüttür.

Dini Cemaatler

Cemaat ve cemiyet kavramları Tönnie'in* toplumsal ve etkileşimdeki değişmeyi açıklamak için kullandığı kavramlardır. Ortak amaçlar etrafında bir araya gelen insan topluluklarını karşılayan grup kavramı dini bir etkileşim, dini pratikler, ortak inanç esasları etrafında toplanan insan topluluklarını kuşatması halinde dini grup kavramını karşılamaktadır. Dini grup kavramı Gönüllüye göre *Tanrı ile insan arasında örüntüleşmiş ilişkiyi paylaşan kişiler tarafından oluşturulmuş gruplardır* (Gönüllü, 2001, s.194).

Türkiye'de özellikle çok partili hayata geçişten sonra demokratikleşmenin artması, 1970'li yıllardan sonra hızlı kentleşme, sanayileşme, modernleşme ve küreselleşmenin etkilerinin tüm topluma yayılmasının bir sonucu olarak dini gruplar bu sürece özel olarak cemaat yapılanmaları altında katılmışlardır (Çelik, 2011, s.23). Tekke ve zaviyelerin kapatılmasının ardından tarikatlar kabuk değiştirerek dini cemaat adı altında faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Dini cemaatler kendi içinde ortaya çıktığı bir toplumda yaşanan geleneksel inanç, ibadet, dünyaya bakış, teşkilatlanma ve eğitim anlayışı gibi

* Ferdinand Julius Tönnie, (1855-1936) Alman, sosyolog. "Topluluk ve toplum" kuramıyla tanınmıştır.

konularda farklılıklar gösterirler (Bozkuş, 2002, s.203). Cemaatlerin her biri açık buldukları alanlarda kendilerini devreye sokarak açığı kapatmaya çalışmışlar, bu sayede kendilerinin etkinliklerini artırarak varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır (Tatar, 1999, s.104-105).

Sanayileşme, kentleşme, modernleşme ve küreselleşmenin etkisiyle insanların sorunları ve talepleri artmış buna karşılık devlet her alanda insanların ihtiyaçlarını karşılamaya yetişememiş, devletin uyguladığı özellikle mütedeyyin inananlara yönelik aşırıya kaçan laiklik uygulamaları ve samimi inanç sahiplerine baskıcı politikaları ve müdahalesi sonucunda doğan eksiklikleri gidermek için cemaatler devreye girmiştir. Bu da günümüzde cemaatlerin hızla yayılmasına ve çeşitlenmesine sebep olmuştur. Öyle ki cemaatler kendi içlerindeki güçlü organizasyonlarla kurumsallaşarak, büyük güçler haline gelip, insanları etrafında tutmayı başarmışlardır (Kirman, 2010, s.103). Bu süreçte ortaya çıkan ve toplumda oldukça etkin olan cemaatlerin amaçları birden çok maddeyle açıklanabilir. İlk olarak cemaatler, insanların dini vecibelerini öğrenip yerine getirmelerinde yol gösterici bir rehber olmakla birlikte bunu yaparken de kendi gruplarının var olan gruplar içinde en doğrusu olduğuna inanarak, büyük bir sorumlulukla yaparlar. Üyelerde bu bilinçle hareket ettikleri için kendi cemaatlerinin mevcutların içinde en doğrusu olduğunu ve cemaatçe alınan her türlü karara sorgulamaksızın tabii oldukları için hayatlarının her alanını cemaatçe alınmış kararlar çerçevesinde sürdürmektedirler.

Bir diğer amaçları şu şekilde açıklanabilir; günümüzde modernleşme, şehirleşme ve teknolojinin hızlı bir şekilde ilerlemesi sonucunda, insanların maddi ve manevi istek ve ihtiyaçları çoğalmış bu eksikliklerini gidermek için çözüm yolları aramaya başlamışlardır. İşte bu noktada dini gruplar devreye girmiş, yaşanan hızlı ilerlemelere her grup, dinin özünü bozmamaya çalışarak, kendince ayak uydurmayı amaçlamışlar ve kitleleri kendi çatıları altında toplamayı başarmışlardır (Atacan, 2008, s.16-17).

Cemaatlere katılımı etkileyen bir diğer faktör ise patronaj ilişkileridir (Atacan, 2008, s.11). Sosyal değişimle birlikte hayatımızda açığa çıkan yeni ihtiyaçlar bazı talepleri ortaya çıkartmıştır. Eğitim için gelinen

yerlerde aranan burs veya yurt gibi ihtiyaçlar cemaatleri bir cazibe merkezi durumuna getirmektedir. Bu durum, cemaatlerin yeni alanlara girmek suretiyle üye kazanmalarına neden olmuştur (Tatar, 1999, s.151). İşte cemaatler üyelerin maddi ihtiyaçlarını karşılayarak onları, psikolojik olarak koruma altına alırlar ve bu sayede cazip hale gelerek üye sayılarını artırmışlardır. Nitekim Atacan cemaate katılımı göç süreciyle de ilişkilendirilerek kentlere göç eden bireylerin sosyal, ekonomik, kültürel dayanışma ağlarını kurmak üzere cemaatlere yöneldiklerini belirtmektedir.

Fethullah Gülen`in Örgütlenmesi ve Siyaseti

Fethullah Gülen`in günümüze kadar cemaatten, *yıkıcı-bölücü örgüt liderliğine* uzanan yaşam döngüsünün başlangıcı, Said-i Nursi`nin ölümünden sonra cemaatte oluşan fikir ayrılıkları, okuyucular ve yazıcılar arasındaki çekişme, kendisinin Nur Risalelerini verdiği vaazlarda teatral bir hava içinde dinleyenlere anlatarak, o dönemde gezici vaiz olan Yaşar Turnagöl`ün dikkatini çekmiş ve sonradan Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı olduğunda kendisini devletin maaşlı vaizi yapması olmuştur.

50`li yıllar sonları, askeri darbe ve her gün gittikçe kötüleşen ekonomi, ağa baskısı, topraksızlık veya yeterince ürün alamama nedeniyle kırsaldan kentlere göç eden yüzbinlerce insanın şehir yaşamındaki yoksul hayatları. O dönemde en önemli sağlam gelir kapısı *devlet kapısı* olarak görülürdü. Devlet güvencesi altına girip, her ay yeterli olmasa da bir gelir elde etmek, sağlık hizmetlerinden ücretsiz yararlanmak yoksulluk içinde yaşayan kitleler için büyük bir kazanımdı. İlkokula *kâfir okulu* diyerek göndermeyen (Veren, 2007, 8) ve dışarıdan bitiren bir babanın oğlu olan Fethullah Gülen için bile devlet kapısında maaşlı vaiz olması bulunmaz bir nimetti (Köylü, 2016, s.294).

60`lı yıllar ise halk tabakaları ve kesimleri arasında keskin ideolojik farklılıkların, 1961 Anayasası`nın sağladığı özgürce örgütlenme ortamında yaygınlaşması olarak tanımlanabilir. Menderes dönemindeki baskıcı tutumun ardından verilen özgürlükler, başta işçi sınıfı olmak üzere, üniversite hatta lise öğrencileri arasında kamplaşmalara ve çatışmalara yol açmıştı (Köylü, 2016, 297).

Mütedeyyin vatandaşlar çocuklarını büyük şehirlere gönderdiklerinde onların dini itikatlarını devam ettirebilecek ortamda olmalarını, yurtlarda belirli sınıf ve ideoloji kavgasına girerek geleceklerini karartmalarını istememektedirler. Bu nedenle Anadolu'dan şehirlere üniversite veya lise öğrenimi için gelen gençler, kendilerine yakın fikir guruplarının yanlarına giderek onların bir nevi koruyuculuğu ve hâkimiyet alanına girmişlerdir. Bunlardan biri de İzmir Kestane Pazarı denilen yerde bulunan ve Fethullah Gülen'in kontrol ettiği Kuran Kursu binasıdır. 1.

1966-71 arası, Gülen'in ilk örgütlenme dönemi olarak görülebilir. Anadolu'nun kırsal kesimlerinden gelen öğrenciler Kestane Pazarı'nda ki Kuran Kursu'nda bulunan sözde bu hayırsever vaizin yanına gelip okul dışı zamanlarda sohbetlerine katılmışlardır. Onun gösterdiği evlerde beşer, onarlı guruplar halinde konaklayan ve yine onun planladığı şekilde yemeklerini yiyen son derece yoksul olan bu öğrenciler, büyükşehirde hem kalacak bir yer hem de beslenme ihtiyaçlarını kıt kanaat da olsa karşılamışlardır. Bunun karşılığında yapmaları gereken tek şey, Nur Risalesini okumak, öğretisini yaymak ve Fethullah Gülen'e kayıtsız ve şartsız biat etmektir (Evkuran, 2017, s.65).

Diğer taraftan basit anlamda bir korunma, barınma onların deyimiyle *hizmet* maksadıyla kurulan ve gittikçe çoğalan *ışık evleri*, Fethullah Gülen ve ya *Fethullahçı* adı altında, kendi kural ve prensiplerini koyduğu bir örgütlenmenin de alt yapısını oluşturmuştur. Evlere ve örgüte giren her öğrenci hazırlanan yemini etmek zorundadır. İnançlı insanların, Kestane Pazarı'nın bu ahlak ve şovmen vaizini dinlemek konusundaki ilgisi de başış ve kaset gelirlerini dolayısıyla kiralanın evlerin sayısını artırmıştır. Evlerin artması daha fazla öğrencinin bu evlerde konaklamasına bir nevi Fethullah müridi olmasına vesile olmuştur.

12 Mart 1971 muhtırası Nurcuları da tedirgin eden bir darbe olmuştur. Muhtıradan hemen sonra, 2 Nisan 1971'de cemaatinin lideri Zübeyir Gündüzalp ölmüştür. Otorite, kontrol ve yönetme yeteneğine sahip Zübeyir Gündüzalp'in boşluğunun doldurulması pek mümkün değildir. Bu yüzden Nurcu Yeni Asya cemaatinde *Bundan sonra ne olacak?* kaygısı yeniden başlamıştır. 12 Mart yönetimi genellikle Nurcuları kollamasına rağmen, İzmir'de

Fethullah Gülen ve Mustafa Birlik tutuklanmıştır (Köylü, 2016, s.300).

1975 yılına kadar geçen süreçte özellikle Batı Anadolu'da tanınan, sohbetleri ve vaazları için oldukça uzaklardan gelenlerin olduğu bir kişi haline gelmiştir. Bu arada kendi deyimiyle *Işık Evleri* dediği tamamen kendi kontrolünde bulunan *abilert* tarafından sıkı bir şekilde eğitime tutulduğu Anadolu'nun kırsal kesiminden gelen seçilmiş 13-15 yaş zeki çocukların barındığı evler gittikçe çoğalmıştır. Çocuğunun iyi bir *dini eğitim* ve *güzel ahlak* sahibi olmasını isteyen mütedeyyin kesim çocuklarını sohbetlerinin ünü kendisini aşmış bu hocanın himayesine göndermek için yarışmışlardır.

“Gittikçe büyüyen bu gücün farkına varan Fettulah Gülen, gücü kontrol etmek ve elinde tutmak için, okullar kapandığında “ışık evlerinde yıl boyunca eğittiği öğrencilerin, memleketlerinde kafaları karışmasını önlemek ve sistem içinde tutmak için” yaz kampları organize etmeye başladı. İsmine “Nur Kampları” dediği bu yazlık eğitim kurumlarını, başlangıçta İzmir, Kemalpaşa, Buca ve Balıkesir Edremit tarafında kurdu. Ayrıca 1979 yılından itibaren başyazarlığını kendisi yaptığı “Sızıntı” isminde bir dergi çıkartarak, yayın yoluyla da örgütsel bir kitle oluşturma ve taraftar toplamaya başlamıştı. Artık sosyal bir güç haline gelmişti (Köylü, 2016, s.302).

Bu dönem kırsal kesimdeki zeki ancak fakir öğrencileri eğiterek, üniversite eğitimi alarak, özellikle devletin hâkim gücü olan “*mülkiye, adliye ve askeriyeye*”ye yönelik çalışmalar sürdürülürken, 70’li yıllarda yaşanan terör olayları, çocuklarını teröre karışmadan iyi bir eğitim alarak devlet güvencesinde iş bulma umudu içinde olan aileler için “*Işık Evleri*” ve sonradan açılan “*Yurtları*” güvenli bir liman gibi gözüktüyordu.

Üniversiteye girmek için sadece zeki olmak yetmiyordu, aynı zamanda ÖSYM'nin sınav sistemini, soru tekniğini hatta sınavda kullanılacak zamanı da çok iyi bilmek gerekiyordu. Nispeten varlıklı aileler çocuklarına bu eğitimi alabilecek dershaneler veya özel öğretmenler vasıtasıyla aşabiliyorlardı. Ancak 70’li yılların ikinci yarısı Türkiye ekonomisinin çöktüğü, grevlerin, eylemlerin en üst noktada olduğu,

yoksul halkın geçim sıkıntısını damarlarına kadar hissettiği yıllardır. Çocuklarını dershaneye gönderme veya özel ders aldırma şöyle dursun, devlet okuluna bile zorlukla gönderebiliyorlardı.

Gülen için yaşanan bu ortam, amaçlarına kendisine istemediği kadar fırsat sunuyordu sanki. Görünürde *din ve ahlak* temelli eğitim veren oldukça mütedeyyin, rejimle barışık bir çizgi gösterirken, beynin arkasındaki *devleti ele geçirerek kendi imparatorluğunu kurma* amacını ustaca gizlemeye çalışıyordu. Gelen bağışlar ve toplanan himmetlerle her geçen gün *dershane* adı altında eğitim kurumları ve öğrenci yurtlarını çoğaltıyordu. Nurettin Veren'e göre bir takiye ustasıydı (Veren, 2007, s.8).

Teşkilatlanma, sızma sadece dönemin polis kolejinde yaşanmıyordu. Askeri liselere, sivil liselerin yatılı bölümleri kısaca gelecekte kendilerine *hizmet edebilecek* kadroların oluşmasını sağlayacak her eğitim kurumu hedef haline gelmişti. Özellikle yurtlarda kalan, kolej ve askeri lise gibi yatılı okuyan öğrenciler, cemaatin işini oldukça kolaylaştırıyor, beyinlerini yıkama, onların deyimiyle *şarj etme* çok daha kolay oluyordu.

12 Eylül Darbesi, koza döngüsünü tamamlamaya çalışan, polis kolejlerine, askeri okullara ve devlet kadrolarına kendi ekibini yerleştirmeye başlayan cemaat için çöle yağmur yağması niteliğindedir. En çok korktukları kesim olan TSK'nın şemsiyesi ve koruyuculuğu altında yeşerebilecek, çoğalabilecekleri elverişli ortama kavuşmuşlardı.

Fethullah Gülen'in Siyasi Darbe Teşebüsleri

FETÖ, siyasi olarak devlet kadrolarına sızma ve emniyet, ordu ve yargıda ki kritik noktaları ele geçirme sürecini tamlamasının ardından, artık devlet yönetimini (yasama ve yürütme) de ele geçirerek sessiz sedasız bir darbe yapmanın hesaplarını yapmaya başlamıştır. En önemli engel Başbakan Recep Tayyip Erdoğan olarak görülüyordu. Ancak TBMM'de siyasi çoğunluk elde edildiği takdirde, bu engel kolaylıkla aşılabılırdi.

FETÖ, TSK'daki imamlarını kullanarak 15 Temmuz Silahlı Darbe Girişimi'ne gerek olmadan devleti tüm sistemleriyle ele geçirmenin yolu, parlamentoyu da ele geçirmek olacaktı. Parlamantonun kanun yapma gücü ve o kanunları uygulayacak hâkim, savcı ve emniyet kuvvetleri ile çember kapatıyordu. Sonuç olarak yönetim, 2011 seçimleri, cemaate devir-teslim olacak en kestirme yol ve yöntemdi. Hanifi Avcı, Cemaat tarafından AK Parti'den 80 milletvekili istendiği söylüyordu.

Cemaat'ın hesapları ilk kez şaşmış ve isteği kabul edilmemiştir. Beklentileri 2011 seçimlerinde AK Parti'nin ve dolayısıyla Recep Tayyip Erdoğan'ın oy ve prestiji kaybetmesi olmuştur.

Yine hesaplar tutmamış. AK Parti 5 yıl önceki Milletvekili Genel Seçimlerindeki oyunu 3 puan daha yükselterek % 49,83 çıkarmıştır. Neredeyse ülkede yaşayan her iki kişiden biri AK Parti'ye oy vermiş, politikalarını desteklemiştir. Tarihte bu kadar yüksek oy oranı 1954 genel Seçimlerinde Demokrat Parti (DP), % 58,4 oranıyla ulaşmıştır.

2011 seçimlerinde ki Başbakan Erdoğan'ın tutumu ve sonrasında çok yüksek bir oyla tekrar güç kazanması cemaati çok kızdırmıştır. TSK içindeki imamlarını harekete geçirmesine henüz gerek yoktur, önce emniyetteki imamlarıyla hükümetin *kılcal damarlarına* kadar girilip, daha sonra şantaj malzemesi olarak kullanılmak için *şah damarından*[†] daha yakın olarak, dinlenerek kayıt edilmeye başlanmıştır.

MİT Müsteşarı Soruşturması

MİT Müsteşarı Hakan Fidan ve Oslo görüşmelerinde aktif rol oynamış iki üst düzey yetkilinin özel yetkili savcı tarafından *şüpheli* sıfatıyla ifadeye çağrılması ise Başbakan'a açıkça bir meydan okuma olarak algılanmıştır. Fidan'ın koruma altına alınması ve MİT yasasında değişiklik yapılmasıyla

[†] Önder Aytaç isimli cemaat üyesi bir akademisyenin attığı twitte;”hocaefendi neden Türkiye'ye gelmiyor diye soruyorlar, hocaefendi bize şah damarımızdan daha yakındır. O yaptıklarımızı görür, duyar ve bilir”. Kur'an'ı Kerim'de “Allah” tarafından insanlara söylenen cümleyi bir insana atfetmek İslam'da “küfür” niteliğinde algılandığından büyük tepki çekmişti. Erişim: 31.01.2018. <http://www.iha.com.tr/haber-cumhurbaskani-erdogandan-sert-tepki-be-dangalak-578054/>

kriz atlatılmıştır. Korkulu geçen bu süreci Recep Tayyip Erdoğan kazanmıştır.

Gezi Olayları

Önceki hükümeti kendi çizgisinde tutma ve sonrasında devirme girişimlerinden sonuç alamayan FETÖ, başlangıçta masum bir çevreci olay gibi başlayan Gezi Parkı olaylarını kendi siyasi darbesinde kullanmak için harekete geçirmiştir. Emniyet içindeki Cemaat mensubu polislerin göstericilere karşı acımasızca ve öldürmek kastıyla hareket etmesi, toplumdaki infiali artırma gayreti içinde olduklarının bir göstergesidir. Diğer taraftan yalan haberlerle (ayakkabılarla girdikleri camide bira içtiler, Kabataş Saldırısı) *dini duyguları zedeleyen*, Başbakanı yanlış yönlendirip, söylemlerin sertleşmesine ve eylemcilerle Başbakan arasında söz düellosunun geriliminin yükselmesini sağlamışlardır. Ortak aklın kullanılmadığı ve sürekli tırmandırılan bir provokasyon tekniği ile yönetim yıpratılmaya, halk gözünde değersizleştirilmeye, muhtemel bir iç savaş ve sonrasında TSK içinde bulunan imamlarıyla ülke yönetimine el koymaya kadar uzanan bir senaryo olup olmadığı halen tartışılmaktadır.

Dershanelerin Kapatılması

FETÖ'nün 1980'li yıllardan beri devlet kadrolarına militan öğrenci yetiştirdiği, sınav komisyonlarına sızdırılan örgüt elemanları vasıtasıyla çaldırttığı soruları kendi taraftar öğrencilerine dağıttığı dersaneler bir nevi örgütün yaşam alanları haline gelmiştir. Hükümet, FETÖ'nün kendisine karşı başlattığı operasyonların önünü kesmek için ilk hamle olarak, dersaneleri kapatma kararı ile gücünü örgüt üzerinde hissettirmek istemiştir. .

Hükümetinin dershanelerle ilgili yeni bir kanun tasarısı hazırladığı haberleri üzerine (Haberler.com, 2014), Gülen cemaatinin çizgisindeki *Zaman* gazetesinde AK Parti hükümetinin girişimine karşı sert bir kampanya başlatılmıştır (Dumanlı, 2014). Gazete 14 Kasım'da *Eğitime büyük darbe*, 15 Kasım'da *Böyle bir yasa darbe döneminde bile uygulanmadı*, 16 Kasım'da *Önce dershaneleri*

doğuran sebepler kaldırılmalı, 17 Kasım'da Kanun zoruyla derslane kapatmaya iş dünyası da hayır diyor, 18 Kasım'da Türkiye Tek Ses, Eğitimin ve insan yetiştiren kurumların önü kesilmesin (Köylü, 2016, s.306-315) manşetleriyle çıkmıştır.

Ateşe atılan patlayıcı gibi, derslane tartışması medya üzerinden tırmanırken, Cemaat'e yakın ve onun tetikçiliğini yapan bir diğer gazete *Taraf* gazetesidir. 28 Kasım 2013'de *Taraf* gazetesinde Mehmet Baransu imzalı *Gülen'i bitirme kararı 2004'te MGK'da alındı* haberi (Baransu, 2013) gündeme düşmüştür.. Bu yayında 2004 Ağustos ayında MGK toplantısında Gülen Cemaati'ne karşı alınan kararların altında Başbakan Erdoğan ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün de imzaları bulunmaktadır. Erdoğan'ın başkanışmanı Yalçın Akdoğan *2004 MGK kararı yok hükmündedir* dese de (Sabah Gazetesi, 2013) bu ifadeler Gülen Cemaati çizgisindeki medya organlarını ikna etmeye yetmemiştir (Samanyolu Haber, 2013). Diğer taraftan Erdoğan, yeni açıklamalarla bir taraftan dersanelerle ilgili kararlılıklarının sürdüğünü belirtirken, diğer taraftan da 2004 MGK belgesini açıklamanın *vatan hainliği* olduğunu ileri sürmüştür (Hürriyet Gazetesi, 2013). Hükümeti de oldukça rahatsız eden bu haber, Cemaat imamlarının devletin en gizli belgelerine bile rahatlıkla ulaşması, herkesi rahatsız etmiştir.

AK Parti içindeki Cemaat kökenli milletvekilleri de Recep Tayyip Erdoğan'a karşı bayrak açmıştır. Disiplin kuruluna sevk edilen ve 30 Kasım'da partisinden istifa eden İdris Bal ardından, benzer gerekçelerle Sakarya Milletvekili Hakan Şükür'de istifa ederek, Fethullah Gülen'e bağlılığını ilan etmiştir.

17/25 Aralık Operasyonu (Hükümet Darbesi)

Kasım 2013'de yaşanan ve devam eden *Derslane* gerilimi 17 Aralık sabahı İstanbul Cumhuriyet Savcılarında Celal Kara'nın gözaltı talimatları ve ilgili mahkemelerin arama kararlarının yerine getirilmesi ile kamuoyuna duyurulmuştur. O sabah, İstanbul Emniyet Müdürlüğü Organize Suçlarla Mücadele ve Mali Şube Müdürlüğü ekipleri tarafından gerçekleştirilen, aralarında iş adamları, bürokratlar, banka müdürü, çeşitli

düzeyde kamu görevlileri ve 61. Türkiye Hükümeti kabine üyesi dört bakan ile üç bakan çocuğunun olduğu kişiler hakkında *rüşvet, görevi kötüye kullanma, ihaleye fesat karıştırma ve kaçakçılık* suçlarını işledikleri iddiasıyla operasyon başlatılmıştır.

Cemaat Basını manşetten “*Türkiye’yi Sarsan Rüşvet ve Yolsuzluk Operasyonu*” olarak kamuoyuna duyurduğunda alt başlıklarda, başlatılan bu operasyonun devamında (Köylü, 2017, s.318) Hükümet’in başına kadar uzanacak bir soruşturmanın sinyallerini vermiştir.iyordu.

17 Aralık 2013 tarihinde şüphelilerin ev ve işyerlerinde arama yapılarak ele geçirilen çeşitli eşya ve paralara el konuldu. Dönemin İçişleri Bakanı Muammer Güler’in oğlu Barış Güler, dönemin Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan’ın oğlu Kaan Çağlayan, dönemin Çevre ve Şehircilik Bakanı Erdoğan Bayraktar’ın oğlu Oğuz Bayraktar, işadamı Ali Ağaoğlu, Halkbank genel müdürü Süleyman Aslan ve Rıza Sarraf gözaltına alındı (Habertürk, 2013).

İlerleyen günlerde soruşturma dosyasıyla ilgili bir takım bilgiler medyaya sızmıştı. Buna göre işadamı Rıza Sarraf’ın soruşturmanın kilit ismi olduğu, bürokraside dört bakan ile geliştirdiği ilişkiler ve rüşvet çarkı sayesinde kara para aklama, altın kaçakçılığı gibi birtakım suçlar işlediği öne sürüldü. Ayrıca soruşturmada üç bakan çocuğu hakkındaki suçlamaların, "rüşvet almaya ve vermeye aracılık etmek" olduğu iddia edildi (El-Cezire, 2013).

Cemaat 17 Aralık’ta özellikle AK Parti muhaliflerinden aldığı destekle iyice cesaretlenmiş ve ikinci darbeyi hazırlanmıştı. Hükümet darbeden toparlanmaya çalışırken, cemaat büyük kozunu oynayacaktı.

25 Aralık’ta bu kez başka bir operasyon başladı.

Savcı Muammer Akkaş yürüttüğü hazırlık soruşturmasında doksan altı şahsa yöneltilen iddialar arasında “suç işlemek amacıyla örgüt kurmak ve yönetmek, ihaleye fesat karıştırmak ve rüşvet” bulunuyordu. Savcı Muammer Akkaş, birçok iş dünyasının tanınmış simalarının da bulunduğu kırk bir kişilik gözaltı listesi hazırlanarak mahkemeden malvarlığına el koyma kararı çıkartıldı. Muammer Akkaş, dönemin Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın oğlu Bilal

Erdoğan'ın şüpheli sıfatıyla ifadeye çağırarak maksadıyla hazırlık soruşturması başlatılmıştı. Ancak İstanbul Emniyet'i, Savcı'nın bu talimatlarını yerine getirmede. Ancak, Savcı Aktaş'ın bu oyunu çabuk fark edilmesi sonucu, görev yeri HSYK tarafından değiştirildiğinden, Bilal Erdoğan ifadesini 5 Şubat'ta, soruşturmaya Akkaş'ın yerine atanan yeni savcılara verdi (Köylü, 2017, s.320-321).

Hükümet kendisine yönelik yapılan bu operasyondan sonra çok çabuk toparlandı. Cemaat savcı imamları vasıtasıyla mevcut hukuk kurallarını kendi istedikleri gibi uygularken, Hükümet'te idari mekanizmaları çalıştırarak, soruşturmayı başlatan, yürüten Emniyet Görevlileri, savcı ve hâkimler hakkında idari tasarrufunu devreye soktu.

350 polisin yeri değiştirildi. 8 Ocak'ta bir Emniyet Genel Müdür Yardımcısı ile 15 ilin Emniyet müdürleri görevden alındı. 24 ile de yeni Emniyet müdürü atandı. 22 Ocak'ta Ankara Emniyet Müdürlüğü'nde 470 amir, müdür yardımcısı ve memurun görev yeri değiştirildi. Bu tarihten sonra da görev değişiklikleri devam etti (Köylü, 2017, s.321).

Süreç Hükümet'in lehine tıkr tıkr işlemiş, Hükümet'e karşı darbe önlenmiş, darbeyi düzenleyenler haklarında soruşturmalar başlatılmıştı. Ayrıca geçmişe yönelik de barışı sağlama adına Balyoz ve Ergenekon mağdurlarına Anayasa Mahkemesince yargı yolu açılarak Cemaat İmamı hâkimlerin verdiği kararlar yeniden incelenmeye başlanmıştı.

MİT Tırları (19 Ocak 2014)

Bu süreçte Hükümet, başta yargı ve emniyet olmak üzere tespit edebildiği kadar Cemaat ile bağlantılı kişi, kurum ve medya kuruluşları ile şirketlerin üzerine tüm devlet imkânlarıyla gidiyor, devletin içindeki uzantıları temizlenmeye, mali kaynakları kesilmeye ve medyasını susturmaya çalışıyordu. Artık Cemaat'in ismi FETÖ (Fethullah Terör Örgütü, PDY (Paralel Devlet Yapılanması) olmuştu. Bu dönemde tek bir yerin Hükümet'in operasyon alanı dışında tutulması dikkati çekmişti, Türk Silahlı Kuvvetleri. Ancak 19 Ocak 2014 günü Adana'da yaşanan ve kamuoyuna “MİT Tırları” olarak yansıyan olay, Cemaat'in sadece adliye

ve emniyet ayağında teşkilatlanmadığını, aynı zamanda jandarmada dolayısıyla TSK içinde de örgütlendiğinin çok açık bir ifadesiydi.

MİT tarafından Suriye`de Rejim Güçleri ve IŞİD`e karşı mücadele eden muhaliflere (Hükümet`in açıklaması Bayırbucak Türkmenlerine) gönderildiği iddia edilen silah ve mühimmat, FETÖ`nün Adana`da bulunan savcı ve jandarma teşkilatında bulunan imamlarıyla deşifre edilmesinin (resimlerinin çekilerek uluslararası basına sızdırılması) arkasında, Erdoğan`ı Uluslararası Ceza Mahkemesi`nde yargılatma teşebbüsü olarak algılanmıştı. Bunun nedeni; IŞİD Avrupa`ya yönelik eylemlerini artırmış yüzlerce masum insan, IŞİD militanları saldırılarında öldürülmüştü. Avrupa Kamuoyu IŞİD`e karşı nefret ve korku söylemleriyle büyük bir tepki göstermektedir. Dolayısıyla IŞİD`e yönelik her türlü askeri yardım, “suç ortaklığı” anlamına gelecek, Başbakan Erdoğan, Saddam, Kaddafi v.s gibi terörist bir lider olarak Dünya kamuoyuna lanse edilecekti.

Oysa Suriye`de yaşanan iç savaşta muhalifler safında oldukça fazla grup vardı. Bu gruplar IŞİD`le ve Suriye Rejim güçleri ile mücadele ediyordu. Onlardan biride Hatay`ın Yayladağ İlçesi`ne sınır komşusu Türkmen Dağı Bölgesinde yerleşik bulunan Bayırbucak Türkmenleriydi. Türkmen soydaşlarımızın, sadece Rejim Güçlerine karşı değil aynı zamanda PKK`nın Suriye yapılanmaları PYD, YPG gibi örgütler ile IŞİD`de karşıda yaşam mücadelesi vermekteydiler ve hala veriyorlar. Onların buldukları bölgede yaşamlarını devam etmesi bakımından Türkiye`nin ulusal güvenliği açısından hayati bir önemi vardır.

Skandalın basına yansısıyla birlikte Hükümet`in Suriye`ye insani yardım taşınmaktadır açıklaması yapılmıştı. Ancak FETÖ imamları olayın basına “IŞİD`de Silah Yardımı” şeklinde yansımaları için plan hazırlanmıştı. Gizlice ele geçirdikleri TIR`lardaki silah resimlerini Cumhuriyet Gazetesi Ankara Bölge Müdürü Erdem Gül`e servis ettiler. Kendi medyası yerine, Hükümet-Cemaat savaşında taraf olduğu ve haberin özellikle “Erdoğan Muhalifi Sol kesimden” destek alabilmek için Cumhuriyet Gazetesi seçilmişti. Gazetenin Genel Yayın

Yönetmeni koltuğunda Can Dündar oturuyordu (Köylü, 2017, s.322).

15 Temmuz Darbe Girişimi

15 Temmuz Darbe Girişimine kadar olan süreçte, arka planında Cemaat'in tüm devlet kurumlarında teşkilatlanmasını sürdürürken, bir taraftan asıl vurucu unsur, *altın nesil* dediği TSK 'daki komuta kademesini bir darbeye hazırlıyordu.

Fethullah Gülen Cemaati, Türk Silahlı Kuvvetleri'ne ilk olarak insan kaynaklarını, yani öğrencileri ordu içerisine sokarak müdahalede bulunmuştu. Ankara Cumhuriyet Savcılığı ve Ankara Emniyet Müdürlüğü halen askeri okullara giriş sınavı sorularının incelenmesi amacıyla bir soruşturma yürütülmüş, bu soruşturmadaki bulguların *çoğu kişinin hayaline bile gelmeyecek rakamları ortaya çıkardığını*, askeri okul sınavlarına giren öğrencilerin yaklaşık %75–80'inin soruların tamamını veya tamamına yakınına doğru bildiğini" gösterdiği ortaya çıkmıştı. Eski Hava Kuvvetleri Komutanlığı Askeri Savcısı Zeki Üçok, askeri okullara her yıl değişmekle beraber 5000–5200 öğrenci alındığını ve kendisinin hesaplamasına göre son 10 yılda Fethullah Gülen Cemaati'ne mensup 45,000 öğrenci Türk Silahlı Kuvvetleri'ne girmiş olma ihtimaline dikkat çekiyordu.

Fethullah Gülen Cemaati'nin Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yaptığı bir diğer önemli müdahale ise öğrencilerle yoluyla ordunun içine girildikten sonra cemaate mensup olmayan kişilerin birçok farklı yol ile ordudan tasfiye edilmesi yoluyla cemaat mensuplarının ordudaki oranını artırmıştır. 2007'den 2013'e kadar uzanan süreçte Ergenekon, Balyoz, İstanbul ve İzmir Askeri Casusluk ve Poyrazköy gibi birçok dava ile yüzlerce kurmay subay, sanık veya mahkûm durumuna düştüğü için terfilerin kararlaştırıldığı YAŞ toplantılarında değerlendirme dışı kalmıştı, *Ergenekon ve diğer askeri davalar, sivil siyaset üzerindeki askeri vesayetın kaldırılması için değil, örgütün TSK üzerinde egemen olması için gerçekleştirilmiştir. Ahmet Zeki Üçok (Yılmaz, 2016).*

Gülen Hareketi'nin Tuğgeneral rütbesinde görülen yoğun örgütlülüğü, hareketin TSK'ya 1980 itibariyle yüksek oranda sızmaya başladığının da ipuçlarını veriyordu. Ahmet Zeki Üçok, Hürriyet Gazetesi'nden Ahmet Hakan'a verdiği röportajda, sınav sorularının çalınması girişimlerinin ilk olarak 1986 yılında dönemin Kuleli Askeri Lisesi komutanı Yaşar Büyükanıt tarafından fark edildiğini belirtiyor. *Yaşar Büyükanıt, 1986 yılında Kuleli Askeri Lisesi Komutanı iken askeri lise sınavlarında yaklaşık 250 öğrenci, Türkçe sorularını tam yapmıştı. Yapılan inceleme sonucu soruların Cemaat tarafından çalındığı ve bu öğrencilere verildiği tespit ediliyor. Bu öğrencilerin 50-60 kadarı okuldan atılıyor. Geri kalanını 'kazanınız' falan diye atmıyorlar* (Üçok, 2016).” Üçok'un açıklamaları, 1986 yılında çalınan sorularla liselere girenlerin 1994 yılında Harp Okulu'nu tamamlayarak 1994 devresi olarak teğmen rütbesiyle göreve başladığını gösteriyor. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın tutuklu yaveri Albay Ali Yazıcı'nın 1994 devresinden olduğu bilin (Üçok, 2016). 1994 Harp Okulu Devresi sonraları Gülen'in yıllar önce sözünü ettiği *altın nesil* olarak isimlendirilecektir.

15 Temmuz saat 15 gibi Kara Havacılık Komutanlığı'nda görevli bir Binbaşı Yenimahalle'de bulunan MİT Merkezi'ne giderek *kendisini komutanlıkça izinden çağrıldığını, akşam bir harekât olacağını ve kendisine verilen görevin MİT Müsteşarını MİT'in Merkez Binasından alıp Akıncı Üssüne götürmek olduğunu* (NTV, 2016) ihbar etmiştir.

Bilgiyi alan MİT, Genelkurmay Başkanlığı'na bir yetkilisini göndererek durumu Genelkurmay Başkanı'na iletmiştir. Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar, Kara Kuvvetleri Komutanı (KKK) Salih Zeki Çolak'ı arayarak, durumu incelemesi için Kara Havacılık Okulu'na gitmesini emretmiştir. KKK Salih Zeki Çolak, yanında Kurmay Başkanıyla birlikte rutin bir denetleme bahanesiyle Güvercinlik'te konuşlu bulunan TSK'nın Kara Pilot yetiştiren ve eğitimini yapan Kara Havacılık Komutanlığına giderek herhangi bir hareketlenme olup olmadığını gözlemlemeye çalışmıştır.

Saat 16.00 gibi durumdan haberdar olan MİT Müsteşarı Hakan Fidan, Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar'ı ziyaret ederek olayın ciddiyetini görüşmüş ve 17.00 sularında da karargâhtan ayrılmıştır.

Kara Kuvvetleri Komutanı Çolak ve Kurmay Başkanı'da yaklaşık bir saat sonra Genelkurmay Karargâhına gelerek, herhangi bir hareketlenme olmadığı konusunda Komutana bilgi arz etmişlerdir. Ancak Komutan, yine de tedbir olması için Genelkurmay Başkanlığı Personel Plan Yönetim Daire Başkanı Tuğgeneral Mehmet Partigöç'e tüm ana-ast birliklere gönderilmek üzere, *Genelkurmay Karargâhının bilgisi olmadan hiçbir hava, deniz aracının hareketlenmemesi* konusunda bir mesaj (teleks) yazılmasını emretmiştir.

Darbe harekât emrinin saat 21.00'de verildiği anlaşılmaktadır. O saatten sonra bazı askeri birliklerin yol ve köprülere çıkmasıyla başlayan hareketlilik, Ankara üzerinde savaş uçakları alışılagelmışin dışında alçak uçuş yapmaları ile halkta başlayan endişe Başbakan Binali Yıldırım'ın saat 23.03'de *askerin içerisinde bir grubun kalkışması söz konusu olduğunu belirterek, bu girişime izin verilmeyecektir. Bunu yapanlar en ağır bedeli ödeyeceklerdir* (Anadolu Ajansı, 2016) açıklamasıyla, *darbe teşebbüsü* olduğu ortaya çıkmıştır.

Darbenin kırılma noktası; sosyal medyada hızla yayılan *Cumhurbaşkanı Erdoğan Almanya'dan sığınma istedi* palavrasına karşılık, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Facetime aracılığı ile CNN Türk'te Hande Fırat'ta bağlanarak, *bu girişimin FETÖ'cü bir darbe girişimi olduğu ve demokrasiye sahip çıkmak için bütün vatandaşları sokağa, meydanlara çıkararak bu alçakça girişime karşı direnmeye çağırmasıdır*. Erdoğan; *Milli iradeye yönelik bu ayaklanma hareketine karşı tabii ki hukuk, yasalarımız, anayasamız neyi gerektiriyorsa bunun bir defa cevabını bu yapı ister Silahlı Kuvvetler içinde olsun, bir grup azınlık da olsa ister başka kurumlarımızın içerisinde olsun, gereken cevabı alacaklardır* (Anadolu Ajansı, 2016) demiştir.

Darbeyi planlayan FETÖ/PDY örgütünün öngöremediği halkın büyük tepkisi, silahlı darbecilerin (ki darbe girişimini bir eğitim gibi gören ast

rütbedeki askerlerin çoğunluğunu oluşturduğu) direnci kırılmaya başlamıştır. Kendisine *Yurtta Sulh Konseyi* adını veren Darbeci Kadro, geleneklere uyararak TRT'yi işgal etmiş, önceki darbelerde olduğu gibi bildiri okutmuştur.

Yirmi iki saat süren bu girişimdeki kahramanlar, Özel Kuvvetler Komutanlığı'nı ele geçirilmesini önlemek için emir veren Tümgeneral Zekai Aksakallı ve onun olayı erkenden fark ederek koruma Astsubayı Kıdemli Şehit Başçavuş Ömer Halisdemir'e Tuğgeneral Semih Terzi'yi, ölümü pahasına, öldürmesi için verdiği emri tereddütsüz yerine getiren Ömer Başçavuş başta olmak üzere, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çağrısı üzerine eline bayrağını alarak tankların ve darbecilerin karşısına çıkan halk ve darbeciler tarafından katledilen 241 şehit ve askeri birliklerde darbeci subay ve generallerin vermiş olduğu emirleri *yasal olmaması* nedeniyle hayatları pahasına büyük fedakârlık gösteren başta Kurmay Şehit Albay Sait Ertürk olmak üzere TSK'nin onurlu şerefli personelidir.

Değerlendirme ve Sonuç

Devlet, yapısal olarak siyaset kurumunu halkın iradesiyle yapılandığı hukukun üstünlüğü ve yasaların egemenliği altında yönetilen bir yapıdır. Devleti ele geçirmenin en kolay yolu toplumların iradesini ele geçirmek ve bu iradeyi kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusunda kullanmaktır.

Din, ilahi emirlerle toplumsal hayatı düzenleyen, bozulan sistem ve düzenlere yol gösteren en önemli kurumlardan biridir. Özellikle İslam, tebliğ edildiği dönemde yaşanan sapkınlıklara karşı Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından tebliğ edilen en son ilahi emirler ve kutsal tebliğler olması bakımından saflığını ve doğruluğunu günümüze kadar sürdürmüş bir dindir.

Ancak Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra başlayan devlete hâkim olma siyaseti, İslam dininde farklı fikir ve uygulama alanları, dolayısıyla mezhepler ve cemaatler oluşmasına, sonrasında da bu oluşumların birbirleriyle mücadelesine sahne olmuştur. Artık din, siyasetin bir parçası haline gelmiştir.

Dinin siyasetin bir parçası haline gelmesinden sonra devlet yönetimini ele geçirmek dini cemaatlerin iktidarın gücüne sahip olma yarışı tarihsel süreçte tüm dinler içinde bir mücadele şeklinde devam etmiş ve etmektedir.

Bu cemaatlerden biri olan Fethullah Gülen tarafından kurulan cemaat, toplumdaki temiz dini inancı kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak devlet yönetimin ele geçirme girişimi, tarihimizin son döneminde yaşanan dinin siyasi amaçlar için kullanılmasına en açık örneklerden biridir.

Bir cemaat yapılanmasından azılı ve kanlı bir terör örgütüne dönüşme süreci incelendiğinde, temelinde eğitim ve ekonomi olduğu görülmektedir.

Eğitim ile birlikte devlet kadrolarına sızmayı başarmış, özellikle cemaat üyelerini zengin iş adamlarını seçerek onları örgüte *himmət* adı altında maddi kaynak oluşturulmasıyla zenginleşmiştir.

Yurt dışında açtığı okullarla dünya kamuoyunda kendine destek bulan örgüt, amacının görünürde masum, İslam Ahlakı ve Terbiyesi içinde nesiller yetiştirmek gibi gözükse de kendine mutlak itaatle bağlı militanları ve imamlarıyla başta Türkiye olmak üzere özellikle Asya, Afrika ve Balkanlar'da yönetimleri ele geçirmeye çalışmıştır.

Din, siyaset ve devlet üçleminde yönetimleri komplolarla ele geçiremeyen FETÖ, ülkenin siyasi gücünü askeri güçle alt etmek için darbe teşebbüslerinde bulunmaktan ve amacına ulaşmak için halkı katletmekten de çekinmemiştir.

Sonuç olarak, kendini Kutsal Dinimiz İslam'ın bir parçası olmaktan çok *yeni bir din* ortaya koyacak kadar ileri gidebilen örgüt elebaşı, dinin kötü amaçlar ve hatalı siyasette kullanılmasının en güzel örneği ve gelecek nesillere de büyük bir ders olmuştur.

Cumhuriyetimizin kurucu Mustafa Kemal Atatürk bu konuda şöyle demektedir,

İntisap etmekle bahtiyar olduğumuz İslam dinini, asırlardan beri alışılmış olduğu üzere bir siyaset vasıtası mevkiinden kurtarmak ve yükseltmek elzem olduğu hakikatini müşahede ediyoruz. Mukaddes ve lahuti olan inançlarımızı ve vicdanlarımızı çapraşık ve değişken olan ve her türlü menfaat ve ihtirasların tecellisine sahne olan siyasetten ve siyasetle ilgili bütün hususlardan bir an evvel ve kesin olarak kurtarmak, milletin, dünya ve ahiret saadetinin emrettiği bir zarurettir (Yahya, 2006, s.43).

KAYNAKÇA:

- AKBULUT, Ahmet (2017). *Sahabe Dönemi İktidar Mücadelesi Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. İstanbul: Otto Yayınları.
- Anadolu Ajans. *Dakika Dakika FETÖ'nün Darbe Girişimi*. Ankara: Anadolu Ajans Yayınları, 2016.
- Atacan, Fulya. *Sosyal Değişme ve Tarikat, Cerrahiler*. İstanbul: Hil Yayınları, 2008.
- Baransu, Mehmet, “Gülen’i bitirme kararı 2004’te MGK’da alındı”, erişim: 13.02.2018, <http://www.sozcu.com.tr/2013/gundem/guleni-bitirme-karari-2004-mgkda-alindi-414756/>.
- Bozan, İrfan. “Hanifi Avcı Mülakatı Cemaat ’in operasyon gücü sürüyor”, erişim: 31.1.2018), <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/cemaatin-operasyon-gucu-suruyor>.
- Bozkuş, Metin. “İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, sy. 1, (Ocak 2002): 195-208.
- Çelik, Celalettin. “Türkiye’de Dini Gruplar Sosyolojisi”, *Kayseri, Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 7 sy. (Ocak 2011): 5-29

- Dumanlı, Ekrem. “Başbakan’a Açık Mektup Tarihe Kısa Bir Not Düşmek İçin”, erişim: 13.02.2018, <http://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/ekrem-dumanlidan-basbakana-acik-mektup-haberi-83183>.
- Dumanlı, Ekrem. “Dershaneler kapanır ama kapatılamaz!”, erişim:13.2.2018 <http://www.duzceyerelhaber.com/her-taraf-haberleri/22070-Ekrem-Dumanli-Dershaneler-kapanir-ama-kapatilamaz#.WoNICeGWTIU>.
- El-Cezire. “Kronoloji, Yolsuzluk ve rüşvet operasyonu”, erişim: 13.02.2018, <http://www.aljazeera.com.tr/kronoloji/kronoloji-yolsuzluk-ve-rusvet-operasyonu>.
- Evkuran, Mehmet. *Sünni Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Evkuran, Mehmet. *15 Temmuz Üzerine Düşünceler*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2017.
- Eyüboğlu, İ. Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995.
- Gönüllü, Müzeyyen. “Grup ve Grup Yapısı”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 2, sy.1 (Ocak 2001): 189-203.
- Haberler.com. “Dershanelerin dönüşümü 2014-2015 döneminde geçerli olacak”, erişim: 13.02.2018, <https://www.haberler.com/dershanelerin-ozel-okula-donusumu-2014-2015-4935152-haberi/>.
- Habertürk. “İşte gözüne alınan isimler!”, erişim: 13.02.2018, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/904362-iste-gozaltina-alinan-isimler>.
- Hürriyet Gazetesi, 22 Kasım 2015 tarihli baskısı.

Hürriyet Gazetesi. “Başbakan Erdoğan; "Vatana ihanettir!" dedi”, erişim:13.02.2018 <http://www.hurriyet.com.tr/basbakan-erdogandan-aciklama-bunun-adi-vatana-ihanettir-25300802>.

İbrahim Toruk ve Emre Osman Olkun. “Ekonomi-Politik Bağlamda Yaşanan AK Parti Cemaat Olaylarının Türk Basınına Yansımaları. Yeni Şafak, Star, Zaman, Bugün ve Milliyet Gazeteleri Örneği”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (2014): 377-400*

İHA. “Cumhurbaşkanı Erdoğan`dan sert tepki, “Be dangalak...””, erişim: 31.01.2018, <http://www.ih.com.tr/haber-cumhurbaskani-erdogandan-sert-tepki-be-dangalak-578054/>.

Kapani, Münci. *Politika Bilimine Giriş*. İstanbul: Bilgi Yayınları, 1996.

Komisyon. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Koyuncu, Mevlüt. *Emeviler Döneminde Saray Hayatı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.

Kirman, M. Ali. *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*. Ankara: Birleşik Yayınları, 2010.

Köylü, Murat. *27 Mayıs`tan 15 Temmuz`a Darbelerin Siyasi Tarihi*. Ankara: Kripto Yayınları, 2016.

NTV. “15 Temmuz günü saat 15.00`te bir Binbaşı, MİT`e ihbar etti”, erişim:13.02.2018, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/15-temmuz-gunu-saat-15-00te-bir-binbasi-mite-ihbar-etti,2HC3Y3MFZkqWyY9xFoRDcA>.

ODATV. “Celal Kara ve Zekeriya Öz şimdi nerede?”, erişim: 01.02.2018, <http://odatv.com/simdi-neredeler-1502161200.html>.

- Özdağ, Ümit. *21. Yüzyılda Prens Siyaset ve Devlet Yönetimi*. Ankara: Kripto Yayınları, 2016.
- Sabah Gazetesi. “2004 MGK kararı yok hükmündedir”, erişim: 13.02.2018, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/11/30/2004-mgk-karari-yok-hukmundedir>.
- Samanyolu Haber. “Başbakan Erdoğan MGK belgelerinin doğruluğunu kabul etti”, erişim: 13.02.2018, <http://archive.li/Vohr7>.
- Timeturk. Erişim: 01.02.2018, <http://www.timeturk.com/akkas-in-nerede-oldugu-bilinmiyor/haber-59807>.
- Tatar, Hüsnîye. *Nuh'un Gemisindekiler Şehirleşme ve Dini Cemaatleşme*. İstanbul: Turan Yayınları, 1999.
- Uzun, Sabri. *İN*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2015.
- Üçok, A. Zeki. “Ordu’da Cemaat Yapılanması”, erişim: 13.02.2018, <https://140journos.com/ahmet-zeki-ucok-verilerini-gorsellestirmek-orduda-cemaat-yapilanmasi-63dee26fd9aa>.
- Veren, Nurettin. *Kuşatma*. İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 2007.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc.E.R. Fıglalı. Ankara: Şa-to Yayınları, 1981.
- Yahya, Harun. *Atatürk Ansiklopedisi* (1. Cilt). İstanbul: Araştırma Yayınları 2006.
- Yılmaz, Didem. Aslan. “CNN Türk. Türkiye’nin Gündemi Programı”, erişim: 25.07.2016, www.cnnturk.com.tr.

Küresel Finansal Kriz Öncesi ve Sonrasında Türkiye'de Bankacılık Sektörünün Performansı*

Performance of Banking Industry in Turkey Before and After the Global Financial Crisis

Özcan IŞIK*

Öz: Bu çalışmada 2005:Ç1-2013:Ç4 dönemi için son küresel finansal krizin BIST'te işlem gören 15 Türk bankasının performansı üzerindeki etkileri panel veri modeliyle incelenmiştir. Tüm dönem için tahmin sonuçları genel olarak banka büyüklüğü, kredi riski, fonlama riski, iflas riski, gelir çeşitlendirme, banka sermayesi ve etkisizlik düzeyi gibi değişkenlerin banka performansının anlamlı kestiricileri olduğunu ortaya koymaktadır. Tahmin sonuçları kriz öncesi dönem için değerlendirildiğinde, kredi riski ve gelir çeşitliliği ile banka performansı arasında anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Kriz sonrası döneme ilişkin analiz sonuçları banka performansı ile likidite riski, iflas riski ve banka sermayesi gibi değişkenler arasında anlamlı ilişkiler olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bulgularımız göstermektedir ki son küresel finansal krizin banka performansının belirleyicileri üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Performans, Küresel Finansal Kriz, Borsa İstanbul

Abstract: In this study, we investigate the impacts of the latest global financial crisis on the performance of 15 Turkish banks traded in BIST by panel data model using bank-level data for the period from 2005:Q1 to 2013:Q4. Estimation results for the overall period usually indicate that bank size, credit risk, founding risk, financial soundness, income diversification, bank capital, and Inefficiency are significant predictors of bank performance. When the estimation results are evaluated for the pre-crisis period, credit risk and income diversification are important determinants of bank performance. When the results are analyzed in terms of the post-crisis period, bank financial soundness, and capital adequacy ratio are significant drivers of performance of banks. As a result, our findings suggest that latest global financial crisis has significant effects on the determinants of bank performance in Turkey.

Keywords: Performance, Global Financial Crisis, Borsa İstanbul

Geliş Tarihi: 23.11.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Bu çalışma, 19-22 Mayıs 2017 tarihleri arasında Bosna Hersek'te düzenlenen International Congress on Political, Economic and Social Studies adlı Kongre'de sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

* Dr.Öğr.Üyesi, ozcan@live.com

1. GİRİŞ

Birçok banka odaklı finansal sisteme benzer şekilde, bankalar Türkiye'de de finans sektörüne hâkim olan en önemli finansal kuruluşlar olup sermaye piyasaları az gelişmiş ekonomiler için son derece büyük önem taşımaktadır (Isık, 2017). Birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinin yanı sıra Türk ekonomisi de 2007'de başlayan ve sonraki dönemlerde küresel buhrana dönüşen finansal krizden olumsuz yönde etkilenmiştir. Ancak, Türkiye'de yaşanan Kasım 2000-Şubat 2001 bankacılık krizi sonrası düzenleyici otoriteler tarafından sistemin kırılabilirliğini azaltmaya ve istikrarını tesis etmeye yönelik alınan tedbirler sayesinde Türk bankalarının diğer birçok ülkedeki bankalara kıyasla son küresel krizden nispeten daha az etkilendiği iddia edilmektedir (Afşar, 2011). İyi işleyen ve karlı bir bankacılık sektörünün finansal sistemin istikrarı üzerindeki etkileri göz önüne alındığında, finansal sistem içinde kaynak dağılımına aracılık eden bankaların finansal performansının belirleyicilerinin son finansal krizden etkilenip etkilenmediği sadece mikro açıdan değil aynı zamanda makro açıdan da son derece önemli bir araştırma konusudur.

Bu çalışmanın amacı Türk bankalarının performansının son finansal krizden etkilenip etkilemediğini ampirik olarak analiz etmektir. Konuya ilişkin ulusal literatür taramasında son finansal krizin Türk bankacılık sektörünün performansı üzerindeki etkisini inceleyen sadece iki çalışmaya (Demirhan, 2013; Us, 2015) rastlanmıştır. Bu çalışmada önceki ulusal çalışmalardan farklı olarak Borsa İstanbul (BİST)'a kote bankalar çalışma kapsamına alınmıştır. Ayrıca, bu çalışmada, bankalara ilişkin beş farklı performans göstergesi ve bankalara özgü çeşitli risk ölçülerinin (likidite riski, kredi riski, fonlama riski ve iflas riski) kullanılmasının gelişmekte olan bir ekonomi olan Türkiye bağlamında küresel krizin etkilerinin daha iyi anlaşılması konusunda mevcut literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konuya genel bir giriş yapılmasının ardından ikinci bölümde banka performansını etkileyen faktörlerle ilgili mevcut literatür ele alınmıştır. Çalışmada kullanılan veri seti, ekonometrik model ve tahmin yöntemi üçüncü

bölümde açıklanmıştır. Dördüncü bölümde analiz sonucunda ulaşılan bulgular tartışılmıştır. Son bölümde ise tahmin sonuçlarına ilişkin genel bir değerlendirme yapılmıştır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

2004-2013 yılları arasında Orta ve Doğu Avrupa'dan 10 ülkede (Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya, Slovenya ve Slovak Cumhuriyeti) faaliyette bulunan 128 bankanın karlılığının belirleyicileri Andrieş vd. (2016) tarafından analiz edilmiştir. Analiz sonuçları küresel krizin banka aktif karlılığı üzerinde olumsuz yönde etkileri olduğunu göstermektedir.

Caporale vd. (2017), 2000-2012 dönemini kapsayan çalışmalarında, son küresel finansal krizin bankacılık sektörü performansı üzerindeki etkisini incelemiştir. 17 MENA ülkesinden 122 bankayı (76 yabancı ve 46 yerli banka) kapsayan bir örneklemin kullanıldığı çalışmada krizin hem yabancı hem de yabancı bankaların performansını olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Çalışmanın bir diğer önemli bulgusu ise yabancı bankaların yerli bankalara kıyasla krizden daha fazla etkilenmesidir.

118 ülkeden 10.165 ticari bankanın performansını etkileyen bankalara özgü, makroekonomik ve sektöre özgü faktörler Dietrich ve Wanzenried (2014) tarafından dinamik panel veri analizi ile araştırılmışlardır. Çalışmada ülkeler düşük, orta ve yüksek gelir düzeyine göre üçe ayırdıktan sonra, yüksek gelir grubunda yer alan ülkelerde faaliyette bulunan bankaların performans göstergelerinin (aktiflerin ortalama karlılığı-ROA, özkaynakların ortalama karlılığı-ROE ve ortalama net faiz marjı-NIM) küresel finansal krizden negatif yönde etkilendiği rapor edilmiştir.

Işık vd. (2017) çalışmalarında 2006-2014 dönemi için Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 20 ticari bankanın karlılığını etkileyen faktörlerin tespit edilmesini amaçlamışlardır. Çalışmanın tahmin sonuçları göstermektedir ki, küresel finansal kriz ile bankaların ortalama aktif karlılığı (ROAA) arasında anlamlı bir ilişki mevcut değildir.

1997-2012 yılları arasında 4 Güney Asya ülkesinin (Bangladeş, Hindistan, Nepal ve Pakistan) bankacılık sektöründe faaliyette bulun 259 bankaya ait bir örneklem kullanan İslam ve Nishiyama (2016a), banka performansının (ROA ve ROE) belirleyicilerini analiz etmişlerdir. Değişkenlerin içsel olama olasılıklarını dikkate alan çalışmada sistem GMM tahminlerinden elde edilen sonuçlar banka performans göstergeleri ile 2009 krizini temsil eden değişken arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

1999–2014 dönemi için krizlerin, 46 ülkede (26 gelişmiş ve 20 gelişmekte olan) bankacılığın istikrarı üzerindeki etkisini Tunay vd. (2017) tarafından iki aşamalı sistem GMM tekniği kullanılarak incelenmiştir. Sonuçlar, bankacılık krizlerinin bankacılık sisteminin istikrarı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, bankacılık krizlerinin gelişmiş ekonomilere kıyasla gelişmekte olan ekonomilerin karlılık göstergeleri üzerinde daha fazla etkiye sahip olduğu da çalışmanın diğer önemli bulgusudur.

Yüksel vd. (2018), çalışmalarında 1996-2016 yıllarını kapsayan dönemde seçilen 13 ülkeden (Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgız Cumhuriyeti, Letonya, Litvanya, Moldova, Rusya, Tacikistan ve Ukrayna) oluşan bir örneklem kullanarak banka performansını belirleyen faktörleri statik ve dinamik panel tahmincileri ile incelemiştir. Çalışmada performans göstergesi olarak özkaynakların karlılığı (ROE) kullanılmıştır. Her iki tahmin yönteminden elde edilen bulgular, ROE ile 2009 yılını temsil eden finansal kriz kukla değişkeni arasında negatif yönde ilişkiler olduğunu göstermektedir.

1984-2010 döneminde Amerikan bankalarına ilişkin bir örneklem kullanan Chronopoulos vd. (2015) aktif karlılığının belirleyicilerini analiz etmişlerdir. Dinamik panel veri analizi tekniklerinin kullanıldığı çalışmada, küresel finansal krizin banka kârlılığını pozitif yönde etkilediği saptanmıştır.

2006-2013 dönemine Euro bölgesi ülkelerinin (Avusturya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Almanya, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Portekiz ve İspanya) bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 125 bankaya ilişkin 1.000 gözlemi kullanan Rossi vd. (2018) çalışmalarında analiz

dönemini ikiye ayırarak (kriz öncesi ve kriz dönemi) bankaların performansını etkileyen faktörleri incelemişlerdir. Çalışmanın bulguları hem bankalara özgü hem de makroekonomik faktörler açısından Euro bölgesindeki ülkelerindeki bankaların performansının (ROAA, ROAE ve NIM) finansal krizden önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir.

2003-2013 yıllarını kapsayan dönemde Avrupa Birliği üyesi ülkelerin (Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya, İspanya, İsveç, Danimarka, Belçika, Norveç, Yunanistan, Portekiz, Hollanda, Avusturya, Lüksemburg, İrlanda, Polonya, Finlandiya ve İsviçre) bankalarının finansal kriz öncesinde ve sırasında karlılığını etkileyen faktörler Akın (2017) tarafından statik panel veri teknikleri ile analiz edilmiştir. Sonuçlar göstermektedir ki finansal kriz öncesinde (2003-2007) ve sırasında (2008-2013) banka performansının (ROA ve ROE) belirleyicileri önemli ölçüde farklılık göstermektedir.

Dietrich ve Wanzenried (2011) çalışmalarında 1999-2009 dönemine ilişkin banka düzeyinde yıllık veriler ve iki aşamalı sistem GMM tahmincisi kullanarak İsviçre'de faaliyette bulunan 372 bankanın performansının finansal krizden nasıl etkilediğini kapsamlı bir şekilde araştırmışlardır. ROAA, ROAE ve NIM'in bağımlı değişken olarak kullanıldığı çalışmada sektöre ve bankaya özgü birçok finansal oran ve makroekonomik gösterge bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmada krizin banka performansı üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla ticari banka örnekleme kriz öncesi (1999-2006) ve kriz sonrası (2007-2009) dönem olmak üzere iki alt örnekleme ayrılmıştır. Tahmin sonuçları son finansal krizin İsviçre'deki ticari bankaların performansını önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Türk bankacılık sektöründe küresel finansal krizin ticari bankaların karlılığı üzerindeki etkilerini araştıran Demirhan (2013) yirmi dokuz Türk bankasından oluşan örneklemini kriz öncesi ve kriz sonrası dönem olmak üzere ikiye bölerek krizin varlık karlılığı (ROA) üzerindeki etkilerini dinamik panel veri tekniği kullanarak analiz etmeye çalışmıştır. 2003:Q4-2012:Q2 dönemini kapsayan çalışmada kriz öncesi döneme ilişkin sonuçlar enflasyon, geçmiş ROA, gelir yaratma faaliyeti ve gelir çeşitlendirme ile ROA arasında anlamlı ilişkiler olduğunu

göstermektedir. Kriz sonrası dönem dikkate alındığında geçmiş karlılık düzeyi, banka sermayesi ve gelir çeşitlendirme ile ROA arasında anlamlı ilişkiler olduğu rapor edilmiştir. Çalışmanın bulguları göstermektedir ki küresel ekonomik kriz banka performansını etkileyen faktörler üzerinde kısmen de olsa farklı etkilere yol açmaktadır.

2002:Q4-2013:Q3 çeyreklerini kapsayan dönemde Türk bankacılık sektöründe son finansal krizin mevduat bankalarının performansı üzerindeki etkilerini inceleyen bir diğer çalışmada Us (2015), banka örneklemini kriz öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırarak çeşitli performans göstergeleri ile kapsamlı bir araştırmaya yapmaya çalışmıştır. Tesadüfi etkiler panel veri modelinin kullanıldığı çalışmada sermaye oranı, aktif kalitesi, likidite, varlık kârlılığı, faiz marjı ve mevduat aktif oranı bağımlı değişken olarak; banka ölçeği, banka sahipliği, banka yaşı, borsada işlem görme, personel harcamaları ve döviz açık pozisyonu gibi bankaya özgü değişkenlerin yanı sıra para politikası ve makroekonomik koşullarına ilişkin değişkenler (ekonomik büyüme, enflasyon oranı, döviz kuru, politika faizi ve zorunlu karşılıklar) ise açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmıştır. Sonuçlar Türkiye’de faaliyette bulunan ticari bankaların performansının 2007 finansal krizden sonra değiştiğini göstermektedir.

2004-2013 dönemine ilişkin Mısır’da hisseleri borsada işlem gören 11 mevduat bankasını kapsayan çalışmalarında El-Ansary ve Megahed (2016) bankaların performansını etkileyen faktörleri dinamik panel veri yöntemi kullanarak incelemiştir. Kriz öncesi dönemde banka etkinliği, kredilendirme düzeyi, fonlama düzeyi ve sektördeki toplam varlıklar içinde banka varlıklarının payının ROA’nın önemli belirleyicileri olduğu; kriz sonrası dönemde ise bu değişkenlere ilaveten gecikmeli ROA, kredi kalitesi, banka varlıkların GSYİH’ya oranı ROA’nın önemli belirleyicileri olduğu rapor etmiştir. Bu sonuçların yanı sıra, çalışmada kriz öncesi dönemde sermayenin gücü, piyasa payı, kredilendirme düzeyi ve fonlama düzeyi ile ROE arasında, kriz sonrası dönemde ise gecikmeli ROE, kredi kalitesi, kredilendirme düzeyi, banka etkinliği ve sektördeki toplam varlıklar içinde banka varlıklarının payı ile ROE arasında anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye’de 2005-2014 yıllarına ilişkin çeyreklik verilerle mevduat ve katılım bankalarının performansını etkileyen faktörler Batır ve Güngör (2016) tarafından analiz edilmiştir. Çalışmada performans ölçüsü olarak vergi öncesi varlık karlılığı, varlık karlılığı ve özkaynak karlılığı; açıklayıcı değişkenler olarak ise mikro ve makro değişkenler kullanılmıştır. 4 katılım bankasına ilişkin 132, 29 ticari bankaya ilişkin 891 gözlemin kullanıldığı çalışmada sabit etkili model sonuçları göstermektedir ki her iki banka türünün performans belirleyicileri oldukça farklıdır. Bununla beraber çalışmada küresel finansal krizin performans belirleyicileri üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla 2008 ve 2009 yılları için ayrı ayrı kriz kukla değişkenleri oluşturulmuştur. Sonuçta 2008 kriz kukla değişkeni ile performans göstergeleri arasında negatif ve anlamlı, 2009 kriz kukla değişkeni ile performans göstergeleri arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

Bouzgarrou vd. (2018), son küresel finansal kriz öncesinde (2000-2006) ve sırasında (2007-2012) yerli ve yabancı bankaların karlılığı üzerinde etkili olan faktörleri incelemiştir. Fransa’da faaliyette bulunan 170 ticari bankayı (65 yerli ve 105 yabancı banka) kapsayan çalışmada dinamik panel veri analizi kullanılmıştır. Çalışmanın tüm örneklem dönemine ilişkin bulguları performans ölçütlerinin (ROA, ROE ve NIM) krizden pozitif yönde etkilendiği göstermektedir. Çalışmada banka örneklemini yabancı ve yerli bankalar olarak ikiye ayırıldığında genel olarak krizin yabancı bankaların performansını negatif, yerli bankalarınkini ise pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Kriz öncesi ve sonrası döneme ilişkin tahmin sonuçları incelendiğinde, bulgular finansal kriz sırasında yabancı bankaların özellikle yerli bankalardan daha karlı olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, finansal kriz sırasında bir önceki dönem karlılık yerli bankalar üzerinde olumsuz, bununla beraber yabancı bankalar üzerinde olumlu yönde etkiye neden olmaktadır.

1999-2013 yıllarını kapsayan dönemde 15 Afrika ülkesinden faaliyette bulunan 123 ticari bankanın performansını (ROA ve NIM) etkileyen bankaya özgü ve makro göstergeler Adelopo vd. (2018) tarafından sabit etkiler panel veri yöntemi ile analiz edilmiştir. Panel veri analiz sonuçları, finansal kriz öncesi, sırasında ve sonrasında, banka ölçeği, maliyet yönetimi ve likidite gibi bankalara özgü belirleyiciler ile banka karlılığı (ROA)

arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ancak, diğer bankalara özgü değişkenler ve gayri safi yurtiçi hasıla ve enflasyon gibi makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiler, hem analiz dönemlerine (finansal kriz öncesinde, sırasında ve sonrasında) hem de banka performansına (ROA veya NIM) duyarlıdır.

3. DATA, EKONOMETRİK MODEL ve TAHMİN YÖNTEMİ

Bu çalışmada 2005:Ç1-2013:Ç4 döneminde hisseleri Borsa İstanbul (BİST)'da işlem gören 15 bankanın performansının son finansal krizden etkilenip etkilenmediğinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu amaçla bankalara ilişkin çeyrek dönemlik finansal veriler FİNNET veri tabanından temin edilmiştir. Dietrich ve Wanzenried (2011), Demirhan (2013), Us (2015), El-Ansary ve Megahed (2016), Akın (2017), Adelopo vd. (2018), Bouzgarrou vd. (2018) ve Rossi vd. (2018)'nin çalışmaları doğrultusunda bu çalışmada genel hatlarıyla aşağıdaki model tahmin edilmiştir:

$$\text{Performans}_{it} = \alpha_1 + \alpha_2 \text{BÖFD}_{it} + \lambda_t + \mu_i + \epsilon_{it} \quad (1)$$

1 no'lu eşitlikte i bankasının t dönemindeki performansı için beş farklı finansal değişken (vergi öncesi kar/toplam varlıklar [ROA], net kar/öz kaynaklar [ROE], net faiz gelirleri/toplam varlıklar [NIM], toplam krediler/toplam varlıklar [LEND] ve kredi kayıpları karşılığı/toplam varlıklar [PRO]) kullanılmıştır. BÖFD_{it} bankalara özgü finansal değişkenleri temsil etmektedir. Yukarıdaki denklemde λ_t , μ_i ve ϵ_{it} sırasıyla zaman etkilerini, bankaya özgü gözlenemeyen etkileri ve hata terimini ifade etmektedir. Tüm değişkenlere ilişkin açıklamalar EK-1'de sunulmaktadır. Yukarıda belirlenen performans modeli öncelikli olarak tüm örneklem dönemi (2005Ç1-2013Ç4) için tahmin edilmiştir. Daha sonra finansal krizin etkisini değerlendirebilmek amacıyla örneklem, Eylül 2008'de Lehman Brothers'ın çöküşü dikkate alınarak kriz öncesi (2005Ç1-2008Ç3) ve kriz sonrası dönem (2008Ç4-2013Ç4) olarak ikiye ayrılmıştır. Her üç örneklem için belirlenen performans modelleri beş farklı banka performans ölçüsü göz önüne alınarak tekrar tahmin edilmiştir. Çeşitli spesifikasyon testleri (F testi, Breusch-Pagan (1980) testi ve Hausman (1978) testi) sonucuna bağlı olarak modellerin parametre tahminlerinde standart panel veri tahmincileri (sabit ve tesadüfi etkiler) kullanılmıştır. 1 no'lu eşitlikte ifade edilen bankaya özgü

bağımsız değişkenlere ait katsayılarının aşağıdaki işaretleri olması beklenmektedir:

Banka büyüklüğü [SIZE]: banka varlıklarının doğal logaritması ile temsil edilen bu belirleyici banka aktif büyüklüğü ile banka performansı arasındaki ilişkiyi incelemek için regresyon modeline dâhil edilmiştir. Büyük ölçekte faaliyette bulunan bankalar ölçek ekonomilerinden faydalanarak maliyetlerini düşürüp performanslarını arttırabilirler (Love ve Rachinsky, 2015). Bununla beraber, bankaların ölçeğinin artması hem kredi portföylerinin riskinin hem de performanslarının düşmesine yol açabilir (Goddard vd., 2004; Sufian ve Habibullah, 2009; Adusei, 2015; Isik vd., 2018).

Likidite düzeyi [LIQUID]: Bu çalışmada bankaların likidite riskini değerlendirmek amacıyla likit varlıkların toplam varlıklara oranı kullanılmıştır. Teorik olarak, bankaların toplam varlıklarına kıyasla likit varlıklarının artmasının bankaların performansını ters yönde etkilemesi beklenir. Bu durum artan likiditeye bağlı olarak likidite riskinin düşmesi ile açıklanabilir (Goddard vd., 2004; Belke ve Unal, 2017).

Kredi riski [CRISK]: bankacılık literatüründeki önceki ampirik çalışmalar göz önüne alındığında, sorunlu kredilerin toplam kredilere oranı ile ölçülen bu değişkenin banka performansının önemli belirleyicilerinden olduğu genel olarak kabul görmektedir. Bu oranın artması bankaların varlık kalitesinin düşmesine ve kredi portföyleriyle ilgili risklerin artmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla, finansal aracılık fonksiyonunun doğal bir sonucu olarak bankalar tarafından üstlenilen kredi riskinin performansla ters yönde etkileşim içinde olması beklenmektedir (Dietrich ve Wanzenried, 2011; Demirhan, 2013; Belke ve Unal, 2017).

Fonlama riski [FRISK]: bankacılık literatüründeki banka performansıyla ilgili çalışmalar incelendiğinde fonlama riskinin genellikle dikkate alınmadığı görülmektedir. Fonlama riski bankaların kredilerini ve diğer varlıklarını mevduatlardaki düşüş nedeniyle finanse edememesi olasılığı olarak ifade edilebilir. Bu çalışmada toplam mevduatın toplam varlıklara oranı + özkaynakların toplam varlıklara oranı/toplam mevduatın toplam varlıklara oranının standart sapması şeklinde hesaplanan fonlama riski Z-skorunun yüksek olması bankaların hem kredilerini hem de diğer varlıklarını finanse edebilmek için gerekli olan fon kaynaklarının istikrarı olduğunu göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle, fonlama riski için hesaplanan Z-skoru arttıkça bankaların varlıklarını fonlama riski düşmektedir (Adusei, 2015). Dolayısıyla fonlama riski Z-skoru ile banka performansı arasında pozitif bir ilişki beklenmektedir.

İflas riski [BRISK]: Bu çalışmada bankaların iflas riskinin göstergesi olarak iflas riski Z-skoru (net karın toplam varlıklara oranı + özkaynakların toplam varlıklara oranı)/net karın toplam varlıklara oranının standart sapması) hesaplanmıştır. Bu değişkenin regresyon modelinde kullanılmasının amacı bankaların sahip oldukları özkaynak düzeyinin muhtemel zararları karşılamak için yeterli olup olmadığını ölçmektir. İflas riski ile ilgili hesaplanan Z-skorunun yüksek olması bankaların iflas riskinin düşük olduğunu göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle, Z-skoru büyüdükçe (banka karı ve özsermayesi arttıkça veya banka karlarının volatilitesi düştükçe) bankaların iflas etme riski düşmektedir (Turgutlu, 2014; Köhler, 2014; Adusei, 2015). Sonuç olarak iflas riski Z-skoru değişkeninin performansı pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

Gelir çeşitlendirme (NII): bu belirleyici bankaların geleneksel faaliyetlerine bağlı olarak faiz geliri yaratan faaliyetlerinin dışında ücret ve komisyon gelirleri, temettü gelirleri, ticari kar ve diğer faiz dışı gelir yaratan faaliyetleri de bulunmaktadır. Son yıllarda Türk bankacılık sektöründe artan rekabete bağlı olarak faiz dışı gelir yaratan faaliyetlerin artmasının banka performansını nasıl etkilediği tartışma konusudur (Demirhan 2013; Isik ve Ince, 2016; Batır ve Güngör, 2016). Faiz dışı gelirlerin toplam faaliyet gelirlerine oranı ile ölçülen gelir çeşitlendirme değişkeni ile performans arasındaki ilişkinin pozitif olması beklenmektedir. Diğer bir deyişle, Bankaların gelir çeşitlendirme yeteneği arttıkça performansının da artması muhtemeldir.

Banka sermayesi [CAR]: bankaların yapmış oldukları işlemlerden dolayı maruz kaldıkları olası riskleri karşılamak için bulundurmaları gereken sermaye düzeyi ile performansı arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla regresyon modeline dahil edilen bu değişken banka sermayesinin toplam aktiflere oranı ile ölçülmüştür. Sermaye yapısı daha sağlam olan bankaların daha düşük risk taşıması performansın düşmesiyle sonuçlanabilir. Bununla beraber, artan özkaynak düzeyine bağlı olarak riskin azalması banka kredi değerliliğinin artmasına katkıda bulunabilir. Bu da yabancı kaynak kullanım maliyetini azaltarak performansın yükselmesine katkı sağlayabilir (Goddard vd. 2004; Dietrich ve Wanzenried, 2011).

Banka etkinsizlik düzeyi [INEFF]: personel giderleri ve diğer faiz dışı giderlerin toplam varlıklara oranı ile temsil edilen bu değişken bankanın etkinsizlik düzeyi ile performansı arasındaki ilişkiyi irdelemek amacıyla regresyon denkleminde dâhil edilmiştir. Teorik açıdan, bankaların diğer faaliyet giderlerine ilişkin maliyetlerini kontrol altına alması ya da bu tür

maliyetleri müşterilerine yansıtabilmesi onlara sektörde rekabet avantajı sağlayarak hem etkinliklerinin hem de performanslarının artmasına katkıda bulunabilir (Sufian ve Habibullah, 2009; Demirhan, 2013; Islam ve Nishiyama, 2016b).

4. AMPRİK BULGULAR

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Analize dahil edilen bütün değişkenlerin özet istatistikleri Tablo 1'de sunulmaktadır. Analiz kapsamında performans ölçütü olarak kullanılan değişkenlerin ortalaması sırasıyla ROA için %1.44, ROE için %9.65, NIM için %3.01, LEND için %59.85 ve PRO için %1.96'dır.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Ortalama	Ortanca	Std. Sap.	Minimum	Maksimum	Gözlem
ROA	.0144	.0133	.0110	-.1125	.0496	517
ROE	.0965	.0919	.0963	-1.2100	.3439	517
NIM	.0301	.0282	.0152	.0075	.0931	517
LEND	.5985	.6076	.1107	.1717	.8128	517
PRO	.0196	.0180	.0102	.0016	.0700	517
SIZE	10.3455	10.3950	.5684	9.0744	11.3232	517
LIQUID	.3304	.3223	.1029	.0702	.7303	517
CRISK	.0448	.0399	.0300	.0058	.2712	517
FRISK	19.8675	19.0478	6.5974	5.9305	33.0321	517
BRISK	21.1772	19.7790	9.3241	-.7839	62.7133	517
NII	.1805	.1800	.0628	-.0677	.4123	517
CAP	.1194	.1164	.0264	.0573	.2423	517
INEFF	.0215	.0191	.0139	.0048	.1445	517

4.2. Ortalama testi sonuçları

Bu çalışmada küresel finansal kriz öncesi ve sonrasında 1 no'lu denklemde kullanılan değişkenler arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını araştırmak için t-testi kullanılmıştır. t-testine ilişkin bulgular EK-2'de sunulmuştur. Ortalama testi bulguları doğrultusunda, küresel finansal krizin ticari bankaların performans göstergeleri (LEND değişkeni hariç) üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farka neden olmadığını ifade edebiliriz. Ortalama testi bulguları 1 no'lu denklemin bağımsız değişkenleri açısından incelendiğinde, kriz öncesi ve sonrası dönemde

SIZE, LIQUID, CAP ve INEFF değişkenleri dışında kalan diğer değişkenler için anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.

4.3. Korelasyon Matrisi

Analizde kullanılan bağımsız değişkenler için korelasyon matrisi Tablo 2’de sunulmaktadır. Korelasyon matrisi sonuçlarına göre değişkenler arasındaki en yüksek korelasyon katsayısının %63.8 olması söz konusu değişkenler arasında çoklu doğrusallık sorununun olmadığına işaret etmektedir.

Tablo 2. Korelasyon Katsayıları Matrisi

	SIZE	LIQUID	CRISK	FRISK	BRISK	NII	CAP	INEFF
SIZE	1							
LIQUID	.534*	1						
CRISK	-.126*	.308*	1					
FRISK	.614*	.418*	-.037	1				
BRISK	-.372*	-.042	-.014	-.241*	1			
NII	.284*	.044	.028	.431*	-.203*	1		
CAP	-.139*	-.106**	.094**	.071	.638*	.090**	1	
INEFF	-.262*	-.095**	.184*	-.168*	.126*	.059	.071	1

* p<0,01 ve ** p<0,05

4.4. Panel Birim Kök Testleri

Analizde kullanılan değişkenlerin durağanlığı panelin zaman ve birim boyutu dikkate alınarak tüm dönem, kriz öncesi ve kriz sonrası dönemler için Phillips–Perron Fisher ki-kare birim kök testleriyle araştırılmış olup ilgili sonuçlar EK-3’de sunulmuştur. Her üç örneklem dönemi için düzey değerleriyle durağan olmayan seriler birinci farkları alınarak durağanlaştırılmıştır.

4.5. Panel Veri Analiz Sonuçları

Çalışmanın bu bölümünde durağan serilerle yapılan panel veri analiz sonuçları değerlendirilmektedir. Tüm örneklem dönemi, kriz öncesi dönem ve kriz sonrası döneme ilişkin analiz bulguları EK-4, 5 ve 6’da sunulmaktadır.

4.5.1. Vergi Öncesi Varlık Karlılığı

Vergi öncesi varlık karlılığını etkileyen bankaya özgü faktörler incelendiğinde, sadece tüm analiz döneminde banka büyüklüğü ile vergi

öncesi varlık karlılığı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Büyüklük ve karlılık arasındaki pozitif ilişki küçük bankalarla karşılaştırıldığında büyük bankaların daha yüksek karla çalışma eğiliminde olduklarına işaret etmektedir. Örneklem kapsamındaki büyük bankaların ölçek ekonomilerinden faydalandığına işaret eden bu bulgu Batır ve Güngör (2016) ve Pervan vd. (2015)'nin bulgularıyla aynı yönde olmasına rağmen Dietrich ve Wanzenried (2011)'in bulgularından farklıdır.

Geleneksel risk-getiri hipotezine göre düşük risk düşük karlılıkla ilişkilidir. Söz konusu hipoteze göre bankaların varlıkları içindeki likit varlıkların payının artması sadece likidite riskinin değil aynı zamanda banka performansının da azalmasına neden olmaktadır. Ancak bu çalışmada beklenenin aksine kriz sonrası dönem için artan likidite (azalan likidite riski) ile performans göstergesi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Beklenenin aksine, kredi riski göstergesinin tahmin edilen katsayısı tüm dönemler için pozitifdir. Ancak bu katsayı istatistiksel olarak sadece 2005Ç1-2008Ç3 dönemi için zayıf bir şekilde anlamlıdır. Kredi riskine ilişkin katsayının pozitif olması bankaların kredi riskine bağlı olarak artan maliyetlerini telafi etmek için müşterilerinden daha fazla faiz oranı talep ettiklerine işaret etmektedir. Her üç dönem için de ulaşılan pozitif sonuçlar Ozkan vd. (2014), Pervan vd. (2015) ve Garza-Garcia (2012)'nin sonuçlarıyla benzerdir.

Beklentilere uygun olarak her üç dönemde de fonlama riskinin vergiden öncesi varlık karlılığı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu pozitif etki kriz sonrası dönem dışında anlamlıdır. Fonlama riskine ilişkin bu çalışmada ulaşılan pozitif bulgular, Adusei (2015)'nin çalışmasından elde edilen negatif bulgularla çelişmektedir. Beklendiği üzere, iflas riski ile karlılık ölçüsü arasında hem tüm örneklem döneminde hem de kriz sonrası dönemde pozitif ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur. İflas riski düşük olan (daha istikrarlı) bankaların daha karlı olduğunu gösteren bu sonuç, Koetter ve Noth (2013), Turgutlu (2014) ve Adusei (2015) tarafından yapılan çalışmaların sonucuyla uyumludur.

Beklendiği gibi, çeşitlendirmenin hem tüm dönemde hem de kriz öncesi dönemde karlılık değişkeni üzerinde pozitif ve anlamlı etkileri tespit edilmiştir. Bununla beraber gözlemlenen anlamlı etki kriz dönemi dikkate alındığında ortadan kalkmaktadır. Bu sonuçlar kriz dönemi haricinde geleneksel kredilendirme faaliyetlerinin yanı sıra faiz dışı gelir yaratan

faaliyetlerle uğraşan bankaların daha iyi performans gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bu sonuç Demirhan (2013)'nın sonuçları ile örtüşmektedir.

Banka sermaye yapısının tahmin edilen katsayı hem tüm analiz dönemi hem de kriz sonrası dönem dikkate alındığında anlamlıdır. Bu sonuç yüksek düzeyde sermaye oranına sahip bankaların hem tüm örneklem döneminde hem de kriz sonrasında karlılık açısından yüksek performans gösterdiklerini ortaya koymaktadır. İlgili dönemlerde sermaye oranının karlılık üzerindeki pozitif etkisi finansman kaynağı açısından maliyeti yüksek olan özkaynakların karla ters orantılı olduğunu varsayan finans teorisiyle uyuşmamaktadır. Bulgularımız Garza-García (2012), Garcia ve Guerreiro (2016) ve Pervan vd. (2015) 'nin bulgularıyla benzer, ancak Sufian ve Habibullah (2009)'ın bulgularından farklıdır.

Etkinsizlik değişkenin etkisi hem tüm örneklem döneminde hem de krizden önceki dönemde anlamlı bir şekilde negatiftir. Bu sonuç, maliyetler açısından daha az etkin olan bankaların daha düşük karla çalıştıklarını göstermektedir. Bu bulgu Pervan vd. (2015)'in negatif bulgularıyla uyuşmaktayken, Tan ve Floros (2012)'un pozitif bulgularıyla uyuşmamaktadır.

4.5.2. Özkaynak Karlılığı

Kriz öncesi ve sonrası dönemler haricinde büyüklük değişkeni ile özkaynak karlılığı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Love ve Rachinsky (2015) ve Tomuleasa ve Cocris (2014)'ın sonuçlarıyla örtüşen bu sonuç tüm analiz döneminde ölçek açısından belli bir büyüklüğe ulaşan bankaların ölçek ekonomilerinin getirdiği avantajlardan ya da ürün portföylerinin çeşitliliğinden yararlandıklarına işaret etmektedir.

Likidite düzeyini ölçen değişkenin katsayısı tüm örneklem döneminde pozitif, kriz öncesinde negatif ve kriz sonrasında pozitif bulunmuştur. Ancak bu katsayının anlamlılığı sadece kriz dönemi söz konusu olduğunda geçerlidir. Bu değişkeninin tahmin edilen katsayısının pozitif ve anlamlı olması kriz sonrası dönemde artan likidite düzeyinin banka özsermaye karlılığını arttırdığını göstermektedir. Bu sonuç risk-getiri teorisiyle uyuşmamakta ancak Adusei (2015)'nin çalışmanın sonucuyla paralellik göstermektedir.

Beklenenin aksine, kredi riski ile özsermaye karlılığı arasındaki ilişki incelenen her üç dönemde de pozitifdir. Ancak bu ilişki sadece kriz öncesi için anlamlı bulunmuştur. Buna göre, kriz öncesi dönemde takipteki

kredilerin toplam krediler içindeki payının artması banka özsermaye getirilerinin artmasına neden olmaktadır. Garza-García (2012)'nin bulgularını destekleyen, ancak Dietrich ve Wanzenried (2014)'in bulgularıyla çelişen bu sonuç, bankaların üstlendikleri kredi riskini yüksek kredi faiz oranları ve/veya düşük mevduat faiz oranları ile müşterilerine yansıtılabilmeleri ile açıklanabilir.

İncelenen bütün dönemlerde fonlama riski ile özkaynak karlılığı değişkeni arasında pozitif ilişkiler gözlenmiştir. Fonlama riski değişkeninin özkaynak karlılığı üzerindeki anlamlı etkisi kriz sonrası dönem göz önüne alındığında ortadan kalkmaktadır. Bu sonuç Adusei (2015)'nin sonuçları ile örtüşmemektedir. İflas riski ile özsermaye karlılığı arasındaki ilişkiye bakıldığında, hem tüm analiz döneminde hem de kriz sonrası dönemde bu ilişkinin pozitif ve anlamlı, kriz öncesi dönem için pozitif ve anlamsız olduğu görülmektedir. İflas riski düşük olan bankaların daha yüksek özsermaye karlılığına sahip olduğuna işaret eden bu bulgu, daha istikrarlı olan bankaların daha karlı bankalar olduğunu iddia eden Turgutlu (2014) ve Adusei (2015)'nin çalışmasını desteklemekte, ancak Koetter ve Noth (2013) çalışmasıyla çelişmektedir.

Hem tüm analiz dönemi hem de kriz öncesi dönem incelendiğinde gelir çeşitlendirme ile özkaynak karlılığı arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Liu ve Wilson (2010)'un çalışmasının sonucuyla örtüşen bu sonuç kriz dönemi haricinde faiz dışı gelirleri sayesinde gelir volatilitisini azaltan bankaların diğer bankalara kıyasla daha iyi performans gösterdikleri anlamına gelmektedir.

Banka sermayesi ile özkaynak karlılığı arasındaki ilişkiye bakıldığında, sadece kriz sonrası dönemde bu ilişkinin pozitif ve anlamlı olduğu gözlenmektedir. Banka sermayesinin tahmin edilen katsayısının kriz sonrası dönemde pozitif ve anlamlı çıkması, ilgili dönemde güçlü sermaye yapısına sahip bankaların özsermaye açısından diğer bankalara kıyasla daha karlı olduğunu göstermektedir. Çalışmada ulaşılan bu sonuç, bankacılık literatüründeki bazı çalışmaların sonuçlarını desteklerken (örn: Liu ve Wilson, 2010; Garcia ve Guerreiro, 2016) diğer sonuçlarla (örn: Garza-García, 2012; Tomuleasa ve Cocris, 2014; Dietrich ve Wanzenried, 2014) çelişmektedir.

Tüm analiz döneminin yanı sıra kriz öncesi dönemde de tahmin sonuçları etkisizlik derecesi ile özkaynak karlılığı arasında negatif ve anlamlı bir korelasyon olduğunu ortaya koymaktadır. Sufian ve Habibullah (2009)'ın bulgularının aksine, personel ve diğer faiz dışı giderlere ilişkin bir artış

maliyetler açısından etkinliğin performans açısından ise özsermaye karlılığının azalmasına neden olmaktadır.

4.5.3. Faiz Marjı

Tahmin sonuçları faiz marjı açısından değerlendirildiğinde, banka büyüklüğü ile faiz marjı arasında her üç dönemde de anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Nassar vd. (2014) ve Islam ve Nishiyama (2016b)'nın çalışmalarında olduğu gibi likiditeye ilişkin pozitif ve anlamlı etki kriz sonrası dönemde likidite riskinin müşterilere yansıtıldığına işaret etmektedir.

İncelenen her üç dönemde de kredi riskinin faiz marjı üzerindeki etkisinin pozitif olduğu tespit edilmiştir. Hem analiz döneminin tamamında hem de krizden öncesi dönemde kredi riskinin pozitif ve anlamlı katsayısı takipteki krediler oranı yüksek olan bankaların faiz marjlarının da yüksek olduğunu göstermektedir. Bu sonuç kredilelerle ilgili artan risklerden dolayı bankaların kredilere uyguladığı faiz oranlarını arttırmasıyla açıklanabilir. Bu sonuç Tan ve Floros (2012)'un sonuçlarını desteklemektedir.

Fonlama riski ile faiz marjları arasında sadece tüm analiz döneminde pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuç fonlama riski düşük olan bankaların müşterilerinden daha yüksek ücret talep etmeleri ile açıklanabilir. Analiz sonuçları iflas riski değişkeni açısından değerlendirildiğinde, bu değişkenin faiz marjları üzerinde kriz öncesi dönem hariç pozitif ve anlamlı etkisinin olduğunu gözlemlenmektedir. Bu sonuç iflas riski düşük bankaların faiz marjlarının daha yüksek olmasıyla açıklanabilir.

Finans teorisine göre, geleneksel olamayan gelir kaynaklarıyla gelir portföyünü çeşitlendiren bankaların faiz marjlarının düşük olması muhtemeldir. Bu beklentiye uygun olarak her üç dönemde de gelir çeşitlendirme ile faiz marjı arasında negatif ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Liu ve Wilson (2010)'un sonuçlarını destekleyen bu sonuçlar gelir çeşitlendirme kabiliyeti yüksek bankaların düşük faiz marjlarıyla çalıştıklarını göstermektedir.

Banka sermayesi değişkenine ilişkin amprik sonuçlarımız göstermektedir ki incelenen tüm dönemlerde banka sermayesinin faiz marjı üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlıdır. Tan ve Floros (2012) ile Liu ve Wilson (2010)'un sonuçlarıyla çelişen ancak Amuakwa-Mensah ve Marbuah (2015)'in sonuçlarını destekleyen sonuçlarımız sermaye yapısı zayıf olan bankaların varlık portföylerinin riskini yükselterek, aldıkları yüksek risk

karşılığında müşterilerinden daha yüksek faiz oranı talep ettiklerine işaret edebilir.

Tüm analiz dönemine ilaveten kriz sonrası dönemde de etkinsizlik derecesinin faiz marjı üzerindeki etkisinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu gözlenmektedir. Tan ve Floros (2012)'un sonuçlarıyla örtüşen bu sonuç göstermektedir ki bankalar kredilere uygulanan faiz oranlarını arttırıp toplanan mevduatlara ödenen faiz oranlarını azaltarak maliyetlerini kredi borçlularına ve mudilere yansıtabilirler.

4.5.4. Kredilendirme Faaliyeti

Analiz sonuçları kredilendirme değişkeni açısından değerlendirildiğinde, incelenen her üç dönemde de banka büyüklüğü ile kredilendirme oranı arasında negatif ve anlamlı ilişkiler olduğu dikkat çekmektedir. Bu negatif etki Türk bankalarının hem ticari ve bireysel kredilendirme faaliyetlerinde hem de KOBİ'lere yönelik kredi kullandırma faaliyetlerinde oldukça temkinli davranışlarıyla açıklanabilir. Büyüklük değişkenine ilişkin negatif sonuçlar Ozkan vd. (2014)'nin sonuçlarıyla uyumlu iken Rabab'ah (2015) ve Chernykh ve Theodossiou (2015)'nin çalışmalarıyla çelişmektedir.

İncelenen tüm dönemlerde likidite değişkeninin banka kredileri üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisinin olduğu gözlenmektedir. Ozkan vd. (2014), Rabab'ah (2015) ve Moussa ve Chedia (2016)'nın sonuçlarıyla uyumlu bulgularımız likit varlıklardaki artış ile bankaların kullandığı kredilerin ters yönde ilişkili olduğunu göstermektedir.

Çalışmada kredi riskinin her üç dönemde de bankaların kullandıkları kredileri negatif ve anlamlı olarak etkilediği tespit edilmiştir. Kredi riskinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı katsayısı banka kredi portföyü içindeki kredilerin takibe düşmesinin kredilendirme düzeyini olumsuz yönde etkilemekte olduğuna işaret etmektedir. Kredi riskine yönelik bu bulgular literatürdeki bazı çalışmaların bulgularını desteklemektedir (örn: Kaya vd. 2016; Ozkan vd. 2014; Chernykh ve Theodossiou, 2015; Rabab'ah, 2015).

Çalışmada sadece kriz sonrası dönemde fonlama riski ve iflas riski değişkenlerine ait tahmin edilen katsayıların pozitif ve anlamlı olduğu gözlemlenmektedir. Bu sonuçlar fonlama ve iflas riski azaldıkça bankaların daha fazla kredi verme eğilimde olduklarına işaret etmektedir. Çeşitlendirme ile kredilendirme arasında ilişkiler incelendiğinde bankaların kredi verme davranışlarını belirlemede çeşitlendirmenin herhangi bir etkisinin olmadığı gözlenmektedir. Çeşitlendirme değişkeni

göz önüne alındığında Kaya vd. (2016) Türk bankaları için çeşitlendirme ile kredilendirme faaliyeti arasında pozitif ve anlamlı sonuçlar rapor etmişlerdir.

Kriz öncesi döneme ilişkin sonuçlara göre kredilendirme banka sermayesinden negatif ve anlamlı bir şekilde etkilenmektedir. Kriz sonrası dönem incelendiğinde ise banka sermayesinin kredilendirme faaliyetini olumlu yönde etkilediği gözlenmektedir. Kriz sonrası döneme ilişkin banka sermayesinin pozitif etkisi Chernykh ve Theodossiou (2015) ve Moussa ve Chedia (2016) tarafından yapılan çalışmaların sonuçlarını desteklemekte olup sermaye yapısı güçlü olan bankaların daha fazla kredi AÇMA eğiliminde olduklarına işaret etmektedir.

Moussa ve Chedia (2016)'nın çalışmasının aksine bu çalışmada etkinsizlik düzeyiyle kredilendirme oranı arasında tüm analiz döneminde pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu gözlenmiştir. Diğer taraftan kriz sonrası dönem örnekleme dikkatte alındığında etkinsizlik düzeyinin kredi oranı ile negatif yönde ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Banka etkinsizlik düzeyine ilişkin sonuçlar tüm analiz döneminde personel ve diğer faiz dışı giderlerini müşterilerine yansıtabilen bankaların kriz sonrası dönemde söz konusu maliyetleri müşterileriyle paylaşmak konusunda başarısız olduklarını göstermektedir.

4.5.5. Kredi Kayıpları Karşılığı

Regresyon modelinde kullanılan son performans değişkeni bankaların aktif kalitesinde bozulmayı gösteren kredi kayıpları karşılığı (özel karşılıklar) değişkenidir. Kredi kayıpları karşılığı değişkenini etkileyen bankaya özgü değişkenler incelendiğinde, hem tüm analiz döneminde hem de kriz öncesi dönemde banka büyüklüğü ile kredi kayıpları karşılığı arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki gözlenmektedir. Tahmin sonuçları artan ölçeğe bağlı olarak bankaların daha dikkatli karşılık politikaları izlediğine işaret etmektedir. Bu sonuç Makri (2016)'nin çalışmasının pozitif bulgularıyla çelişmekte ancak Goczek ve Malyarenko (2015) ve Abdullah vd. (2015)'nin bulguları tarafından desteklenmektedir.

İncelenen her üç dönem için regresyon sonuçları kredi kayıpları karşılığı oranının takipteki krediler oranından pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediğini göstermektedir. Bouvatier ve Lepetit (2008) ile Packer ve Zhu (2012)'nin sonuçlarıyla tutarlı olan sonuçlarımız artan takipteki kredilerin bankalar tarafından ayrılacak karışıkları da artacağına işaret etmektedir. Bankaya özgü diğer finansal değişkenlerle kredi kayıpları

karşılığı arasındaki ilişki dikkate alındığında, söz konusu değişkenlerin incelenen dönemlerde kredi kayıpları karşılığı değişkeni üzerinde herhangi bir anlamlı etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

5. GENEL DEĞERLENDİRME, SONUÇ ve ÖNERİLER

Finansal sistemin istikrarı ve ülkenin sanayileşme çabaları açısından bankacılık sektörünün göstermiş olduğu performans sadece mikro düzeyde değil aynı zamanda makro düzeyde de son derece büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada hisseleri Borsa İstanbul'da işlem gören 15 bankanın 2005Ç1-2013Ç4 dönemine ilişkin çeyrek dönemlik panel verileri kullanılarak son küresel finansal krizin banka performansı üzerindeki etkileri ampirik olarak araştırılmıştır.

Küresel finansal krizin bankacılık sektörünün finansal göstergeleri üzerinde anlamlı bir farka neden olup olmadığını anlamak için ilk olarak ortalama testlerinden faydalanılmıştır. Ortalama testleri sonuçlarına göre, küresel krizin bankaların aktif karlılığı, özkaynak karlılığı, net faiz marjı ve kredi kayıpları karşılığı gibi performans ölçüleri üzerinde anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir. Bununla beraber, kriz öncesi döneme kıyasla kriz sonrasında kredilendirme oranı, banka büyüklüğü, bankalar tarafından tutulan sermaye düzeyi anlamlı bir şekilde artma eğilimindedir. Ayrıca, kriz sonrası dönemde bankaların portföylerinde tuttuğu likit varlıklar anlamlı bir şekilde azalmaktadır. Banka düzeyinde değişkenlere ilişkin ortalama testlerine dayalı olarak krizin bu değişkenler üzerinde bir takım etkilere neden olduğu ifade edilebilir.

Ortalama testlerinin ardından krizin finansal değişkenler üzerindeki etkisini daha detaylı değerlendirmek amacıyla panel regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz edilen dönem kriz öncesi (2005Ç1-2008Ç3) ve kriz sonrası (2008Ç4-2013Ç4) dönem olarak ikiye ayrıldığında, bankacılık sektörünün performansını etkileyen faktörlerin büyük ölçüde değiştiği görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bu çalışmada altı çizilmesi gereken en önemli sonuç performans ölçüsü olarak vergi öncesi varlık karlılığı ve özkaynak karlılığı dikkate alındığında, kriz öncesi dönemdeki performans belirleyicilerinin kriz sonrası dönemde tamamen değiştiğidir. Buna ilaveten, faiz marjı ve kredilendirme oranı gibi banka performans göstergelerinin belirleyicilerinin krizden önemli ölçüde etkilendiğini, ancak krizin kredi kayıpları karşılığı performans ölçüsünü zayıf bir şekilde etkilediğini ifade etmek mümkündür. Kriz öncesi ve kriz sonrasında performans belirleyicileri üzerindeki etkileri, genel anlamda maliyet sisteminin etkinliğine, güçlü bir sermaye yapısına, risk yönetimi ve gelir çeşitlendirme konusunda bankaların izlediği stratejilere ve

düzenleyici ve denetleyici otoritelerin almış oldukları tedbirlere bağlanabilir.

Küresel krize bağlı olarak banka performansının belirleyicilerini inceleyen bu çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. İlk olarak bu çalışmanın sonuçları Borsa İstanbul'a kote bankalar açısından yorumlanmalıdır. Bununla beraber çalışmada bankaların mülkiyet yapısı ve makroekonomik göstergeler dikkate alınmamıştır. Ayrıca gelecek çalışmalarda değişkenlerin içsellik durumlarını da dikkate alan dinamik panel veri tahmincileri kullanılarak elde edilen sonuçlar bu çalışmanın bulguları ile karşılaştırılabilir.

KAYNAKÇA:

- Abdullah, H., Ahmad, I. & Bujang, I. (2015) "Loan Loss Provisions And Macroeconomic Factors: The Case of Malaysian Commercial Banks" *International Business Management*, 9(4): 377-383.
- Adelopo, I., Lloydking, R., & Tauringana, V. (2018). Determinants of bank profitability before, during, and after the financial crisis. *International Journal of Managerial Finance*. 14(4), 378-398.
- Adusei, M. (2015) "Bank profitability: Insights from the rural banking industry in Ghana" *Cogent Economics & Finance*, 3(1):1-15.
- Afşar, M. (2011) "Küresel Kriz ve Türk Bankacılık Sektörüne Yansımaları" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2): 143-171.
- Akın, I. (2016). Factors Influencing the Profitability of EU Banks' Before and During the Financial Crisis. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 151-184.
- Amuakwa-Mensah, F. & Marbuah, G. (2015) "The determinants of net interest margin in the Ghanaian banking industry" *Journal of African Business*, 16(3): 272-288.
- Andrieş, A. M., Căpraru, B., Ieşan-Muntean, F. L., & Inhatov, I. (2016). The Impact of International Financial Crisis on Bank Performance in Eastern and Central European Countries. *Euro Economica*, 35(1), 111-126.
- Batır, T. E. & Güngör, B. (2016) "Türkiye'de Bankaların Kârlılık Belirleyicilerinin Katılım Bankaları ve Mevduat Bankaları Bazında Karşılaştırılması" *Bankacılar Dergisi*, 99: 74-98.
- Belke, M., & Unal, E. A. (2017). Determinants of Bank Profitability: Evidence From Listed And Non-Listed Banks in Turkey. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 4(4), 404-416.

- Bouvatier, V. & Lepetit, L. (2008) "Banks' procyclical behavior: Does provisioning matter?" *Journal of international financial markets, institutions and money*, 18(5): 513-526.
- Bouzgarrou, H., Jouida, S., & Louhichi, W. (2018). Bank profitability during and before the financial crisis: Domestic vs. foreign banks. *Research in International Business and Finance*, 44, 26-39.
- Caporale, G. M., Lodh, S., & Nandy, M. (2017). The performance of banks in the MENA region during the global financial crisis. *Research in International Business and Finance*, 42, 583-590.
- Chernykh, L., & Theodossiou, A. K. (2015) "Determinants of bank long-term lending behavior: Evidence from Russia" *Multinational Finance Journal*, 15(3/4):193-216.
- Chronopoulos, D.K., Liu, H., McMillan, F.J., & Wilson, J.O. (2015). "The dynamics of US bank profitability", *The European Journal of Finance*, 21(5), 426-443.
- Demirhan, D. (2013) "Effects of the Recent Financial Crisis on the Determinants of Bank Profitability: Case of Turkish Banking Industry" *Journal of Yaşar University*, 8(31): 5203-5228.
- Dietrich, A., & Wanzenried, G. (2014). The determinants of commercial banking profitability in low-, middle-, and high-income countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 54(3), 337-354.
- Dietrich, A., & Wanzenried, G. (2011) "Determinants of bank profitability before and during the crisis: Evidence from Switzerland" *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 21(3): 307-327.
- El-Ansary, O., & Megahed, M. I. (2016) "Determinants of Egyptian Banks Profitability Before and After Financial Crisis" *Corporate Ownership & Control*, 14(1): 360-372.
- Garcia, M.T.M. & Guerreiro, J.P.S.M. (2016) "Internal and external determinants of banks' profitability: The Portuguese case" *Journal of Economic Studies*, 43(1): 90-107.
- Garza-García, J.G. (2012) "Does market power influence bank profits in Mexico? A study on market power and efficiency" *Applied Financial Economics*, 22(1): 21-32.
- Goczek, Ł. & Malyarenko, N. (2015) "Loan loss provisions during the financial crisis in Ukraine" *Post-Communist Economies*, 27(4): 472-496.
- Goddard, J., Molyneux, P. & Wilson, J.O. (2004) "The profitability of European banks: a cross-sectional and dynamic panel analysis" *The Manchester School*, 72(3): 363-381.

- Isik, O. (2017). Internal determinants of profitability of state, private and foreign owned commercial banks operating in Turkey, *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 4(3), 342-353.
- Isik, O., Kosaroglu, Ş.M. & Demirci, A. (2018). The Impact of Size and Growth Decisions on Turkish Banks' Profitability, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 8(1), 21-29.
- Islam, M.S., & Nishiyama, S.I. (2016a). The Determinants of Bank Profitability: Dynamic Panel Evidence from South Asian Countries. *Journal of Applied Finance and Banking*, 6(3), 77-93.
- Islam, M.S., & Nishiyama, S.I. (2016b) "The determinants of bank net interest margins: A panel evidence from South Asian countries" *Research in International Business and Finance*, 37: 501-514.
- Işık, Ö., Yalman, İ.N., & Koşaroğlu, Ş.M. (2017). Türkiye'de Mevduat Bankalarının Kârlılığını Etkileyen Faktörler. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(1): 362–380.
- Kaya, Z., Şahin, L., Hacıevliyagil, N., & Ekşi, İ. H. (2016) "Bankaların Kredi Verme Davranışlarında Varlık Kalitesinin Etkisi" *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 8(14).
- Koetter, M., & Noth, F. (2013). IT use, productivity, and market power in banking. *Journal of Financial Stability*, 9(4), 695-704.
- Köhler, M. (2014) "Does non-interest income make banks more risky? Retail-versus investment-oriented banks" *Review of Financial Economics*, 23(4); 182-193.
- Liu, H. & Wilson, J. O. (2010) "The profitability of banks in Japan" *Applied Financial Economics*, 20(24): 1851-1866.
- Love, I., & Rachinsky, A. (2015) "Corporate Governance and Bank Performance in Emerging Markets: Evidence from Russia and Ukraine" *Emerging Markets Finance and Trade*, 51(sup2): 101-121.
- Makri, V. (2016) "Towards an investigation of credit risk determinants in Eurozone countries" *Accounting and Management Information Systems*, 15(1): 27-57.
- Moussa, M.A.B., & Chedia, H. (2016) "Determinants of Bank Lending: Case of Tunisia. *International Journal of Finance and Accounting*, 5(1): 27-36.
- Nassar, K.B., Martinez, E., & Pineda, A. (2014) "Determinants of Banks' Net Interest Margins in Honduras (No. 14-163). *International Monetary Fund*.
- Ozili, P.K. (2016) "Bank Profitability and Capital Regulation: Evidence from Listed and Non-Listed Banks in Africa" *Journal of African Business*, 1-26.

- Ozkan, S., Balsari, C. K., & Varan, S. (2014) "Effect of Banking Regulation on Performance: Evidence from Turkey" *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(4): 196-211.
- Packer, F. & Zhu, H. (2012) "Loan loss provisioning practices of Asian banks" *BIS Working Papers*, No: 375.
- Pervan, M., Pelivan, I., & Arnerić, J. (2015). "Profit persistence and determinants of bank profitability in Croatia. *Ekonomika istraživanja*, 28(1): 284-298.
- Rabab'ah, M. (2015) "Factors Affecting the Bank Credit: An Empirical Study on the Jordanian Commercial Banks" *International Journal of Economics and Finance*, 7(5): 166-178.
- Rossi, S., Borroni, M., Lippi, A., & Piva, M. (2018). Determinants of Bank Profitability in the Euro Area: What Has Changed During the Recent Financial Crisis?. *International Business Research*, 11(5), 18-27.
- Sufian, F., & Habibullah, M.S. (2009) "Determinants of Bank Profitability in a Developing Economy: Empirical Evidence from Bangladesh" *Journal of Business Economics and Management*, 10(3): 207-217.
- Tan, Y., & Floros, C. (2012) "Bank profitability and inflation: the case of China" *Journal of Economic Studies*, 39(6): 675-696.
- Tomuleasa, I.I., & Cocriş, V. (2014) "Measuring the financial performance of The European systemically important banks" *Financial Studies*, 18(4):31-51.
- Turgutlu, E. (2014) "Dynamics of Profitability in the Turkish Banking Industry" *Ege Akademik Bakış*, 14(1): 43-52.
- Us, V. (2015) "Banking Sector Performance in Turkey before and after the Global Crisis" *Iktisat İşletme ve Finans*, 30(353); 45-74.
- Yüksel, S., Mukhtarov, S., Mammadov, E., & Özşarı, M. (2018). Determinants of Profitability in the Banking Sector: An Analysis of Post-Soviet Countries. *Economies*, 6(3), 41.

EK-1. Çalışmaya Dâhil Edilen Bankalar

Banka	Kod	Banka	Kod
Akbank	AKBNK	Garanti Bankası	GARAN
Alternatif Bank	ALNTF	İş Bankası	ISATR
Denizbank	DENIZ	Yapı ve Kredi Bankası	YKBNK
Finansbank	FINBN	Halk Bankası	HALKB
Fortisbank	FORTS	Vakıflar Bankası	VAKBN
Şekerbank	SKBNK	Asya Katılım Bankası	ASYAB
Tekstil Bankası	ICBCT	Albaraka Türk Katılım Bankası	ALBRK
TEB	TEBNK		

EK- 2. t-testine İlişkin Sonuçlar

Değişken	Grup	Gözlem	Ortalama
ROA	Kriz öncesi	214	.0152767
	Kriz sonrası	303	.0137528
ROE	Kriz öncesi	214	.098388
	Kriz sonrası	303	.0952163
NIM	Kriz öncesi	214	.0310726
	Kriz sonrası	303	.0293438
LEND	Kriz öncesi	214	.5530861
	Kriz sonrası	303	.6306034 ^a
PFL	Kriz öncesi	214	.0190883
	Kriz sonrası	303	.0200046
SIZE	Kriz öncesi	214	10.1322
	Kriz sonrası	303	10.49612 ^a
LIQUID	Kriz öncesi	214	.3497507 ^b
	Kriz sonrası	303	.3217156
CRISK	Kriz öncesi	214	.0466031
	Kriz sonrası	303	.043606
FRISK	Kriz öncesi	214	19.86893
	Kriz sonrası	303	19.86864
BRISK	Kriz öncesi	214	20.93953
	Kriz sonrası	303	21.34513
NII	Kriz öncesi	214	.1770266
	Kriz sonrası	303	.1830245
CAP	Kriz öncesi	214	.1165695
	Kriz sonrası	303	.1214744 ^b
INEFF	Kriz öncesi	214	.0238278
	Kriz sonrası	303	.0199307 ^a

Not: Ho: ortalama (ortalama_{kriz öncesi} - ortalama_{kriz sonrası})=0. ^a p<0,01 ve ^b p<0,05.

EK- 3. Tüm Döneme İlişkin Panel Birim Kök Test Sonuçları

	PP-F-γ2 istatistiği					
	Tüm Dönem		Kriz öncesi dönem		Kriz sonrası dönem	
	S	S & T	S	S & T	S	S & T
ROA	-8.5383 ^a	-8.3146 ^a	-3.5708 ^a	-3.2831 ^a	-7.7930 ^a	-7.5419 ^a
ROE	-8.7024 ^a	-9.0131 ^a	-3.8104 ^a	-3.5739 ^a	-6.0378 ^a	-5.9195 ^a
NIM	-8.8271 ^a	-8.3479 ^a	-2.7020 ^a	-3.3111 ^a	-11.1487 ^a	-9.2853 ^a
LEND	-1.8131 ^b	-1.2608	-0.2261	-1.0626	-1.3100 ^c	-3.6433 ^a
ΔLEND	-20.8790 ^a	-19.2931 ^a	-10.7302 ^a	-7.4807 ^a	-17.1961 ^a	-15.6284 ^a
PFL	-1.605 ^c	-1.1389	1.3684	-0.9351	-3.0658	-1.4801 ^c
ΔPFL	-19.0510 ^a	-17.0838 ^a	-8.1275 ^a	-5.5957 ^a	-14.3921 ^a	-11.7951 ^a
SIZE	-1.6931 ^b	-2.3495 ^c	-2.5551 ^a	0.3916	-2.5551 ^a	0.3916
ΔSIZE	-17.9359 ^a	-16.1913 ^a	-10.0548 ^a	-10.8083 ^a	-13.1896 ^a	-10.9171 ^a
LIQUID	-3.7453 ^a	-3.6755 ^a	-3.2598 ^a	-3.5126 ^a	-3.4313 ^a	-4.2121 ^a
CRISK	-3.7120 ^a	0.5379	1.5868	0.9943	-3.8994 ^a	-2.7750 ^a
ΔCRISK	-15.6827 ^a	-14.4732 ^a	-7.6013 ^a	-5.4507 ^a	-	-

FRISK	-2.6090 ^a	-3.1493 ^a	-2.2006 ^b	-1.3771 ^c	-1.7460 ^b	-1.9892 ^b
ΔFRISK	-	-	-14.4854 ^a	-14.0523 ^a	-14.8292 ^a	-12.8796 ^a
BRISK	-2.6878 ^a	-1.8207 ^b	-2.5866 ^a	-0.9929	-1.3818 ^c	-2.5540 ^a
ΔBRISK	-20.2804 ^a	-18.3050 ^a	-10.3551 ^a	-8.9889 ^a	-14.1478 ^a	-11.8233 ^a
NII	-7.3160 ^a	-5.4953 ^a	-4.4261 ^a	-2.9570 ^a	-2.3534 ^a	-2.9409 ^a
CAP	-3.3677 ^a	-3.1648 ^a	-2.7083 ^a	-0.7772	-1.1749	-2.2484 ^c
ΔCAP	-	-	-10.2541 ^a	-9.1292 ^a	-14.1368 ^a	-11.9315 ^a
EFFICI	-10.9982 ^a	-12.6706 ^a	-6.6765 ^a	-5.7724 ^a	-10.6856 ^a	-11.0448 ^a

Not: PP-F; Phillips–Perron Fisher, birim kök testini temsil etmektedir. S ve S & T sabitli ve sabitli + trendli modeli ifade etmektedir. Birim kök testleri için boş hipotez (H₀): seriler durağan değildir. Δ fark operatörüdür. ^ap<0,01, ^bp<0,05 ve ^cp<0,1.

EK-4. Tüm Döneme İlişkin Tahmin Sonuçları (2005Ç1-2013Ç4)

	Bağımlı değişken: Banka performansı				
	ROA	ROE	NIM	LEND	PFLF
SIZE	.0431** (.0201)	.3432* (.1741)	.0224 (.0155)	-.3939** (.1234)	-.0244*** (.0076)
LIQUID	.0106 (.0066)	.0749 (.0741)	.0036 (.0055)	-1.1159*** (.0324)	.0016 (.0017)
CRISK	.0082 (.0390)	.4270 (.2941)	.1061*** (.0257)	-1.642*** (.2991)	.2783*** (.0427)
FRISK	.0011** (.0004)	.0115** (.0044)	.0006* (.0003)	.0009 (.0012)	.0001 (.0001)
BRISK	.0008** (.0003)	.0059** (.0024)	.0003** (.0001)	.0013 (.0010)	.00004 (.0001)
NII	.0221** (.0098)	.1660** (.0760)	-.0450*** (.0086)	.0054 (.0237)	-.0024 (.0021)
CAR	.0943** (.0398)	.2432 (.2596)	.1057*** (.0174)	.0309 (.0362)	-.0013 (.0031)
INEFF	-.6131** (.2425)	-7.4062** (2.6539)	.4031** (.1973)	.2465** (.0778)	.0126 (.0121)
Sabit	.0218** (.0080)	.2078*** (.0607)	.0261*** (.0060)	.0389** (.0131)	.0003 (.0009)
Banka etkileri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Zaman etkileri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Spesifikasyon testi sonuçları					
F-testi	10.83***	12.20***	18.55***	2.14**	32.46***
Breusch-Pagan	349.84***	311.23***	777.32***	19.92***	1511.91***
LM testi					
Hausman testi	9.34	23.03**	6.03	26.68***	10.15
Otokorelasyon testi	179.291***	153.884***	303.928***	31.265***	57.512***
Değişen varyans testi		409.20***		184.87***	
W0	4.6723***		6.6225***		7.3557***
W50	3.4310***		5.4196***		6.4096***
W10	4.0334***		6.2245***		6.7629***

R-kare	0.5404	0.6117	0.7944	0.3643	0.6504
Wald- χ^2 istatistiği	1566.88***		3610.93***		721.63***
F-istatistiği		143.10***		29.47***	
Gözlem sayısı	502	502	502	502	502
Banka sayısı	15	15	15	15	15
Model	REM	FEM	REM	FEM	REM

*** p<0,01, ** p<0,05 ve *<0,1

FEM; sabit etkiler modelini, REM; tesadüfi etkiler modelini, ifade etmektedir.

Dirençli standart hatalar parantez içerisindedir.

EK-5. Kriz Öncesi Dönem Tahmin Sonuçları (2005Ç1-2008Ç3)

	Bağımlı değişken: Banka performansı				
	ROA	ROE	NIM	LEND	PFL
SIZE	-.0168 (.0196)	-.0847 (.1647)	-.0062 (.0159)	-.5016*** (.1149)	-.0293*** (.0058)
LIQUID	.0023 (.0090)	-.0379 (.0824)	-.0075 (.0081)	-.0528*** (-.0161)	.0026 (.0020)
CRISK	.0751* (.0416)	1.1181*** (.2286)	.1212*** (.0298)	-1.421*** (.2984)	.2691*** (.0649)
FRISK	.0008* (.0004)	.0109** (.0043)	.0003 (.0004)	-.0029 (.0019)	.0001 (.0001)
BRISK	.0003 (.0003)	.0030 (.0029)	.0001 (.0002)	-.00004 (.0008)	-.00004 (.00005)
NII	.0522*** (.0115)	.3640*** (.0886)	-.0336*** (.0080)	.0292 (.0234)	-.0020 (.0025)
CAR	.0346 (.0421)	-.2773 (.2646)	.0628** (.0273)	-.0584* (.0351)	-.0026 (.0063)
INEFF	-1.0176*** (.1434)	-10.95*** (1.8430)	.1725 (.1214)	-.0849 (.1309)	.0105 (.0132)
Sabit	.0508*** (.0080)	.5685*** (.0689)	.0451*** (.0073)	.0407*** (.0123)	.0006 (.0012)
Banka etkileri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Zaman etkileri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Spesifikasyon testi sonuçları					
F-testi	13.82***	17.10**	21.93***	3.92***	25.49***
Breusch-Pagan	217.5***	239.81**	384.39***	1.83*	416.64***
LM testi					
Hausman testi	8.83	13.63	10.21	7.29	12.60
Otokorelasyon testi	113.684***	47.183***	92.123***	28.073***	23.389***
Değişen varyans testi					
W0	1.7849*	1.6139*	2.5066*	3.5091***	5.3350***
W50	1.2600	1.2842	1.7853**	2.4675**	4.4462***
W10	1.4178	1.4240	2.2991**	3.2219***	4.7975***

R-kare	0.6726	0.6590	0.7614	0.3919	0.7045
Wald- χ^2 istatistiği	928.15***	936.99***	643.12***	77.33***	445.74***
Gözlem sayısı	199	199	199	199	199
Banka sayısı	15	15	15	15	15
Model	REM	REM	REM	REM	REM

*** p<0,01, ** p<0,05 ve *<0,1

FEM; sabit etkiler modelini, REM; tesadüfi etkiler modelini, ifade etmektedir.
Dirençli standart hatalar parantez içerisinde.

EK-6. Kriz Sonrası Dönem Tahmin Sonuçları (2008Ç4-2013Ç4)

	Bağımlı değişken: Banka performansı				
	ROA	ROE	NIM	LEND	PFL
SIZE	.0099 (.0198)	.0659 (.1164)	.0088 (.0113)	-.3671*** (.0684)	-.0190 (.0132)
LIQUID	.0282*** (.0076)	.2295*** (.0579)	.0328*** (.0067)	-.1669*** (.0315)	-.0039 (.0022)
CRISK	.0048 (.0446)	.1656 (.2189)	.0503 (.0478)	-1.5092*** (.2301)	.3092*** (.0304)
FRISK	.0001 (.0002)	.0018 (.0015)	.00062 (.0003)	.0045** (0021)	.0002 (.0001)
BRISK	.0004** (.0001)	.0032** (.0012)	.0003*** (.0001)	.0024*** (.0008)	.0001 (.0001)
NII	.0086 (.0108)	.0683 (.0691)	-.0576*** (.0160)	.0367 (.0446)	-.0038 (.0042)
CAR	.1577** (.0468)	.5011** (.1931)	.1277*** (.0320)	.3041*** (.1253)	.0111 (.0064)
INEFF	-.1160 (.1245)	-1.1195 (.8077)	.8728*** (.1490)	-1.1071*** (.3928)	-.0239 (.0432)
Sabit	-.0166* (.0082)	-.0515 (.0369)	-.0056 (.0046)	.0419 (.0242)	.0015 (.0018)
Banka etkileri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Zaman etkileri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Spesifikasyon testi sonuçları					
F-testi	19.61***	20.53***	15.14***	94.44***	36.70***
Breusch-Pagan	213.86***	323.15***	176.55***	1300.38***	885.36***
LM testi					
Hausman testi	27.57**	17.59**	27.84***	23.86***	29.97***
Otokorelasyon testi	14.690***	50.775**	185.952***	19.221***	85.601***
Değişen varyans testi	329.75***	309.74***	94.85***	451.18***	3153.39***
R-kare	0.7463	0.7479	0.9139	0.4398	0.6251
F-istatistiği	42.72***	58.07	1534.31	19.77	258.20
Gözlem sayısı	303	303	303	303	303

Banka sayısı	15	15	15	15	15
Model	FEM	FEM	FEM	FEM	FEM

*** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$ ve * $< 0,1$

FEM; sabit etkiler modelini, REM; tesadüfi etkiler modelini, ifade etmektedir.

Dirençli standart hatalar parantez içerisindedir.

Dilde, Fikirde ve Eylemde Birlik: Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Alimerdan Topçubaşov

Unity in Language, Thought, and Act: Hasan Zerdabi, İsmail
Gaspıralı and Alimerdan Topçubaşov

Saffet AKKAYA*

Haleddin İBRAHİMLİ**

Öz: 20'nci yüzyılın ikinci yarısında itibaren Rus Çarlığı'nın egemenliği altındaki Türklerin yaşadığı bölgelerde birbiri ardına yeni gazeteler yayınlanmaya başlamış ve hızla yayılmıştır. Bu faaliyetin hemen ardından yine aynı bölgelerde derslerin yeni yöntemle verildiği "Usul-i Cedit" okulları açılmaya başlanmıştır. Elde edilen başarı ve uygun şartların yaratılmasına bağlı olarak bu iki faaliyeti siyasi örgütlenme ve buna bağlı olarak siyasi hareketlerin yayılması takip etmiştir. Bu çalışmada, Rusya sınırları içinde yaşayan Türk dilli halklar arasında milli özgürlük ve aydınlanma hareketinin gelişmesine büyük katkı sağlayan ve basın, modern okulların ve siyasi hareketlerin oluşmasına öncülük yapan Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Alimerdan Topçubaşov'un düşünce ve eylemleri ele alınmış, "Dilde, Fikirde ve Eylemde Birlik" formülünün uygulamaya geçiş süreci incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Usul-i Cedit, Okul, Basın, Aydınlanma, Siyasi Hareket.

Abstract: From the second half of the 20th century, new newspapers were published in the regions where the Turks lived under the Russian Tsarist Rule. Immediately after this activity, Usul-i Cedit/Modern Method schools where courses were given with the new method were started to be opened. Based on the success achieved and the creation of appropriate conditions, these two activities were followed by the political organization and the extension of the political movements accordingly. In this study, the thoughts and actions of Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı and Alimerdan Topçubaşov, who contributed to the development of the national liberation and enlightenment movement among the Turkish-language speaking peoples living in Russia and which pioneered the formation of the press, modern schools and political movements were discussed. In this study, the transition process of Language, Idea and Unity in Action! formula, which is mentioned by these three great Turks, has been examined.

Key Words: Usul-i Cedit/Modern Method, School, Press, Enlightenment, Political Movement.

Geliş Tarihi: 14.11.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğr. Ü., Avrasya Üniversitesi, sakkaya@yahoo.com

** Prof. Dr., Avrasya Üniversitesi, i.khaleddin@gmail.com

GİRİŞ

Rus İmparatorluğu topraklarında yaşayan Müslüman-Türk topluluklarının hürriyet ve bağımsızlıklarına kavuşmaları amacıyla 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren liderliğini Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Alimerdan Topçubaşov'un yaptığı bir aydınlanma hareketi başlamıştır. Bu hareket üç safhadan meydana gelmiştir. İlk safhada, Çarlık Rusya'sının çeşitli bölgelerinde birbiri ardına Türkçe gazeteler yayınlanmaya başlamış ve bunlar Türk dilli halkların yaşadığı coğrafyalarda hızla yayılmıştır. Bu safhayı, 'gazetecilik dönemi' olarak da adlandırmak mümkündür. Zira halkın aydınlanmasında gazetenin çok önemli bir role sahip olduğuna inanan dönemin aydınları, gazetelerin ana dilde yayınlanması durumunda etkisinin daha da artacağını düşünmüşlerdir. Onlara göre, gazeteler halkın bilinçlenmesinin yanında özgürlük, bağımsızlık, milli devlet gibi fikirlerin geniş halk kitlelerine ulaşmasını da sağlıyordu.

Gazeteler, halkın aydınlanmasına ve milli bir amaç etrafında fikir birliği sağlanmasına önemli katkı sağlasa da, bu alandaki sorunun çözümünde yeterli değildi. Arzu edilen sonucun alınabilmesi için halkın eğitilmesi gerekiyordu. Bunun için de modern yöntemle eğitim veren okulların kurulmasına ihtiyaç duyuldu. Çünkü kendi tarihini, kültürünü, ulusal kimliğini bilmeyen bir toplum ile özgürlük ve bağımsızlık gibi ciddi hedeflere ulaşılması mümkün değildi. Özellikle bu alandaki mücadelenin itici gücünü oluşturacak genç kuşakların okuyarak, yazarak, eleştirerek ait oldukları halk için en doğru karara ulaşmaları ve bunu hayata geçirmeleri ancak eğitim kurumu vasıtasıyla sağlanabilirdi. Böylesine çok önemli bir görevin üstesinden ancak modern okullar gelebilirdi. Bu gerçekten hareketle, aydınlanma hareketinin ikinci safhasını oluşturan 'modern okulların açılması' dönemine geçildi ve 19'uncu yüzyılın sonlarına doğru Rusya'da yaşayan Türkler, gazete yayını ile birlikte çağdaş tipte eğitim veren yeni okullar kurdular. Yani gazetecilik hareketinin devamı olarak eğitim hareketi başlatılmış oldu. Bu açıdan bakıldığında gazeteciliğin, eğitimin gelişmesi ve kalkınması için uygun zemin hazırladığı söylenebilir. Diğer bir deyişle, gazetecilik faaliyeti ile kendi kaderine duyarlı hale getirilen toplum, eğitim faaliyeti ile kaderine

nasıl hükmedeceğini öğrenmektedir. Zaten aydınlanma hareketinin önemli hedeflerinden birisi de budur.

Gazete çıkarmak ve okul açmak faaliyetlerinden beklenen, bu sürece tabi olan toplumun ulusal bilince sahip olmasıdır. Ulusal bilince erişmiş, tarihini ve kültürünü tanıyan bir toplum, başka bir halkın egemenliği altında yaşamayı asla kabul etmez. En azından böyle bir yaklaşımı kader olarak görmez. Ulusal özgürlük ve bağımsızlık idealini yaratan ve besleyen bu kültürdür. Dolayısıyla ulusal özgürlük ve bağımsızlık idealine sahip bir halk, bu konudaki nihai hedefine etrafında kenetlendiği siyasi örgütler vasıtasıyla ulaşabilir. Bu yüzden aydınlanma hareketinin üçüncü ve son aşamasını, ‘siyasi örgüt ve buna paralel diğer kurumların kurulması’ faaliyeti oluşturmaktadır. Bu safhanın temel özelliği, daha önceki iki safhada yani basın ve modern okullar vasıtasıyla ulus bilincine sahip olan bir toplumun oluşturduğu siyasi kurumların önderliğinde milli özgürlük ve bağımsızlık mücadelesine başlanmasıdır. Yani, Rusya’da yaşayan Türkler, önce gazeteler ve okullar vasıtasıyla ulusal bilince sahip olmuş, ardından da kurdukları örgütler vasıtasıyla ulusal özgürlük mücadelesini başlatmışlardır.

Bu çalışmada, Türk dünyasının önemli bir parçasını oluşturan Rusya’daki Türkler arasında 19’uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanmaya başlanan aydınlanma hareketi yukarıda özetlenen safhalar çerçevesinde incelenecektir. Bu dönemin üç büyük fikir ve eylem adamı olan Hasan Zerdabi, İsmail Gaspiralı ve Alimerdan Topçubaşov’un önderlik ettiği söz konusu safhalar, sırasıyla gazetecilik, okullaşma ve fikir hareketi başlıkları altında ele alınacaktır.

1. GAZETECİLİK HAREKETİ

Genelde medyanın, özelde ise gazetenin ulusal bilincin yaratılmasında çok önemli rolü bulunmaktadır. Türk dünyasının duayen gazetecilerinden biri olan Hasan Zerdabi’ye göre; gazete ve dergi okumak insanı dünyadan haberdar etmekte, kendi dilini öğretmekte, mezhebine hâkim olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle bütün milletler, gazete ve dergi yayınlamak

suretiyle diğer milletler arasında yok olmamaya gayret etmektedirler (Zerdabi'den aktaran Hasanzade, 2005).

Gazetecilik mesleğinin yürütülmesiyle ilgili genel esaslar konusunda büyük ölçüde Hasan Zerdabi'den esinlenen İsmail Gaspıralı, 15 Mart 1906 yılında Alimerdan Topçubaşov'a gönderdiği bir mektupta, Japonya'daki gazetecilik hareketini örnek göstermiştir. Japon adalarının her birinde farklı yerel bir şive olması nedeniyle yazar ve edebiyatçıların işe ilk olarak lisanı birleştirmekten başladıklarını belirten Gaspıralı, bu sayede dil ve lisan ile birlikte milletin düşüncelerini, isteklerini ve eylemlerini birbirilerine bağladıklarını, zaten 'lisan ve edebiyat birliği' nin diğer tüm alanlardaki birliklerin de temelini oluşturduğunu ifade etmiştir. (Kocaoğlu, Sayı 287).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Rusya'da yaşayan ünlü Türk aydınları, Türk halkının aydınlanması amacıyla gazeteciliğe önem vermişlerdir. Bunun için gazetecilik faaliyetinin sistemli bir şekilde kurulabilmesi ve kesintisiz olarak yürütülebilmesi adına yoğun şekilde görüş alışverişinde bulunmuşlardır.

Rusya'da Türk halklarının gazetecilik hareketi, hiç kuşkusuz, 1875 yılında *Ekinci* (Çiftçi) isimli gazete ile başlamıştır. *Ekinci*'nin fikir sahibi ve editörü olan Hasan Zerdabi (1837-1907), Azerbaycan'ın seçkin aydınlarından biri olup birçok alanda öncülük yapmıştır. Örneğin Zerdabi, Moskova Üniversitesi'ni doktora diploması ile bitiren ilk Türk asıllı mezunlarından birisi, Azerbaycan'ın ilk üniversite eğitilmiş bilim adamı ve öğretmenidir. Yine Bakü Lisesi'nin ilk Azerbaycan öğretmeni, sadece Azerbaycan'da değil, tüm Müslüman Doğu'da İslam hayırseverlik hareketinin (Hayırseverler Örgütü-1872) kurucusudur. Ayrıca 1873 yılında kendi öğrencileri ile birlikte Bakü'de Azerbaycan Türkçesiyle ilk tiyatro oyununu sergileyen kültür adamı ve Azerbaycan'da ilk kızlar okulunun açılmasının öncüsü, 1906 yılında Azerbaycan öğretmenleri için düzenlenen Birinci Kongre'nin organizatörü ve kurultay başkanı olmuştur.

Rusya'daki 50 milyonluk çoğunluğu Müslüman ve Türk dilli halkların ilk yayın organı *Ekinci* (1875-1877) Gazetesinin ardından *Aydın* (Ziyayi-Kafkasiye, 1879-1884), *Keşkül* (1883-1891) ve çok daha geniş bir alana yayılma imkânı bulan *Tercüman* (1883-1916) gazeteleri yayınlanmaya başlamıştır. Adı geçen gazeteleri diğerleri takip etmiş ve Rusya'da Türklerin yaşadığı tüm bölgeleri kapsayan bir gazetecilik hareketi meydana gelmiştir.

Zerdabi, *Din ve Dil* isimli makalesinde; bir milleti daha ileriye götüren önemli faktörlerin başında din ve dilin yer aldığını belirtmekte, bunlardan birinin kaybedilmesi halinde milletin kendi kimliğini, her ikisinin kaybedilmesi halinde ise varlığını kaybedeceğini, başkalarının arasına karışıp yok olacağını iddia etmektedir. Yine bu kapsamda Zerdabi, halkın aydınlanmasının düşünce özgürlüğü ve basın olmaksızın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını düşünmektedir. Bu nedenle hayatının geri kalan bölümünü aydınlanma hareketine vakfetmiş ve Azerbaycan'da demokratik bir toplumun oluşması yönünde çaba sarf etmiştir. Bu yüzden de Zerdabi, ülkesinde aydınlanmanın, düşünce ve ifade özgürlüğünün temelini oluşturan basının, Batı değerlerine uygun kurulan ve faaliyet gösteren hayır örgütlerinin ve modern tarzda eğitim veren Usul-i Cedit okullarının kurucusu sayılmaktadır (İbrahimli, 2012: 44).

Türk dünyasının ideologlarından biri sayılan İsmail Gaspıralı (1851-1914), gerek gazetecilik gerekse eğitim konusunda Zerdabi'yi örnek almıştır. Bu nedenle Gaspıralı; hatıralarında, Zerdabi'yi her zaman saygıyla hatırlamış, kazandığı başarıların altında bu büyük şahsın ciddi etkisinin olduğunu kabul etmiş, Rusya'daki Türk-Müslüman âleminin kurtuluşu için mücadele etmeye başladığında Hasan Zerdabi ve onun gazetesi *Ekinci*'yi örnek aldığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Gaspıralı, *Ekinci*'nin 30. yıldönümü için yazdığı *Yaşa, Hasan Bey, Yaşa* adlı makalesinde, "Birinci avuç maarif buğdayını Hasan bey efendimiz serpti. Bunun fidanları olarak Tiflis'te *Ziyayi-Kafkasiye*, *Keşkül* zuhur ettiler. Lütfi Huda ile bir buğday da Kırım yarımadasına düştü ki, bundan da *Tercüman*'ımız zuhura geldi" diyerek Zerdabi'nin kendi hayatındaki önemini açıkça ortaya koymuştur (ARDA Arşivi, 39-40).

Zerdabi'nin eşi Hanife Hanım da hatıralarında, 1879 yılında Kırım Türklerinin dilinde ilk gazeteyi yayınlamaya çalışan İsmail Gaspıralı'nın Zerdabi'ye bir mektup yazdığını ve mektubunda *Tercüman* adlı gazetenin yayını için ona hayır dua etmesini ve gazetenin idare edilmesine önderlik etmesini istediğini belirtmiştir. Bu mektuba cevaben Zerdabi, bizim başka bir gazetemiz de olur, ileride ise üçüncü, dördüncü ve daha çok gazetelerimiz olacak demiş ve *Tercüman*'ın başarılarını büyük bir memnuniyetle izlediğini ifade ederek Gaspıralı'ya gazetesinde Arapça ve Farsça kelimeler kullanmaktan kaçınmasını önermiştir (Melikova, 2006). Alimerdan Topçubaşov *Azerbaycan'ın Feneri* adlı hatıratında *Tercüman* gazetesi ile ilgili şu bilgiye yer vermektedir: İsmail bey (Gaspıralı) sık sık belirtiyordu ki, Rusya'da Türk basınının tarihi Ekinci ile başlamaktadır ve Hasanbey Melikzade Zerdabi de bu basının patriğidir. Ayrıca İsmail Gaspıralı Hasan Zerdabi'yi kendisinin öğretmeni olarak da adlandırıyordu (Rustamov, 2013).

Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi Azerbaycan'da geniş bir kesime ulaşma imkânı bulmuş ve aydınların çoğunluğu ona abone olmuştur. Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade gibi dönemin ünlü düşünürlerinin makaleleri *Tercüman*'da yayınlanmıştır. Aslında *Ekinci*'nin 1877 yılında kapanmasından sonra Azerbaycan'da milli gazeteye ciddi derecede ihtiyaç duyulmuştur. *Tercüman* gazetesi sadece Azerbaycan halkının söz konusu ihtiyacını karşılamamış, Azerbaycan dâhil tüm Türk halklarının sorunlarını, siyasal, sosyal ve ekonomik yaşamlarını aydınlatmaya çalışmıştır. Bu yüzden de Rusya'daki Türklerin büyük çoğunluğu tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir.

Tercüman gazetesi, Azerbaycan'da o dönemin zengin iş adamı ve hayırsever Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından da himaye edilmiştir. Bu hususta Yusuf Akçura bir yazısında "Tağıyev'in başkanının Gaspıralı olduğunu" (Shissler, 2005: 169) belirterek ikisi arasındaki yakın ilişkiye vurgu yapmıştır. Nitekim 1908 yılında Tağıyev'in Gaspıralı'ya gönderdiği mektup, söz konusu ilişkiye açıklık getirmektedir. Tağıyev, saygı dolu ifadeler içeren bu mektubunda "Sizin hizmetleriniz saymakla bitmez. Eğer hizmetleriniz sayılırsa, Rusya Müslümanlarının çeyrek asırlık kültür tarihi yazılır" (Shissler, 2005: 170) demiştir. Azerbaycan

tarihçisi Cemil Hasanlı ise, Gaspıralı'nın fikir hayatının şekillenmesinde Yusuf Akçura'nın önemli rol oynadığını ifade etmektedir. Nitekim Akçura'nın fikir dünyasından beslenen Gaspıralı'nın 'Dilde, Fikirde ve İşte birlik!' sloganı, içinde buldukları olumsuz duruma çare arayışında olan tüm Rusya Türkleri için çekim merkezi olmuştur (Hasanlı, 2013: 65).

Tercüman'ın ilgi odağı olduğu bölgelerden biri de Türkistan'dı. Bunun nedeni, Gaspıralı'nın hem buradaki tarımın içinde bulunduğu duruma hem de Çarlık Rusya'sının eğitimle ilgili yürüttüğü baskıcı politikaya özel yer ayırmasıydı. Gaspıralı, Rus Yönetimi'nin her iki alandaki politikalarına itiraz etmiştir. Ona göre, yönetimin Türkleri etnik unsurlara göre birbirinden ayırarak karşı karşıya getirmesi doğru değildi. Yani dini de, etnik kökenleri de bir olan Türkistan halklarını parçalayıp karşı karşıya getirmek anlamsız girişimlerdi.

Gaspıralı'nın söz konusu politikalarına ilk tepki, Rus Çarlığı'ndaki Müslümanlar aleyhine yürütülen politikanın baş ideoloğu sayılan Nikolay İlminski'den gelmiştir. Bu dönemde Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasının bilimsel temellerini ortaya koymaya çalışan İlminski, St. Petersburg'taki Bakanlar Konseyi'ne gönderdiği mektubunda, İsmail Gaspıralı'nın temel gayesinin Rusya Müslümanları arasında İslam inancını koruyarak Avrupalı bir eğitim sistemine kavuşmak, çok sayıda lehçelerde konuşan Rusya Müslümanlarını tek dilde birleştirmek, özellikle Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak Türk dilini yaratmak olduğunu belirtmek suretiyle ortaya çıkan büyük tehlikeye dikkat çekmiştir (Muradov, 2010). İlminski, ortaya koyduğu iddiasının doğruluğunu teyit etmek amacıyla Gaspıralı'nın ulaşmaya çalıştığı hedef ile bu hedefine henüz ulaşan Alman Birliği arasında bir karşılaştırma yapmıştır.

İlk sayısında 300 adet basılan *Tercüman*'ın birkaç yıl geçtikten sonra tirajı 20 bine ulaşmış ve tüm Türklerin ortak gazetesi haline gelmiştir. Ancak Rusya Türkleri arasında ortak edebi dilin Türkçe olmasını istemesi, Müslüman Türk Birliğinin kurulması fikrini yayma yönünde çaba sarf etmesi, Rus Yönetimi'ni ciddi derecede rahatsız etmiştir. Söz

konusu rahatsızlığa rağmen Gaspıralı, tutumunu değiştirmemiştir. Ona göre, Türk birliği sağlanmak isteniyorsa, öncelikle dilde birlik sağlanmalıdır. Zaten Türk milletinin Çin Seddi'nden Beyaz Denize kadar olan coğrafyada birlik kuramamasının nedeni, öncelikle ortak bir Türk dilinin olmamasıdır. Bunun düzeltilmesi için de Rusya Türkleri arasında ortak bir dil yaratılmalı, gazeteler bu dilde yayınlanmalı ve asıl önemlisi de, okullardaki eğitim de bu ortak dil ile yapılmalıdır.

Rusya Türkleri arasında dil birliği konusunu ele alan ünlü Türkolog Ahmed Caferoğlu bir çalışmasında, ortak Türk dili fikrini ilk defa Mirza Kazım Beyin ortaya attığını, ondan sonra bu düşüncenin Gaspıralı tarafından benimsendiğini ve Rusya Türkleri adına böyle bir girişimin başlatıldığını öne sürmüştür. Bu iddia doğru bile olsa, söz konusu düşüncenin uygulamaya konması tamamen Gaspıralı'nın eseridir. Nitekim *Bizim Basın* isimli makalesinde Gaspıralı şöyle demiştir;

Dil meselesi sadece bir edebi sorun değildir. Belki daha çok sosyal ve siyasi meseledir. Edebiyat, tarih, etnografya ve siyasal bilimlere aşina olanlar için bu durum gün gibi apaçık ortadadır. Bir edebi dili olmayan kavim veya millet 5-10 değil, hatta 100 milyon kişi olsa bile, yine millet sayılmaz. Dil ayrılığı, mekân ayrılığından daha ağır ve daha zararlıdır (Shissler. 2005: 169).

Rus Çarlığı'nın 'Ruslaştırma politikası'nın içeriğini çok iyi kavrayan Gaspıralı, Rusya Türklerinin bilincini değiştirerek Rus milleti yaratma stratejilerini gülünç bir girişim olarak değerlendirmiştir. Ona göre; Rusya Türkleri, binlerce yıla dayanan bir tarih ve kültüre sahiptir. Rus Yönetimi, Türk-Tatar halklarına yeni bir kültür getirmemiş, aksine var olan kültürü elinden almaya, hatta yok etmeye çalışmıştır. Bu nedenle, Türkleri Ruslaştırmak olanak dışıdır. Gaspıralı, Rus eğitim sistemini Tatar halkı için ölü doğmuş bir sistem olduğunu iddia etmiştir. Zira Rus eğitim sistemine göre, eğitim dili aynı zamanda resmi dil olan Rusçadır. Rusça eğitim sayesinde bilimin halk arasında daha hızlı yayılması öngörülmüştür. Ancak ilkokulda, ortaokulda ve küçük sanat okullarında Tatar dilinde eğitim alınabilirdi. Eğitim alanında Rus Yönetimi'nin gerçek niyetinin asimilasyon olduğunu gören Gaspıralı bu duruma itiraz

etmiş ve bu vesileyle sadece Kırım Türklerinin değil, tüm Rusya Türklerinin uyanışında önemli rol oynamıştır.

Gaspıralı'nın bu rolü oynamasında etkili bir vasıta olan *Tercüman* gazetesi, sadece Rusya'da yaşayan Türkler ve Müslümanlar arasında faaliyet göstermemiştir. Adı geçen gazete, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kuzey Afrika'ya, Hindistan'dan Orta Asya'ya kadar 40'dan fazla şehirde faaliyet göstermiş ve buralarda yaşayan yazarların makalelerinin yayınlanmasına imkân vermiştir. Bu kapsamda Fuat Köprülü; *Tercüman Gazetesi*'nin yayına başlamasının 50. yıldönümü nedeniyle 1933 yılında yayınladığı makalesinde; şu sözleriyle Gaspıralı'nın Rusya'daki Türk aydınlanmasındaki rolüne ve bu rolün önemine vurgu yapmıştır. "Son 40-50 yıl zarfında eski Rusya Çarlığı içinde yaşayan milyonlarca Türk'ün 'milli ve kültürel Rönesansı'nda en önemli görevleri İsmail Gaspıralı yerine getirmiş ve tüm hayatını bu işe vakfederek binlerce engeller karşısında yılmadan yürümeyi başarmıştır" (Köprülüzade,1933: 16).

İstanbul'daki Türkçülük akımının en önemli temsilcilerinden Azerbaycan kökenli Ahmet Ağaoğlu da, Gaspıralı'nın Rusya'daki Türklerin aydınlanması amacıyla yaptığı hizmetleri büyük takdirle karşılayan düşünürlerin başında gelmektedir. Ağaoğlu bu konuyla ilgili yaptığı bir açıklamasında şöyle demiştir;

Gaspıralı ailesi ile birlikte hem yazar, hem dizgici, hem de muhabir, haberci görevlerini ifa ediyordu. Gazetesini okutmak için İsmail Bey defalarca Kırım'ı Kafkasya'yı, Türkistan'ı, Buhara'yı, Kazan'ı, Orenburg'u ziyaret ederek kapı kapı dolaşmak zorunda idi. Tercüman damla damla akıyordu ve her damlası her yerde yavaş yavaş taze, güzel çiçekler yetiştiriyordu. Tercüman'ın lisanı Kazan'dan Kafkasya'ya, Kırım'dan Türkistan'a kadar anlaşılıyordu. Bu büyük bir yetenektir. Bununla merhum, formülünün birinci paragrafını icra etmiş oluyordu. Türkler her yerde birbirini anlamaya başlıyordu (Tahirli, 2011: 244).

Gaspıralı ciddi bir siyasi ve stratejik mesele olan alfabe konusunda da, hem siyasi, hem sosyal ve hem de kültürel hayatın tüm alanlarıyla ilgili stratejik saptamalarda bulunmuştur.

2. EĞİTİM HAREKETİ

Rusya'daki Türkler arasındaki aydınlanma hareketinin her üç düşünürü de, ulusal kalkınma yolunda modern ve aydın bir kuşağın yetişmesini hava, su kadar önemli bir ihtiyaç kabul ediyorlardı. Onlara göre, halk aydınlanmaz ve cehaletten kurtulmazsa, Müslüman dünyasını yok olma tehlikesi bekliyordu. Bu yüzden üç lider, 'Müslümanların ilimden veba hastalığından kaçır gibi uzaklaşmalarının' büyük bir felaketle sonuçlanabileceği tehlikesine dikkat çekiyordu.

Söz konusu tehlikenin aciliyetine binaen İsmail Gaspıralı, milletin içine düştüğü bu durumdan kurtarılması amacına yönelik düşüncelerini ilk kez *Rusya Müslümanları* adlı geniş ve kapsamlı makalesinde ortaya koymuştur. Adı geçen makalesinde Gaspıralı, Rusya'daki Müslüman büyük yerleşim merkezleri olan Bakü, Bahçesaray, Ufa, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkant, Buhara gibi şehirlerinde yeni okullar açılması gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca bu okullarda eğitim, birkaç sene içinde ulemanın yerine bilgili akademisyenler, geleneksel hocaların yerini aydın öğretmenler tarafından verilmeliydi.

Bu düşüncelerinden hareketle Gaspıralı, Zerdabi'nin tıpkı Rusya'da yaşayan Türklerin tarihinde ilk gazetenin hizmete girmesine öncülük yapması gibi, kendisi de modern bir okulun ilk defa açılmasına öncülük yapmıştır. Modern bir okulun milleti kurtuluşa götüreceğine inanan Gaspıralı, Ocak 1884'de geleneksel okullardan farklı bir okul açmıştır. Yeni yöntemle faaliyet gösteren bu okulda, uygulamada olumlu sonuçlar elde edilmiş ve öğrenciler kısa sürede okuma ve yazmayı öğrenmeyi başarmışlardır. Gaspıralı'nın eğitim sistemindeki bu reformu kabul görerek 'Usul-i Cedit' (Yeni Yöntem) adını almıştır. Bu sistem cehaletin egemen olduğu Rusya Müslümanları arasında eğitim sorununun çözümü için en etkin yöntem olarak kabul edilmiştir. İki yıllık bu okullarda, eğitim yılı 9 aydan oluşuyordu. Bir hafta 5 ders gününden ibaretti ve her ders 45 dakikaydı. İlk bakışta basit gibi görünen bu sistem ve onun getirdiği yenilikler, aslında toplum açısından kültürel bir devrim niteliğindedeydi. Eski sistem tamamen altüst edilmişti. Gaspıralı'ya göre, yılın 6 ayı, her gün 3 saat başıboş, sınavsız, disiplinsiz süren eski eğitim

sistemi 15-20 yıl zaman gerektiriyordu. Sonuçta ne Arap dili öğreniliyor, ne de Türk dili geliştiriliyordu. Bu sistemde, eğitim ile edinilen bilgiler sınavlarla teyit edilmiyordu. Öğrenciler günlük sorunlarla aşırı derecede meşgul ediliyordu. Genellikle zekât ve sadaka konusuna alıştırılıyorlardı. Öğretmenlerin maaşı oldukça azdı. Gaspıralı, çözümü oldukça zor olan bu sorunun çözümünü reformların uygulanmasında görüyordu. Reformları sadece dile getirmekle yetinmiyor, aynı zamanda bu konudaki düşüncelerini uygulamaya koyuyordu. Tarihe ‘Cedizm’ adıyla geçen bu eğitim reformu ve sosyo-politik hareket, 19’ncü yüzyılın sonlarına doğru oldukça çok popülerlik kazanmış ve Kırım’dan Volga boylarına, Urallara ve Kafkasya’ya kadar yayılmış, Orta Asya’da, hatta Hindistan’da bile kendine taraftarlar bulmuştur. O kadar ki, 12 Eylül 1913 tarihine gelindiğinde bu kapsamdaki okulların sayısı sadece Rusya’da 700 civarında idi (Tahirli, 2011: 244).

Azerbaycan’ın ünlü eğitimci uzmanlarından biri kabul edilen Feridun Köçerli, Gaspıralı’nın eğitim kurumlarını bizzat ziyaret ederek çalışmalarını yerinde görmüştür. 1890 yılında Gori Yatılı Okulu öğretmeni Seferali Velibeyov ile birlikte ziyaret amacıyla Kırım’a, İsmail Beyin yaşadığı Bahçesaray’a gittiklerini belirten Köçerli, burada yeni yöntemle eğitim veren okulun Gaspıralı tarafından kendilerine tanıtıldığını ve on günden fazla süren bu ziyaret vesilesiyle Bahçesaray’ın ünlü birçok eğitimcisi ile tanışma fırsatı bulduklarını ifade etmektedir (Tahirova, 2014; 12).

Gaspıralı, toplumsal dönüşümün ancak eğitim vasıtasıyla yapılabileceğine inanan bir uzmandır. Bu konudaki görüşlerini, 1895 yılında *Tercüman*’da yayınladığı *Şark Meselesi* isimli makalesinde ele almıştır. O’na göre Batı, eğitim yolunu takip ederek ilerlemeyi başarmıştır. Bu bakımdan Doğu’nun da, bu alandaki geri kalmışlığının çözümü için aynı yolu takip etmesinin dışında başka bir seçeneği yoktur. Bu anlamda Doğu meselesi, ancak eğitim ile çözülebilecek bir meseledir. Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Gaspıralı, öncelikle Batı ve Doğu milletlerinin eğitim alanındaki farklılıklarını ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Avrupa eğitim alanındaki gelişimini Kilise’nin bu alandaki otoritesinin kırılmasıyla sağlamıştır. Doğu ülkelerinde eğitim alanındaki

gelişimin sağlanması ise, ancak İslam ulemasının durumunun iyileştirilmesine bağlıdır. Bunun hikmeti, Batı'nın kilise yetkilileri ile Doğu'nun ulemasının düşünce yapılarındaki büyük farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bu farklılık, İslam tarihine bir göz atıldığında daha iyi anlaşılabilir. Örneğin Doğu, 'Saadet Devri'nden Moğol saldırılarına kadarki dönem içerisinde tam anlamıyla bir maarif bahçesiydi. İmam-ı Basriler, Gazaliler, İbn-i Sinalar, Farabiler, Buhariler, Fahreddiniraziler ve daha birçokları hep bu bahçenin meyveleridir. Yine bu dönemde, İslam ülkelerine ait tüccar gemileri hem Batı'da hem de dünyanın diğer bölgelerinde rahatlıkla dolaşıyorlardı. Müslümanlar, Ural Dağlarına ve Sibirya'ya kadar sokulmuşlardı. Bedeviler ve Mecusiler arasına girip dolaşan İslam uleması kültürel ve dini nasihatlerle ömür geçirmişlerdir. (Gaspıralı, 1883).

Gaspıralı, *Türkistan Uleması* isimli eserinde, Türklerin bilim dünyasındaki rolüne ve katkılarına dikkat çekmiştir. İslam felsefesinin ve bilim tarihinin araştırılması halinde, birçok bilim adamının Türk ve Türkistanlı olduklarının görüleceğini ileri sürmektedir. Ona göre, bir zamanlar Türk âlimleri ve Müslümanlar şimdiki gibi laik bilim ve eğitim görmüşlerdir. Avrupa'da dünyevi ilimler son dönemde gelişme gösterirken, Türkistan'da ise bağımsız akli ve nakli ilimler her zaman var olmuştur. Böylece Gaspıralı, bir yandan Türklerin İslam dininin gelişiminde önemli görevler üstlendiğini ifade ederken, diğer taraftan ise onların hep laik bir millet olduğunu göstermek istiyordu. Bir başka deyişle, Gaspıralı'nın bu görüşleri Türkcülükle ilgili yeni bir dönemin temellerini atmıştır.

Bu dönemde Doğu'nun bazı düşünürleri, İslam'ı cehaletin temel sebebi olarak gösteriyor ve dine karşı çıkıyorlardı. Fakat Gaspıralı, İslam'ın bilim tarihinin gelişmesinde önemli rol oynadığını belirtiyor ve Batılılar gibi davranmanın, yani dini bilimden ve siyasi hayattan ayırmanın doğru olmadığını iddia ediyordu. O dönemin bazı fikir adamları da Gaspıralı'yı bu konuda destekliyor, günahın İslam'da değil hurafede olduğunu, onun aydınlanma ve reformlarla ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyorlardı.

Yeni tip okullarla birlikte ortak edebi Türk dilinin oluşturulması düşüncesinin de mimarı yine Gaspıralı'dır. Bu büyük Türk düşünürü, yeni okulların açılması ile birlikte medreselerin de yeni döneme ayak uydurmalarının zorunlu olduğunu vurgulayarak, bu konudaki değişim için din adamlarının da omuzlarına büyük yük düştüğünü belirtiyordu. Nitekim ulema artık zekât ve sadaka toplamakla meşgul olma yerine, eski medreseler yerine yeni okulların açılması konusunda öncü rol oynamalıydılar. Bir gerçeği kabul etmek gerekirse, yeni okullar aslında dünyevi ilimlerinin eğitimini veren ilk Türk okulları olacaktı.

Aynı dönemde Bakü'de de Hasan Zerdabi ve Alimerdan Topçubaşov (1862-1934) tarafından benzer şekilde okul kurma mücadelesi veriliyordu. Bu kapsamda Rus ve Türk öğrencileri için Bakü'de Mahmud Efendi Ganizade İlkokulu açılmıştı. Hem bu yeni örnekten hem de Gaspıralı'nın yeni okul açma girişiminden ve özellikle de desteğinden esinlenen Zerdabi, 1896 yılında Müslüman kızlar için bir okul açılması talebiyle Bakü Valiliğine başvurmuştu. Fakat Rus Vali, Zerdabi'nin "siyasi açıdan güvenilir olmadığını ve devlet için tehlikeli olduğunu belirterek onun önerisine olumsuz yanıt vermiştir" (Göyüşov, 2010:176). Aynı yıl Bakü ve Dağıstan vilayetleri halk okullarının müdürü Tkorjevski, Çar II Nikolay'ın taç giyme töreni yıldönümünün yaklaştığını gerekçe göstererek, Rusya adına bu önemli olayın şerefine Bakü'de Müslüman kızlar okulunun açılmasını uygun bulmuştu. Okulun hizmete girmesi yönünde Zerdabi ve Topçubaşov ile birlikte Bakü'nün ünlü zengini Hacı Zeynelabidin Tağıyev de yoğun faaliyet göstermişti. Düzenli girişim ve başvurulardan sonra Tağıyev, nihayet 1898 yılında okulun açılması için resmi onay almış ve tüm giderleri kendisi tarafından karşılanacak okulun inşaatına hemen başlatmıştır.

Aslında okulun açılmasına onay verilmesinde, işbaşındaki Çar II. Nikolay'ın eşi Aleksandra Fyodrovna'nın adının verileceğinin belirtilmesinin büyük etkisi olmuştur. Nitekim Alimerdan Topçubaşov, editörlüğünü yaptığı Rusça yayınlanan *Kaspi Gazetesi*'nin 22 ve 23 Eylül 1901 tarihli sayılarında, yeni açılışı yapılacak "Aleksandra Rus-Müslüman Kız Okulu"nun önemi konusuna değinmiştir. Bu yazısında, Müslüman dünyasının bu alandaki önemli ihtiyaçları karşılanmadan

onların gelecekteki varlığını devam ettirmelerini beklemenin, özellikle de modern halkların toplumsal-ekonomik sisteminde mücadelelerini başarıyla sürdürmelerini düşünmenin oldukça zor olduğunu belirtmiştir (Göyüşov, 2010: 176).

Adı geçen okulun resmi açılışı 7 Ekim 1901 tarihinde yapılmıştır. Okulun ilk müdürü, Zerdabi'nin eşi ve Topçubaşov'un ise kayınvalidesi olan Hanife Hanım olmuştur. İlk eğitim yılında okula, 8-11 yaşlarında Kafkasya ve Rusya'nın değişik bölgelerinden 58 kız çocuğu kabul edilmiştir. Bu öğrencilerden 35'i, ailelerinin fakir olması nedeniyle eğitim ücretlerinden muaf tutulmuştur. Eğitimle ilgili çalışmaların içinde yer almayı ilke haline getiren Topçubaşov, okulun açılışına istinaden kaleme aldığı bir başka yazısında "İnsanlığın ilerlemesine çalışan herkes bu olayı ışığın karanlık üzerindeki zaferi olarak kutluyor" (Topçubaşov, 1901).demek suretiyle bir bakıma eğitim alanında atılan bu adımın cehaletle mücadele için de önemli bir başlangıç olduğunu ifade etmiştir

Gaspıralı, Zerdabi ve Topçubaşov, ilk Müslüman-Türk okullarını kurarak yeni eğitim sisteminin temelini atmışlardır ancak bu olay Kırım ve Azerbaycan ile sınırlı kalmamıştır. Bu girişimlerle paralel bir şekilde aynı dönemde Türkistan'da da yeni okulların kurulması mücadelesi başlatılmıştır. Özellikle 1905 yılında Çarlık Manifestosu ile Rusya Müslümanları ifade özgürlüğü hakkı elde ettikten sonra basın kuruluşları ve okulların açılması yönünde sosyal faaliyetler bir hayli artmıştır. Fakat Türkistan'daki sürecin, Kırım ve Azerbaycan'a göre çok yavaş bir seyir takip ettiği görülmüştür. Bu durumdan ciddi derecede rahatsızlık duyan Gaspıralı, basında sık sık Ruslaştırma politikasının mimarları olan uzmanlarla tartışmak zorunda kalmıştır. Bu uzmanlardan biri olan İlminski, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus olmayan nüfusun da Kiril alfabesi ile eğitim alması konusunda bir proje hazırlamış ve onun uygulanmaya konulması yönünde faaliyete başlamıştı. 1906 yılında yoğun tartışmalara neden olan bu projeyi Gaspıralı, mantıksız ve alçaltıcı olarak nitelendiriyordu. Ancak 1911 yılında Devlet Duma'sı (Parlamentosu), bu alandaki eleştirileri dikkate almayarak Rusların dışındaki grupların eğitimlerinin Rusça yapılmasını öngören yasayı onaylamıştır. Kabul edilen söz konusu yasaya göre, yerel dillerde

edebiyat yoktur ve bu yüzden Rus olmayan grupların okullarında eğitim Rusça yapılmak zorundadır. Söz konusu yasayı eleştirmekten çekinmeyen Gaspıralı, en eski dillerden biri olan ve çok köklü bir edebiyata sahip Çağataycının Türkistan'da çok yaygın olduğunu ve çok geniş bir kapsama alanına sahip olduğunu ileri sürmüştür. Yine Alişir Nevai'nin *Muhakamat al-Luqatayn* adlı eserindeki Türk dilinin Farsçadan hiçbir alanda geri olmadığı görüşüne dayanarak, insanlığa büyük âlimler kazandıran bir halkın dilsiz ve edebiyatsız olmasının mümkün olmadığını iddia etmiştir.

Bu dönemde Gaspıralı, çoğu kez okulların açılmasını engellemeye çalışan devleti eleştirmek zorunda kalmıştır. Ona göre, devletin işi okulların kurulmasını engellemek değil, tam tersine bu alandaki reformlara öncülük etmektir. Diğer bir ifadeyle, devlet milletinin çöküşüne ve gerilemesine değil, ilerlemesi için hizmet vermekle yükümlüdür. Fakat devletten gerekli desteği alamayan halk Türkistan'da bu işi kendileri halletmek zorunda kalmış ve burada açılan çok sayıda okulda yeni yöntemle eğitim yapılmaya başlanılmıştır. (Abdiraşidov, 2011: 22-23).

3. SİYASİ HAREKET

Zerdabi, Gaspıralı ve Topçubaşov'un önderliğindeki aydınlanma hareketleri, önce kültürel nitelik taşımış olsa da, daha sonra giderek siyasi boyuta kaymıştır. Türk dünyasının birliği için faaliyete geçen gazeteler, Usul-i Cedit okulları, hayırsever cemiyetleri, milliyetçilik akımları ve ulusal bağımsızlık düşüncelerinin de etkisiyle Rusya Türklerinin arasında giderek daha fazla yayılmaya başlamıştır. Faaliyete geçen çok sayıdaki gazeteyi okuma imkânı bulan yeni lise ve kolejlerde öğrenim gören Türk gençleri, aydınlanmak suretiyle siyasi hayatta daha güvenli adımlar atmaya başlamışlardır.

Gaspıralı ve Topçubaşov, Rusya Müslümanlarının ilk siyasi örgütünü kurma fikrini ortaya atan ve onu gerçekleştiren hem düşünce, hem de eylem adamlarıdır. Bu iki düşünce ve eylem adamının önerileri doğrultusunda, Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayı, Gaspıralı ve Topçubaşov'un başkanlığında 15 Ağustos 1905 tarihinde bir grup kişinin

Volga nehri seyahatine çıkma görüntüsü altında yarı açık durumdaki Gustav Struve adlı vapurda yapılmıştır.

Rusya Müslümanlarının İkinci Kurultayı, 1906 yılının ocak ayında Petersburg'un Müslüman zenginlerinden biri olan Hasan Hebibullah'ın evinde yapılmıştır. İlk toplantıya, Gaspıralı ve İbrahimov; sonraki toplantıya ise Topçubaşov başkanlık etmiştir. İkinci Kurultayda, Topçubaşov'un hazırladığı 22 maddeden oluşan tüzük kurultay tarafından kabul edilmiş, ancak siyasi birliğin oluşturulmasına yönelik hazırlanan programının müzakeresi Üçüncü Kurultay'a ertelenmiştir. Kabul edilen tüzüğe göre; Rusya Müslümanlarını temsilen tek siyasi parti kurulacak ve bu parti, siyasi alanda ortak hareket eden bir örgüt gibi faaliyette bulunacaktır. Yine tüzük gereği, Rusya Müslümanlarının yaşadığı topraklar 16 vilayete bölünmüş ve her vilayette yerel meclislerin kurulmasına karar verilmiştir. Birlik Merkez Komitesi'nin Bakü'de faaliyette bulunması öngörülmüş ve burası, Rusya Müslümanlarının siyasi merkezi olarak kabul edilmiştir. Bakü'nün siyasi merkez seçilmesinde, Topçubaşov'un Rusya Müslümanları tarafından doğal lider olarak görülmesinin büyük etkisi olmuştur. Gaspıralı'nın da, Topçubaşov'a yönelik yaklaşımı bu yöndedir. Topçubaşov'a daima güvenmiş ve büyük politikacı olarak gelecekte halkına her konuda önderlik yapabileceğine inanmıştır. Nitekim 28 Haziran 1906 tarihinde kendisine gönderdiği mektubunda, "Bil ki, tüm Müslüman dünyasının gözü sendedir. Rus tarihi de seni unutmayacaktır. Sen ciddi devlet ve halk adamı olmalısın" (Topçubaşov, 2012: 144) diyerek bu konudaki güvencini ve inancını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kurultayı, 16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında Nijni-Novgorod kentinde yapılmıştır. Kurultaya, Rus Çarlığı'ndaki Türk-Müslüman nüfusun yaşadıkları bölgelerden gelen 800 kişiden fazla temsilci katılmıştır. Kurultay Meclisi, İsmail Gaspıralı, Alimerdan Topçubaşov, Seyyid Giray Alkin, Şah Haydar Sırtlanov'dan meydana gelen bir Başkanlık Konseyi tarafından yönetilmiştir. Yine Kurultayın başkanlığına Topçubaşov, başkan yardımcılığına ise Gaspıralı seçilmiştir. Genel olarak bakıldığında Üçüncü Kurultay, gerek katılımcıların çapı ve gerekse gündeme getirilen konuların içeriğine

bakımından Birinci Rus Devrimi dönemindeki Müslüman siyasi hareketlerinin zirve yaptığı bir faaliyet sayılabilir. Bunun birçok nedenleri vardır. Bunlardan belki de en önemlisi, Rus Yönetimi'nin dini ayrımcılık yapan bir politika takip etmesinden dolayı kınanmasıdır. Rus Yönetimi'nin bu olumsuz yaklaşımına rağmen hükümete bir telgraf gönderilerek, Kurultay'a katılım için Duma'dan temsilciler davet edilmiştir. En önemli gündem maddesini oluşturan eğitim meselesi ciddi şekilde tartışılmış ve son olarak da, siyasi birlik için daha önce hazırlanan tüzük onaylanmıştır. Kurultay neticesinde Dördüncü Kurultayın Ağustos 1907 tarihinde Nijni Novgorod'da yapılmasına karar verilmiş, ancak ülke içinde yaşanan siyasi gerginlikten dolayı bir süre ertelenmiş ve 1914 yılında yapılmıştır.

Gaspıralı, Türk dünyasının birleşmesine yönelik tüm siyasi faaliyetlere iştirak etmesinin yanında özellikle 20'nci yüzyılın başlangıcından itibaren Türk ve İslam birliğinin sağlanmasına yönelik çalışmalarına da hız vermiştir. Bu maksatla Türk ve Müslüman ülkeleri ziyaret etmiş, bu ülkelerde başta devlet adamları olmak üzere sosyo-politik açıdan önemli liderlerle görüşmeler yapmıştır. Bu kapsamda 1910 yılında İstanbul'u ziyaret etmiş ve Osmanlı tahtının varisi Yusuf İzzeddin Efendi ile görüşmüştür. Bu görüşme ile ilgili Topçubaşov'a gönderdiği mektubunda şöyle demiştir;

Beni her zaman Türklerin Osmanlılık anlayışına göre kaybetmeleri üzmüştür. Ancak şimdi rahatladım. Veliht Yusuf İzzeddin Efendinin özel daveti ile kendisi ile görüştüm. Kendisinin önümüzde duran meselelere ciddi bir şekilde hazırlandığına şahit oldum. Hâlbuki diğer sultanlar bu konularda hiç düşünmemişlerdir bile. Veliht, Türk tarihi-etnografik cemiyeti olan "Türk Derneği"nin onursal başkanıdır (Topçubaşov, 2012, 144).

Yusuf İzzeddin Efendi, ne yazık ki 1916 yılında intihar etmiş ve yönetim kademelerinde yeni yeni başlayan Türkçülük süreci de bu nedenle durmuştur.

Gaspıralı, Türk birliğinin sağlanmasına yönelik girişimlerine paralel olarak İslam birliği için de mücadele etmiştir. Örneğin 1907 yılında Kahire'de düzenlenmesi planlanan Dünya Müslümanları Kongresi'nin en önemli girişimcisi Gaspıralı'dır. Temel düşüncesi, tüm Müslümanları temsilen ortak bir kurumun oluşturulması, ortak sorunların burada ele alınarak en uygun kararın verilmesi ve yine verilen bu kararın söz konusu kurum tarafından takip edilmesidir. Kongre değişik nedenlerden dolayı toplanamamıştır. Ancak burada hayata geçirilmeye çalışan görüş, daha sonra kurulan İslam Konferansı Örgütü'nün teorik temelini oluşturmuştur.

Netice itibariyle gücünü gazetecilikten ve eğitimden alan bu siyasi hareket, 20'nci yüzyılın başlarında Rus Çarlığı'nda yaşayan Türk halklarının ulusal bağımsızlık mücadelesini başlatmış ve nihayet bazı bölgelerde bağımsız devletlerin kurulması ile sonuçlanmıştır.

SONUÇ

19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'da yaşayan Müslüman Türkler arasında hürriyet ve bağımsızlığa yönelik düşünce akımlarında hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Bu konuda dönemin aydınları çeşitli öneriler ileri sürmüş ve bu alandaki hedeflere ulaşabilmek için farklı görüş ve öneriler ortaya koymuşlardır. Bunlardan bazıları, Rus diline önem vermiş ve Türklerin bu dilde aydınlanmasının faydalı sonuçlar doğuracağını iddia etmişlerdir. Bazıları, kurtuluşu ancak ulusal dilde eğitim almakta görmüş; bazı aydınlar ise, İslam dinini mevcut tüm sorunlarının kaynağı olarak göstermiş ve çözüm için de ondan uzak durmayı tavsiye etmişlerdir.

Rusya'daki Müslüman Türk aydınları genel anlamda incelendiğinde, ilgilendikleri faaliyetleri üç grupta toplamak mümkündür. İlk grupta yer alan aydınlar, sadece sanatla ilgilenmişler, pratik faaliyetlerin dışında kalmışlardır. İkinci gruptaki aydınlar, pratik faaliyetlerin sürekli içinde yer almışlar, ancak teorik faaliyetlerle ilgilenmemişlerdir. Üçüncü ve son gruptaki aydınlar ise, hem sanatla ilgilenmişler hem de teorik ve pratik

faaliyetlerin bizzat içinde yer almışlardır. Görüleceği üzere Rusya'daki aydınlanma hareketinin liderleri bu son grubun içine girmektedir.

Bu açıdan bakıldığında Zerdabi, Gaspıralı ve Topçubaşov, bir taraftan teorik faaliyetler kapsamında Rusya Müslümanlarının birliği adına ümmetçilik görüşünü yayıp, Müslümanları İslam'a daha ciddi yaklaştırmaya davet ederken, diğer taraftan da Türkçülüğü ondan ayırmamaya çalışmışlardır. Yani bir taraftan Türk Müslüman birliği çağrısı yapılmış, diğer taraftan ise milli uyanışa hizmet eden pratik faaliyetlerle meşgul olunmuştur. Bu kapsamda, ortak anlayış yaratabilmek için gazeteler yayınlanmış, halkın aydınlatılabilmesi için yeni tipte okullar açılmış ve nihai hedeflere ulaşılabilmesi için siyasi örgütler kurulmuştur. Netice olarak Rusya Türklerinin aydınlanmasında aktif rol oynayan bu üç düşünce ve eylem adamı 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' formülünü benimsemiş ve tüm hayatlarını onun gerçekleşmesine adanmış, milli uyanış ve milli bağımsızlık mücadelesinin temelini atarak bu sürecin aksakallıları olmuşlardır. Onlar, teori ve pratiğinin mükemmel birlikteliğini yaratarak büyük bir hareketin (gazetecilik, eğitim ve siyasi hareket) temelini atmışlardır. Azerbaycan 1918 yılında ulusal bağımsızlığına bu hareketin açtığı yoldan giderek kavuşmuştur.

KAYNAKÇA:

Abdiraşidov, Zaynabidin. (2011). *Annotated Bibliography of Turkestani Materials in the Newspaper Tercüman (1883-1917)*, Tokyo: University of Tokyo http://www.academia.edu/1467891/Annotated_bibliography_of_Turkestani_materials_in_the_newspaper_Tarcumān_1883-1917 (Erişim: 22.10.2018).

Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Arşivi (ARDA), f. 3172, s.1, i. 2, v. 39-40

Gaspıralı, İsmail (1883). "Şark meselesi", *25 Ağustos Tarihli Tercüman Gazetesi*

Göyüşov, Ziyeddin (2010). “*Hasan bey Melikov Zerdabi ve “Ekinçi”*”, Bakü: Azərneşr Yayınevi

Hanifa Hanım Melikova, (2006). “*Hasan Bey Melikov Zerdabi'nin Biyografyası*”, Zerdabi Matbuat Merkezi, <http://archive.li/74xru#selection-681.0-687.60> (Erişim: 22.10.2018)

Hasanlı, Cemil. (2013), *Tarihi Şahsiyetin Tarihi Alimerdanbey Topçubaşov*, Bakü: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası

Hasanzade, Turan (2005), *Ekinci Gazetesi Tam Metin (1875-1877)*, Bakü: Avrasya Pres

İbrahimli, Haleddin. (2012), *Politologiya*, Bakü: Aypara Yayınevi

Kocaoğlu, Timur (Temmuz 2011). “İsmailbey Gaspıralı'nın Tercüman Mirası”, *Türkyurdu*, Sayı 287. <http://www.turkyurdu.com/tr/yazar-yazi.php?id=1528> (Erişim: 17.10.2018)

Köçerli, Firidun (2014). Bibliografiya. Nazile Tahirova vd. Bakü, Firidun bey Köçerli adına Respublika Uşak Kitabhanası, s. 12.

Köprülüzade, Mehmet Fuat (1933), “İsmail bey Gasprinski”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, № 16

Muradov, Nazım (2010). “Gaspıralı İsmail Bey'in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi”. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/357571> (Erişim: 10.10.2017).

Rustamov, İzzet (2013). “Hasan Bey Zerdabi Ömrünün Sonuna Kadar Saf Türkçe Taraftarı Olmuştur” <http://www.zerdab.com/?p=9485> (Erişim: 18.10.2018).

Shissler, Holly (2005). *İki İmparatorluk Arasında. Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

- Tahirli, Abid. (2011). *Bütün Türklerin Tercümanı*, Bakü: Ozan Yayınevi
- Topçubaşov, Alimerdan (2012). *Dokumenti iz Liçnık Arkiviv 1903-1934*, Moskva: Sosialnaya Politiçeskaya MISL Yayınevi
- Topçubaşov, Alimerdanbey (1901), “Bakıda İlk Rus-Müslüman Kız Mektebinin Açılışı”, *Kaspi*, Bakü: s. 207-208, <http://anl.az/down/meqale/525/2017/fevral/526990.htm> (Erişim: 22.10.2018).

Kurumsal Yönetim Uygulamalarının Türkiye'deki Gelişimi Ve BIST Kurumsal Yönetim Endeks Performansının İncelenmesi

**Development Of Corporate Governance In Turkey And The
Performance Of The BIST Corporate Governance Index.**

Seda TURNACIĞIL*
Hatice DOĞUKANLI**

Öz: Kurumsal yönetim konusu şirketlerin iş dünyalarındaki başarısı için merkezi bir konu haline gelmiştir. Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde kaliteli kurumsal yönetimin varlığı şirketler için rekabet avantajı olarak görülmeye başlanmıştır. Özellikle son on beş yılda kurumsal yönetimi uygulayan şirketlerin performansları üzerine araştırmalar yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada öncelikle kurumsal yönetim uygulamalarının Türkiye'deki gelişimi incelenmiş daha sonra BIST kurumsal yönetim endeksinin 2009-2016 yılları arasındaki performansı Sharpe, Treynor ve Jensen ölçütleri kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre Türkiye'de BIST 100 ve BIST 30 endeksleri ile karşılaştırıldığında kurumsal yönetim endeksinin iyi performans sergilediği söylenememektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal yönetim, endeks performansı, portföy

Abstract: Corporate governance has become a central issue for companies' success in business. In both developed and developing countries, the existence of high quality corporate governance has been seen as a competitive advantage for companies. Especially in the last fifteen years, researches on the performances of companies implementing corporate governance have intensified. This study examined the development of corporate governance practices in Turkey in the first, then analyzed the performance of the corporate governance index between the years 2009-2016. Sharpe, Treynor and Jensen criteria were used in the study. According to the results of the analysis, it can not be said that the corporate governance index performs well compared to the BIST 100 and BIST 30 index.

Keywords: Corporate Governance, Index Performance, Portfolio

Geliş Tarihi: 10.09.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr., Toros Üniversitesi İİSBF, seda.turnacigil@toros.edu.tr

** Prof. Dr. Çukurova Üniversitesi, hatdog@cu.edu.tr

1. GİRİŞ

Kurumsal yönetim, firmaların hissedarları ile diğer menfaat sahiplerine en yüksek faydayı sağlayacak şekilde yönetilmesini amaçlamaktadır. Özellikle son yıllarda artan finansal skandallar, dev firmaların bir gecede iflas etmesi, kurumsal yönetim kavramını en çok tartışılan konulardan biri haline getirmiştir.

Günümüzde, hem ülkeler hem de firmalar, finansman kaynağı bulma konusunda kendi iç pazarları ile sınırlı kalmayıp, uluslararası alanda sermaye hareketliliğinden fayda sağlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle yatırımcıların seçenekleri de giderek artmakta buna paralel olarak karşılaşılan sorunlar ve düzenlenmesi gereken konular giderek karmaşıklaşmaktadır (SPK, 2003, s.3). Böyle bir ortamda Türk sermaye piyasalarının yapılandırılması ve uluslararası piyasalarda fon sağlama olanaklarının artırılması halka açık firmalar açısından da önem arz etmektedir. İyi kurumsal yönetim uygulamalarının hem ülkeler hem firmalar açısından yararları vardır. Kurumsal yönetim bakımından iyi yönetilen firmalar daha şeffaf bir görünüme sahip olacak, yatırımcılar arasında bir güven oluşturacaktır. İyi kurumsal yönetime sahip firmaların, hem ulusal hem uluslararası alanda rekabet avantajına sahip olacağından risk düzeyleri azalacaktır. Bu firmaların yatırımcılar tarafından daha çok tercih edileceği düşünölmekte, bu durumda firmanın hisse senedi değeri ile birlikte piyasa değeri de artmaktadır. Bu çalışmanın da amacı Türkiye’de kurumsal yönetimin gelişimini incelendikten sonra BIST kurumsal yönetim endeksinin performansını portföy performans ölçütlerine göre değerlendirmektedir.

2. Kurumsal Yönetimin Tanımı

Modern Finansman yaklaşımında şirketler, ortakların refahını maksimize etmeyi amaç edinmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için şirket ortaklarının yanı sıra çalışanlar, tedarikçiler ve müşteriler gibi diğer paydaşların katkıları da gerekmektedir. Paydaşların her birinin ise farklı amaçları ve çıkarları vardır. Bu farklı çıkarlar arasında çatışmayı engelleyip, şirket amacını gerçekleştirilmesine katkı sağlayan tedbir ve faaliyetlerin bütünü kurumsal yönetim uygulamaları olarak bilinmektedir (Kula&Baykut,

2013). Kurumsal yönetim günümüzde işletmelerin kötü yönetimlerine son vermek üzere ortaya atılmış bir anlayış olarak işletmelerim sürekliliğinin bir güvencesi olarak kabul edilmektedir.

Özellikle yakın geçmişte önemini artan kurumsal yönetim terimi farklı ülkeler için farklı anlamlara sahiptir. ABD ve İngiltere gibi Anglo-Sakson ülkelerinde firmaların hissedar çıkarlarını takip edip etmediğini ifade ederken, Japonya, Almanya ve Fransa gibi diğer ülkelerde bu terim firmaların çalışanlar, müşteriler ve hissedarlar da dahil olmak üzere daha geniş bir grubun menfaatleri doğrultusunda işletilip işletilmediğine değinmektedir (Allen&Gane, 2002, s.1).

Kurumsal yönetim kavramı son yıllarda gerek iş gerek akademik alanda popüler bir konu haline gelmiş ve bilim insanları ile finansal kurumlar kurumsal yönetimi çeşitli şekillerde tanımlamaya çalışmışlardır. Örneğin Shliefer ve Vishny (1997), kurumsal yönetimi firmaya fon tedarik edenlerin kendini güvence altına aldığı bir sistem olarak tanımlamaktadır. Gompers ve diğerleri (2003) şirketleri birer cumhuriyet, kurumsal yönetimi bu cumhuriyetin demokrasi mekanizması olarak tanımlamıştır. Yale Üniversitesi kurumsal yönetim merkezi koordinatörü Ira Millstein'e göre kurumsal yönetim yerleşik çıkarlara, yolsuzluğa, yönetim beceriksizliklerine karşı oluşturulmuş bir savunmadır.

Gerek ticari örgütlerin gerekse akademik çalışmaların yaptığı kurumsal yönetim tanımlarının bulunduğu ortak nokta kurumsal yönetimin hissedarlar (shareholders) ve menfaat sahipleri (steakholders) arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar bütünü olduğudur. Menfaat sahipleri unsuru kısaca firmanın iyi yönetilmesinde kazanç sağlayacak, kötü yönetilmesinde ise kayıp yaşayacak tüm kişi ve gruplar olarak tanımlanabilmektedir (Sermaye Piyasaları Lisanslama Kitapları [SPL], 2016, s.64).

Geleneksel şahıs şirketleri ve aile şirketleri, artan rekabet, ekonominin gelişmesi ve diğer pek çok sebepten ötürü çok ortaklı olmaya doğru evirilmektedir. Sermaye şirketi haline dönüşmenin başlıca sebebi hisse ihracı yoluyla kaynak sağlamaktır. İşletmeler büyüdükçe ve ortak sayıları arttıkça mutlak sahiplikten çok, yönetim ve sahipliğin ayrıldığı yapıya dönüşmektedir. Bu dönüşüm şüphesiz şirketler için geleneksel

yönetimden kurumsal yönetime geçişin dar anlamda temel sebebi olmaktadır (Aktan, 2006, s.12). Diğer yandan özelleştirilen şirketlerin yönetiminde hissedar demokrasisi yaratılmaya çalışılması, zayıf kurumsal yönetimin neden olduğu düşünülen sistematik krizlerin varlığı, sermaye piyasalarının entegrasyonu ve borsalar arasındaki rekabet ve özellikle ABD’de meydana gelen şirket skandalları da kurumsal yönetimin ortaya çıkmasında neden olarak gösterilmektedir.

3.Türkiye’de Kurumsal Yönetimin Gelişimi

Gelişmiş sermaye piyasalarıyla karşılaştırıldığında, Türkiye’de kurumsal yönetim alanında yapılan çalışmaların henüz başlangıç aşamasında olduğu görülmektedir. Bunların nedenleri arasında yıllarca dışa kapalı gelişen ekonomisi, aile işletmelerinin çokluğu, yıllar itibariyle yaşanan ekonomik krizler ve firma sermaye yapılarının yeterince güçlü olmayışı sayılmaktadır (Ararat&Uğur, 2003, s.70).

Kurumsal yönetimin dünyada önem kazanmasıyla, dünya piyasasındaki pazar payını arttırmaya çalışan Türkiye de bu konuda adım atma çalışmalarına başlamıştır. Bu konuda yapılan ilk çalışma Türkiye Sanayiciler ve İş İnsanları Derneği’nin (TÜSİAD) yayınladığı kurumsal yönetim uygulama kodudur. TÜSİAD çatısı altında oluşturulan Kurumsal Yönetim Çalışma Gurubu ile 2002 yılında “Kurumsal Yönetim–En İyi Uygulama Kodu: Yönetim Kurulunun Yapısı ve İşleyişi” adlı araştırma hazırlanmıştır. Yayımlanan bu kod, dünyanın değişik ülkelerindeki kurumsal yönetim uygulamalarının incelenip, Türkiye’de bunun nasıl oluşabileceğini gösteren bir rehber niteliğindedir. Kurumsal yönetim firmalara yerleşmesinde ve iyi uygulanmasında ana unsur olan yönetim kurulunun üzerine odaklanmıştır.

Daha sonra Sermaye Piyasaları Kurulu da kurumsal yönetim ilkelerinin Türkiye şartlarına uyarlanması ihtiyacına cevap vermiş ve bu konuda 2005 yılında bir tebliğ yayınlamıştır. Türkiye’de sermaye piyasasının ekonomiye katkısının artırılması ve uluslararası finans sisteminin bir parçası olması amacıyla SPK öncülüğünde Kurumsal Yönetim İlkeleri belirlenmiştir. Bu ilkeler belirlenirken başta OECD’nin 1999 yılında yayımlanan kurumsal yönetim ilkeleri ve diğer ülkelerde benimsenen temel esaslar ile ülkemizin kendi koşulları dikkate alınmıştır. Başta halka

açık şirketler olmak üzere, özel sektör ve kamuda faaliyet gösteren tüm anonim şirketler tarafından uygulanabilecek kurumsal yönetim ilkeleri SPK tarafından 2003 yılında “SPK Kurumsal Yönetim Temel İlkeleri” rehberi yayınlanmıştır. SPK'nin belirlediği ilkeler; pay sahipleri, kamuyu aydınlatma ve şeffaflık, menfaat sahipleri ve yönetim kurulu olmak üzere dört tanedir. SPK tarafından yayınlanan ilkeler ile OECD tarafından yayınlanan ilkeler birbirine benzerlik göstermektedir. Her ikisi de kamuyu aydınlatma ve şeffaflık, paydaşlar, yönetim kurulu yapısı ve sorumlulukları, hissedar hakları gibi bölümlerden oluşmaktadır. Pay sahipleri ilkesi kısaca pay sahiplerinin firma yönetimi ile yeterli düzeyde iletişim ve etkileşim içinde bulunarak haklarını kullanmaları hedeflenmiştir. Kamuyu aydınlatma ve şeffaflık ilkesi SPK'ye göre pay ve menfaat sahiplerine, şirketin hak ve yararlarını da gözetecek bir şekilde, zamanında, doğru, eksiksiz, anlaşılabilir, analiz edilebilir, düşük maliyetle kolay erişilebilir bilgilerin sunulmasını amaçlamaktadır (SPK, 2005, s.19). Menfaat sahipleri ilkesinde şirket politikalarında, menfaat sahiplerinin haklarını korumada dengeli bir politika izlenmesi gerektiği, menfaat sahiplerinin mevzuattan ve karşılıklı sözleşmelerden doğan haklarının ihlali durumunda tazmininin yapılacağı ve menfaat sahiplerinin haklarının ne olduğu konusunda tam bilgilendirme yapılması gerektiğinden söz etmektedir. Yönetim kurulu ilkesinde, yönetim kurulunun yapısı işlevi, faaliyetlerinin esasları, toplantılarının şekli, bünyesinde oluşturulan komiteler gibi başlıklara yer verilmiştir

SPK, kurumsal yönetim ilkelerini 2005 ve 2010 yıllarında uluslararası gelişmeleri de dikkate alarak yenilemiştir. SPK, Türkiye'deki bu ilkeleri uygularken şirketlerden “uygula ya da açıkla” anlayışına dayalı bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu anlamda uygulanmadığı takdirde ilkelerin neden uygulanmadığının açıklaması eğer ilkeler uygulandıysa hangi ilkelerin uygulandığının açıklanması şirketlerden istemiştir.

Türkiye'de kurumsal yönetimi teşvik edici nitelikte diğer bir önemli gelişme de BIST Kurumsal Yönetim Endeksinin oluşturulması olmuştur. Kurumsal yönetim ilkelerini uygulayan firmaların dahil edileceği endekse dair çalışmalara 2005 yılında başlanmış ve endeks hesaplamalarına 2007 yılında geçilmiştir. 2018 yılının Haziran ayı itibarıyla endekste 51 adet şirket bulunmaktadır.

BIST Kurumsal Yönetim Endeksinde amaç, hisse senetleri BIST pazarlarında işlem gören ve kurumsal yönetim ilkelerine uyum notu 10 üzerinden en az 7 olan şirketlerin fiyat ve getiri performansının ölçülmesidir. Kurumsal Yönetim ilkelerine uyum notu, SPK tarafından belirlenmiş derecelendirme kuruluşları listesinde bulunan derecelendirme kuruluşlarınca, şirketin tüm kurumsal yönetim ilkelerine bir bütün olarak uyumuna ilişkin yapılan değerlendirme sonucunda verilmektedir (www.bist.gov.tr).

Türkiye’de SPK tarafından belirlen profesyonel derecelendirme kuruluşları firmaları değerlemektedir. Bu kuruluşlara göre firmalar ülke değerlemesi ve firma analizi boyutunda iki temel ilkeye oturtulmaktadır. Mikro bazda şirket kriterlerini (pay sahipleri, kamuyu aydınlatma ve şeffaflık, menfaat sahipleri ve yönetim kurulu), makro bazda ise ülke kriterlerini (piyasa altyapısı, yasal altyapı, düzenleyici çevre ve bilgilendirme altyapısı) esas almaktadır. Bu aşamada yatırımcılar, hukukçular, ekonomistler, bankacılar gibi çeşitli uzmanlar görev almaktadır. Uzmanlar özellikle şirket yöneticileri ve müdürler ile görüşerek ve diğer çeşitli belgelerden (faaliyet raporları, ana sözleşme, kar dağıtım tablosu, gelir ve kurumlar vergisi ve denetim raporları) yararlanarak işletmenin kurumsal yönetim ilkelerine uyumu konusunda bilgi toplamaya çalışmaktadırlar. Uzmanların topladığı bilgiler derecelendirme kuruluşlarına gönderilmekte ve derecelendirme kuruluşları da firmaya not tahsis etmektedir (www.saharating.com).

Bir tavsiye niteliğinde olan bütün bu faaliyetler, yeni Türk Ticaret Kanunu ile hukuki zemine oturtulmuş ve somut birtakım adımlar atılmıştır. Özellikle anonim şirketlerin nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda yol gösterici nitelikte olan kurumsal yönetim ilkeleri SPK tarafından yapılan bir çalışmayla kanundan önce düzenlenmiştir. Yeni TTK, adillik şeffaflık, hesap verebilirlik ve sorumluluk ilkelerini benimseyecek olan firmalara yasal birtakım zorunluluklar getirmektedir. Bu durum TTK’nin 1529. maddesinde; “Halka açık anonim şirketlere kurumsal yönetim ilkeleri, yönetim kurulunun buna ilişkin açıklamasının esasları ve şirketlerin bu yönden derecelendirme kural ve sonuçları Sermaye Piyasası Kurulu tarafından belirlenir” şeklinde ifade edilmiştir. Bu noktada TTK’nin kurumsal yönetim konusuna getirdiği

düzenlemelerin kurumsal yönetimin çerçevesi belirlemek ve kurumsal yönetimi hukuki bir temele dayandırılmak ve ilkelerin uygulanmasını somut temellere dayandırmak olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni TTK ile kurumsal yönetimi düzenleyen ve denetleyen organların yetkileri genişletilmiştir. Yeni düzenlenen TTK'nin kurumsal yönetim anlayışında ABD'nin Sarbanes Oxley yasası temel alınmıştır. Yeni TTK'da hukuk sistemi olarak da, Anglo Sakson hukuk sistemi ile ilişkilendirilerek düzenlenmiştir (Tunç, 2011, s.2).

4. YÖNTEM

Portföy performansının ölçülmesi finansal piyasalarda yatırım yapan yatırımcılar ve yöneticiler için önemli bir konudur. Portföy performanslarını ölçmek yatırımın ne kadar başarılı olduğu konusunda bilgi vermektedir. Sermaye piyasaları kurulunca yayınlanan tebliğde portföy yönetimi konusu detaylandırılmış, performans ve karşılaştırma kriterleri konusunda net esaslar ortaya konmuştur. Bu tebliğ kapsamında bireysel portföylerin ve kolektif yatırım kuruluşlarının performans sunumuna ve performansların notlandırılması ve sıralanması faaliyeti yerine getirilmektedir (SPK, 2013).

SPK'nin portföy değerlemesi, getiri hesaplanması ve getirilerin karşılaştırılmasına ilişkin esaslara göre; portföy değerlemesinde “*Bireysel portföyler için portföy yönetim sözleşmesinde, kolektif yatırım kuruluşları için ise esas sözleşme, içtüzük veya kamuyu aydınlatma belgelerinde aksi belirtilmedikçe portföylerin günlük olarak değerlendirilmesi esastır.*” (SPK, 2013). Portföy getiri oranı hesaplanma esaslarına göre ise, “*Portföy getiri oranı, performans dönemi sonundaki; bireysel portföyler için giderler düştükten sonraki portföy değerindeki, kolektif yatırım kuruluşları için ise birim pay başına toplam değer veya net aktif değerdeki bir önceki döneme göre değişimin yüzde cinsinden ifadesidir.*” şeklinde bahsedilmektedir. Karşılaştırma ölçütü olarak da; “*Karşılaştırma ölçütü olarak yurtiçinde veya yurtdışında genel kabul görmüş ve yaygın olarak kullanılan piyasa endekslerinin yanı sıra Kurulca uygun görülen farklı endekslerin de kullanılması mümkündür.*” ifadeleri yer almaktadır (SPK, 2013).

Portföy performansının ölçülmesinde kullanılan modelleri toplam riski esas alan modeller ile sadece sistematik riski esas alan modeller olarak ayırmak mümkündür. Toplam riskin esas alınması, sistematik ve sistematik olmayan risklerin bir arada değerlendirilmesidir. Bilindiği gibi sistematik riskler, çeşitlendirme yapılarak azaltılamayan piyasa riskleridir. Sistematik olmayan riskler ise, şirketlerin kendine özgü, çeşitlendirme yapılarak azaltılabilen ve farklılaştırılabilen risklerdir.

Toplam riske göre ölçüm yapan modeller Sharpe oranı, M2 ölçütü, Sortino oranı iken; sistematik riske göre ölçüm yapan modeller Treynor oranı, Jensen oranı ve değerlendirme oranı olarak sıralanmaktadır. Portföy performansını ölçmede yaygın olarak kullanılan Sharpe, Treynor ve Jensen oranları temelde Sermaye Varlıkları Fiyatlama Modeli'ne (SVFM) dayanmaktadır. Genel olarak Treynor ve Jensen endekslerinde hisse senetlerinin SVFM'ye göre fiyatlandırıldığı varsayılmakta ve her iki endeks de SVFM çerçevesinde riske göre düzeltilmiş performans ile ilgilenmektedir (Shadid, 2007, s.23).

Sharpe Oranı, William F. Sharpe (1968) tarafından geliştirilen bu oran portföyün taşıdığı toplam riske karşılık yatırımcının risksiz faiz oranı üzerinden elde ettiği ek getiriyi ölçen, tek parametrelili bir tekniktir. Sharpe oranı, artık getirilerin portföyün standart sapmasına bölünmesiyle elde edilmektedir. Artık getiri, portföy getirisi ile risksiz faiz oranı getirisi arasındaki farktır (Saldanlı, 2012, s.148). Sharpe oranı eşitlik 4.1'deki şekilde gösterilmektedir.

$$s_i = \frac{R_i - R_f}{\sigma_i} \quad (4.1.)$$

Eşitlikte;

S_i : i portföyünün sharpe performans endeksini

R_i : i portföyünün ortalama getirisini

R_f : risksiz faiz oranı getirisini

σ_i : i portföyünün ortalama getirisinin standart sapmasını ifade etmektedir.

Treynor oranı, çeşitlendirme ile ortadan kaldırılabilen sistematik olmayan riskleri dikkate almayarak sadece çeşitlendirmeye ortadan kaldırılamayan piyasa risklerini temel almaktadır. Treynor oranı eşitlik 4.2'de gösterilmektedir.

$$T_i = \frac{R_i - R_f}{\beta_i} \quad (4.2)$$

Eşitlikte;

T_i : i portföyünün treynor oranını,

R_i: i portföyünün ortalama getirisini,

R_f: risksiz faiz oranı getirisini,

β_i: i portföyünün betası olarak tanımlanmaktadır.

Jensen performans endeksi 1968 yılında Jensen tarafından geliştirilmiştir. Bu endeks portföy performansını, portföy getirisi ile pazar getirisi arasındaki regresyonun sabit terimi olan alfa katsayısı ile ölçmektedir (Dağlı vd., 2010, s.27). Jensen ölçütü eşitlik 4.3'de gösterilmektedir.

$$\alpha_p = r_p - (r_f + \beta_p (r_m - r_f)) \quad (4.3)$$

Eşitlikte;

r_p: Portföy getirisi

r_f: Risksiz faiz oranı getirisi

r_m: Piyasa portföyü getirisi

α_p: Jensen endeksi alfa ölçüsü

β: Sistematik risk beta

ε_p: Hata terimi

Türkiye'deki kurumsal yönetim endeksinde 2017 yılı sonu itibariyle 51 adet firma bulunmakta, bu firmaların 27 tanesi BIST 100 endeksinde 12 tanesi de BIST 30 endeksinde işlem görmektedir. Çalışmada kullanılan 19 şirketin dahil olduğu endeksler tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Şirketlerin Dahil Olduğu Endeksler

Borsa Kodu	BIST KY	BIST 100	BIST 30
AEFES	x	x	-
ARCLK	x	x	x
AYGAZ	x	-	-
CCOLA	x	x	-
DOAS	x	x	-
HURGZ	x	-	-
IHEVA	x	-	-
LOGO	x	-	-
OTKAR	x	x	x
PRKME	x	-	-
PETKM	x	x	x
PNSUT	x	-	-
TOASO	x	x	x
TRCAS	x	x	-
TUPRS	x	x	x
PRKAB	x	-	-
TTKOM	x	x	x
TTRAK	x	x	-
VESTL	x	x	-

Bu analizde kullanılan değişkenlere ait bazı düzenlemeler yapılmıştır. Analizde piyasa portföyü olarak, daha açıklayıcı olacağı düşünülen BIST ULUSAL TÜM endeksi alınmıştır. Kurumsal yönetim endeksinin performansı BIST 30 ve BIST 100 endeksleri ile karşılaştırılmıştır. Söz konusu endekslerin tümünde aylık getiriler kapanış fiyatları baz alınarak eşitlik 4.4'teki gibi hesaplanmıştır.

$$\text{Getiri}_{\text{endeks}} = \frac{P_t - (P_{t-1})}{P_{t-1}} \quad (4.4)$$

Eşitlikte

P_t = endeksin dönemdeki fiyatını

P_{t-1} = endeksin bir önceki dönemdeki fiyatını temsil etmektedir.

Analizde risksiz faiz oranı getirisi olarak devlet iç borçlanma senetlerinin (DİBS) 2009-2016 yılları arasındaki aylık sabit getirileri baz alınmıştır.

5.Bulgular

Kurumsal yönetim endeks performansı ölçülürken serilere öncelikle Augmented Dickey-Fuller (ADF) durağanlık testleri uygulanmıştır.

Tablo 2.ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	t istatistikleri	
	Sabit terimli*	Sabit terimli ve Trendli*
BIST 30	-8,883252	-9,113348
BIST 100	-8,886519	-9,335428
BIST ULUSAL	-8,790971	-9,104634
KY ENDEKS	-7,426588	-8,049528
DİBS	-9,220429	-9,394267

*Her iki modelde de $p=5\%$ anlamlılık düzeyinde test istatistiği anlamlıdır.

Tüm değişkenler sabit ve trend eklenerek Schwarz kriteri eşliğinde ADF testine tabi tutulmuştur. Tablodaki beş değişkene ait ADF test istatistiklerinin mutlak değerleri, çeşitli anlamlılık düzeylerinde (%1, %5,%10) kritik değerlerin mutlak değerlerinden daha büyük çıkmıştır. Bunun yanında tabloda görüldüğü gibi, değişkenlerin orijinal değerlerine ait p değerleri %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı sonuçlar vermiştir. Bu durum, serilerin durağan olduklarını ifade etmektedir.

Tablo 3.Endekslerin Performans Sonuçları Tablosu

Endeksler	Beta katsayısı	Sharpe oranı	Treynor Oranı	Jensen Oranı
BIST 30	1,046196718	-0,10572699	-0,129263714	0,003760464
BIST100	1,003797908	-0,33111724	-0,134539467	0,003767457
KY endeks	0,945217728	-0,68417296	-0,126154584	-0,02645204
BIST ulusal (piyasa portföyü)	1	-0,42308272	-0,130903501	

Tablodaki volatilité ve sistematik riskin ölçüsü olan beta katsayıları endeks ile piyasa portföyünün kovaryansının, piyasa portföyünün varyansına oranlanması ile elde edilmiştir.

$\beta =$

$Cov [R (\text{piyasa portföyü}), R (\text{endeks})] / \text{varyans}(\text{piyasa portföyü})$

Beta katsayıları incelendiğinde tüm endekslerin piyasa portföyü ile aynı yönde hareket ettikleri görülmektedir. Kurumsal yönetim endeksi sıfır ile bir arasında olduğu için, endeks ve piyasa portföyü aynı yönde hareket etmesine karşın, endeksteki hareket piyasa portföyünden daha az olmaktadır. Bu nedenle kurumsal yönetim endeksine yatırım yapmanın daha az riskli olduğu söylenebilmektedir.

6.Tartışma ve Sonuç

Dünyada ilk olarak 1990'lı yıllarda ortaya çıkan kurumsal yönetim kavramı, hissedarın ve azınlık haklarının korunması, şirket

faaliyetlerinden yatırımcının aydınlatılması, vekâlet maliyetlerini azaltması, şeffaflığın ve hesap verilebilirliğin artırılması gibi pek çok amacı gözetmektedir. Kurumsal yönetim, dünya çapındaki firmaların birbiri ardına patlayan manipülasyon skandalları ile yönetim boşluğundan doğan ihtiyaçtan ortaya çıkmıştır. Kurumsal yönetim kavramı temelde bir firmanın nasıl yönetilmesi gerektiğini esaslar çerçevesinde belirleyen sistemdir. İlk olarak 1999 yılında OECD tarafından çıkarılan temel ilkeler, dünya genelinde karar alıcılar için bir referans kaynak olmuştur. Kurumsal yönetim; şeffaflık, hesap verebilirlik, adil davranma ve sorumluluk olmak üzere dünyada kabul görmüş dört temel prensibe oturtulmaktadır. Bu çalışmada tüm menfaat sahiplerine fayda sağlayacağı düşünülen kurumsal yönetim uygulamalarının Türkiye'deki gelişimi ortaya konmuş ve BIST kurumsal yönetim endeksinin performansı diğer iki önemli endeks olan BIST 100 ve BIST 30 endeksiyle karşılaştırılmıştır. Analiz 2009-2016 döneminde yapılmıştır ve 19 firmayı kapsamaktadır.

Analiz sonuçlarına göre BIST 30 ve BIST 100 endekslerinin betaları pozitif yönlü ve 1'den büyüktür. Bunun anlamı piyasa portföyündeki bir birimlik değişim endeks getirilerinde bir birimden daha fazla değişime neden olmaktadır. Bu nedenle BIST30 ve BIST100 endekslerine yatırım yapmanın daha riskli olduğu düşünülebilir. Tablodaki endekslerden en volatil olan endeksler sırasıyla BIST30, BIST100 ve kurumsal yönetim endeksleridir.

Performanslar, ölçüm teknikleri ile değerlendirildiğinde Sharpe oranına göre en iyi performansın BIST 100 endeksinde, en kötü performansın da kurumsal yönetim endeksinde olduğu görülmektedir. Endekslerin Treynor oranları birbirine eşit denebilecek kadar yakındır. Jensen oranlarında ise en iyi performans BIST100 endeksinde, en kötü performans ise kurumsal yönetim endeksinde aittir.

Sonuç olarak endeks performansları söz konusu ölçütlere göre sıralandığında kurumsal yönetim endeksinin piyasa endekslerine göre daha iyi performans gösterdiği söylenememektedir. Türkiye'deki kurumsal yönetim algısını yatırımcılarda duyarlı hale getirmeden önce, bunların halka açık firmalar bazında benimsenmesine önem verilmelidir.

BIST 100 endeksinde işlem gören firmalardan sadece 28 tanesinde kurumsal yönetim notlarının olmasından, kamu kurumları ve özel sektörde bir farkındalığın henüz tam anlamıyla oluşmadığı kanaatine varılabilir. Türkiye’de kurumsal yönetim uygulamaları ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişki araştırılırken ve endeks kapsamında incelemeler yapılırken yabancı yatırımcı davranışlarının da çalışmalara dâhil edilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, M., Temiz, H. & Karan, B. (2013), “BIST(Borsa İstanbul) Kurumsal Yönetim Endeksinde (XKURY) Yer Alan Şirketlerin Getiri ve Performans Analizi: Olay Çalışması Örneği”, 17.Finans Sempozyumu, 130-142 Muğla
- Aksu, M. & AYTEKİN S. (2015). Kurumsal yönetim ilkelerine uyum notu ile hisse senedi getirisi ilişkisi: BIST kurumsal yönetim endeksi(xkury) üzerine bir uygulama. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 13(6), 201-220.
- Allen, F. & Gale, D. (2002). A Comparative theory of corporate governance. *Wharton Financial Institutions Center Working Paper*, 03-27
- Ararat, M. & Uğur, M. (2003). Corporate governance in Turkey: An Overview and some policy recommendations. *Corporate Governance*, 1, 70-71
- Bayraktaroğlu, H. & Çelik, İ. (2015). Kurumsal yönetim uygulamalarının getiri oynaklığı üzerine etkisi: Borsa İstanbul’da bir araştırma. *AKÜ İİBF Dergisi*, 1, 97-108
- BİST, <http://www.borsaistanbul.com/endeksler/bist-pay-endeksleri/kurumsal-yonetim-endeksi> Erişim tarihi: 22.04.2017
- Çarıkçı, İ., Kalaycı, Ş. & Gök,İ.Y. (2009). Kurumsal yönetim-şirket performansı ilişkisi: İMKB kurumsal yönetim endeksi üzerine ampirik bir çalışma *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi* , 51-72

- Dağlı, H., Ayaydın, H. & Eyüboğlu (2010). Kurumsal yönetim endeksi performans değerlendirilmesi. journal.mufad.org.tr/attachments/article/104/2.pdf Erişim Tarihi:13.10.2014
- Eyüboğlu, K. (2011). Kurumsal yönetimin hisse senedi getirileri üzerine etkisi: İMKB kurumsal yönetim endeksindeki şirketler açısından bir değerlendirme. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 55-69.
- Gompers, P., Ishii, J. ve Metrick, A. (2003). Corporate governance and equity prices. *Quarterly Journal Of Economics*. 1-64.
- Javid, A.&Iqbal, R. (2007). Relationship between corporate governance indicators and firm performance in case of Karachi Stock Exchange. *MPRA Paper*, 1-14.
- Kılıç, S., (2011). İMKB kurumsal yönetim endeksine dâhil olan şirketlerin getiri performanslarının ölçülmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 45-58.
- Kula, V. & Ender, B. (2013). Kurumsal yönetim derecelendirme notu ile piyasa değeri arasındaki ilişki: BIST XKURY şirketleri üzerine bir araştırma. *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*
- Maher, M., Andersson T. (1999). Corporate Governance: Effects on Firm Performance and Economic Growth. 19.12.2017 tarihinde https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=218490. adresinden çevrimiçi olarak alınmıştır.
- Saldanlı, A. (2012). Kurumsal yönetim endeks performansının analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 137-154
- Saha Kurumsal Yönetim ve Derecelendirme Hizmetleri (t.y.), *BIST Kurumsal Yönetim Endeksi*, 3.01.2015 tarihinde <http://www.saharating.com/SpotsDetail.aspx?SpotsId=8> adresinden çevrimiçi olarak alınmıştır.
- Shahid, M. (2007). *Measuring portfolio performance*. Project Report. Uppsala University, İsveç

- Sheliefer, A. & Vishny, R. (1997). A Survey of corporate governance. *The Journal of Finance*, 12.03.2018 tarihinde <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1540-6261.1997.tb04820.x> adresinden çevrimiçi olarak alınmıştır.
- SPK, (2003). *Kurumsal Yönetim İlkeleri* 11.10.2017 tarihinde , http://www.ecgi.org/codes/documents/kyy_tr.pdf adresinden çevrimiçi olarak alınmıştır.
- SPK (2013), 12.10.2017 tarihinde <http://www.spk.gov.tr/Sayfa/AltSayfa/25312.10.2017> adresinden çevrimiçi olarak alınmıştır.
- SPL (2016). *Kurumsal yönetim*. İstanbul: SPK Uzmanları, TKYD & Darman G.M.
- Tunç, F. (2011). Yeni Türk Ticaret Kanunu'nda Kurumsallaşmayla İlgili Düzenlemeler. Kurumsallaşma ve Denetim Konferansı. Antalya.
- Tükenmez, M., Gençyürek, A.G. & Karakelleoğlu, M.İ. (2017). Kurumsal yönetim derecelendirme notlarının şirketlerin finansal performansı üzerindeki etkisi. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1-18
- Ünlü, U., Yalçın, N. & Yağlı, İ. (2017). Kurumsal yönetim ve firma performansı: Topsis yöntemi ile BİST 30 firmaları üzerine bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 63-81
- Yenice, S. & Dölen, T. (2013). İMKB'de işlem gören firmaların kurumsal yönetim ilkelerine uyumunun firma değeri üzerindeki etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 19, 199-214

Negative Attitudes toward Robots Scale: Validity and Reliability of Turkish Version

Robotlara Karşı Negatif Tutumlar Ölçeği: Türkçe Versiyonunun Geçerlilik ve Güvenirliliği

Serkan EREBAK *

Tülay TURGUT **

Abstract: Rapidly developing technology has made great progress in robot design and production. One of the reflections of this vision is the social robots that can communicate. The study of the interaction between robots and people, which increase their visibility in everyday life and business life in many developed countries of the world, is very important in terms of acceptance and efficient production of this technology. To this end, Nomura and colleagues developed the Negative Attitudes towards Robots scale. In this study, it is desired to adapt this scale to Turkish. The data obtained from the students of five universities in Istanbul were investigated through internal consistency coefficient, confirmatory factor analysis, and discriminant validity. As a result of the study, it was observed that the 14 items in the scale were divided into 3 factors. According to the confirmatory factor analysis, the fit index values of the model have acceptable values. Cronbach's alpha internal consistency reliability coefficients were reliable for three subscales, and there was discriminant validity. This study shows that Turkish version of Negative Attitudes toward Robots Scale is a reliable and valid measurement tool regardless of robot type. The creation of a Turkish version of this scale, which measures an important effect in the interaction of human robots, will also open up the work to be done in this area with Turkish samples.

Keywords: Attitude, Robot, Technology, Human Robot Interaction

Öz: Hızla gelişen teknoloji robot dizaynı ve üretimlerinde büyük bir ivme kaydetmiştir. Bu ivmenin yansımalarından biri de iletişim kurabilen sosyal robotlardır. Hali hazırda dünyanın birçok gelişmiş ülkesinde gündelik yaşamda ve iş yaşamında görünürlüklerini arttıran robotlarla insanlar arasında kurulacak olan etkileşimin incelenmesi, bu teknolojinin kabullenilmesi ve verimli şekilde üretilebilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu amaç doğrultusunda, Nomura ve meslektaşları Robotlara Karşı Negatif Tutumlar ölçeğini geliştirmiştir. Bu çalışmada ise bu ölçeğin Türkçeye adaptasyonu yapılmak istenmiştir. İstanbul'da bulunan beş üniversitenin öğrencilerinden elde edilen veri ile iç tutarlılık katsayısı, doğrulayıcı faktör analizi ve ayırma geçerliliği incelenmiştir. Araştırma sonucunda ölçekte bulunan 14 madde 3 faktöre bölünmüştür. Doğrulayıcı faktör analizi sonucuna göre modelin uyum indeksi kabul edilebilir değerlere sahiptir. Cronbach'ın alfa iç tutarlılık güvenilirlik katsayıları üç alt ölçek için de güvenilirdir ve ayırıcı geçerlilik sağlanmıştır. Bu çalışmayla robot tipine bağlı kalmaksızın Robotlara Karşı Negatif Tutumlar Ölçeği'nin Türkçe versiyonunun güvenilir ve geçerli bir ölçüm

* Psk. Dr. İstanbul Büyükşehir Belediyesi serkan.erebak@gmail.com

** Prof. Dr. Örgütsel Davranış Bilim Dalı İngilizce İşletme Bölümü, İşletme Fakültesi Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, tturgut@marmara.edu.tr

aracı olduğunu göstermektedir. İnsan robot etkileşiminde önemli bir etkeni ölçen bu ölçeğin Türkçe versiyonunun oluşturulması bu alanda yapılan çalışmaların Türk örneklerle yapılmasının da önünü açacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tutum, Robot, Teknoloji, İnsan Robot Etkileşimi*

Geliş Tarihi: 23.11.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

1. INTRODUCTION

Although the history of the concept of "Robot" (Capek, 1920), a Czech word for "compulsory labor", is quite old (Nomura, Suzuki, Kanda, & Kato, 2006); the visibility of robots has increased since the mid-20th century (Ray, Mondada, & Siegart, 2008). This increase is continuing rapidly. The basic production purpose of the robots is to function as an agent to do work that does not attract people's attention (Takayama, Ju, & Nass, 2008). Given the data of the World Robotic Federation, industrial robots will be produced in 2020, twice as much as in 2017 (IFR, 2017). Foresight on future years suggests that robots will become an important part of people's daily lives (Gates, 2007). It is thought that robots, which can be extended from military production to industrial environments and even domestic use, will do many jobs (Katz & Halpern, 2014). These have already begun to be designed for many jobs such as elderly care (Do, Pham, Sheng, Yang, & Liu, 2018), therapy for autistic children (Richardson, et al., 2018), house cleaning (Santini, 2018) and so on. These jobs are added every year with new ones.

There are some questions about these robots that can even change the life style of society in general (Takayama, et al., 2008). What jobs can robots do, what jobs should be allowed to do for them, and which jobs require collaboration between people and robots? Technological developments will determine how much work robots can do, and we will find out when it's time. However, a clear answer can be given by adding cultural and social explanations as to what jobs robots can be allowed to do and in which jobs they can collaborate with people (Takayama, et al., 2008). In fact, the proper interaction between humans and robots is another challenge that robot designers and developers try to solve (Dario, Guglielmelli, & Laschi, 2001). How much will people accept these robots in their daily lives? What kind of perception do people have about robots, positive or negative (Ray, et al., 2008)? How should the changes be made in the designs so that people can easily adopt the robots (Tsui, Desai, Yanco, Cramer, & Kemper, 2011)? In order to understand these, the suspicions and prejudices of robots should be examined (Tsui, et al., 2011). After they are understood, both engineering and scientific

ideas can be produced and applied on how to change prejudices and attitudes in people's minds (Nomura, et al., 2006).

An examination of the relationship between people and robots is very important in terms of the appearance, behavior and social effects of robots (Nomura, Suzuki, Kanda, & Kato, 2005). Taking this precaution into account, Nomura and colleagues (2006) suggested that humans have the same sensitivity to communication with robots as they do with humans, without distinguishing between human and robot (Tsui, et al., 2011). In this line, they developed a psychological scale to measure people's attitudes towards robots which is called as Negative Attitudes toward Robots Scale. This scale can measure the attitudes of people under three factors: negative attitude toward interaction with robots, negative attitude towards social effects of robots, and negative attitude toward emotions interacting with robots. Thus, the high score on this scale indicates that the negative attitude towards robots is high (Nomura, Suzuki, Kanda, & Kato, 2006b).

Based on personal, cultural, or family factors, the individual has an idea and value that is constant and persistent relative to an object, person, institution, or subject and is called as an attitude that affects behavior in this direction (Chaplin, 1999). Attitude is one of the most basic aspects of social psychology (Katz & Halpern, 2014); because when a person's attitude is positively developed, his behavior changes (Fazio, Powell, & Williams, 1989). So, if we understand the individual's attitude towards robots, we can develop it according to our needs and we can make the interaction of the person with the robot more efficient (Erebağ & Turgut, 2018).

This scale has been translated into different languages such as Dutch, Mexican, Chinese, German (see, Bartneck, Suzuki, Kanda, & Nomura, 2007), and Portuguese (Piçarra, Giger, Pochwatko, & Gonçalves, 2015). Gender (Nomura, Kanda, Suzuki, & Kato, 2008), age (Nomura, Kanda, Suzuki, & Kato, 2004), culture (Bartneck, et al., 2007), and also the experience of persons with robots (Bartneck, et al., 2008) were found related to NARS (Negative Attitudes toward Robots Scale) results. Nevertheless, there is not enough information about the structural properties of NARS reflected in communities outside the Japanese sample (Piçarra, et al., 2015). Although the power to predict people's behavior against robots is still controversial, it is an effective measure of people's acceptability of robots in general and their attitude towards robots, given the other scales that exist. It is particularly useful because NARS does not assume any particular situation about how the robot will work and how it looks (Piçarra, et al, 2018).

Industrial robots are used in factories already in Turkey. In addition, robots are beginning to be advertised in public spaces recently. Turkey's vision regarding the future and the increasing importance of technology in working life, will further increase the visibility of the robots. In particular, it is worth noting that the increasing use of robots in working life as well as all over the world can show itself in Turkey. Therefore, it is especially necessary for employees to be adapted to robot technology and to accept it. In this respect, translating NARS into Turkish, which measures the attitude towards robots, is important both in terms of enabling employees to improve their attitudes towards robots and in providing research data on the adaptability of robotic technologies to Turkish culture.

2. METHOD

2.1. Preliminary Study

2.1.1. Language Adaptation and Content Validity

The scale was translated into Turkish by the researchers of this study independently of each other. Later, the researchers compared the translations they had made and prepared the items of the scales in reconciliation for the other stages.

In the second stage, English and Turkish items of scale were sent to 11 specialists. The experts scored each item between 1 and 10 (1 = totally inappropriate, 10 = perfectly appropriate), and they gave a translation suggestion if any. These specialists consist of 9 academicians from Psychology and Organizational Behavior departments of universities and 2 experts working in the private sector, one of whom is from technology and other human resources consulting. Experts have provided feedback on the clarity and inclusion of the Turkish translation. The scores from the experts were analyzed by Kendall's W concordance analysis (Kendall's $W = 0.426$, $p < .001$). These results show that there is a concordance among the scorers.

In the third stage, the translation suggestions from the specialists were examined, especially the feedbacks on the items which were below 8 points, were taken into consideration. In the final stage, a pilot study was conducted with 50 undergraduate students. Participants were asked to give feedback on items that were difficult to understand. As a result of this work, 0.77 Cronbach's alpha value was obtained. With feedbacks, arrangements were made on the materials where necessary.

2.2. Main Study

2.2.1. Sample and Procedure

During the spring of 2018, 304 undergraduate students were selected from 5 universities in Istanbul, most of whom were Psychology (N = 134) and Business Administration (N = 94) students. The scales were delivered as paper-based to 290 people and internet-based to 14 people. The average age of participants was 22. While 191 of the participants were female, 111 were male, and 2 were unreported.

2.2.2. Measures

The scales used in this study were scored on a 6-point Likert scale (1 = strongly disagree, 6 = strongly agree).

2.2.2.1. Negative Attitudes toward Robots Scale

This scale measures the degree of attitude that people have about robots in their daily lives. The short name is NARS. It was developed by Nomura and colleagues (2006). The original scale which contains 14 items, is scored in a 5-point Likert scale (1 = strongly disagree, 5 = strongly agree). It includes 3 sub-dimensions: negative attitudes toward interaction with robots (NARS interaction), negative attitudes toward social influence of robots (NARS influence), and negative attitudes toward emotions in interaction with robots (NARS emotions). As a result of the study with Japanese participants, Cronbach's alpha value was 0.78 for the first dimension, 0.78 for the second dimension and 0.65 for the third dimension. Nomura et al. (2006) granted permission for the Turkish translation of the scale.

According to the reliability analysis result, the total Cronbach's alpha value of the scale is 0.83 in this study. For sub-dimensions, Cronbach's alpha value was 0.79 for the first dimension, 0.83 for the second dimension and 0.71 for the third dimension.

2.2.2.2. Technological Innovativeness

This five-item scale was developed by Parasuraman and Colby (2001). It measures how far an individual perceives himself as a forefront in technology adoption. This scale, one of the sub-scales that measure the individual's technological readiness, is independent of the other subscales (Parasuraman & Colby, 2001). In the original study, Cronbach's alpha value was 0.83. Aksoz (2016) translated it into Turkish and extracted 1 item to reach Cronbach's alpha value of 0.83. In this study, the Cronbach's alpha value of the 5-item scale was 0.80.

3. RESULTS

3.1. Construct Validity

Confirmatory factor analysis was performed to evaluate construct validity of NARS. Discriminant validity was then tested with correlations between NARS total score and sub-dimensions and technological innovativeness scale. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) coefficient value of 0.847 was used to determine if the sample needed to perform the factor analysis of the Turkish version of the NARS was sufficient. In addition, the Barlett's Sphericity Test, which was used to determine if the correlation matrix of items was appropriate for factor analysis, showed that the resultant scale is suitable for factor analysis ($\chi^2 = 1580.179$; $df = 91$; $p < .001$).

3.2. Confirmatory Factor Analysis (CFA)

A three-factor model of NARS was tested with CFA. Before the covariance between error terms was fixed, all observed variables were significantly loaded with appropriate factors (range: 0.35-0.84). However, this model was found to be outside the acceptable range according to the goodness of fit index $\chi^2 / df = 3.324$, CFI = 0.887, GFI = 0.90, RMSEA = 0.88 and SRMR = 0.07. Subsequently, the modification indexes of the model were investigated and the theoretically acceptable error terms were allowed to relate to each other. Accordingly, the error terms of NARS item 7 and 8 have been associated. In addition, item 2 (the word "robot" means nothing to me) has been removed in the dimension of attitudes towards interaction with robots (see Appendix 1). After these corrections suggested by the modification indices and theoretically appropriateness, the model was retested. As can be seen in Figure 1, the variables observed in the model to which the relevant error terms are associated are fitted to the appropriate factors (range: 0.55-0.84). The three-factor structure of Fig. 1 was also found to have more acceptable goodness of fit indices $\chi^2 / df = 2.835$, CFI = 0.924, GFI = 0.922, RMSEA = 0.078 and SRMR = 0.064. It is seen that the three-factor structure of NARS is supported in this study because the ratio of chi-square value to degrees of freedom is smaller than 3 and the compliance indices obtained from confirmatory factor analysis indicate an acceptable fit. As a result, CFA has shown that the factors that constitute latent variables measure observed variables reliably.

3.3. Discriminant Validity

In the context of discriminant validity, while low correlations are needed for unrelated constructs, negative correlation is expected for related but opposite constructs. Theoretically, technological innovativeness emphasizes how one is

forefront in following the technology of the individual. Conversely, NARS measures the negative attitude towards robots that are technological products. Therefore, in terms of technological approach, technological innovativeness can be regarded as a contrary construct to NARS. The results of the analysis made in line with this idea, there were weak or moderately significant negative correlations among technological innovativeness and the total score and sub-dimensions of the NARS. Only, the dimension of NARS influence found unrelated to technological innovativeness (see Table 1). These results indicate discriminant validity.

Table 1. The Correlations among Variables

	1	2	3	4	5
1 NARS	-	.794**	.895**	.444**	-.189**
2 NARS Interaction		-	.598**	.098	-.194**
3 NARS Influence			-	.152**	-.097
4 NARS Emotions				-	-.170**
5 Technological Innovativeness					-

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

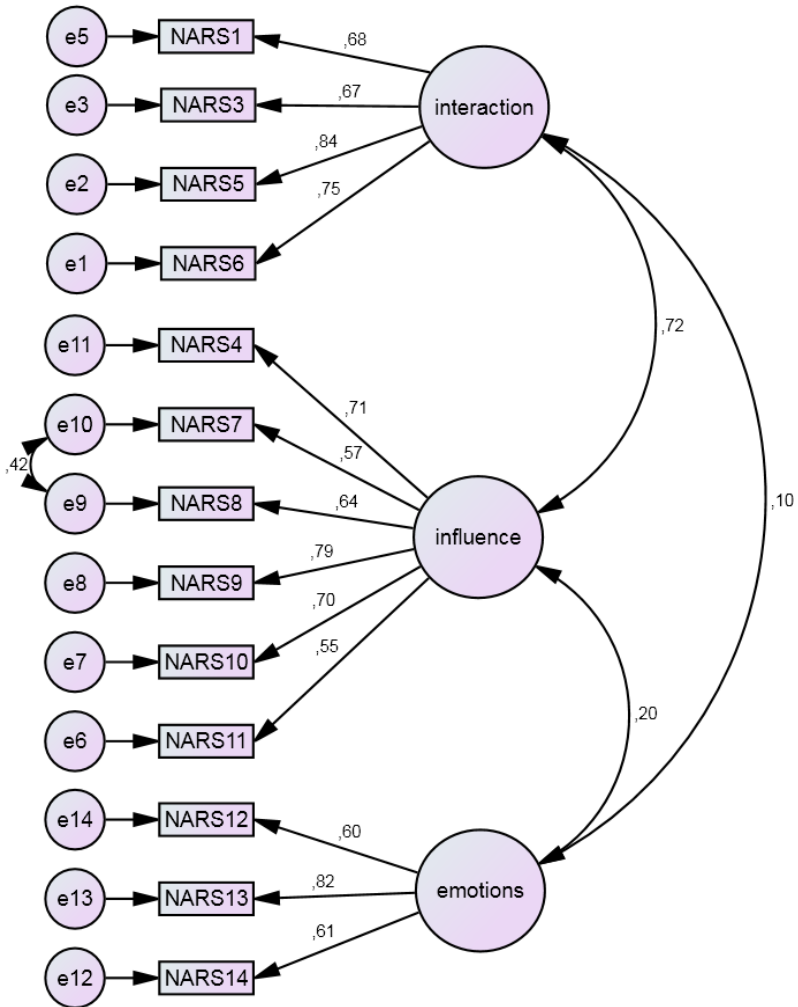

Figure 1. Structure of the Final Turkish Negative Attitudes toward Robots Scale

4. DISCUSSION AND CONCLUSION

In this study, Negative Attitudes towards Robots Scale was translated into Turkish and the validity and reliability of the new version were investigated. For this purpose, first, the KMO test and the Bartlett Sphericity test were applied. Because of the tests, it is understood that the data to be used for factor analysis is appropriate, and significant relationships are established between the variables.

The internal consistency coefficients of the Turkish version of the NARS scale were 0.83 for the whole scale, 0.79 for the NARS interaction, 0.83 for the NARS influence, and 0.71 for the NARS emotions. The internal consistency coefficients in the original study of Nomura et al. (2006) were reported to be $\alpha = 0.75$ for the NARS interaction; $\alpha = 0.78$ for the NARS influence; and $\alpha = 0.64$ for the NARS emotions. In addition, the fit indexes obtained from confirmatory factor analysis in this study are similar to those obtained in the original study (GFI =0.900, AGFI =0.856, and RMSEA =0.080) of the scale Nomura et al. (2006). Furthermore, the negative correlation between technological innovativeness and the total score of the NARS and the sub-dimensions of the NARS showed the presence of discriminant validity.

This study shows that the Turkish version of NARS is a reliable and valid scale. This scale, which may be used in everyday life or working life is estimated to be very useful. In addition, it may help design and development of robot technologies for Turkish users.

KAYNAKÇA

- Aksöz, M. (2016). Examining the adoption of intention of internet of things in healthcare technology products with innovation diffusion theory and technology acceptance model, Unpublished Master Thesis, Istanbul: Bahçeşehir University, Graduate School of Natural and Applied Sciences.
- Bartneck, C., Suzuki, T., Kanda, T., & Nomura, T. (2007). The influence of people's culture and prior experiences with Aibo on their attitude towards robots. *Ai & Society*, 21(1-2), 217-230.
- Capek, K. (1920). *RUR - Rossum's Universal Robots : kolektivní drama o vstupní komedii a 3 dejstvích*. Praha : Aventinum, 90 pages.
- Chaplin, J. P. (1999). *Dictionary of Psychology*, terj. Kartini Kartono.

- Dario, P., Guglielmelli, E., & Laschi, C. (2001). Humanoids and personal robots: Design and experiments. *Journal of Robotic Systems*, 18(12), 673-690.
- Do, H. M., Pham, M., Sheng, W., Yang, D., & Liu, M. (2018). RiSH: A robot-integrated smart home for elderly care. *Robotics and Autonomous Systems*, 101, 74-92.
- Erebak, S., & Turgut, T. (2018). Caregivers' attitudes toward potential robot coworkers in elder care. *Cognition, Technology & Work*, 1-10. <https://doi.org/10.1007/s10111-018-0512-0>
- Fazio, R. H., Powell, M. C., & Williams, C. J. (1989). The role of attitude accessibility in the attitude-to-behavior process. *Journal of Consumer Research*, 16(3), 280-288.
- Gates, B. (2007). A robot in every home. *Scientific American*, 296(1), 58-65.
- IFR. (2017). How robots conquer industry worldwide. https://ifr.org/downloads/press/Presentation_PC_27_Sept_2017.pdf
- Katz, J. E., & Halpern, D. (2014). Attitudes towards robots suitability for various jobs as affected by robot appearance. *Behaviour & Information Technology*, 33(9), 941-953.
- M Tsui, K., Desai, M., A Yanco, H., Cramer, H., & Kemper, N. (2011). Measuring attitudes towards telepresence robots. *International Journal of Intelligent Control and Systems*, 16.
- Nomura, T., Kanda, T., Suzuki, T., & Kato, K. (2004, September). Psychology in human-robot communication: An attempt through investigation of negative attitudes and anxiety toward robots. In *Robot and Human Interactive Communication, 2004. ROMAN 2004. 13th IEEE International Workshop on* (pp. 35-40). IEEE.
- Nomura, T., Kanda, T., Suzuki, T., & Kato, K. (2005, August). People's assumptions about robots: Investigation of their relationships with attitudes and emotions toward robots. In *Robot and Human Interactive Communication, 2005. ROMAN 2005. IEEE International Workshop on* (pp. 125-130). IEEE.
- Nomura, T., Kanda, T., Suzuki, T., & Kato, K. (2008). Prediction of human behavior in human-robot interaction using psychological scales for anxiety and negative attitudes toward robots. *IEEE Transactions on Robotics*, 24(2), 442-451.

- Nomura, T., Suzuki, T., Kanda, T., & Kato, K. (2006a). Measurement of negative attitudes toward robots. *Interaction Studies*, 7(3), 437-454.
- Nomura, T., Suzuki, T., Kanda, T., & Kato, K. (2006b). Altered attitudes of people toward robots: Investigation through the Negative Attitudes toward Robots Scale. In *Proc. AAAI-06 workshop on human implications of human-robot interaction* (Vol. 2006, pp. 29-35).
- Parasuraman, A., & Colby, C. L. (2015). An updated and streamlined technology readiness index: TRI 2.0. *Journal of Service Research*, 18(1), 59-74.
- Piçarra, N., Giger, J. C., Pochwatko, G., & Gonçalves, G. (2015). Validation of the Portuguese version of the Negative Attitudes towards Robots Scale. *Revue Européenne de Psychologie Appliquée/European Review of Applied Psychology*, 65(2), 93-104.
- Ray, C., Mondada, F., & Siegwart, R. (2008). What do people expect from robots?. In *Proceedings of the IEEE/RSJ 2008 international conference on intelligent robots and systems* (No. LSRO-CONF-2008-049, pp. 3816-3821). IEEE Press.
- Richardson, K., Coeckelbergh, M., Wakunuma, K., Billing, E., Ziemke, T., Gomez, P., ... & Belpaeme, T. (2018). Robot Enhanced Therapy for Children with Autism (DREAM): A Social Model of Autism. *IEEE TEchnology and SOCIETy MagazInE*, 37(1), 30-39.
- Santini, F. (2018). U.S. Patent No. 9,993,129. Washington, DC: U.S. Patent and Trademark Office.
- Takayama, L., Ju, W., & Nass, C. (2008, March). Beyond dirty, dangerous and dull: what everyday people think robots should do. In *Human-Robot Interaction (HRI), 2008 3rd ACM/IEEE International Conference on* (pp. 25-32). IEEE.

Appendix 1. Robotlara Karşı Negatif Tutumlar Ölçeği

- a. Robotlarla Etkileşime Girilen Durumlara Dair Negatif Tutumlar
 1. Robotları kullanmak zorunda olacağım bir iş verilseydi, kendimi tedirgin hissederdim.
 2. Başkalarının önünde bir robot kullansaydım, kendimi gergin hissederdim.
 3. Bir robotun önünde durmak bile beni gergin hissettirirdi.
 4. Bir robotla konuşurken aşırı şüpheli olurum.
- b. Robotların Sosyal Etkisine Dair Negatif Tutumlar
 1. Robotların bir şeyler hakkında hüküm vermesi düşüncesi beni rahatsız ederdi.
 2. Robotların gerçekten duyguları olsaydı, kendimi tedirgin hissederdim.
 3. Robotlar canlı varlıklar haline dönüşürse, bazı kötü şeyler olabilir.
 4. Robotlara çok fazla güvenirim, kötü bir şey olabilir diye düşünüyorum.
 5. Robotların çocuklar üzerinde kötü etkileri olacağından endişe duyuyorum.
 6. Gelecekte robotların topluma hükmedeceğini düşünüyorum.
- c. Robotlarla Etkileşim İçindeyken Duygulara Dair Negatif Tutumlar
 1. Robotlarla konuşacak olsam kendimi rahat hissederdim.
 2. Robotların duyguları olsaydı, onlarla arkadaşlık kurabilirdim.
 3. Duyguları olan robotlarla birlikte olmak beni rahat hissettirirdi.

Endüstri 4.0' in İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri

The Effects of Industry 4.0 on Human Resources Management

Filiz BOZAGAÇ*

Süleyman TÜRKEL**

Öz: Bu çalışmada, literatüre dayalı olarak teknoloji ve endüstri yapısının işletmelerin insan kaynakları faaliyetlerine olan etkileri genel çerçevesi ile incelenmiştir. Öncelikle endüstri devrimlerinden yola çıkılarak, teknoloji ve endüstri yapısı açıklanmış, yeni üretim ve yönetim modelleri sayesinde işletmelerin çevresel ve teknolojik değişim koşullarına daha kolay uyum sağlayabileceği ve rekabet üstünlüğü elde edebileceği görülmüştür. Woodward' in teknoloji ile yapılarını uyumlandırabilen örgütlerin daha başarılı oldukları düşüncesinden yola çıkılarak, örgütsel yapı ile işletmenin teknoloji yapısı arasında çeşitli yönlerden ilişki bulunduğu görülmüştür. Teknolojinin dönüşümü ile birlikte işletmenin yönetsel açıdan avantajlar elde ettiği görülmektedir. Bunun yanında, alt birimler arasındaki çıkar farklılıkları ve kıt kaynakların paylaşılması konularında çatışma durumları da göz ardı edilemez (Harvey, 1968). Çalışmada ayrıca örgütlenmenin teknoloji boyutu ile ilişkisi ele alınmıştır. Son olarak Endüstri 4.0 kısaca açıklandıktan sonra, Endüstri 4.0' in İnsan Kaynakları Yönetimine pozitif ve negatif öngörülen etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endüstri 4.0, İnsan Kaynakları, Teknoloji, Teknolojinin Dönüşümü

Abstract: In this study, the impact of technology and industry structure on the human resources activities have been examined with general perspective based on literature. First off all, technology and Industrial structure explained with starting from the industrial revolutions, it has been seen that businesses can adapt to environmental and technological change conditions more easily and gain competitive advantage thanks to new production and management models. It is seen that there are various relations between the organizational structure and the technology structure of the operation (plant) with starting the idea of Woodward that organizations that can harmonize their technologies with technology are more successful. It is observed that the enterprise has advantages in managerial terms by transforming technology. In addition to this, this cannot be ignored on the benefit of differences between subunits and some conflict situations on the sharing of scarce resources (Harvey, 1968). The relationship between organization and technology dimension was also discussed in this study. Finally, After briefly explaining Industry 4.0, Its positive and negative predictive effects on Human Resources Management were also examined.

Keywords: Industry 4.0., Human Resource, Technology, Transformation of Technology

* Doktora Öğrencisi, Toros Üniversitesi SBE, İşletme Bölümü, fbozagac@gmail.com

** Prof. Dr., Toros Üniversitesi İİSBF, İşletme Bölümü, suleyman.turkel@toros.edu.tr

1. GİRİŞ

Endüstri devrimi ile başlayan sanayi işçilerine ilişkin bir kavram olan mavi yakalılar personel yönetiminin temel aktörlerinden biri olmuştur. Daha sonra, şirketlerin büyümesi ve koordinasyon ihtiyacının artması ile birlikte yönetici sınıflarındaki artış beyaz yakalılar kavramını literatüre kazandırmıştır. Otomasyonla birlikte kol gücü yerine makinaların kullanılması ile teknik personel bu guruplara dâhil olmuştur.

2000' li yılların başından itibaren üretimin çeşitli aşamalarında elektronik araçların entegre edilmesi ve bununla birlikte bilgisayarların sürece dahil edilmesi yeni imkanlar yaratmıştır. Bu bağlamda, iş gücünün yerine üretim süreçlerini icra edebilecek akıllı sistemlerin oluşturulduğu ve bu sistem içerisinde robotik sistemlerin yoğun şekilde entegre edildiği görülmektedir. Son zamanlarda metal yakalılar olarak adlandırılan bu uygulamaların içinde 4.0 olarak literatüre aktarılan uygulama dikkat çekmektedir. Bu uygulamanın insan kaynakları yönetimi açısından ne tür değişiklikler ve sorunlar çıkartabileceğine ilişkin çalışmalar oldukça sınırlı olmakla birlikte, yapılan bazı denemelerden hareket ederek muhtemel sonuçların neler olabileceği konusunda bir literatür taramasına dayanan bu makalede, önce kısaca endüstri devrimlerinin tarihini ele alıp, arkasından teknoloji ve endüstri yapısı incelenecek daha sonra Endüstri 4.0 Devrimi ve İKY açısından sonuçları değerlendirilecektir.

2. ENDÜSTRİ DEVRİMLERİ

Literatürde endüstrileşme kavramı değişik yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Ancak, bu çalışmalar iki başlık altında toplanabilir: Dar anlamda endüstrileşme, geniş anlamda endüstrileşme. Dar anlamda endüstrileşme, teknolojik ekipmanların üretim sürecinde kullanılması ve endüstri gereksiniminin Gayri Safi Yurt İçi Hasıladaki (GSYİH) payının belli bir değer üzerine çıkması ifade edilebilir. Geniş anlamda endüstrileşme ise, Endüstri Devrimi ile birlikte meydana gelen ve ülkelerin iktisadi, teknolojik, sosyal, politik vb. alanlarda değişime uğramasıyla ortaya çıkan bir sonuçtur (Torun, 2003).

Tarihsel olarak bakıldığında endüstriyel üretimin evrim sürecinin dört aşamadan geçerek günümüze ulaştığı kabul edilmektedir (Salim, 2016; Bayuk, Öz, 2017).

Birinci Endüstri Devrimi 18. yüzyılın sonunda başlamıştır. Buhar, su gücü ve mekanik üretim ekipmanlarının yaygınlaşması ile ortaya çıkmıştır (Bayuk, Öz, 2017). 1750-1890 yıllarında başlayan ve Birinci Sanayi Devrimi olarak da isimlendirilen bu süreç, James Watt' ın buhar makinesini icadı ile Buhar Çağı olarak da kabul edilmektedir. Doküman sanayi ve metal sanayinde ortaya çıkan gelişmeler, çelik üretiminin artması, gemicilik ve demiryolu gibi alanlarda da sanayinin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Bulut, Akçacı, 2017).

İkinci Endüstri Devrimi 19. yy. ikinci yarısından sonra başlamıştır. Elektrik kullanımının yaygınlaşması, seri üretimin artırılmasını ve işgücünün çeşitlenmesini sağlamıştır (Bayuk, Öz, 2017). Henry Ford tarafından geliştirilen ve Fordizm olarak ifade edilen seri üretim band teknolojisi uygulanması ile diğer sektörler de bu değişimden etkilenmiş, buna paralel olarak üretimde önemli ölçüde verimlilik artışı ortaya çıkmıştır.

Literatürde Üçüncü Endüstri Devrimi olarak adlandırılan gelişme nükleer enerji, bilgisayar, mikro elektronik, lazer ve genetik gibi alanlardaki gelişmelerle ortaya çıkmıştır (Akbulut, 2011). Bu değişim bazı kaynaklarda elektronik devrimi olarak da adlandırılmaktadır. Adı geçen süreçte dijital teknolojilerin gelişmesi ve programlanabilen aygıtlar ve bilişim teknolojilerinin yaygınlaşması, büyük ölçüde bu gelişimi desteklemiştir. Gelişmelerin bir sonucu olarak ağır sanayi ve bilgi teknolojilerinde belirgin bir ilerleme gerçekleşmiş ve buna paralel olarak bilgi toplumu kavramı iktisadi alana kazandırılmıştır. Ayrıca atom enerjisinin kullanım alanlarının gelişmesi, fiber-optik, mikro elektronik teknolojisi ve çip teknolojisinin üretimleri bu dönemde hız kazanmıştır (Yücel, 2004).

Son 10-15 yıl içinde şekillenmeye başlayan Dördüncü Endüstri Devriminin en karakteristik özelliği, dijital uygulamaların insan hayatına ve çevreye etkisi olmuştur. Günümüzde nesnelerin interneti olarak ifade edilen ve gelecekte hızla yaygınlaşması beklenen elektronik, dijital ve mekanik uygulamalar yaygınlaşacaktır (Dubash, 2016). Bu gelişmeler, işletmelerin yeniden yapılanma sürecine girmesine, küreselleşmenin hız kazanmasına ve sosyal yapıların teknolojiye uyumlu bir yapıya

dönüşmesine neden olmuştur (Erkan, Erkan, 2007). Daha önce de ifade edildiği gibi, Yeni Sanayi Devrimi başka bir adla Endüstri 4.0 uygulaması bu gelişmelerin somut örneği olarak ortaya çıkmaktadır. Değişen endüstri yapısı ve özellikle siber-fiziksel sistemlerin uygulanması ile iş ve üretimin anlamı değişmiş, bu çerçevede kişiye özel, çevre dostu, görsel algısı yüksek olan ürünlerin elde edilmesi imkan dahiline girmiştir (Çelikleş vd., 2015).

21. yy.' da baş döndürücü bir hızla gelişen teknoloji ve bunun sanayiye uygulanması ile ortaya çıkan oluşumları iyi kavrayabilmek amacı ile aşağıda teknoloji ile endüstri yapısı arasındaki gelişimi ele alarak değerlendirmek istiyoruz.

2.1. Teknoloji ve Endüstri Yapısı İlişkisi

Teknoloji, üretim yöntemlerini, üretimde kullanılan araç, gereç ve aletleri kapsayan unsurlarla o konudaki bilginin bütünü olarak tanımlanmaktadır. İnsan kaynağının bilgi gücü, araç gereçlerin kullanımı, tasarlanması, çevresel değişikliklerin oluşturulması ve denetleme işlevi de teknolojinin içeriğinde sayılan unsurlardandır (Tokol, 2001). Teknolojinin değişim hızı ile birlikte yeni uzmanlık alanları ortaya çıkmıştır. Bu da farklı niteliklere sahip işgücü istihdam alanlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Farklı işgücü alanlarının ortaya çıkması, yeni yönetim fonksiyonlarının da oluşturulmasını gerekli kılmaktadır (Bingöl, 2003).

Nitekim yeni üretim ve yönetim modelleri sayesinde işletmeler, çevresel ve teknolojik değişim koşullarına daha kolay uyum sağlayabilmekte ve rekabet üstünlüğü elde edebilmektedirler. Bu modellerden bazıları: toplam kalite yönetimi, tam zamanında üretim, kalite çemberleri, yönetime katılma ve sürekli gelişme gibi uygulamalardır. Bu uygulamalar genellikle işgörenlerin işletme bağlılığının oluşturulmasında ve firmanın başarısında bir etken olarak görülmektedir.

İşletmelerin yönetiminde operasyonel etkinlik sürekli değişimi, esneklik ve en iyi uygulamayı gerçekleştirmelidir. İşletmelerin rakiplerinin önüne geçebilmek için, konumlandırma, doğruluk, verimlilik, kalite ve hız arayışı yetilerine sahip olmaları gerekmektedir. Stratejiler rakiplerin dikkatini dağıtmak ve rakipleri zorlamak için kullanılabilir. Stratejik süreklilik rekabetin statik görünümü anlamına gelmez. Operasyonel

etkinlik gerçekleştirilirken aynı zamanda tekliğin geliştirilmesi, böylelikle rekabet avantajının elde edilmesi mümkün olmaktadır.

Bilginin nitelik ve işlevinin değişmesi sayesinde, teknolojinin türü ve yayılma hızı, sanayi ötesi toplumda farklı bir yapılanmayı zorunlu kılmaktadır. Son yıllarda iletişim ve bilişim teknolojileri iktisadi gelişme açısından en fazla önem verilmesi gereken alan olarak görülmektedir. İşletmeler rekabet avantajını elde tutabilmek için kullandıkları bilgiden, kullanılabilir ve sürdürülebilir bilgi üretimine yönelmişlerdir. Bu yönelim sayesinde ise bilişim teknolojilerinin stratejik değeri artmıştır (Drucker, 1998).

İletişim teknolojilerindeki gelişmelerin bilgisayar tasarımlarına entegrasyonu sayesinde veri aktarımı ve paylaşım konusundaki artan kapasiteleri ile işletmecilik uygulamalarında bilgisayar ağları, çalışma hayatında takım çalışmaları ya da yaygın kullanımıyla network yapılar ortaya çıkmıştır (Sankur, 1997).

Teknoloji örgütsel yapı ilişkisini kapsamlı bir şekilde ortaya koyan ilk araştırmayı yapan, Joan Woodward adlı İngiliz akademisyendir. Woodward' a göre teknoloji ile yapılarını uyumlandırabilen örgütler daha başarılı olanlardır. O' na göre, örgütlerin kullandıkları üretim teknolojileri üçe ayrılmaktadır. Bunlar, küçük parti ve birim üretimi teknolojisi, kitlesel büyük parti üretimi, sürekli üretim uygulamasından oluşmaktadır. Sınıflandırma teknik karmaşıklık seviyesine göre yapılmıştır. Birim ve süreç üretiminde sözlü haberleşmenin yazılı haberleşmeden daha çok kullanıldığı, küçük ve samimi grupların olduğu, katılımın yüksek olduğu ve iş ilişkilerinde katılımın olmadığı gözlenmiştir. Buna karşılık, kitle üretiminde görevler daha resmi ve net bir şekilde belirtilmiş ve emir komuta içinde yürütülen ve kurmay hizmetlerinin alındığı yapılar olarak ifade edilmiştir (Woodward, 1965).

Woodward çalışması çerçevesinde farklı teknolojik yöntemlerin örgüt karakterleri üzerindeki etkisini de incelemiş ve şu hususları tespit etmiştir.

1. Örgütün sahip olduğu Teknoloji ile örgütsel boyut arasında bir ilişki belirlenmemiştir.

2. Bir organizasyonda yetki seviyeleri ile teknik karmaşıklık doğru orantılıdır.
3. Yönetim kadrosu ve süpervizörlerin sayısı teknik karmaşıklık ile birlikte artmaktadır.
4. Tawistock Enstitüsü akademisyenlerinden örgüt yapısı üzerinde çalışan Tom Burns ve James Stalker'ın ortaya koyduğu organik ve mekanistik yönetim sistemlerini de göz önüne alarak mekanik örgüt yapısı bürokrasinin ve merkezileşmenin, iş bölümü ve uzmanlaşmanın yüksek olduğu yapı olarak tanımlanmıştır. Mekanik örgüt yapısı genellikle durağan çevrelerde seçilmektedir. Buna karşılık organik örgüt yapısı beraber çalışmanın, kararlara katılım ve fikir alışverişinin yüksek olduğu örgüt yapıları olarak ifade edilmiştir. Bu da çalkantılı çevrelerde seçilen örgüt yapısı olarak ifade edilmiştir. Mekanik ve organik örgütlerin yapıları 12 farklı boyutta incelenmiştir. Bu boyutlar, uygun çevresel durum, görev dağılımı, bireysel görevin doğası, işin tanımı, işin kapsamı, görev performansının sağlanma şekli, kontrol, otorite ve iletişim şekilleri, bilginin yeri, örgüt üyeleri arasındaki iletişim, operasyonlar ve iş davranışları için yönetim, değerler, uzmanlığın değeri olarak belirlenmiştir. Bu tespitler yapısal koşul bağımlılık kuramının içeriğinde yer almaktadır (Burns, Stalker, 1961).

Edward Harvey (1968) çalışmasında Woodward'ın birim, kitle ve üretim biçimlerini teknik karmaşıklığın artan ölçeği ile değerlendirmesi sonucunda örgütsel süreçte karmaşıklığın teknik sadeliğe doğru dönüştüğünü göstermiştir. Burada, yönetimin teknoloji kullanımında süreçten ziyade yenilik ve değişim ihtiyacına odaklandığı ve teknoloji yapısından çok, örgütsel formdaki değişim miktarını dikkate aldığını ifade etmiştir. O'na göre, teknoloji ile örgütsel yapı arasındaki ilişki örgütte alt birim uzmanlığı, örgütteki yetki düzeyleri, çalışan-yönetici oranları ve çalışanların her düzeydeki görev ve sorumluluk tanımlarıdır.

Örgütte alt birim uzmanlığı: Üretim, Ar-Ge, finans gibi örgütteki çeşitli fonksiyonların küçük gruplar tarafından ya da bireysel olarak gerçekleştirildiği, diğer görevlerin ise alt birimler ve temel hedeflere

ulaşmak için resmi olarak tanımlanmış görev ve sorumlulukları üstlenmiş bir gurup tarafından yürütüldüğü görülmektedir.

Örgütteki yetki düzeyleri: Yetki düzeyi, organizasyonda alt sınırlardaki yetkilerin daha alt bir düzeye devredilmesiyle ve üst sınırlarda daha yüksek bir düzeye rapor verme gerekliliği ile örgütsel hiyerarşi boyunca, resmi olarak sınırlandırılmış bir sorumluluk alanı olarak tanımlanmaktadır (Harvey, 1968).

Çalışan-yönetici oranları: Bir yönetici veya amir, örgütteki diğer kişilerin çalışmalarını denetleyen ve koordine etme sorumluluğuna sahip örgüt görevlisi olarak tanımlanmaktadır (Harvey, 1968). Örgütteki bu gurubun diğer çalışanlara oranını teknolojinin önemli ölçüde etkilediği görülmüştür.

Çalışanların her düzeydeki görev ve sorumluluklarının tanımlanması: Çalışanlara yön vermek için kurulan mekanizmalar veya kurallar olarak tanımlanan programlar, ayrıntılı hale getirildiğinde örgütsel görev ve sorumluluklar ortaya çıkmaktadır. Bunlar görev tanımları ve görev yükümlülüklerini içeren rol programlaması; hammaddelerin işlenmesini ve son kullanıcıya eriştirilmesi adımlarının resmi olarak programlanmasını ifade eden çıktı programlaması; son olarak, yapının resmi tanımlanması, örgüt içindeki iletişimin içeriği ve zamanlaması olarak tanımlanan iletişim ağı programlamasıdır (Harvey, 1968).

Yaygın üretimin tipik olarak değişebilen yapısı, iç uzmanlıkların sayısını ve süresini sınırlandırmıştır. İşletmelerde ürün geliştirme problemlerinin meydana gelme sıklığı, çalışanlar için ortak bir sorun oluşturma eğilimindedir. İçsel farklılaşmanın gelişimi azaltması en önemli sorun olarak gösterilebilmektedir. Özel üretim sistemleri ile üretim yapan işletmelerde ise sıklıkla ürün geliştirme programlarının iş bölümünün daha istikrarlı biçimde uygulanmasına imkân sağlayarak, daha fazla uzmanlaşma ve farklılaşma için temel oluşturduğu görülmektedir. Verimlilik ve performans uygulamalarının başarılı uygulandığı işletmelerde değişim ve sadeleştirme kavramları yerini iyileştirme biçimine bırakmıştır. Değişimle birlikte ürün geliştirme programlarının uygulandığı birimlerin diğer birimlerden daha güçsüz olma eğiliminde

oldukları söylenebilir. Ancak, personel, pazarlama ve üretimin rutin uygulamalarının yapıldığı diğer alt birimler ise bu değişikliklerden daha az etkilenmektedir. Yeni örgütsel formların ortaya çıkması alt birimler arasında çıkar farklılıkları ve kıt kaynakların paylaşılması gibi çatışma sorunlarını da beraberinde getirmektedir (Harvey, 1968).

3. ENDÜSTRİ 4.0

4. Sanayi Devrimi olarak adlandırılan üretim teknolojisinde gerçekleştirilen gelişmeler “Endüstri 4.0” adı altında Alman Hükümeti tarafından başlatılmış bir proje olarak bilinmektedir. Dünyadaki en büyük sanayi fuarı olan Hannover Fuarında 2011 yılında ilk defa Endüstri 4.0 projesi duyurulmuştur. Siber-fiziksel sistemleri, Nesnelerin İnternet’ini (Internet of Things - IoT) ve bulut bilgi sistemlerini içeren 4. Sanayi Devriminde bir önceki aşamada elektronik imkanların kullanılmaya başlandığı üretim operasyonlarının geliştirilmiş bilgisayarlar ve giderek artan robotik sistemlerin entegrasyonu ile yepyeni bir uygulamanın hayata geçirilmesi fırsatını yaratmıştır (Aybek, 2017).

Endüstri 4.0 ilk aşamada, yeni nesil akıllı fabrikaların kurulmasında ve bu yaklaşımın üretim sektörünün yaşam biçimi olması için farkındalık yaratarak, firmaların ve kişilerin atacağı adımların belirlenmesinde öncülük etmeyi hedeflemiştir. Bu devrim niteliğindeki uygulama ile, akıllı fabrikalarla ve siber fiziksel üretim teknikleri ile yeni bir üretim biçiminin çıkışı tasarlanmaktadır. Doğal olarak, bu gelişme üretim değer zincirinde yeni yönetim sistemleri ve organizasyon yapılarının ortaya çıkmasına neden olacaktır. Günümüzde karma üretim sistemlerinin uygulanabildiği akıllı fabrika sistemleri ve inovasyon süreçleri daha teknoloji temelli üretim şekillerine götürecektir (KPMG, 2015).

Ayrıca Sanayi 4.0’ın hizmet sektörü ve iş modelleri, güvenilirlik ve verimlilik, bilgi teknolojileri güvenliği, makine emniyeti, ürünlerin yaşam döngüsü, çalışanların eğitim ve becerileri, sosyoekonomik etkenler gibi alanları etkileyeceği öngörülmektedir. Özellikle insan kaynağı yetiştirme anlamında, önceki dönemlere nazaran yüksek standartlarda becerilerin ön plana çıkacağı düşünülmektedir (Bonekamp, Sure, 2015). İşgören yetiştirmede yüksek standarda sahip bireylerin yetiştirilmesi ve özellikle mesleki becerilerin kazandırılması yükseköğretim kurumlarının bir

dönüşüm içinde olmasının kaçınılmazlığını işaret etmektedir. (Aybek, 2017).

Kısaca Endüstri 4.0, makinelerin bilgisayarlar ve internet teknolojilerindeki yeni gelişimlerin bir sonucu olarak yeni sanayi devrimini ortaya çıkarmıştır. “Nesnelerin İnterneti” kavramı olarak bilinen bu yeni sistem sayesinde üretimde ileri düzeye geçmenin ve fabrikaların kendini yönetebilir duruma gelmesinin fırsatlarını yaratmıştır (EBSO, 2015).

Bazı çalışmalarda Endüstri 4.0 uygulamasının bir önceki endüstriyel gelişmelerin doğrudan bir sonucu olarak ifade ettikleri görülmekle birlikte World Economic Forum (WEF) kurucusu ve başkanı olan Klaus Schwab üç temel nedene bağlı olarak 4. Sanayi devriminin meydana geldiğini ve 3. Sanayi devriminin devamı olmadığını açıklamaktadır. Bu nedenler hız, genişlik ve derinlik, sistem etkisidir (Schwab, 2016);

Hız: 4. Sanayi devrimi lineer bir çizgide değil katsayılı bir hızda yayılmaktadır. Bu yayılma, bağlı birçok sürecin sonucunda oluşmaktadır. Birbiri ile bağlantılı süreçler teknolojinin de tetiklemesi ile hızlı bir şekilde dönüşüme uğramaktadır.

Genişlik ve Derinlik: Dijitalleşme ve akıllı robotik sistemlerin entegrasyonu sayesinde teknolojik çeşitlilik artmış, ekonomik, iş, toplumsal ve bireysel kavramların da göz önünde bulundurulduğu çoklu teknolojilerin uygulanması sağlanmıştır. Schwab aynı zamanda iktisadi açıdan da birtakım değişikliklerin söz konusu olduğunu belirtmiştir. Örgütsel fonksiyonlardaki “ne”, “nasıl” ve “kim” sorularının da cevaplarının değişmekte olduğunu ifade etmiştir.

Sistem etkisi: Dünyadaki bütün ülkelerin, endüstrilerin, sistemlerin ve hatta toplumların arasında bütünsel köklü bir dönüşümün yaşanacağını öngörmektedir.

Dördüncü Sanayi Devrimi, akıllı sistemlerin entegrasyonu ile ayrılıkçı ve insanlıktan uzaklaşmak yerine güçlendirici ve insan merkezli sistemlerin uygulanmasını sağlamak amacıyla şekillendirilmiştir. Bu devrimin temel ve küresel doğası tüm ülkeler, ekonomiler, endüstriler ve toplumları etkileyecektir. Bu nedenle akademik, sosyal, politik, ulusal ve endüstri

işbirliği ve ortaklıklar kritik önem kazanmaktadır. Dönüşümlerin küresel alanda tüm toplumların ve süreçlerin bütünleştirilmesi ile birbirini tetikleyerek iç içe geçmesi, koordineli hareket etmesi ve tüm alanların birlikte etkilenecek farklılaşması bu dönemin en önemli özelliği olarak görülmektedir (Schwab, 2016).

3.1. Endüstri 4.0' in İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri

1987 yılında 7 milyon Amerikalı işini kaybetti (Cascio, 1995), çeşitli endüstriyel sektörlerde eşzamanlı genişleme gerçekleşti. Bu hareketlilik endüstriler içinde yeni ve daha çeşitli istihdam ilişkilerinin oluşumuna neden oldu. Dünya çapında gerçekleşen personel yönetim uygulamalarında dönüşüm yaşanmaktadır. Örneğin, Japonya' nın kıdem bazlı ücretleri düşürmesi (Mroczkowski, Hanaoka, 1989), İngiltere' de yüksek iş talepleri nedeniyle iş güvenliğinde düşüş (Herriot, Pemberton, 1995), Almanya' da işsizlik oranının artması, eğitim sonrası ikinci okul ve çıraklık eğitimlerinin yaygınlaşması (Roberts vd., 1994) bunlardan bazılarıdır. Ayrıca, Doğu Avrupa ülkeleri işgücü piyasalarında merkezi işgücü planlaması yolu ile işe alımları değiştirilerek yeni bir istihdam politikasının izlenmesine neden olmuştur. Bu hareketler bir yandan istihdam sisteminde yeni düzenlemelere gitmenin zorunluluğunu ortaya koyarken, diğer yandan örgütsel sistemlerde sendikalaşma sürecinde, eğitim kurumlarında ve sosyal güvenlik sistemlerinde alışlagelmişin dışında uygulamalara gidilmesini zorunlu kılmıştır (Roe, 1995).

Gelişmelere paralel olarak esnek çalışma sistemlerinde örgütsel değişim, teknoloji ve endüstriyel ilişkilerde ortaya çıkan değişim ihtiyacına dikkat çekilmektedir (Osterman, 1988). Örnek olarak gösterilen Amerika Birleşik Devletleri' nde (ABD) girişimci liderler rasyonel zaman, mekân ve beşeri kaynaklar kullanımı için yeni yetenekler, sürekli öğrenme yolu kullanarak ve var olan katı bürokrasiyi gevşeterek önemli başarılar imza atmışlardır. Bu sayede ürün ve hizmet geliştirmek için bilginin kullanımı artmıştır (Heydebrand 1989; Kanter 1989).

Esnek çalışma sistemleri, üretim ve hizmet çalışanlarını nispeten özerk konumda bırakacaktır. Katılımı kurumsallaştırarak, işçilerin bilgiyi yorumlamalarını sağlayarak, deneyimsel bilgi birikimlerine göre hareket edebilecekleri, zamanında karar alabilecekleri, ürün ve hizmet

taleplerindeki değişikliklere uygun olarak kendiliğinden yenilikler yaratabilecekleri ve işbirliği yaparak çabalarını en üst düzeye çıkaracakları fırsatlar yaratacaktır (Smith, 1997).

Pratikte iş ve örgütsel alanda yapılan bu devrim işçilerin çıkarlarını korumayı, yöneticilerin ve işçi çıkarlarının uyumlu hale getirilmesini, üretkenliği, yenilikçiliği ve kaliteyi arttırmayı sağlamıştır. Böylece, Amerikan firmalarının savaş sonrası dönemde rekabet gücünü ve karlılığını yeniden kazanmalarının sağlanabileceği düşünülmüştür (Nadler, Lawler, 1983). Diğer bir yandan, esnek sistemlerin işçilere dezavantaj getireceği, işverenler için ise önemli bir kar payı sağlayabileceği düşünülmüştür. Bu bakış açısına göre esneklik, yeni üretim tekniklerini ya da yeni çalışma grubu oluşturma faaliyetlerini gerektirebilir. Fakat bu durum geleneksel hiyerarşik kontrol ve otorite ilişkilerinden kopuk bir şekilde gerçekleşmez. Daha ziyade, örgütsel aktörlerin örtük belirsiz gücünü engelleyerek onları somutlaştırır ve derinleştirir (Pollert, 1988).

Birçok çalışma örgütü birbirleri ile ilişkili örgütsel inovasyonlar üzerine inşa edilmiştir. Yönetim alanı araştırmacıları örgütsel davranışlar, ekonomi ve yapısal süreçlerdeki inovasyonların verimliliğin artmasına neden olacağını ileri sürmüşlerdir (Rosenberg, Rosenstein, 1980). Diğer yandan devamsızlıkta azalma, minimal kazalar, minimal sorunlar ve uyumlanmıştır (Havlovic, 1991).

Smith (1997)' nin çalışmasında, kitle üretiminin istikrarlı, sürekli çıktı oluşturması için tasarlanmış "Fordist" üretim sistemi savaş sonrasında bir "büyüme motoru" olarak kabul edilmiştir (Piore, Sabel, 1984). Bu sistem aynı zamanda Amerika'nın uluslararası koşullarda finansal başarısını sağlamakla birlikte, işçilerin emek gücüne gereksinim duyan ancak onların beyin gücünü ve haklarını bir kenara bırakan yapısı ile mavi ve beyaz yakalı çalışanlarda düşük benlik, bıkkınlık, yabancılaşma ve yüksek memnuniyetsizlik sebebi olmuştur. Bu bağlamda da önemli psikolojik ve duygusal maliyetler ortaya çıkmıştır (Aronowitz, 1973).

İstikrarsızlık, öngörülemezlik ve düşük tazminat ile işgücünde çalıştırılan kadınlar ikincil işgücü piyasasına hapsedilmiştir. İstihdamın kadın ve erkek çalışanlar için ayırt edici özelliklerinin uygulanması yüksek sayıda

Amerikalı' yı işgücünden dışlamak sureti ile yetersiz kalmıştır (Gordon vd., 1982).

Bu gibi sebeplerle şirket karlılığı ciddi zorluklara karşı karşıya kalmıştır. Bunun sonucu olarak uluslararası piyasalarda ABD ekonomisi uluslararası ekonomideki önde gelen konumunu kaybetmeye başlamıştır (Bluestone, Harrison 1982). Japonya' nın ABD ile rekabete girmesi, yalın üretim tekniklerini uygulaması ile ekonomik başarısı öne çıkmıştır (Cole, 1989). Bu ulusal ve uluslararası dönüşümler, kitlesel üretim tekniklerinin uygulanmasının kötü etkilerini ortadan kaldıracak yeni çalışma biçimleri arayışını gündeme getirmiştir ve bu sistemler esnek çalışma sistemi olarak tanımlanmıştır (Piore, Sabel, 1984). Bu sistem zanaat bilgisini dikkate alan, katılımı arttıran, sürekli eğitim veren, çalışanların uzmanlaşmasını ve ürün serilerini hızla değiştirebilmesini ve yüksek kaliteyi mümkün kılmıştır (Hirschhorn, 1984). Sibernetik teknolojideki ilerlemelerle desteklenen yeni üretim sistemleri hedeflerin çokluğu için; standardizasyon ile tanımlanan üretim iş ayarlarını, hiyerarşide ve zorlamalarda kısıtlamaları ve işçi girdilerinde azalmayı, işçilerin çözüm bulucu rolünde olmalarını, hatalarından ders çıkarmalarını, makinelerin yeniden düzenlenmesini belirlemiştir. Sistemin akıcılığı, sürekli öğrenme için örgütsel bir iklim, anlamlı bir katılım, daha bütünleşik olan, hiyerarşik olmayan, yenilikçi bir çalışma ortamına temel oluşturarak beyaz yakalıların iş dünyasına katılması için önemli olabilir (Kanter 1989).

Çalışanların bu hedefleri gerçekleştirmelerini mümkün kılan özel organizasyonel yenilikler; kalite çemberleri, çalışanların katılım programları, görev genişlemesi ve rotasyonu, kendi kendini yöneten takımları, sürekli iyileştirme süreçleri, örgütsel sorumluluğun dağıtılması, yeni katılım duygusunun yayılmasını içermektedir (Smith, 1997). Tam zamanında, envanter prosedürleri, dış kaynak kullanımı ve iş gücünün büyüklüğünün ince ayarının yapılmasına ilişkin teknikler, esnekliğin kurumsallaşmasını sağlayarak işletmelerin daha çevik olmasını, fazlalıkların azaltılmasını ve israfın en aza indirgenmesini sağlar (Smith, 1997).

Bilgisayar destekli tasarım, sayısal kontrol sistemleri ve esnek teknoloji hem iş gücü piyasasında hem de endüstriyel organizasyonlarda dönüşümü zorunlu kılacaktır. Bu tür sistemler yönetsel hiyerarşilerin daha düz bir hale gelmesine ve farklı bir yönetsel yönelime neden olur. Yöneticinin iş ortamını izlemesini sağlayarak, iş performansı hakkında ayrıntılı bilgi verebilir; kalite kontrol mekanizmalarının kurulmasını ve kullanılmasını sağlayarak işgücünün daha dikkatli bir şekilde kontrol edilmesine imkân verir (Taplin, 1995).

Bilgisayar destekli esnek modelin en önemli noktası, kurallar tarafından dar bir şekilde tanımlanmış ve sınırlandırılmış çok sayıda iş grubu ile karakterize edilen geleneksel işbölümüne karşı olmasıdır. Geleneksel işbölümünde sınıflandırılan işler, yöneticilerin işgücü taleplerindeki dalgalanmalarla aşamalı olarak yeniden işleyişi kısıtlamaktadır, organizasyon verimliliğinde, sürekli öğrenme süreçlerini desteklemede, yenilikte ve uyum sağlamada yetersiz kalmaktadır. Yeni çalışma modeli ise görevlerin genişlemesini, zenginleşmesini, mesleki ayrımlardaki belirsizliklerin giderilmesi ve değişik birimlerde tecrübe sahibi olması için gerekli olan iş rotasyonu için plan ve programların yapılmasını zorunlu kılmaktadır (Smith, 1997).

İş sınıflandırılma sayısının azaltılması ve iş genişletilmesi uygulaması işçilere yeni yetenek setleri ve yeni sorumluluk alanı kazandırabilir. Ancak, kişilerin sadece çaba ve sorumluluklarının kapsamının artması ve bu alanda aşırı uzmanlaşması yeni beceri kazanmalarını ve örgüt içinde daha yüksek pozisyonlara yükselmelerini önleyeceği hususlarına da dikkat çekilmektedir (Shaiken vd. 1986).

Organizasyonel süreçler iletişim ağlarının hâkim olduğu, bilgi birikimi etrafında şekillenen ve insanların yaptığı iş ile yeniden inşa edilerek, hiyerarşik yapıların ve iş gören kaynağının dönüşümüne dayalı faaliyetler olarak şekil değiştirmektedir (Manz, 1992). Eski iş yapılarının ortadan kalkması, küçük firmaların istihdamının artması ve hiyerarşik yapının dönüşümü özellikle orta yönetim görevlerindeki personele ihtiyacı ortadan kaldırmaktadır. Bununla paralel olarak profesyonellik ve uzmanlık isteyen teknik işlere ihtiyaç yükselmekte, bu da geleneksel yapıda hareket eden çalışanların hareket alanını kısıtlamaktadır.

Hiyerarşik yapının ayrıcalıklarından özyönetime geçiş, iş üzerinde resmi bir kontrolün ortadan kaldırılmasına olanak tanımaktadır. Bu durum firmaların ve çalışma gruplarının kendi kendine ve organizasyonel öğrenme temelinde, daha rahat sınırlar içinde ve çevresinde faaliyet gösterebilmelerine imkân tanımaktadır (Weick, 1996).

Katılıma dayalı yeni üretim modelinin temeli, çekirdek bir çalışan grubunun üretim ve imalat ortamlarında kurumsallaştırılmasına dayanmaktadır. Çekirdek grup içindeki bireyler yeni beceriler edinme olanakları, teknolojiyi kullanma, veri toplama, bilgiyi işleme, süreç iyileştirme ve kendi kendini yönetme fırsatlarından yararlanırlar. Yeni üretim metotları iş görenlerin sorumluluk seviyelerini yükseltmekte, karar alma fırsatlarını arttırmaktadır. Bu nedenle iş görenler gerçekten üretmenin ve sunmanın yeni yöntemleri ile karşılaşmaktadır. Çalışanların örgütsel sorumluluk ve karar süreçlerine katılımdaki kazanımları yeni yönetim kültürünün yönetim sorumluluklarını eş zamanlı olarak alt kademeye aktarılmasını sağlamaktadır. Dolayısı ile bazı kademelerdeki yöneticilerin etkinliğinin ortadan kaldırılması ile yeni örgütlenme yapısı ortaya çıkmaktadır (Smith, 1990).

Organizasyonel süreçlerin dönüşümünde hiyerarşinin zayıflayan rolü ve kişisel uygulamaların daha fazla bağımsız hale gelmesi işçiler ve iş grupları için teşviklerin şekillendirilmesine neden olmaktadır. Bu durum stratejik ve çevresel faktörlerin rolünün, istihdamda çalkantıların ve belirsizliğin artmasına zemin hazırlamaktadır. İş görenlerin işgücüne katılımı ve performanstan elde edilen ödüller, yeni sözleşmelerin psikolojik algılanma şeklini, eşitlik algısını, çalışan bağlılığını ve diğer tepkilerin üzerindeki etkisini değiştirmektedir (Rousseau, 1997).

Endüstri 4.0' in çalışan ücretlendirmesine ilişkin meydana getirdiği değişim ise, işgücünün kıdemlerine daha duyarlı hale gelmesi olarak kendini göstermektedir (Katz, Kruger, 1991). Personelin karar verme süreçlerinde daha etkin bir duruma gelmesi, üst düzeylerin ve iş arkadaşlarının ilişkilerinin boyutunun değişmesini ve çalışanların ödüllere erişiminin daha mümkün hale gelmesini sağlamaktadır. Ödüllendirmenin üst düzey yöneticilerin izlenim yönetimini, performans düzeylerinin iyileşmesini, bireyin veya grubun gerçek performans

düzeğine erişebilme yeteneğini etkilediği görülmektedir (Ancona, 1990). Lider üye etkileşiminin kaliteli olması, çalışanların performans düzeylerinin daha yüksek olmasını ve ödüllere erişilebilmesi için fırsatların artırılmasını desteklemektedir. (Graen, Scandura, 1987). Çalışanlar ve yöneticiler arasında güvene dayalı ilişkilerin söz konusu olması nedeniyle çalışanların daha fazla boyuttaki performanslarından sorumlu tutulmaları dönüşüm sürecinde daha kritik bir önem taşımaktadır (Miles, Creed 1995). Yönetici kademelerindeki sadeleşme, ödüllerin nasıl uygun bir şekilde dağıtılacağı sorununu ortaya çıkarmaktadır. Liderler iş görenlerin sosyalleşmesi, bilgisayar tabanlı performans izleme ve müşteri geri bildirimine yönelik faaliyetlerini arttırmaları gerekliliğini ön plana çıkarmaktadır (Podsakoff vd., 1993).

Ağ iletişim sistemlerinin yoğun kullanılması iş görenlerin davranışlarının dikkatle izlenmesinin artırılmasını sağlamaktadır (Welbourne vd., 1995). Çalışanların ödüllendirilmesinin gerçekleştirdikleri işlere ve performansın yükselen oranına bağlanmasının sosyal karşılaştırmaları ve dikkatle izlenme baskısının artmasına neden olacağı düşünülmektedir (Rousseau, 1997).

Yeni sistemlerin yarattığı dönüşüm ödüllerin niteliğini de değiştirmiştir. Promosyonlar ve resmi statü kazanımları azaltılarak, “kariyer geliştirme” olarak sunulan fırsatları ortaya çıkarmıştır (Kanter, 1989). Böylece iş görenler eğitimi bir ödül olarak algılamakta bu da kendilerini gerçekleştirmelerini ve motivasyonlarını sağlamaktadır. Artan sorumluluk düzeyleri otonominin sağlanmasına ve ilerleme olasılığının tanınmasına olanak tanımaktadır. Bu da çalışanların kariyer gelişimini destekleyerek, örgütsel ortamda daha fazla güven, yeni işbirlikleri, işleyişi iyileştirmeye yönelik kişisel psikososyal faydaların oluşmasını sağlamaktadır (Nordhaug, 1989). Yüksek katılımlı çalışma sisteminin firmanın yüksek vasıflı işçilere yüksek değerinde iş güvenliği garantisi sağlayabileceği görülmektedir (Handy, 1989). Bu değişimlerle yüksek kalite uzmanlığın dış emek pazar faaliyetlerindeki deneyimleri yarattığı görülmektedir. Ancak, işletmenin dış çevresindeki belirsizlikler nedeniyle eğitimlerin faydaları doğru bir şekilde tahmin edilemeyebilmektedir. Dolayısı ile eğitimin bağlamı değiştirilmesi ve iş görenlerin değişime eğilimli olmasının sağlanabilmesi gerekmektedir (Rousseau, 1997).

İşletmenin edindiği faydalardan fayda sağlama yeteneği, çalışanların önemine ilişkin algıların çalışan bağlılığının oluşması yönünde olmasını sağlayabildiği gibi örgütsel desteğin algılanmasına da katkıda bulunmaktadır (Eisenberger vd.,1986).

4. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Bu çalışmada Endüstri 4.0 kavramı İnsan Kaynakları boyutunda ele alınarak, örgütün edinebileceği kolaylıklar, iletişim ağlarındaki yenilikler, yeni üretim modellerinin iş süreçlerinde neden olduğu dönüşümler, yaşanabilecek belirsizlikler ve buna paralel olarak değişimle baş etme mekanizmalarında yaşanabilecek sorunlara ilişkin alt boyutlara yönelik bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır.

Üretimde makine ve robotların iletişiminin ön planda olmasının beşeri kaynakların gücüne duyulan ihtiyacı azaltacağı görülmektedir. Bir yandan alt kademe işgücü çeşitliliği azaltılırken, diğer yandan uzmanlaşmaya duyulan ihtiyaç nedeniyle eğitim, öğrenme ve bilgi “güç” haline gelmektedir. Bu bağlamda Endüstri 4.0’ ın yarattığı değişim yeni sektörlerin oluşmasına zemin hazırlayacaktır. İşgücünde öncelikler yer değiştirecek, özellikle hizmet sektörü bu durumdan derin bir şekilde etkilenecektir (Ansal, 2016).

Örgütler arasında ve örgüt içindeki güç bağımlılıkları dönüşüme uğrayarak yeni bir form kazanacaktır. Yetenek etkinlikleri farklı bir anlam ifade edeceği için yetenek teminine yönelik üç önemli değişim söz konusu olacaktır. Şirketlerin giderek teknolojik temele dayanması ile ortaya çıkan insan gücü ihtiyacı ilk değişim konusunu oluşturmaktadır. İnsan gereksinimi teknoloji etkisi ile azalmakta ancak, yetenekli insan gereksinimi artmaktadır. Yetenek değeri ve teknik bilgi seviyesi yükselmektedir. Bu da nitelikli kişilerin yetenek gelişiminin desteklenmesi ile gerçekleştirilmektedir. Manuel iş yapan kişilerin tedariki ile ilgili değişimler ikinci değişim konusunu ifade etmektedir. Manuel işlerde o alanda çalışacak olanların akıllı sistemlere ilişkin sertifika alması şartı ile çalıştırılmaya devam edilmesi değişimin en önemli belirtisidir. Artık ustalar yerine sertifikalandırılmış insanlar tercih edilmektedir. Temel yeteneklerin resmi kurum ve kuruluşlardan belgelendirilmiş olması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Yetenekler

belgelendirilmiş kişiler arasından seçilecektir. Üçüncü değişim hizmet sektöründe ve sosyal alanda olmaktadır. Örneğin, sosyal becerinin ağırlık kazandığı hizmet sektöründe bulunamayan yeteneklerden biri aşçıbaşılıktır. İletişim, etik değerler, sosyal beceriler bu meslekte ön plana çıkmaktadır. Takım halinde çalışma yapıldığı için sosyal beceri çok önemlidir.

Teknolojideki dönüşüm yeni iş alanlarının ortaya çıkmasına neden olacaktır. Yeni iş alanlarının oluşması da istihdamın artmasına neden olacaktır. Endüstri 4.0' ın temel özellikleri göz önünde bulundurulduğunda değişim ve dönüşüm istihdamın yönünü enformasyon sektöründe gerçekleştirecek şekilde değiştirecektir. Diğer yandan robotların ve akıllı sistemlerin işgücüne dâhil edilmesi ile istihdamın olumsuz etkileneceğini belirten araştırmalar da mevcuttur. Robotların insanların işini elinden alacağı düşüncesi ile 2020 yılına kadar 5 milyonluk işgücüne ihtiyaç kalmayacağı ileri sürülürken, Boston Danışma Grubu (BCG) tarafından 2025' te bugünkü işlerin yaklaşık dörtte birinin akıllı yazılımlar veya robotlar tarafından yapılı hale geleceği belirtilmektedir. Oxford Üniversitesi'nde yapılan bir araştırmaya göre ise İngiltere'deki işlerin %35' i 20 yıl içinde makineleşebilir (BBC, 2015).

Teknolojinin değişim hızına uyum sağlayabilmek için kültürel ve teknik bakımdan hayat boyu eğitim ve öğrenme temelli yöntemlerin izlenmesi gerekmektedir. Bu bakımdan en önemli aracın izlemek, okumak ve yorumlamak olduğu görülmektedir. Endüstri 4.0' a geçiş ile makineleri öğrenmek kadar öğretmenin de önemi ortaya çıkacaktır. Makinelerin görsellerle öğrenilmesini sağlayacak eğitimlerin verilebilmesi için teknik elemanların çalıştırılması gerekli hale gelecektir. Bu durum, ciddi bir tasarım ve teknolojik yetkinlik gerektirecektir. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi yazılım ve dijital dünya makinelerin eğitiminde çok önemli hale gelmektedir. Şirket eğitimlerinde de teknolojiden yararlanılması gerekmektedir. Simülasyon benzeri araçlarla teknik alanlardaki eğitimlerin merkezileşmesi söz konusu olmaktadır. Kişilere sağlanan eğitim araçları teknoloji ile birlikte değişmektedir.

Bu dönüşümle birlikte diğer bir farklılık işletmelerin insanların boş zamanlarında kullanabilecekleri fırsatları yaratmak çabası olmaktadır.

Tüm bu dönüşümün “Sistem açısından, insani açıdan, toplum açısından, üniversite açısından getirisi ne olacak?”, “beklenen faydayı sağlayacak mı?” gibi soruların değerlendirilmesi önem kazanmaktadır. Dolayısı ile oryantasyonun sağlanması için, işbaşındaki amirin pozitif tavrı çok önemli hale gelmektedir. Algı ve kabul öğrenmenin en temel gerekliliği olarak ön plana çıkmaktadır. Dönüşümün şartlarının ne olacağı, nasıl kabul edileceği, firmanın iklimi, örgütün iklimi bunları nasıl etkiliyor tartışılmalıdır.

Endüstri 4.0’ da reel performans değerlemenin anında veri tabanına giderek, veri tabanında planlanmış olan ve beklenene uygun olup olmadığının ortaya konması ile “timely” kavramı ön plana çıkmaktadır. Dolayısı ile performans değerlendirme teknoloji mantığına göre ele alınmalıdır. Personel performansını otomatik olarak belirleyen sistemlerin oluşturulması ile performans değerlendirmesinin yapılacağı belirtilmiş idi. Bu sayede çalışana olayın ortaya çıkışı ile performansına bağlı olarak değerlendirme yapıldığı algısı verilecektir. Kısacası motivasyonun sağlanabilmesi için gerçek zamana dayalı olarak performans değerlendirmesinin yapılması gerekmektedir.

Geleneksel yapıdaki işletmelerin sayısının azalması ya da yok olması ile gelişmekte olan ülkelerde işgücünün de işsizlik tehlikesinde olacağı belirtilmektedir. Endüstri 4.0’ da nitelikli çalışanların işgücüne gereksinim gözle görülür bir şekilde artacaktır. Nitelikli iş gücü ihtiyacı niteliksiz iş gücü talebinin azalmasına sebep olabilecektir. Teknolojik sistemlerin, bilişim sistemlerinin, üretim süreçlerinin bütünleşik hale gelmesi, çalışma şekli, iş tanımları ve çalışanların işin içeriği açısından yeni gereksinimlerini ortaya çıkaracaktır. Çalışanların nitelikli, farklı beceri ve yetkinlikte olmaları önem kazanacak, eğitimde kalitenin değeri ön plana çıkacaktır (Ansal, 2016). Bilgi yoğunluğunun artması ve bununla başa çıkabilecek teknolojinin baskısı çok önemli bir diğer değişim hareketini ortaya çıkaracaktır. Bu bağlamda; Endüstri 4.0, işletmelerde uygulanan geleneksel sistemin değişime karşı direnç göstermesine neden olacaktır.

Fiziğin temel kuralındaki iki nokta arasındaki en kısa mesafe teknolojinin mantığında da kabul edilmektedir. Yalın örgüt kavramının ön plana

çıkması, işletmedeki örgütsel yapı, iş ve işlemler gibi diğer faaliyetlerin de yalın olma yönünde düzenlenmesi teknolojinin mantığına göre önemli bir gereklilik olmaktadır. Bilgi ve eğitim arttıkça bilgi otoritesi hâkim olmaya başlamakta, dolayısı ile kişilerin yetkinlik becerilerine, katkılarına, firma içi yarattığı sonuçlara göre karar mekanizmaları işi yapan kişiye aktarılmaktadır. Karar, denetleme ve sonuçları değerlendirme mekanizmaları işi yapan kişide odaklanmaktadır. İşin tamamlanması ile otomatik değerlendirme yapılabilmektedir. Çalışanların örgütün temel amaçlarına uygun şekilde faaliyetlerini gerçekleştirmesinde sürdürülebilirlik önemli hale gelmektedir.

Beşeri kaynaklara olan ihtiyacın azalması sosyal açıdan insanların yaratıcı ve yeteneklerini ön plana çıkarabilecekleri faaliyetlere yönelmelerine imkân tanyacaktır. İnsanlar akıllı ve robotik sistemlerin gerçekleştirebileceği basit işlerden ziyade bilim, sanat, tasarım gibi yetenek ve yaratıcılık gerektiren, makinelerin yapamayacakları aktivitelere yönelecektir. Bu alanlarda uzmanlaşan insanlar inovasyon süreçlerini tasarlamada daha etkin hale gelebilecektir (Ansal, 2016). Her ne kadar insanların bilim, sanat ve tasarım gibi konularda ilerleme kaydedebileceği öngörülse de, diğer yandan internet ağı, bilişim sistemlerinin gelişmesi, sosyal ağların yaygınlaşması nedeniyle sosyal ağlara bağımlı, az konuşan, sosyal yönü zayıf insanların sayısının artacağı da göz ardı edilmemelidir.

Çalışmanın sadece literatür incelemesi ile yapılmış olması, araştırmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada, her ne kadar Endüstri 4.0 kavramsal olarak ele alınmış ve İnsan Kaynakları Uygulamalarına etkileri incelenmiş olsa da, çalışmamızın yazın incelemesi olması nedeniyle ampirik bir sonuç elde edilmesi kapsamımız dışında olmaktadır. Bu nedenle, konuya ilişkin sonraki çalışmalarda, farklı sektörlerde Endüstri 4.0 konusunda yapılabilecek ampirik araştırmalarda örgütün farklı süreçlerinin incelenmesi ile daha detaylı sonuçlar elde edilebileceği öngörülmektedir. Böylelikle, çalışmanın açıklayıcılığına da katkıda bulunulabileceği düşünülmektedir. Son olarak, Endüstri 4.0' in örgütsel süreçlerdeki etkilerinin tek bir endüstri alanı bazında ampirik olarak ele alınması ile yazına daha detaylı katkı sağlanabilmesi mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA:

- Akbulut, U. (2011). Sanayi Devrimleri Dünya Gidişini Değiştirdi, <http://www.uralakbulut.com.tr/> Erişim tarihi: 16.06.16.
- Ancona, D. G. (1990). Outward Bound: Strategies for Team Survival in an Organization, *Academy Management Journal*, 33, 334-65.
- Ansal, H. (2016). İTÜ, Bilim Teknoloji ve Toplum, İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Yayını, Ekim-Aralık, 2016, 74, 12-17.
- Aronowitz, S. (1973). *False Promises: The Shaping of American Working Class Consciousness*, New York: McGraw-Hill.
- Aybek, H. S. Y. (2017). Üniversite 4.0' a Geçiş Süreci: Kavramsal Bir Yaklaşım, *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 2017, 3, 2, 164-176.
- Bulut, E., Akçacı, T. (2017). Endüstri 4.0 ve İnovasyon Göstergeleri Kapsamında Türkiye Analizi, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi (ASSAM - UHAD) ASSAM International Refereed Journal* 7, 2017.
- Bayuk, M. N., Öz, A. (2017). Nesnelerin İnterneti ve İşletmelerin Pazarlama Faaliyetlerine Etkileri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 43, Nisan 2017, 41-58
- BBC.(2015).http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/09/150917_calisan_robotlar.
- Bingöl, D. (2003). *İnsan Kaynakları Yönetimi*, Beta Yayınları, 5, İstanbul.
- Bluestone, B., Harrison, B. (1982). *The Deindustrialization of America: Plant Closings, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry*, New York: Basic Books.
- Bonekamp, L., Sure, M. (2015). Consequences of Industry 4.0 on Human Labour and Work Organization, *Journal of Business and Media Psychology*, 6(1), 33-40.
- Burns, T., Stalker, G. M. (1961). *The Management of Innovation*, London: Tavistock Publications, 1961, See also Woodward, *Industrial Organization*, 23-25.
- Cascio, W. F. (1995). Whither Industrial and Organizational Psychology in a Changing World of Work? *American Psychological Association*, 50, 928-39.
- Cole, R. E. (1989). *Strategies for Learning: Small Group Activities in American, Japanese and Swedish Industry*, Berkeley, CA: Univ. Calif. Press.

- Çeliktaş, M. S., Sonlu, G., Özgel, S., Atalay, Y. (2015). Endüstriyel Devrimin Son Sürümünde Mühendisliğin Yol Haritası, *Endüstri ve Mühendislik Dergisi*, 54(662), 24-34.
- Dubash, J. (2016). Marketing and The Internet of Things: Are You Ready?, <http://www.marketingjournal.org/marketing-and-the-internet-of-things-are-you-readyjamshed-dubash/>, (Erişim Tarihi, 16.06.2016).
- EBSO, (2015). Sanayi 4.0, Ege Bölgesi Sanayiciler Odası, Araştırma Müdürlüğü.
- Eisenberger, R., Sucharski, I. L., Rhoades, L. (2002). Perceived Supervisor Support: Contributions to Perceived Organizational Support and Employee Retention. *Journal of Applied Psychology*, 87(3), 565–573. doi: 10.1037/0021-9010.87.3.565.
- Erkan, H., Erkan, C. (2007). Bilgi Toplumu ve Ekonomik Kalkınma, Üniversite ve Araştırma Kütüphanecileri Derneği Dergisi, İstanbul.
- Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchinson, S., Sowa, D. (1986). Perceived Organizational Support J., *Appl. Psychol.*, 71, 500-507.
- Graen, G. B., Scandura, T. A. (1987). Toward a Psychology of Dynamic Organizing, in *Research in Organizational Behavior*, ed. LL Cummings, BM Staw, 9, 175-208. Greenwich, CT: JAI.
- Gordon, D. M., Edwards, R., Reich, M. (1982). *Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labor in the United States*. New York: Cambridge Univ. Press.
- Handy, C. (1989). *The Age of Unreason*. Cambridge: Harvard Business School Press.
- Harvey, E. (1968). Technology and the Structure of Organizations, *American Sociological Review*, 33(2), (April, 1968), 247-259.
- Harvey, E. (1967). Decision Makers in Conflict, *Business Quarterly*, (Autumn, 1967), 23-27.
- Havlovic, S. J. (1991). Quality of Work Life and Human Resource Outcomes, *Industrial Relat.*, 30(3), 469-79.
- Herriot, P., Pemberton, C. (1995). *New Deals: The Revolution in Managerial Careers*, Chichester: Wiley.
- Heydebrand, W. V. (1989). New Organizational Forms, *Work Occup.*, 16(3), 323-57.
- Hirschhorn, L. (1984). *Beyond Mechanization: Work and Technology in a Postindustrial Age*, Cambridge, MA: MIT Press.

- Kanter, R. M. (1989). *When Giants Learn to Dance: Mastering the Challenge of Strategy, Management and Careers in the 1990's*, New York, Simon and Schuster.
- Katz, L. F., Kruger, A. B. (1991). Changes in the Structure of Wages in the Public and Private Sectors, in *Research in Labor Economics*, ed. RG Ehrenberg, 12, Greenwich, CT, JAI.
- KPMG, (2015). Klaynveld,P., Peat, W. C., Marwick, J., Goerdeler, R. Sanayi 4.0 Dördüncü Sanayi Devrimi, Yarının Fabrikaları Neye Benziyor? <https://home.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2016/08/tr-sanayi-4.PDF>.
- Manz, C. C. (1992). Self-Leading Work Teams: Moving Beyond Self-Management Myths, *Human Relations*, 45, 1119-40.
- Miles, R. E., Creed, W. E. D. (1995) Organizational Forms and Managerial Philosophies, in *Research in Organizational Behavior*, ed. LL Cummings, BM Staw, 17, 333-72. Greenwich, CT, JAI.
- Mroczkowski, T., Hanaoka, M. (1989). Continuity and Change in Japanese Management, *California Management Review*, 31, 39-53.
- Nadler, D.,Lawler, E. (1983). Quality of Work Life: Perspectives and Directions, *Org. Dynamics*, 11(3), 20-30.
- Nordhaug, O. (1989). Reward Functions of Personnel Training, *Human Relation*, 42, 373-388.
- Osterman, P. (1988). *Employment Futures: Reorganization, Dislocation and Public Policy*. New York/Oxford: Oxford Univ. Press.
- Piore, M. J.,Sabel, C. F. (1984). *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.
- Podsakoff, P. M.,Niehoff, B. P., MacKenzie, S. B., Williams, M. L. (1993). Do Substitutes for Leadership Really Substitute for Leadership? An Empirical Examination of Kerrand Jermier's Situational Leadership Model, *Organizational Behavior Human Decision Process*. 54, 1-44.
- Pollert, A. (1988). The Fexible Firm: Fixation or Fact? *Work, Employ., Soc.*, 2(3), 281-316.
- Roberts, K.,Clark, S. C., Wallace, C. (1994). Flexibility and Individualisation: A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany. *Soc.* 28, 31-54.
- Roe, R. A. (1995). Developments in Eastern Europe and Work and Organizational Psychology, in *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, ed. CL Cooper, IT Robertson. Chichester: Wiley.

- Rosenberg, R., Rosenstein, E. (1980). Participation and Productivity: An Empirical Study, *Industrial Labor Relations Review*, 33(3), 355–67.
- Rousseau, D. M. (1997). Organizational Behavior in The New Organizational Era. *Annual Review of Psychology*, 48(1), 515-546.
- Salim, C. (2016). Endüstri Devrimi 4.0, <http://digitalage.com.tr/makale/endustri-devrimi-4-0/> (Erişim Tarihi, 01.06.2016).
- Sankur, B., (1997), Elektrik, Elektronik, Bilgisayar Mühendisleri Terimleri Sözlüğü, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul
- Schwab, K. (2016). Dördüncü Sanayi Devrimi, Çev. Zülfü Dicleli, İstanbul: Optimist Yayıncılık.
- Shaiken, H., Herzberg, S., Kuhn, S. (1986). The Work Process Under More Flexible Production, *Indust., Relat.*, 25(2), 167-83.
- Smith, V. (1990). Managing in the Corporate Interest: Control and Resistance in an American Bank, Berkeley, CA: Univ. Calif. Press.
- Smith, V. (1997). New Forms of Work Organization, *Annual Review of Sociology*, 1997, 23, 315-39.
- Taplin, I. M. (1995). Flexible Production, Rigid Jobs: Lessons From the Clothing Industry, *Work Occup.*, 22(4), 412-38.
- Tokol, A. (2001), Endüstri İlişkileri ve Yeni Gelişmeler, Bursa, Vipaş Aş, Yayın, 49.
- Torun, İ. (2003). Endüstri Toplumu'nun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sina-i Faktörler, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1), 181-196.
- Yücel, F. (2004). Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Çevre Korumanın ve Ekonomik Kalkınmanın Karşılıklı ve Birlikteliği, *Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(11), 100-120.
- Weick, K. E. (1996). Enactment and the Boundaryless Career: Organizing as We Work, See Arthur, Rousseau, 1996, 40-57.
- Welbourne, T. M., Balkin, D. B., Gomez-Mejia, L. R. (1995). Gain Sharing and Mutual Monitoring: A Combined Agency Organizational Justice Interpretation, *Academy of Management Journal*, 38:881–99
- Woodward, J. (1965). *Industrial Organization: Theory and Practice*, London: Oxford University Press, 1965.

Türkiye’de Sigorta Sahipliğinin Hanehalklarının Sağlık Harcamalarına Olan Etkisi: Sağlıkta Dönüşüm Programı Kapmasında bir Uygulama*

The Impact of Having Insurance on Households Healthcare Expenditures in Turkey: An Application Within the Context of the Health Transformation Programme

Gökçe MANAVGAT*

Öz: Sağlık hizmetleri finansmanında, risk paylaşım mekanizması olarak nitelendirilen “sigorta” hizmet ödemelerinde dayanışma temeline dayalı bir yöntemdir. Kamu ya da piyasa ekonomisi aracılığıyla sağlık hizmetleri talebini destekleyip fon akımını garantileyen sigortalar; her ne kadar belirsiz talebe karşı ekonomik yükten koruma sağlasa da, sosyal güvenlik sigortaları sağlık hizmet talebinde fiyat esnekliğinin düşmesine neden olmakta ve gereksiz talebin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Buna bağlı olarak kamunun sağlık harcamalarında artışlar meydana gelmektedir. Türkiye’de de benzer bir değerlendirmeyle, sağlık harcamalarını kontrol almak için sosyal güvenlik kapsamında olan bireylerin sağlık hizmet talebinde harcamalara olan katılımlarını sağlayan düzenlemeler gündeme gelmiştir. Bu bağlamda; Türkiye’de, 2003 yılında uygulamaya konulan Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) kapsamında sosyal güvenlik ve sigorta sistemlerine dönük çeşitli politikalar uygulanmaya başlanmış ve sağlık harcamalarındaki artışları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, Türkiye’de hanehalklarının sağlık harcamalarını diğer bir ifadeyle, sağlık talebini belirleyen etkenler sahip oldukları sigorta türlerine göre ampirik olarak analiz edilmiş ve sosyal güvenlik ve sağlık politikalarının, hanehalklarının sağlık harcamaları üzerindeki etkileri irdelenmiştir. Analiz sonuçlarında, hanehalklarının sahip oldukları sigorta türlerine göre harcama düzeyleri değişmekle birlikte; uygulanan politika değişikliğinin sosyal güvenlik sistemine dahil olan hanehalkları arasında harcama yapma eğilimini arttırdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Finansmanı, Sağlık Harcamaları, Sosyal Güvenlik, Logit Model

Abstract: In healthcare financing, insurance is one of the important mechanism which is described as a risk sharing that based on solidarity in healthcare payments. Insurance that supports the demand for health services through public or market economy and guarantees the flow of funds; although it provides protection from economic burden against uncertain

*Bu çalışma, 17-20 Ekim 2018 tarihlerinde Antalya’da düzenlenen 19. Uluslararası Ekonometri, Yöneyem Araştırması ve İstatistik Sempozyumunda sunulan bildiri metninin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş haldir.

* Dr., Toros Üniversitesi İİSBF, gokce.manavgat@toros.edu.tr

demand, social security insurance leads to lower price elasticity in demand for health services and leads to unnecessary demand. Thus, public health spending increases. Turkey also with an assessment similar, regulations taken to agenda to take control of health expenditures, it has asked for user contributions from individuals under social security. In Turkey, facing a variety of policies to social security and insurance system implemented in 2003 in the Health Transformation Program (HTP) has been implemented and grabbing the increase in health spending has attempted to take control. In this study, their health expenditure of households in Turkey, in other words, determinants of demand of household according to the type of having insurance have been analyzed empirically and the effects of social security and health policies on the health expenditures of households have been examined. In the results of the analysis, although the spending levels of households vary according to the types of insurance they have; It has been determined that the policy change has increased the tendency to expenditures among households in the social security system.

Keywords: *Health Financing, Health Expenditures, Social Security, Logit Model*

Geliş Tarihi: 18.12.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

GİRİŞ

Her geçen yüzyılda teknolojik gelişmelere paralel olarak pek çok hastalığa ilişkin tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi, insan ömrünün uzamasına ve daha kalite bir yaşam beklentisinin artmasına neden olmuştur. Böylece ülkelerin sağlık alanında yaptıkları doğrudan ya da dolaylı olarak harcamaların yükü de artırmaya başlamıştır. Sağlık hizmetlerine olan talepteki artış, sağlığın kendine özgü özelliklerine dayalı piyasacı bir yaklaşımla değerlendirildiğinde, piyasa başarısızlıklarına yol açan aksak bir yapının olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda; sağlık hizmetleri talebinin ortaya çıkmasına dayalı hastalık olgusuna ilişkin belirsizlik, hizmet alımı sırasında hasta ve hekim arasındaki asimetric bilgi, hekim tarafından yönlendirilmiş talep, sağlık talebinin ertelenemez bir ihtiyaç olması ve talebin fiyata olan duyarlılığının düşük ve gelirden bağımsız olarak mutlaka oluşma eğiliminde olması ve dışsallık etkileri piyasada dengesizlik yaratmakta ve oluşan fiyat düzeyi gerçek fiyat düzeyini yansıtamamaktır. Bu yüzden sağlık harcamalarının finansmanında ve piyasa işleyişinde devlet müdahalesi gereklidir. Kuşkusuz ki salt piyasacı bir işleyişle sağlığı ele almak yeterli olmamaktadır. Sağlığın vazgeçilemez bir insan hakkı olduğu üzerinde durulduğunda ise sağlığın “sosyal devletin” temel

sorumluluk alanında olduğu da açıktır. Diğer yandan sağlık hizmeti satın alacak düzeyde finansal gücü olmayan yoksul kesimlerin hizmete erişimlerinin sağlanması ve bu hizmet alımları sırasında ödeme gücü çekmeden hizmetlerden faydalanmasının sağlanması devletin “sosyal devlet” kimliğinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Sağlık hizmetleri olan talebin aşırı maliyetli ve bu talebin ani - beklenmedik bir anda ortaya çıkan düzensiz bir yapıda olması, sağlık için yapılacak harcamaların finansmanında üçüncü taraf ödemeli bir fonlama mekanizmasının gerekliliğini rasyonel kılmaktadır. Sağlık hizmetlerine yönelik harcamaların finansmanında bireylerin doğrudan hizmet alımları sırasında ödemelerde bulunmaları harcamaların ekonomik yükünü artırmaktadır. Bu yüzden pek çok gelişmiş sağlık sisteminde ihtiyaç duyulan fon kaynağı üçüncü bir taraf tarafından toplanan prim ödemelerine dayalı risk havuzundan finanse edilmektedir. Bu üçüncü taraflar ise kamu kaynaklı bir sosyal güvenlik sigorta fonu yada özel sigorta kuruluşları olabilmektedir.

Sağlık hizmetleri finansmanında, risk paylaşım mekanizması olarak nitelendirilen “sigorta” hizmet ödemelerinde dayanışma temeline dayalı bir yöntemdir. Kamu ya da piyasa ekonomisi aracılığıyla sağlık hizmetleri talebini destekleyip fon akımını garantileyen sigortalar; sağlık hizmetlerinin önemli bir özelliği olan belirsiz ve düzeniz talebin yol açtığı ekonomik yükü de azaltmaktadır. Sağlık hizmetlerine yönelik talebin ve hasta olduğunda katlanılacak maliyetin belirsizliği, sağlık sektöründe sigorta kuruluşlarının varlığını beraberinde getirmekte ve sağlık sigortası sahipliği cepten yapılacak ödemeleri düşürmek yoluyla sağlık hizmetlerine yönelik talebi artırıcı yönde etki yapmaktadır (Henderson, 2005: 142). Bir başka deyişle, sağlık finansman yönetiminde, sağlık sigortası sahipliği kişilerin karşılaştığı efektif fiyatları düşürerek sağlık hizmetlerine yönelik talebi artırmakta ve bireyleri sağlık hizmetleri fiyatlarına göreli daha az duyarlı hale getirmektedir (Feldstein, 1965:129; Dewar, 2010: 37; Getzen, 2007: 90). Bireylerin sigorta sahibi olması, sağlık hizmetlerine olan talebin fiyat esnekliğinin düşmesine yol açarak gereksiz talebi de artırabilmektedir. Her ne kadar hasta olmadan önce sigorta kapsamındaki bireyler pirim ödemelerinde bulunarak riski satın alıyor olsalar da, bireyler çoğu zaman tedavi anında ödedikleriyle daha çok ilgilenmektedirler. Sağlık sistemi

finansman yöntemi olarak sigortanın nüfusun tamamına yakınına kapsamına alınması ve katılım payı uygulamasının olmaması, bireyleri sunulan sağlık hizmetlerinden ve sağlık teknolojisinden daha fazla faydalanmaya yöneltecektir. Ancak diğer yandan, bu sağlık hizmetlerinden yararlanma bazı durumlarda sigortaya dayalı ön ödemelerin yapılmış olması, gereksiz talep artışını da gündeme getirebilmektedir. Bu durum ahlaki tehlike (moral hazard) sorununa yol açarak sağlık hizmetlerine yapılan harcamalarının gereksiz artışına da neden olmaktadır (Normand ve Thomas, 2008).

Özellikle son 20 yıllık dönemde, sosyal sigorta sistemi gelişmiş olsa da, kamuda artan sağlık harcamalarına bağlı olarak ekonomik yükün her geçen gün artması, ülkeleri sağlık hizmetleri finansmanında “kullanıcı katkılarına” yönelik politikalar uygulamaya yöneltmiştir. Kullanıcı katkıları ise, hanehalkları sigorta kapsamında olsalar da sağlık finansmanına doğrudan yaptıkları cepten ödemeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Yıldırım vd., 2011). Bu bağlamda, üçüncü taraf ödemeli finansman mekanizmalarında her ne kadar bireyler pirim ödemesiyle finansmana katkı sağlıyor olsalar da, bireyin hizmet alımı sırasında yapmak durumunda kaldığı katılım payı uygulamaları talebin yönlendirilmesinde bir mekanizma olarak kabul görmektedir. Bu gereksiz talebin yol açtığı ahlaki tehlike sorunun önüne geçmek için doğrudan bireylerin yaptıkları katkılar, özellikle kamu alanında finansmana ek katkı sağlamada bir gerekçe olarak gösterilmektedir (Hopkins ve Cumming, 2001; Liu ve Zhao, 2006). Ancak diğer taraftan; bu uygulamalar sigorta kapsamının derinliğinin azalmasına, bireylerin sağlık talebinde azalmasına yol açarak sağlık statülerinin düşmesine ve ekonomik yükün artmasına da neden olabilmektedir (Xu, 2006; Wagstaff ve Doorslaer 2003; Gotsadze vd., 2009; Somkotra ve Lagrada, 2009; Minh vd. 2012; Cress,1991; Thomason vd., 1994).

Türkiye’de sağlık hizmetleri alanında, bireylerin herhangi bir sosyal güvenlik kapsamında olsun yada olmasın talep yanlı maliyet sınırlamasında bir yöntem olarak kullanılan hanehalklarının cepten harcamalarla finansmana katılması yönündeki politikalar Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP-2003) ile gündeme gelmiştir. Bu politikaların gerekçesi olarak da sosyal sigorta kapsamında olan nüfusun gereksiz talebinin önüne geçilmesi ve sosyal güvenlik finansman mekanizmasına

ek katkı sağlamanın gerekliliği gösterilmiştir. SDP ile sağlık politikaları dinamik bir sürece girmiş ve Türkiye’de sağlık hizmetleri alanında bir yandan tüm nüfusun (yoksul kesimlere yönelik kapsayıcılık başta olmak üzere) sosyal güvenlik kapsamına alınması, yani kapsayıcı evrensellik hedeflenirken, diğer yandan kullanıcı katkılarını artırma ve özelleştirme politikaları, sosyal sağlık güvencesi kapsamının derinliğini sığlaştıran ve çelişki yaratan politikalar ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) ile gündeme gelen sağlık ve sosyal güvenlik politikalarının, hanehalklarının yaptıkları cepten sağlık harcamaların üzerindeki etkilerini, sahip oldukları sigorta türüne göre araştırmaktır. Özellikle çalışmada 2009 yılında uygulamaya konulan katılım payı uygulamasının farklı sigorta grupları üzerinde harcama yapma olasılığını nasıl etkilediği analize edilmiştir. Böylece farklı sağlık harcamaları için farklı sigorta sahipliği olan hanehalklarının harcama yapma durumları ekonometrik modeller kapsamında incelenmiştir. Ayrıca çalışmada; farklı sigorta gruplarında yer alan hanehalklarının sağlık talebinde etkili, sağlık harcaması kalemleri incelenecek ve bunların harcama yapma olasılığına olan etkileri ortaya konulmuştur.

2. Sağlık Talebi ve Sigortanın Rolü

Sağlık hizmetleri piyasası, heterojen özellikler taşıyan mal ve hizmet piyasalarıdır. Sunulan malın heterojen olması, piyasa hakkında tüketicilerin eksik ve yetersiz bilgiye sahip olmalarına, sağlık hizmetlerinin tüketimi konusunda rasyonel tercihler yapamamalarına ve düşük ya da yüksek fiyatın malın kalitesi üzerinde doğru bir gösterge olduğu hakkında kesin bir yargıya varamamalarına neden olmaktadır (Altay, 2007: 38; Saraçoğlu ve Öztürk, 2017: 302). Sağlık hizmetleri piyasasında, hizmet belirli bir bilgi ve donanımına sahip doktor veya belirli bir teknolojik donanımına sahip sağlık kuruluşları tarafından verilebildiği için eksik rekabet şartları görülmektedir. Bu yüzden sağlık hizmetlerinin çeşitlendirmeye ya da farklılaştırmaya uygunluğu daha çok piyasanın tekel gücü oluşturmasına neden olmaktadır. Ayrıca sağlık hizmetleri piyasasındaki asimetrik bilgi, hasta ile doktor, hasta ve sağlık kuruluşu arasında ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda hasta aldığı sağlık hizmetinin kalitesini ve yeterliliğini tam olarak bilememektedir. Çoğu zaman sağlık

hizmeti sunucusu, bireyin sağlık düzeyini belirleme yönünde yapmış olduğu ek hizmetler ve yönlendirmeler bireyin talebini de yönlendirmektedir.

Sağlık piyasalarında bir arz olmakla birlikte talep kendiliğinden oluşmaz. Sağlık piyasasında arz ve talep arasındaki dengesizliğin nedeni arz yönünden ilaç firmalarının, sağlık kuruluşlarının ya da sağlık personelinin oluşturdukları örgütlü davranışlara karşılık talep yönünden tüketicilerin fiyat ve hizmetin kalitesi açısından talep baskısı oluşturmalarının mümkün olmamasıdır (Kurtulmuş, 1998:46). Sağlık piyasasında arz yetersizliği ortaya çıkarsa sağlık hizmetlerinin fiyatları çok yüksek düzeylere çıkar. Ancak böyle bir durumda düşük gelirli kişilerin sağlık hizmetlerinden yararlanması güçleşir. Arz fazlalığı ortaya çıktığında ise, fiyatlar düşer, ancak böyle bir durumda da talebi artırmak sınırlı olacağından kaynak israfı meydana gelmektedir. Bir diğer ifadeyle, sağlık piyasalarında arz ve talep bilinen yöntemle birbirini etkilememektedir (Mills ve Gilson, 1988:43).

Sağlık hizmetleri talebi analiz edilirken, sağlık hizmetleri talebinin çok çeşitli faktör ve güdülerle oluşan bireysel sağlık talebinden türetilen bir talep olduğu dikkate alınmaktadır (Feldstain,1992). Sağlık talebi fiyat, gelir ve diğer hizmetlerin fiyatları ve sigorta sahipliği gibi ekonomik değişkenlere bağlı olduğu gibi ihtiyaç derecesi, kişisel özellikler, sağlık alt yapısı, zevk ve tercihler, eğitim, ulaşım, kültür gibi bireysel, sosyolojik ve fiziki değişkenlerden de etkilenmektedir.

Talebin üzerinde etkili faktörler ise aşağıdaki talep fonksiyonunda gösterilmiştir. Bu sağlık hizmetleri talep fonksiyonu olarak da bilmektedir.

$$D_s = f (F_s, F_d, G, Z, T_d, S_f, S_p, S_d)$$

D_s : Sağlık hizmetlerine olan talep

F_s : Sağlık fiyatı

F_d : Diğer malların fiyatı

G : Kişinin geliri

Z : Zevk ve tercihler, sağlık düzeyi,

T_d : Sağlık hizmetlerinde teknolojik donanım

S_f : Sağlık hizmetleri finansman yöntemi (sigorta)

S_d : Sağlık düzeyinde etkili diğer faktörler (eğitim, cinsiyet, yaş, kentleşme vb.)

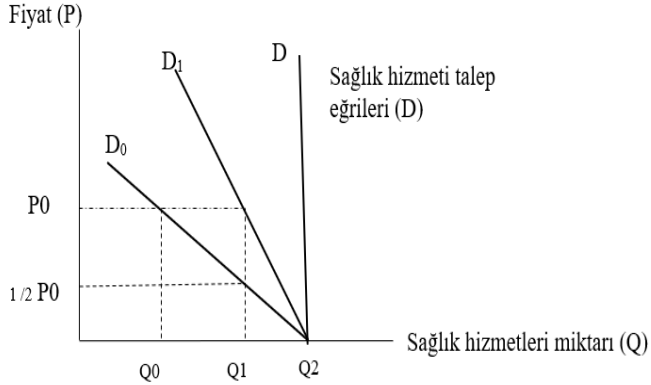
S_p : Sağlık personelinin hizmet yönlendirmesi ve davranışları

Sağlık talebinin çoğu kez arz tarafından yönlendirilmesi ve bu talebin ortaya çıkmasındaki belirsizlik olgusu arz ve talebe dayalı piyasa dengesinde, talep baskısının zayıf kalmasına neden olmaktadır. Sağlık hizmetlerine duyulan ihtiyacın belirsiz olması ya da diğer bir deyişle, sağlık hizmetlerinin düzensiz talep özelliğine sahip olması ve maliyetinin belirsiz olması, sağlık için yapılacak harcamaları etkilemektedir. Bu bağlamda, sağlık hizmetlerinin finansman yöntemi bireylerin talebini belirleyebilmektir. Sağlık hizmetlerine yönelik talebin ve hasta olduğunda katlanılacak maliyetin belirsizliği, sağlık sektöründe sigorta kuruluşlarının varlığını beraberinde getirmekte ve sağlık sigortası sahipliği cepten yapılacak ödemeleri düşürmek yoluyla sağlık hizmetlerine yönelik talebi artırıcı yönde etki yapmaktadır (Henderson, 2005: 142). Sağlık finansman yönetiminde, sağlık sigortası sahipliği kişilerin karşılaştığı efektif fiyatları düşürerek sağlık hizmetlerine yönelik talebi artırmakta ve bireyleri sağlık hizmetleri fiyatlarına göreli daha az duyarlı hale getirmektedir (Getzen, 2007: 90). Sigortalı olma durumu sağlık hizmetlerinin fiyatını sağlık hizmetlerini talep eden bireyler açısından düşürmektedir. Diğer yandan sigorta, ihtiyaç duyulan anda sağlık hizmetleri maliyetinin tamamını karşılıyorsa, bu durumda birey için sağlık hizmetleri ücretsiz hale gelmekte ve miktar kısıtlamasına gitmemektedir (Getzen,2013:362).

Her ne kadar hasta olmadan önce sigorta kapsamındaki bireyler pirim ödemelerinde bulunarak riski satın alıyor olsalar da bireyler çoğu zaman tedavi anında ödedikleriyle daha çok ilgilenmektedirler. Sağlık sistemi finansman yöntemi olarak sigortanın nüfusun tamamına yakınına kapsamına alınması ve katılım payı uygulamasının olmaması, bireyleri sunulan sağlık hizmetlerinden ve sağlık teknolojisinden daha fazla faydalanmaya yöneltecektir. Bu durumda sağlık hizmetlerinin fiyatları yükselse bile talep edilen miktarın fiyat esnekliği tam katı olacaktır (Çelik,2011:213). Sağlık sigortası kapsamında olmayan durumda ise cepten yapılan harcamalar çoğu durumda bireylerin sağlık hizmetleri talebini kısıtlamaktadır. Bu durumda talep esnekliği yüksek olacaktır.

Sigortanın sağlık hizmetleri talebine olan etkisi Şekil 4’de gösterilmektedir (Henderson, 2005: 143).

Şekil 1: Sigortanın Sağlık Hizmetleri Talep Eğrisine Olan Etkisi

Kaynak: Çelik (2011:213)

D_0 ile gösterilen talep eğrisi sağlık sigortasının bulunmadığı durumu, D_1 ile gösterilen talep eğrisi ise sigorta kuruluşunun bulunduğu durumdaki talep eğrilerini göstermektedir. Bireyin sigortaya sahip olmaması durumunda, birey P_0 fiyatında Q_0 kadar sağlık hizmeti talep ederken, diğer koşullar sabitken, %50 sigortanın ödeme yapması durumunda yani sağlık sigortası sahibinin ödemesi gereken tutar eşit bir biçimde paylaştırıldığında aynı fiyattan sağlık hizmeti talep miktarı Q_1 düzeyine yükselmektedir. Böylece sağlık hizmetleri fiyatı görece olarak daha ucuz hale gelmekte ve talep artmaktadır. Sigorta kuruluşunun tutarın tamamını ödemesi halinde ise talep eğrisi dik konuma gelmekte ve D_2 konumunu almaktadır.

2. Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın Sosyal Güvenlik Sigorta Kapsamı ve Harcamalara olan Etkisi

1980'li ve 1990'lı yıllarda uygulanan sağlık reformlarıyla liberalizasyon konusunda önemli adımlar atılmıştır. Sağlık reformları; hizmetin finansmanının vergilerden değil, ödeyebilenlerin primleri ve katkı payı ile karşılanmasını, sağlık hizmet sunumu ile finansmanın ayrılmasını, sağlık

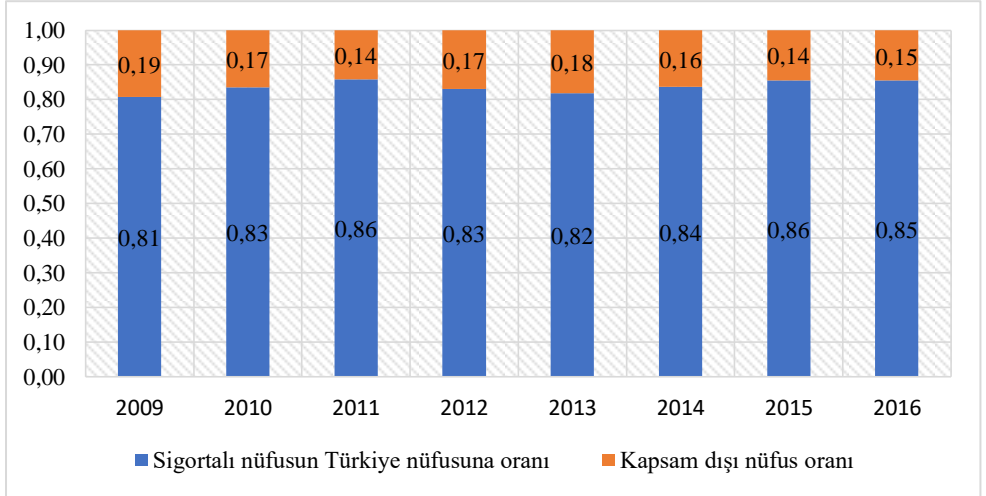
kurumlarının özelleştirilmesini, yerinden yönetime dayalı ve rekabeti kolaylaştıran bir sistemin oluşmasını, sağlık emek-gücü istihdamında esnekleşmenin ve performansa dayalı ödemenin yaygınlaşmasını önermektedir (Erol ve Özdemir, 2014:11-12). Hükümetlerin neoliberal ekonomi politikalarının bir uzantısı olarak sağlık reformları adıyla dile getirdikleri sağlık politikaları, 2003 yılında “Sağlıkta Dönüşüm Programı” (SDP) adıyla topluma sunulmuştur. SDP, Dünya Bankası (DB) ve Türk uzmanlarca oluşan bir komisyonca 2003 yılında tamamlanan “Türkiye: Daha İyi Erişim ve Etkinlik İçin Sağlık Reformu” (DB, 2003) başlıklı rapora dayanmaktadır (Erol ve Özdemir, 2014:12-13).

SDP’nin temel politika hedefi; bir yandan “etkin ve kaliteli” sağlık sistemi oluşturma, herkesin temel sağlık ihtiyacını karşılama anlayışı taşırken, diğer yandan bu hizmet sunumunda özel sektörle işbirliği yapmak ve bu sektörü destekleyerek sağlık hizmetlerinin yurt düzeyinde dağılımını dengeli hale getirmek olmuştur. SDP ile birlikte kamu kesimindeki sağlık hizmet sunucularının birleştirilmesi, hizmet sunucularının idari ve mali özerkliklerinin sağlanması, genel sağlık sigorta sisteminin kurulması, aile hekimliği uygulamasına geçilmesi ve özel sektörün sağlık alanında yatırım yapmasının özendirilmesi gibi uygulamalar yaygınlaşmıştır. Sosyal güvenlik açısından bakıldığında ise en önemli politika değişikliği sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında birleştirilmesiyle birlikte finansal sürdürülebilirliğin sağlanması olmuştur. Mevcut parçalı sosyal güvenlik kurumları (SSK, Bağ-Kur, Emekli Sandığı) 2006 yılında Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) çatısı altında birleştirmiştir. 2008 yılında 5510 sayılı uygulama yasasıyla Genel Sağlık Sigortası (GSS) programıyla gündeme gelmiş ve 2012 yılında ise ülkenin tamamında zorunlu hale gelmiştir, böylece tüm nüfusu sağlık güvencesi kapsamına alma ve sosyal güvenliğin evrenselliğinin (universal coverage) sağlanması, yani kapsam genişliğini artırma hedeflenmiştir (Atılgan, 2015). Sosyal sigortalar ve genel sağlık sigortası hükümlerinin tek bir kanunla bir araya getirilmesi yoluyla norm ve standart birliğin sağlanması, bireylerin hizmet alımları arasındaki farkları ortadan kaldırmıştır.

Hem sağlık sigorta sistemleri arasındaki uyumun sağlanması hem de sigorta kapsamına dâhil edilen nüfusun artırılması yönündeki çabalar, SDP’nin finansal sürdürülebilirlik ve hakkaniyet açısından önemli

hedefleri olmuştur. Türkiye’de toplam nüfus için sosyal güvenlik sistemine kayıtlı nüfusun oranı yüksektir. Özellikle sağlık hizmetlerinin kullanılmasında talebin önemli bir belirleyicisi ve yönlendiricisi olan sigorta sahipliği, hizmetlerden alınan faydayı ve yüksek harcamaların düzeyini de etkilemektedir. Nüfusun sosyal güvenlik kapsam genişliği bir ülke için “evrensel kapsam” olarak nitelendirilmekte ve sağlık hizmetlerinin sosyal faydasını artırmakta oldukça önemli bir role sahip olmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’de sosyal güvenlik kapsamında dahil olan nüfus seviyesi yüksektir (Şekil 2). Sosyal güvenlik sisteminin genişlemesinde kuşkusuz ki sürdürülebilir bir finansman kaynağı sağlamak için aktiflerin yani çalışanların artış hızındaki yükselme mali sürdürülebilirlik için son derece önemlidir.

Şekil 2: Türkiye’de Sosyal Güvenlik Kapsamındaki Nüfusun Oranı

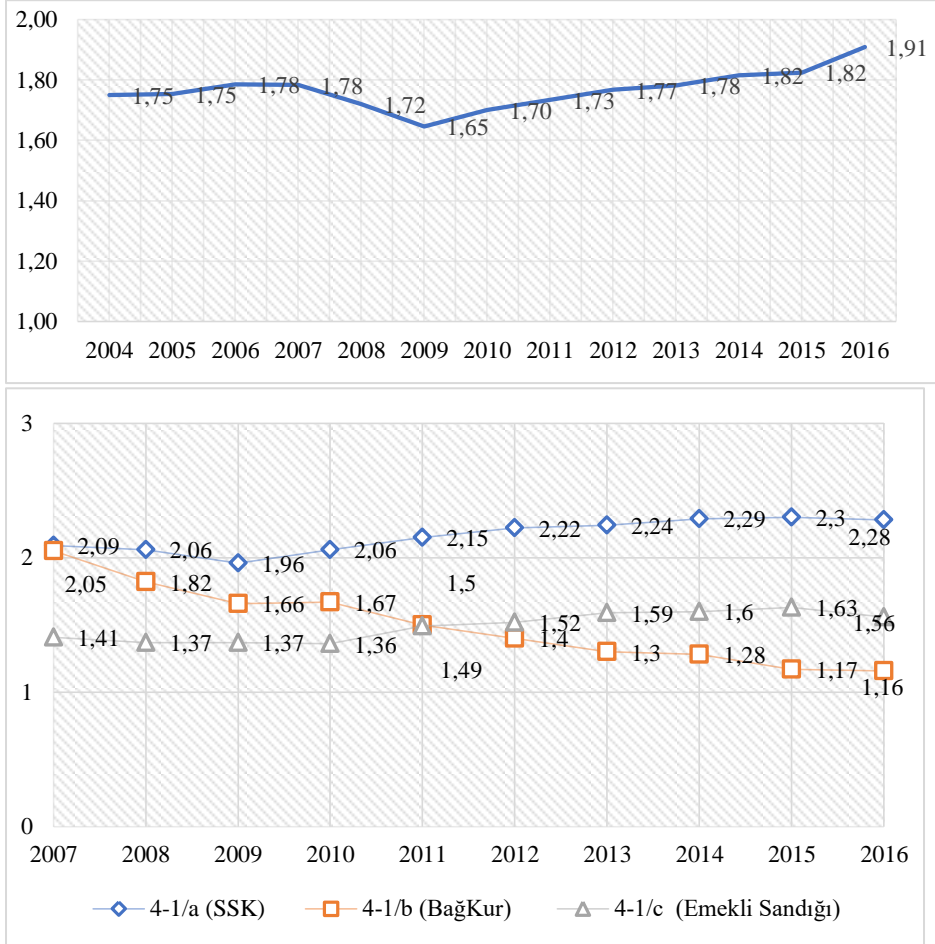
Kaynak: SGK İstatistik Yıllıklarından hesaplanmıştır (2009-2016)

Bu bağlamda Türkiye’de aktif/pasif oranına (aktüeryal denge) bakıldığında ise 2004 yılında 1.75 iken 2016 yılına gelindiğinde yaklaşık 1.91’e yükseldiği görülmektedir. Sağlık hizmetleri finansmanında önemli bir kaynak olan sosyal güvenlik katkıları bakımından sosyal güvenlik kapsamına dâhil edilen aktif nüfusun, pasiflere oranla daha yüksek olması sağlık harcamalarının gerek bireyler gerekse de devlet tarafından daha kolay finanse edilmesine katkı sağlamaktadır. SGK’da harcama

finansmanı için risk havuzunun aktifler, yani çalışanların yaptıkları prim ödemeleriyle sağlanması finansmanın sürdürdüğü açısından önemlidir. Aktüeryal denge OECD ve AB ülkelerinde ise yaklaşık 6 ile 4 dolaylarındadır. Sosyal güvenlik sisteminin mali bakımdan ayakta durabilmesi için aktif/pasif sigortalı oranının asgari 4 olması gerekliliği bilinmektedir. AB ülkelerinde 4 sigortalıya 1, OECD ülkelerinde 6 sigortalıya 1 emekli denk gelirken, Türkiye’de yaklaşık 2 sigortalıya 1 emekli denk gelmektedir (Egeli, 2009: 97). Bu durum Türkiye’de emekli sayısının yüksek olması sebebiyle sigortalıların AB ülkelerine kıyasla daha çok sayıda emekliyi finanse etmek mecburiyetinde kalındığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkan bu tabloda alınabilecek önlemlerden biri kurumların sağlıklı bir kaynak yapısına kavuşturulmasının sağlanmasıdır.

Her ne kadar 5510 Sayılı Kanun (Sosyal Sigortalar ve GSS Kanunu) ile üç ayrı sosyal güvenlik ve sağlık sigorta sistemi (SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı) tek bir sosyal güvenlik kurumu altında birleştirilmiş olsa da çalışma alanı ve farklılıkları nedeniyle bu sigorta sistemleri arasında aktüeryal dengenin yapısını finansman açısından bakmak önemlidir. Bu bağlamda, belirli bir hizmet akdine tabi özel sektör çalışanları 4-1/a (SSK), ticari ve serbest meslek kazancı bulunan ve bir hizmet akdine tabi olmayanlar 4-1/b (BağKur) ve Kamu idarelerinde çalışanları 4-1/c kapsayan SGK içinde bu üç sistem arasındaki aktüeryal dengeye bakılmıştır. Ele alınan dönem içinde 4-1/a (SSK) kapsamında olanlar arasında aktif /pasif (aktüeryal denge) oranın en yüksek olduğu görülmektedir. Son dönemde bu kapsamdaki sigortalı nüfusunun aktif/pasif dengesi yükselmeye devam etmektedir. 2007 yılında 2.09 olan bu oran, 2016 yılında 2.28 düzeyine ulaşmıştır. Bu denge oranı, SGK’ya kayıtlı tüm nüfusun aktif/pasif oranından daha yüksek bir değerdir. 4-1/b (Bağ-Kur) kapsamında olanlar arasında ise aktif /pasif oranı en düşüktür ve ele alınan dönem içinde bu denge aktifler lehine azalmıştır.

Şekil 3: SGK ve Kapsamına Göre SGK'ya Kayıtlı Sigortalıların Aktüeryal Dengesi (Aktif /Pasif)

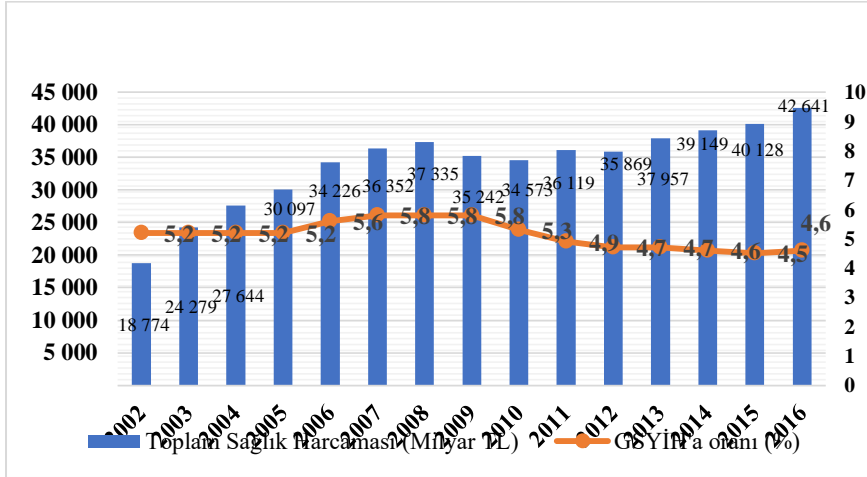

Kaynak: SGK İstatistik Yıllıkları 2004-2016. *5510 Sayılı Kanunun 4-1/a, 4-1/b, 4-1/c Maddesi Kapsamında olanlar.

Türkiye’de sağlık hizmetleri finansmanında sosyal güvenlik için yapılan harcamaların payı oldukça yüksektir. Son dönemde sağlık harcamalardaki artışın önemli bir bölümünü de sosyal güvenlik için yapılan harcamalar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’de toplam sağlık harcamalarının düzeyine bakıldığında ise 2002-2016 döneminde

toplam sağlık harcamalarında reel olarak önemli ölçüde artış yaşanmıştır. Son 14 yılda reel olarak toplam sağlık harcamaları yaklaşık 2 kat oranında artmıştır. Bu artışla birlikte toplam sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payına bakıldığında ise 2002 yılında GSYİH içindeki sağlık harcamalarının payı %5.2 iken 2016 yılında ise bu oran %4.6’ya düşmüştür. Genel olarak bakıldığında toplam sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı 2002-2008 yılları arasında artış göstermiş, ancak 2008 sonrası dönemde azalış trendine girmiştir. Sağlık harcamalarındaki bu artışlar, Türk Sağlık Sisteminin daha liberal bir hal almış olmasına ve fiyatlardaki yükselmelere ve kar amaçlı yatırımların artmasına bağlanmaktadır (Erol ve Özdemir, 2014: 13-14). Sağlık harcamalarındaki artışın diğer önemli nedenleri ise hizmet kapsamı dar olan nüfus gruplarının hizmet kapsamının genişlemesi (Yeşil Kart-GSS), hizmet sunucu yelpazesinin tüm nüfus için genişlemesi (kamu ve özel sektör) ve daha önce çeşitli erişim engelleri nedeniyle hizmet alamayanların hizmete kolay ulaşabilir hale gelmesidir.

Şekil 4: Toplam Sağlık Harcaması ve GSYİH içindeki Payı (%)

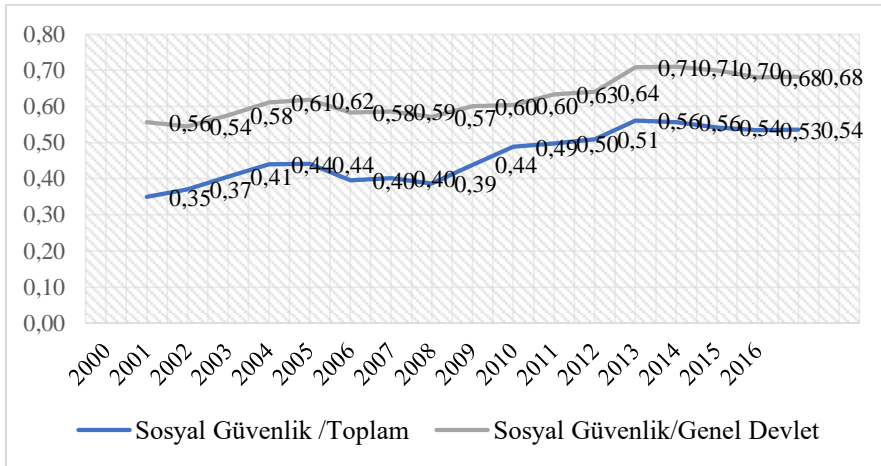

Kaynak: TÜİK Sağlık Harcamalar (2016). *Toplam sağlık harcamaları TÜFE 2003 =100 baz yılı alınarak reel olarak hesaplanmıştır.

SDP ve sonrasındaki süreçte devletin hizmet sunucu olarak yaptığı harcamanın en önemli kısmı ise merkezi devlet ve sosyal güvenlik harcaması olarak gerçekleşmiştir. Sosyal güvenlik harcamalarının devletin yapmış olduğu sağlık harcamaları içindeki payı özellikle 2012

yılından sonra görece daha yüksek oranda artış göstermiştir. 2006 yılında sosyal güvenlik ve sigortanın parçalı yapısı SGK çatısı altında toplanmış ve SDP'nin finansal sürdürülebilir ve risk yönetimine karşı en önemli politika değişikliği olarak gösterilen bu reformun harcamalar üzerindeki etkisi de oldukça belirgin olmuştur. Ayrıca 2009 yılından itibaren SGK'nın özel sağlık kurumlarıyla yapmış olduğu hizmet anlaşmalar sosyal güvenlik harcamalarının yükselmesine de neden olmuştur. Bu bağlamda bakıldığında toplam sağlık harcamaları içinde sosyal güvenlik harcamalarının payı 2009 yılında %44 iken daha sonraki yıllarda da hemen hemen her dönem artış göstermiştir. 2016 yılında ise bu oran %54'e yükselmiştir. Genel devlet harcamaları içinde SDP'nin başlangıç yıllarında sosyal güvenlik harcamaları genel devlet harcamalarının yarısını oluştururken son dönemde yaklaşık %70 düzeyine ulaşmıştır.

Şekil 5: Toplam Sağlık Harcamaları ve Genel Devlet Harcamaları içinde Sosyal Güvenlik Harcamalarının Payı

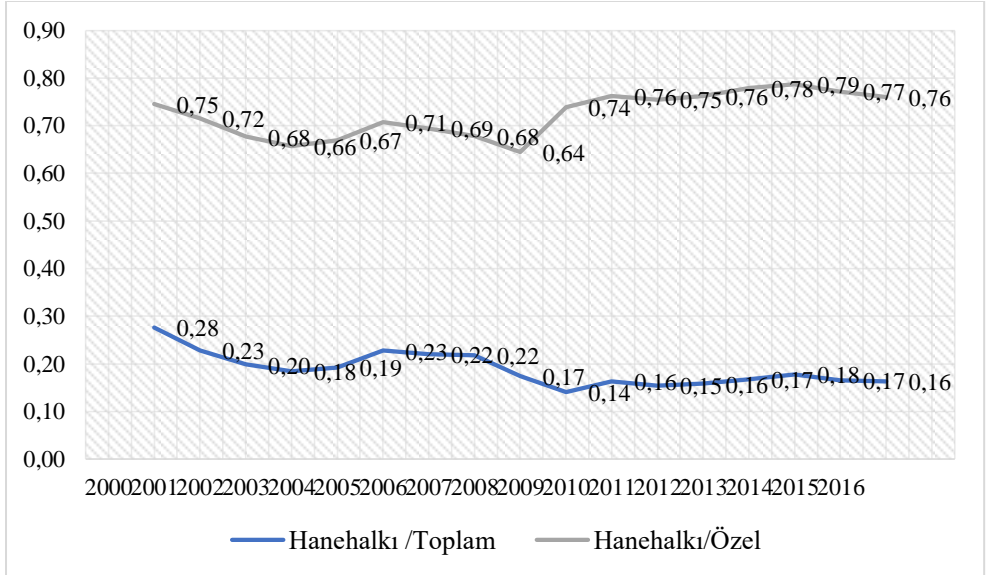

Kaynak: TÜİK, Sağlık Harcamaları (2016) hesaplanmıştır.

Kamu dışında sağlık alanında özel sektörün ve hanehalklarının yapmış olduğu sağlık harcamalarının büyüklüğüne bakıldığında, toplam özel sağlık harcamaları içinde hanehalklarının yapmış olduğu sağlık harcamalarının oldukça önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Hanehalklarının yapmış olduğu sağlık harcamaları temelde cepten yapılan sağlık harcamalarından oluşmaktadır. SDP öncesi ve hemen

sorasındaki süreçte özel sektör sağlık harcamaları içinde hanehalklarının yapmış olduğu harcamaların payı görece daha düşük iken, son dönemde artış göstermiş ve bu artış hemen hemen her dönem devam etmiştir. 2002 yılında %68 olan bu oran özellikle 2010 yılından sonra artış göstermiş ve 2016 yılında %76 düzeyine ulaşmıştır. Bu durumun nedenini 2010 yılından sonra uygulamaya konulan katılım payı uygulamasına bağlamak mümkündür. Toplam genel sağlık harcamaları içinde hanehalklarının yapmış olduğu harcamalar, hemen hemen her dönemde neredeyse toplam harcamaların beşte birini oluşturmaya devam etmiştir. Bu bağlamda, toplam sağlık harcamaları içinde hanehalklarının sigorta kapsamında olmayan ve cepten yapılan harcamaların oranı dikkate alındığında, SDP’in politika uzantısı olan; “bireyler arası finansal koruma” üzerindeki etkisinin zayıf olduğu öngörülebilmektedir. Bu bağlamda sigorta kapsamına alınan nüfusa paralel sosyal güvelik harcamaları artmış olsa da, hanehalklarının doğrudan yaptıkları harcamalarının payında önemli bir azalma yaşanmamıştır. Hanehalkları prim ödemesiyle finansmana katıldıkları sosyal sigorta sistemi içinde olsalar da kendi kaynaklarıyla harcamalarda bulunmaya devam etmişlerdir.

Şekil 6: Toplam Sağlık Harcamaları ve Özel Sektör Harcamaları İçinde Hanehalkı Harcamalarının Payı

Kaynak: TÜİK, Sağlık Harcamaları (2016) hesaplanmıştır.

3. Hanehalklarının Sağlık Harcamalarında Sigorta Sahipliği ve Diğer Belirleyicilerin Analiz

3.1. Literatür Özeti

Hanehalklarının sağlık harcamalarında sigortanın etkisine ilişkin yapılan çalışmaların literatürde eskiden bunu yana geniş tartışma konusunu oluşturduğu görülmektedir. Fakat bu çalışmalar daha çok teorik çerçevede ele alınmıştır. Bu alandaki ampirik çalışmaların sayısının ise az olduğu dikkat çekmektedir. Türkiye için yapılan literatür incelmesinde ise ampirik çalışmalarının oldukça sınırlı olduğu ve son dönemdeki sağlık ve sosyal güvenlik politikaların etkilerini ortaya koyan güncelikte olmadığı görülmektedir. Bu alanda yapılan ve ampirik olarak dikkat çeken çalışmalara ilişkin literatür ise şöyle özetlenebilir

Manning vd. (1987), maliyet paylaşımına dayalı sigorta sistemlerinin hanehalklarının sağlık talebi üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Hanehalkının sigortaya sahip olmasının harcamaları azaltıcı yönde bir etkisi ve talebin fiyat esnekliği üzerinde düşük bir etkiye sahip olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır. Özellikle ayakta tedavi hizmetleri için yapılan harcamalarda sigortanın talebi belirlemedeki rolünün daha az belirleyici olduğu yönündeki hipotezi desteklemişlerdir.

Getzen (2001), sağlık hizmetlerine yapılan harcamalara bağlı olarak bu hizmetin lüks mü yoksa zorunlu bir hizmet niteliğinde olup olmadığını, hanehalklarının sigorta sahipliği kapsamında araştırmıştır. Sağlık harcamaları talebinde sigortanın talep üzerindeki etkisi sifira yakınken (esnek değilken) , ulusal sağlık harcaması esneklikleri genel olarak bire yakın olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sigortanın hanehalkının harcamaları üzerindeki etkisinin olmadığını gözlemlemiştir.

Başara ve Şahin (2008), Türkiye’de cepten yapılan sağlık harcamalarını etkileyen olası faktörlerin etkisini değerlendirmişlerdir. Çalışma, Türkiye’yi temsil eden bir örnekleme, 11481 hane ve toplam 48057 kişi ile görüşülerek elde edilen veriler ışığında yapılmıştır. Çalışmada cepten sağlık harcaması yapma durumuna göre demografik, ekonomik ve sağlık

durumu ile ilgili değişkenler lojistik regresyon analizi ile değerlendirilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre ,cepten sağlık harcaması yapma durumu; kadınlarda, 0-4 yaş grubunda, doğu bölgesinde, kırdan, hanedeki kişi sayısı arttıkça, evlilik çağında olmayan kişilerde, bir işte çalışmayanlarda, sosyal güvenlik kapsamında olanlarda en zengin diliminde yer alan hanehalkları arasında daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

Ekman (2007), hanehalklarının doğrudan yaptıkları ödemelerde sigortanın rolünü düşük gelirli ülkeler için incelemiştir. Analizde “Yaşam Koşulları Anketi” verilerini kullanmışlar ve çok değişkenli regresyon analizi uygulamışlardır. Çalışmada sağlık sigortasına sahip olan hanelerin cepten yaptıkları harcamaların ekonomik yükünü önlemede etkili olmadığını bulunmuştur. Sigorta sahibi olmak hanehalkları arasında yapılan harcamaları artırmaktadır. Daha yüksek gelirli haneler ve istihdam edilenler arasında sağlık harcamasında bulunma düzeyi yükselmektedir.

Yıldırım vd. (2014), Türkiye’de hanehalklarının cepten yaptıkları sağlık harcamalarının ekonomik yükünü ve harcamaların düzeyini farklı sigorta grupları için araştırmışlardır. 2003,2006,2009 Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullanmışlardır. Hem lojistik regresyon hem de EKK yöntemini kullanarak analizleri gerçekleştirmişlerdir. SGK sigorta sahipleri arasında haramların önemli ölçüde arttığı ancak en yüksek artışın Yeşil Kart kapsamındaki haneler arasında olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Hanede 5 yaş altı çocuk ve yaşlı bireyin bulunması özellikle SGK kapsamındaki hanehalkları arasında harcama talebinde arttığını ve en zengin harcama diliminde yer alan haneler arasında talebin yükseldiğini gözlemlemişlerdir.

Saraçoğlu ve Öztürk (2017) Türkiye için üç büyük şehirde anket çalışması sonucunda sağlık talebinin belirleyicilerini Logit model kullanarak analiz etmişlerdir. Hem devlet hastaneleri, özel poliklinik ve sağlık ocağına olan sağlık talebinin belirleyicilerini analiz etmişlerdir. SSK’lı, Emekli Sandığına bağlı, Bağ-Kur’lu bireylerin özel sağlık sigortası sahibi olan bireylere ve kronik hastalığı olmayan bireylerin kronik hastalığa sahip bireylere göre sağlık sorunu ile karşılaştıklarında Devlet Hastanesi-Üniversite Hastanesi yerine Özel Hastane-Poliklinik-

Muayenehaneyi tercih etme olasılığının daha az olduğunu tespit etmişlerdir.

3.1. Veri Seti ve Kapsam

Hanehalklarının sağlık harcamalarında etkili faktörlerin incelenmesinde, 2002-2014 yılları arasında TÜİK tarafından derlenen ve ulusal düzeyde ülkeyi temsil eden “Hanehalkı Bütçe Anketlerinden (HBA)” yararlanılmıştır. Analizde anket verileri iki yıl aralıklı olarak değerlendirilmiştir. Bu anketler Eurostat’ın HBA’ları ile uyumluluk göstermektedir..

2002 yılından bu yana her yıl düzenli olarak HBA’lar yayınlanmaktadır. Anketler 1 Ocak-31 Aralık tarihleri arasında kırsal ve kent bölgelerinde aylık olarak toplanan verilerden elde edilmektedir. 2002 HBA aylık olarak yaklaşık 796, yıllık olarak ise 9555 hanede gerçekleştirilmiştir. 2004 HBA aylık 712, yıllık 8544 hane örnekleme uygulanmıştır. 2006 aylık 713 yıllık 8558 haneye, 2008’de aylık 712 yıllık 8549, 2010’da aylık 840, yıllık 10082, 2012’de aylık 832, yıllık 9987 ve 2014’de aylık 843 yıllık, 10122 hanehalkı örnekleme verisine ulaşılmıştır.

Tablo 1: Hanehalkı Bütçe Anketine Katılan Katılımcıların Yıllar İtibariyle Sayısı

<i>Yıllar</i>	<i>Aylık</i>	<i>Yıllık</i>	<i>Ağırlıklandırılmış Hanehalkı Sayısı</i>
2002	796	9555	16,446,599
2004	712	8544	17,096,720
2006	714	8558	17,689,552
2008	712	8549	17,794,199
2010	840	10082	18,808,166
2012	832	9987	20,005,100
2014	843	10122	21,372,094

Kaynak: HBA, 2002-2014

Hanehalkının anket ayı içinde yaptığı tüm mal ve hizmet harcamalarında, EuroStat tarafından da kullanılan COICOP (Classification of Individual Consumption by Purpose) sınıflandırma sistemi kullanılmaktadır. COICOP Sınıflaması, 12 harcama grubu bazında toplanarak oluşmaktadır. Bunlardan 6.0 kodu ile başlayanlar hanehalkları tarafından yapılan sağlık harcamalarını göstermektedir. COICOP Sınıflamasına göre

yapılan sağlık harcamalarında, hanehalklarının medikal ve eczane ürünleri, tedavi ekipmanları, diş hekimliği hizmetleri, laboratuvar ve röntgen hizmetleri, bakım ve hastane hizmetleri için yapıları cepten sağlık harcamaları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ancak hanehalklarının sağlık harcamalarına sigorta primleri dahil edilmemektedir.

Bu kapsamda çalışmada kullanılan ve HBA’larda yer alan hanehalkları tarafından yapılan sağlık harcamalarının kalemleri ve COICOP kodu aşağıdaki gibidir;

6.1.1.1. Eczacılıkla (ilaçla) ilgili ürünler

6.1.2.1. Diğer tıbbi ürünler

6.1.3.1. Tedavide kullanılan alet ve ekipmanlar

6.2.1.1. Tıbbi hizmetler (doktor)

6.2.2.1. Dişçilik hizmetleri

6.2.3.1. Medikal analiz laboratuvarlarının ve röntgen merkezlerinin hizmetleri

6.2.3.2. Tıbbi yardımcılarının hizmetleri

6.2.3.3. Hastaneyle ilgili olmayan diğer hizmetler

6.3.1.1. Hastane hizmetleri

3.2. Model ve Yöntem

Çalışmada öncelikli olarak hanehalklarının sağlık harcamasında bulunma olasılıkları (2002-2014)) logit model kapsamında incelenmiş, ardından hanehalklarının sağlık harcamalarının düzeyinde etkili belirleyiciler farklı sigorta grupları için havuzlanmış EKK modelleriyle analiz edilmiştir.

Logit Model

Tahmin edilecek logit modelde bağımlı değişken, hanehalkının sağlık harcamasında bulunması ya da bulunmaması durumu ifade eden dikotom bir değişkendir. Buna göre; hanehalkının sigorta kapsamı dışında herhangi bir cepten sağlık harcamasıyla karşılaşma olasılığını gösteren iki uçlu bir kodlama yapılmıştır. Bu durumda, bağımlı değişken, hanehalkı sağlık harcamasında bulunmuşsa 1 ($Y=1$); diğer durumda ise 0 ($Y=0$) değerini almıştır.

Bağımlı değişkeni iki seçeneği içeren modellerin analizi için doğrusal olmayan, ancak doğrusal olasılık modelleri içinde yer alan logit, probit ve tobit modellerinin kullanıldığı görülmektedir. Doğrusal En Küçük Kareler (EKK) regresyonunda bağımlı değişkenin sürekli olduğu ve

parametrelerin istatistiksel olarak anlamlılıklarının test edebilmek için Normal dağılım gösterdiği varsayılır. Bağımlı değişken sadece iki değeri alıyorsa, 0 yada 1 şeklinde kodlanarak gözlemlenebiliyorsa bu bağımlı değişkene bağlı modellerin analizinde Genelleştirilmiş Doğrusal Modeller (GDM) grubunda yer alan Doğrusal Olasılık Modellerinden (DOM) yararlanır. Logit model bu model kümesinin içinde yer almaktadır (Akkuş ve Özkoç,2016).

Doğrusal regresyonda olduğu gibi, lojistik regresyonda da bağımsız değişken değerlerine dayanarak tahminler yapılır; ancak Logit Modelin doğrusal regresyondan farklı özellikleri bulunmaktadır. Doğrusal regresyon analizinde tahmin edilecek olan bağımlı değişken, sürekli bir değişken iken, lojistik regresyonda bağımlı değişken ikili bir değişkendir (Akgül, 2005: 414). Doğrusal regresyonda bağımlı değişkenin değeri tahmin edilirken, lojistik regresyonda bağımlı değişkenin gerçekleşme olasılığı tahmin edilmektedir. Doğrusal regresyonda bağımlı değişkenin dağılımının normal dağılım olması gerekirken, lojistik regresyonda dağılıma ilişkin bir koşul bulunmamaktadır (Hosmer ve Lemeshow, 2000: 1-7). Lojistik regresyon modelinin parametreleri, analitik olarak elde edilemediğinden, parametreler iteratif bir yöntem olan maksimum olabilirlik tekniğiyle tahmin edilmektedir (Tokatlıoğlu ve Toktlioğlu, 2018:73).

Bağımlı değişkeni Y_i , bağımsız değişkeni X_i olan doğrusal olasılık modeli denklemlerde (1-4) yer almaktadır.

$$Y_i = \beta_1 + \beta_2 X_i \quad (1)$$

$$P(Y_i = 1) / 1 - P(Y_i = 1) \quad \text{ise} \quad (2)$$

yada

$$P(\beta_1 + \beta_2 X_i = 1) / 1 - P(\beta_1 + \beta_2 X_i = 1) \quad (3)$$

Burada üst sınır olan olasılığın en fazla 1 olması (sağlık harcamasında bulunma) yani $P(Y_i=1)$ olması olasılığı 1'e doğru yaklaştıkça bu oran $+\infty$ 'a yaklaşmaktadır.

Alt sınır olan $P(Y_i=1)$ olasılığının 0 olması kısıtını ortadan kaldırmak için bu oranın logaritmasını alınmaktadır (Hosemer ve Lemeshow,2000: 6-7).

$$\log[P(Y_i = 1) / (1 - P(Y_i = 1))] \quad (5)$$

$P(Y_i = 1)$ olasılığı 0’a yaklaştıkça bu oran $-\infty$ ’a yakınsamaktadır.

Böylece Logit model;

$$\log[P(Y_i = 1)/(1 - P(Y_i = 1))] = \beta_1 + \beta_2 X_i = Z_i \quad (6)$$

$\ln[P(Y_i = 1)/(1 - P(Y_i = 1))] = \beta_1 + \beta_2 X_i = Z_i$ eşitliği “e” dönüşümü uygulanırsa

Aynı zamanda bu eşitlik şöyle de gösterilebilir.

$$P_i = \frac{1}{1 + e^{-(\beta_1 + \beta_2 X_i)}} \quad (7)$$

Daha basit bir gösterimle,

$$P_i = \frac{1}{1 + e^{-Z_i}} \quad (8)$$

Burada $Z_i = \beta_1 + \beta_2 X_i$ Bu lojistik dağılım fonksiyonu olarak bilinir.

Z_i , $-\infty$ ’dan $+\infty$ ’a kadar olan aralıkta değişen P_i ’nin de 0 ile 1 arasında değişken değerler aldığı ve Z_i ’nin X_i ile ilişkinin doğrusal olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda P_i ’nin β ’larla olan ilişkisi de doğrusal değildir (Gujarati & Porter, 2012: 554).

Modelde inceleme konusu olayın meydana gelme olasılığı P_i , sabit β ve X katsayısına β_i değerine bağlıdır ve “e” doğal logaritma değerini ifade etmektedir ($e=2.71828$).

Eğer ki olayın gerçekleşme olasılığı P_i ise, gerçekleşmeme olasılığı $(1-P_i)$ dir,

$$(1-P_i) = \frac{1}{1 + e^{Z_i}} \quad (9)$$

$$\frac{P_i}{1-P_i} = \frac{1 + e^{Z_i}}{1 + e^{-Z_i}} = e^{Z_i} \quad (10)$$

Bu durumda $P_i/(1-P_i)$ olayın gerçekleşme durumunun bahis oranıdır (odds). Söz konusu iki oranın birbirine oranı ise göreceli olasılık (odds Ratio) durumudur.

Modellerde kullanılan açıklayıcı kontrol değişkenleri, klasik talep fonksiyonundan hareketle sağlık talebi fonksiyonu için belirlenmiş, bu

yönde yapılmış çalışmalar referans alınarak ve TÜİK HBA’larda uygun verinin varlığına dayanarak kullanılmıştır (Tablo 1).

Logit modelde hanehalklarının sağlık harcamasında bulunma olasılıkları dikkate alındığından hanehalkları arasında sağlık harcamasında bulunanlar için 1, diğer durumda 0 değerini alan bir bağımlı değişken tanımlanmıştır.

Tablo 1 : Hanehalklarının Sağlık Harcamalarında Etkili Değişkenler

Bağımlı Değişken	Tanım
Sağlık Harcamasından Bulunma	Hanehalkı sağlık harcaması yapmış =1 Hanehalkı sağlık harcaması yapmamış =0
Bağımsız Değişkenler	Tanım
<i>Hanehalkı reisinin sahip olduğu sosyal sigorta</i>	Sigortasız =4 Yeşil Kart ya da GSS =3 Özel =2 ve SGK =1
<i>Hanehalkı reisi cinsiyet</i>	Kadın=1 Erkek =0
<i>Hanehalkı reisi eğitim düzeyi</i>	İlköğretim ve altı=1 Ortaöğretim =2 Yükseköğretim ve üstü =3
<i>Engelli birey</i>	Hanehalkında çalışmaya engel fiziksel ve mental hastalığının olup olmaması, Evet=1 Hayır=0
<i>Hanehalkı reisinin işteki durumu</i>	İşsiz=0 Düzenli ücret gelirli çalışan= 1 Yevmiyeli =2 İşveren=3 Kendi hesabına çalışan =4 Ücretsiz aile işçisi=5
<i>5 yaş altı çocuk</i>	Haneden okul öncesi çağda 5 yaş altında çocuk bulunuyorsa =1 diğer durumda =0
<i>Yaşlı birey</i>	Hanehalkında 65 yaş üstü birey bulunuyorsa =1 diğer durumda=0
<i>Kişi sayısı</i>	Hanehalkında yaşayan kişi sayısı (sürekli değişken -continuous variable)
<i>Yerleşim Yeri</i>	Hanenin bulunduğu yer Kırsal=1 Kent=0
<i>Hanehalkı harcama dilimi (%20)</i>	En yoksul =1 2. Dilim =2 3. Dilim =3 4. Dilim =4 En Zengin =5
<i>Yıl</i>	2002-2014 (2008= baz yıl düzeyi (base level of year)

3.3. Analiz Sonuçları

Çalışmada ele alınan yıllar için hanehalklarının tanımlayıcı özellikleri Tablo 2’de hesaplanmıştır. Hanehalklarının anket yılları boyunca karakteristik özellikleri dikkate alındığında; sigorta sahibi olmayan hanehalklarının oranının, 2002 yılında %23.1 iken 2014 yılında ciddi bir azalma göstererek %5.4’e düştüğü dikkat çekmektedir. Yine Yeşil Kart

Tablo 2: Hanehalklarının Tanımlayıcı Özellikleri (2002-2014)

sahibi olan hanehalklarının oranında 2002-10 yılları boyunca önemli artışlar yaşanmış, ancak sonrasında ise pek bir değişme göstermemiştir. Hanehalkı reisinin sahip olduğu sigorta türü ise en yüksek oranla SGK kapsamında olanlardır. Çalışmada ele alınan yılların hemen hemen hepsinde, hanehalklarının yaklaşık üçte birinde en az 5 yaş altı okul öncesi çağında çocuk, beşte birinde en az bir yaşlı (65 yaş ve üstü) kişi vardır. Hanelerin üçte biri kırsal yerleşim birimlerinde yaşamaktadır.

Yaklaşık on hane reisinden biri yükseköğretim seviyesinde bir eğitime sahiptir, ancak son dönemlerde yükseköğrenim görmüşlerin oranında artışlar dikkat çekicidir. Diğer yandan hanehalkı reisi erkek, çalışan ve çalışmaya engeli bulunmayan hanehalkları örneklemelerin çoğunu oluşturmaktadır.

Hanehalkının sigorta kapsamında olmayan doğrudan herhangi bir cepten sağlık harcamasında bulunmuş hanehalkının oranı SDP öncesi 2002 yılında %46.4 iken, son dönemde sigorta kapsamına dahil olan nüfus artmış olmasına rağmen harcamada bulunan hanehalklarının oranı da 2014’de %66.3 e yükselmiştir. Cepten sağlık harcaması yapan hanehalkı oranındaki bu artışı, kişilerin sağlık hizmeti kullanımındaki artışa da bağlamak mümkün olabilir. Çünkü sağlık hizmetleri yaygınlaştıkça ve maliyeti daha karşılanabilir oldukça sağlık harcaması yapma oranı da artmış olabilir. Yani sağlık hizmeti yaygınlığı ve erişim maliyetleri daha uygun hale geldikçe sağlık hizmeti kullanan hanehalkında bir artış gözlenebilir ki bu da harcama yapanların oranını artırabilir. Hanehalklarının aylık reel ortalama sağlık harcaması ise 2002 yılında, 13 TL iken, 2014 yılında 24 TL’ye yükselmiştir. Sağlık güvence kapsamı bakımından en avantajlı grupta yer alan SGK kapsamındaki hanehalkları arasında harcama düzeyi 2002-2014 dönemi boyunca reel olarak yaklaşık 2 kat, yoksul grubun sahip olduğu Yeşil Kart ve GSS kapsamındaki hanehalkları arasında harcamalar ise 1.5 kat artmıştır.

Hanehalkı Aylık Harcama Özellikleri (TL)*	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014
<i>Cepten Sağlık Harcaması Yapan Hanehalkı Oran (%)</i>	46.4	45.6	54.5	54.1	63.8	63.6	66.3
<i>Ortalama Cepten Yapılan Sağlık Harcaması</i>	13.8	17.3	18.4	18.0	22.4	20.8	24.0
<i>Sigorta Kapsamlarına Göre Ortalama Harcama</i>	<u>2002</u>	<u>2004</u>	<u>2006</u>	<u>2008</u>	<u>2010</u>	<u>2012</u>	<u>2014</u>
<i>SGK</i>	13.5	19.2	20.4	19.2	24.9	22.3	25.5
<i>Özel</i>	15.6	16.6	9.6	28.0	20.8	21.3	29.6
<i>Yeşil Kart-GSS</i>	8.4	11.0	9.4	7.7	12.6	9.5	12.7
<i>Sigortasız</i>	10.8	13.3	15.1	70.5	14.2	15.9	18.7
<i>Cepten Sağlık Harcaması Sıfır Olmayan Hanehalkları Arasında Ortalama Cepten Yapılan Sağlık Harcaması</i>	27.6	38.0	33.7	33.1	34.3	32.7	36.1
<i>Hanehalkı Değişkenleri (%)</i>	<u>2002</u>	<u>2004</u>	<u>2006</u>	<u>2008</u>	<u>2010</u>	<u>2012</u>	<u>2014</u>
<i>Hanehalkı reisi sigorta sahipliği</i>							
<i>SGK (ES, SSK, BAĞ-KUR)</i>	68.2	67.9	73.3	79.0	77.9	83.9	84.3
<i>Özel</i>	5.1	4.9	0.8	1.2	1.4	2.2	1.2
<i>Yeşil Kart</i>	3.5	5.2	10.2	10.7	10.6	7.9	9.1
<i>Sigortasız</i>	23.1	21.9	15.6	8.8	9.9	5.9	5.4
<i>Hanehalkı reisi eğitim düzeyi</i>							
<i>İlköğretim ve altı</i>	74.7	72.7	73.8	69.8	71.221	67.1	68.1
<i>Ortaöğretim</i>	16.2	17.7	17.4	18.2	6.1	17.6	16.2
<i>Yükseköğretim ve üstü</i>	9.1	9.5	8.7	11.9	12.6	15.1	15.6
<i>Hanehalkı reisi –Erkek-</i>	89.9	89.4	89.6	88.7	86.2	86.7	86.4
<i>Hanehalkı reisi çalışmaya engel ruhsal ve bedensel sakatlık</i>	10.2	6.9	8.5	5.1	6.3	7.3	7.6
<i>Hanehalkı reisi işteki durumu</i>							
<i>Çalışan</i>	70.2	69.4	70.0	68.2	66.8	68.8	69.1
<i>Düzenli Ücret gelirlili</i>	38.9	34.2	36.5	36.6	34.8	37.4	38.3
<i>Yevmiyeli çalışan</i>	6.6	6.8	5.9	5.9	5.6	6.2	5.9
<i>İşveren</i>	5.7	4.6	4.9	5.2	4.0	4.2	3.9
<i>Kendi hesabına çalışan</i>	18.8	22.5	22.7	20.3	21.1	20.4	20.2
<i>Ücretsiz aile işçisi</i>	0.2	1.3	0.2	0.2	1.1	0.4	0.5
<i>İşsiz</i>	29.7	30.5	30.0	31.8	33.2	31.2	30.9
<i>Ortalama hanehalkı büyüklüğü</i>	4.3	4.1	4.0	3.8	3.8	3.7	3.6
<i>Hanedeki yaşlı birey (65+ yaş)</i>	17.3	18.5	19.5	20.3	20.6	21.6	23.5
<i>Hanedeki okul öncesi çocuk (5 yaş ve altı)</i>	34.5	31.1	31.5	30.6	27.1	25.0	25.6
<i>Yerleşim yeri- Kır-</i>	29.9	29.8	29.6	29.3	27.9	29.1	28.5
<i>Gözlem sayısı (N)</i>	9555	8544	8558	8549	10082	9987	10122

Kaynak: HBA(2002-2014) verilerinden hesaplanmıştır. *Aylık harcamalar, TÜFE=2003 baz yılına göre reel olarak hesaplanmıştır

Modellerde kullanılan açıklayıcı değişkenler arasında yüksek derecede korelasyon ilişkisi bulunmadığından her iki modele de değişkenlerin tamamı dahil edilmiştir (Tablo3).

Tablo 3: Modellerde Kullanılan Değişkenlere Yönelik Korelasyon Matrisi

	HH sigorta	HH eğitim	Engeli birey	HH cinsiyet	HH işteki durum	Hanedeki kişi sayısı	Yerleşim yeri	65 yaş üstü birey	5 yaş altı çocuk	Harcama dilimi
HH sigorta	1.000									
HH eğitim	-0.220	1.000								
Engeli birey	0.095	-0.069	1.000							
HH cinsiyet	-0.006	-0.074	0.032	1.000						
HH işteki durum	0.229	-0.110	0.006	-0.224	1.000					
Hanedeki kişi sayısı	0.225	-0.142	0.012	-0.235	0.192	1.000				
Yerleşim yeri	0.181	-0.169	0.089	-0.032	0.270	0.089	1.000			
65 yaş üstü birey	0.123	0.033	-0.016	-0.128	0.083	0.389	0.002	1.000		
5 yaş altı çocuk	-0.023	-0.150	0.069	0.131	-0.090	-0.075	0.111	-0.15	1.000	
Harcama dilimi	-0.306	0.358	-0.039	-0.019	-0.094	-0.250	-0.191	-0.08	-0.10	1.000

HH: Hanehalkı reisi

Model sonuçlarında ilk olarak İlk olarak hanehalklarının sağlık harcamalarında bulunma olasılıklarını etkileyen faktörler Logit model kapsamında analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 4’de sunulmuştur. Hanehalklarının sağlık harcamasında bulunmasında hemen hemen tüm açıklayıcı risk faktörlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. Model sonuçlarında sağlık harcamasında bulunma olasılığını açıklayan değişken katsayıları bahis oranı “odd ratio” olarak verilmiştir. 2009 yılında uygulamaya konulan katılım payı uygulamasın baz (base level) yıl olarak alındığında, 2010,2012 ve 2014 yıllarında yani sosyal güvenlik harcamalarının finansmanı için yapılan düzenleme sonucunda hanehalkları yaklaşık 1,6 kat oranında daha fazla sağlık harcamalarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Diğer bir deyişle, katılım payı uygulaması sonucu sigorta kapsamı dışında, hanehalklarının harcama riski yükselmiştir. Sigorta grupları açısından duruma bakıldığında ise hanehalkı reisi SGK kapsamında olması doğrudan cepten yapılan sağlık harcama olasılığını artırmaktadır. Yeşil Kart/GSS ve Sigortasız hanehalklarında harcamada bulunma olasılığı azalırken, özel sigorta

kapsamındaki grupta sağlık harcamasında bulunma düzeyi görece kamu sigorta kapsamı olan SGK ‘dan daha yüksektir. Hanehalkı reisinin eğitim düzeyi yükseldikçe harcama yapma olasılığı azalmakta, bunun en önemli nedeni olarak da eğitim düzeyi yükseldikçe sağlık düzeyinin de iyileşmesi gösterilmektedir. Dolayısıyla eğitim düzeyi yükseldikçe sağlıksızlık riski düştüğünden harcama yapma olasılığı da azalmaktadır. Bu literatürde yapılan diğer çalışmaların bulgularıyla uyumludur (Groot ve Brink, 2007; Fonseca ve Zheng , 2011). Hanede yaşlı birey ve okul öncesi çağda çocuğu bulunması, sağlık harcamasında bulunma olasılığını 1,2 ila 1,4 kat artırmaktadır. Ayrıca beklentilere uygun olarak, hanehalkı reisinin zihinsel veya fiziksel engeli bulunması, hanenin sağlık harcamasına maruz kalma olasılığını, engelli bireyi olamayan hanelere göre yaklaşık 1,3 kat artırmaktadır. Hanehalkı reisi işsiz olan hanelerde sağlık harcamasında bulunma olasılığı, çalışanlara göre daha yüksektir. Hanehalkının ekonomik düzeyi yükseldikçe harcama olasılığı artmaktadır. Buna göre en zengin %20’lik dilimdeki hanehalklarının (Q5) sağlık harcamasında bulunma olasılığı en yoksul %20’lik dilimdeki hanehalklarına (Q1) göre yaklaşık 2,3 kat artmaktadır.

Tablo 4: Hanehalkı Sağlık Harcamasında Bulunma Olasılıkları: Logit Model Sonuçları

Bağımlı Değişken		Sağlık Harcamasında Bulunma =1	
Açıklayıcı değişkenler		Odd Ratio	Std. Err.
Yıllar			
2002		0.715***	0.023
2004		0.518***	0.027
2006		1.012	0.040
2008		Ref.	
2010		1.630***	0.100
2012		1.518***	0.046
2014		1.664***	0.056
Hanehalkı reisi cinsiyet			
Erkek =Ref	Kadın	0.866**	0.026
Hanehalkı reisi eğitim düzeyi			
İlköğretim ve altı		Ref	
Lise		0.909**	0.023
Yükseköğrenim		0.984	0.31
Hanehalkında Engelli kişi			
Var=Ref.	Yok	1.383***	0.062
Hanehalkı Reisi sigorta türü			

SGK(SSK,Eemkli Sandığı , BağKur)	Ref.	
Özel	1.160***	0.065
Yeşil Kart	0.906***	0.034
Sigortasız	0.903***	0.027
Hanehalkı reisi işteki durumu		
İşsiz		
Düzenli ücretli çalışan	0.945**	0.024
Yevmiyeli çalışan	0.926*	0.039
İşveren		
Kendi hesabına çalışan	0.978	0.030
Ücretsiz aile işçisi	0.932	0.038
Yerleşim yeri		
Kır=Ref. Kent	0.938***	0.023
Hanehalkı kişi sayısı (sürekli)	1.074***	0.006
65 yaş üstü bireyin		
Yok=Ref. Var	1.412***	0.035
Okul öncesi 5 yaş altı birey		
Yok=Ref. Var	1.254***	0.028
Hanehalkı harcama dilimi		
En yoksul		
Q2	1.355***	0.039
Q3	1.636***	0.049
Q4	1.772***	0.054
En zengin		
Sabit	0.546***	0.023
LR chi ² (26)	2864.73	
Prob >chi ²	0.0000	
Pseudo R ²	0.040	
Gözlem Sayısı	65397	

***p< 0.01, **p< 0.05, *p< 0.1 Robust standart hata değerleri hesaplanmıştır.

Hanehalklarının sahip olduğu sigorta kapsamalarına göre harcama düzeylerini belirleyen faktörlerin analiz edildiği, havuzlanmış (pooled) EKK yönteminden elde edilen sonuçlar ise Tablo 5’de sunulmuştur. Buna göre SGK, Özel sigorta, Yeşil Kart veya GSS ve Sigortasız grup olmak üzere sağlık harcama düzeyinin belirleyicileri modellenmiştir. Bu modellerde bağlı değişken sağlık harcamasında bulunma olasılığı değil, hanenin yapmış olduğu sağlık harcaması düzeyidir. Bu bakımdan bağımlı değişken sürekli bir değişkendir. Elde edilen sonuçlara göre, SGK, Özel sigorta ve Sigortasız grupta SDP dönemi boyunca harcama düzeyinde genel olarak anlamlı bir düşme yaşanmıştır. Diğer yandan katılım payı uygulaması sonrası sonrasında da görece olarak Yeşil Kart veya GSS hariç harcama eğiliminin azaldığı saptanmıştır. Bu bulguyla; her ne kadar hanehalkları arasında harcama yapma olasılığı yükselmiş olsa da (logit

model sonuçlarına göre) bu harcamalarının düzeyinde bir düşme meydana geldiğini de belirtmek gerekir. Diğer kategorik değişkenlere ilişkin sonuçlar incelendiğinde, her sigorta grubu için katsayılar farklılaşsa da istatistike olarak anlamlılık ve işaretler benzerdir. Buna göre Sigortasız hanehalkları hariç, eğitim düzeyi yükseldikçe görece harcama oranı azalmaktadır. Hanede yaşlı birey, okul öncesi çağda çocuk ve engelli bireyin bulunması sağlık harcaması düzeyinde yükseltmektedir. Hanehalklarının ekonomik düzeyi yükseldikçe sağlık harcamalarının da arttığı gözlenmektedir. SGK ve Yeşil Kart-GSS kapsamındaki hanehalkları arasında kente yaşamak sağlık harcaması düzeyini istatistiksel olarak azaltmaktır. Bunu kente sağlık hizmetlerine daha kolay erişim sağlanmasına bağlamak mümkündür.

Hanehalklarının sağlık harcaması düzeyinde etkili kategorik değişkenler yanında farklı sağlık harcaması kalemlerinin toplam sağlık harcamaları üzerindeki etkisi farklı sigorta grupları için incelenmiştir. Bunun için hanehalklarının farklı türdeki sağlık harcamalarında bulunması durumunda 1; diğer durumda 0 değeri alan sağlık harcaması grupları açıklayıcı değişkenleri de modele dahil edilmiştir. Hanehalklarının sağlık harcaması kalemleri göre; ilaç hastane, doktor- dişçilik, tıbbi alet ve ekipman ve medikal analiz hizmet alımlarında bulunması durumunda sağlık harcaması düzeyini anlamlı şekilde yükseltmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu harcamaların toplam sağlık harcamalarına olan katkısı yüksektir. Bu sonuçlarda hareketle, sağlık piyasasındaki asimetrik bilginin hastanın hizmet talebini yönlendirmesi durumunun varlığı, özellikle ilaç ve hastane hizmetleri için yapılan harcamaların ekonomik yük getirme riskini arttırdığı da dikkate alınmalıdır.

Tablo 5: Hanehalkı Sigorta Türlerine Göre Sağlık Harcamalarının Belirleyicileri

Açıklayıcı değişkenler	SGK		Özel		Yeşil Kart yada GSS		Sigortasız	
	Coef.	Std. Err.	Coef.	Std. Err.	Coef.	Std. Err.	Coef.	Std. Err.
Yıllar								
2002	6.290***	0.064	6.644***	0.474	6.292***	0.211	5.921***	0.181
2004	6.805***	0.105	7.451***	0.793	5.972***	0.233	6.768***	0.298
2006	-0.137**	0.079	-1.136	0.875	0.296	0.187	0.091	0.214
2008	Ref.		Ref.		Ref.		Ref.	
2010	-0.261*	0.117	-2.043***	1.037	0.332	0.267	-0.700**	0.360

2012	-0.093	0.059	-1.361***	0.511	0.356**	0.163	-0.358**	0.217	
2014	-0.079	0.061	-1.494***	0.606	0.255	0.175	-0.467**	0.225	
Hanehalkı reisi cinsiyet									
Erkek =Ref	Kadın	-0.083	0.060	-0.517	0.442	0.113	0.140	-0.301**	0.174
Hanehalkı reisi eğitim düzeyi									
İlköğretim ve altı		Ref		Ref.		Ref.		Ref.	
	Lise	0.029	0.048	0.517	0.334	0.100	0.209	-0.703	0.168
	Yükseköğrenim	0.160***	0.056	0.325	0.426	-0.420	0.923	-0.533	0.356
Hanehalkında Engelli kişi									
Var=Ref.	Yok	-0.198**	0.088	-0.867	0.711	-0.032	0.150	-0.136**	0.049
Hanehalkı reisi işteki durumu									
İşsiz		Ref		Ref.		Ref.		Ref.	
	Düzenli ücretli çalışan	0.050	0.049	-0.443	0.396	-0.040	0.160	-0.262	0.160
	Yevmiyeli çalışan	0.131	0.109	0.229	0.514	-0.043	0.139	-0.082	0.164
	İşveren	0.135	0.106	-0.251	0.928	-0.266	0.872	-0.545	0.370
	Kendi hesabına çalışan	0.214**	0.061	-0.348	0.401	0.081	0.135	-0.189	0.169
	Ücretsiz aile işçisi	-0.060	0.096	-0.168	0.380	-0.679	0.237	-0.148	0.164
Yerleşim yeri		Ref		Ref.		Ref.		Ref.	
Kır=Ref.	Kent	-0.135***	0.050	-0.007	0.275	-0.275**	0.115	-0.058	0.144
Hanehalkı kişi sayısı (sürekli)									
65 yaş üstü bireyin		Ref		Ref.		Ref.		Ref.	
Yok=Ref.	Var	0.119***	0.048	0.166	0.319	0.015	0.113	0.039	0.132
Okul öncesi 5 yaş altı birey		Ref		Ref.		Ref.		Ref.	
Yok=Ref.	Var	0.109***	0.045	0.378	0.265	0.017	0.103	0.144	0.106
Hanehalkı harcama dilimi									
En yoksul		Ref		Ref.		Ref.		Ref.	
	Q2	0.111***	0.063	0.137	0.339	0.308***	0.125	0.516***	0.125
	Q3	0.179***	0.063	0.146	0.356	0.477***	0.148	0.604***	0.142
	Q4	0.327***	0.67	0.470	0.375	0.407***	0.207	0.685***	0.161
	En zengin	0.754***	0.066	1.154**	0.414	0.275	0.317	1.033***	0.202
Sağlık harcaması türü									
	6111(İlaç)	5.404***	0.038	9.056**	0.237	4.278***	0.100	9.053***	0.100
	6121(Tıbbi ürün)	1.648***	0.076	2.069***	0.514	1.753***	0.228	2.602***	0.245
	6131 (Tıbbi alet ve ekipman)	2.206***	0.106	2.682***	0.864	2.816***	0.504	1.225**	0.527
	6211(Doktor hizmetleri)	0.305***	0.049	0.881***	0.315	0.351***	0.138	0.833***	0.155
	6221(Dişçilik hizmetleri)	2.588***	0.077	3.419***	0.614	2.153***	0.261	4.277***	0.313
	6231(Medikal analizler-röntgen.)	2.092***	0.102	2.052***	0.714	1.598***	0.556	1.739***	0.339
	6232(Tıbbi yardım)	2.236***	0.156	3.789***	0.217	1.569***	0.563	2.262***	0.466
	6233(Hastane dışı hizmetler)	3.884***	0.133	4.389***	0.654	4.203***	0.571	4.888***	0.375
	6311(Hastane hizmetleri)	1.751***	0.087	2.631***	0.644	2.257***	0.332	3.058***	0.333
	Sabit	1.844***	0.087	3.479***	0.621	1.526***	0.211	3.168***	0.238
	Ftest	1731.4		140.8		157.18		435.98	
	Prob >F	0.0000		0.0000		0.0000		0.000	
	R²	0.58		0.66		0.56		0.67	
	Gözlem Sayısı	50561		1714		5345		7777	

***p< 0.01, **p< 0.05, *p< 0.1 Robust standart hata değerleri hesaplanmıştır

SONUÇ ve ÖNERİLER

Türkiye’de son yıllardaki sağlık reformlarıyla birlikte sağlık harcamalarında kademeli artışlar meydana gelmiştir. Kamu kaynaklı bu artışların önlenmesi ve bu harcamalara fon kaynağı bulunması aynı zamanda gereksiz talebin önüne geçilmesi için bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan en dikkat çekenleri; 2009 yılından itibaren uygulamaya konulan katılım payı uygulaması ve sağlık talebinde özel sektörün özendirmesini sağlayan SGK’nın özel sağlık kurumlarıyla yapmış olduğu anlaşmalar olmuştur. Bu türden uygulamalar ise hanehalklarının sağlık sigorta kapsamında olsalar da sağlık hizmetleri alımlarında harcamaların artmasına yol açmıştır. Bu bakımdan, bir yandan sosyal güvenlik kapsamındaki nüfusunun oranını artırılması hedeflenirken, diğer yandan sigorta kapsamını daraltmaya yönelik bu türden düzenlemeler politikaların nihai amaçları arası çelişkinin doğmasına neden olmuştur. Diğer bir ifadeyle, sosyal sağlık sigortasına dayalı risk paylaşım mekanizmasının tabana yayılması hedeflenirken, hanehalkları tarafından yapılan doğrudan ödemelerin de artması söz konusu olmaya başlamıştır.

Bu bağlamda çalışmada; SDP kapsamında gündeme gelen ve kamu sağlık harcamalarını kontrol altına almak ve ek kaynak sağlamak üzere uygulanan katılım payı uygulamasının sağlık hizmet talebi yani hanehalklarının harcamaları üzerindeki etkisinin ne yönde olduğunu araştırılmıştır. Hanehalklarının sağlık harcamalarında bulunma olasılığı 2009 yılında uygulamaya konulan katılım payı uygulaması sonrasında istatistiksel olarak anlamlı ölçüde artmıştır. Hanehalkları arasında SGK kapsamındaki grubun doğrudan harcama yapma olasılığı ise görece olarak yükselmektedir. Bunun nedenini, SGK’lıların özel sağlık kuruluşlarından sözleşmeli hizmet almalarına yönelik düzenlemelere de bağlamak mümkündür. Böylece SGK’lılar kamu sağlık hizmetleri dışında özel sağlık hizmetleri talebinde bulunmaları, harcama yapma olasılıklarını da artırdığını da dikkate almak gerekir. Ancak bu durum, sigortalı yoksul kesimin sağlık hizmeti talebini sınırlandırması yönünde risk oluşturmaktadır. Buna paralel olarak modellerden elde edilen bulgularda da ekonomik yönden avantajlı hanehalklarında harcamada bulunma olasılığının yoksul hanehalklarına göre 2,3 kat artırdığını göstermektedir. Her ne kadar katılım payı uygulaması harcamaları kontrol altına almak ve gereksiz talebi önleme için bir mekanizma olarak uygulamaya konulmuş

olsa da harcama yapma olasılığındaki artışa bağlı olarak, sağlık hizmet talebinde bir düşme yaratmadığını sonucuna da ulaşmak mümkündür.

Ayrıca genel olarak hanehalkı reisinin ilkökul ve altında eğitim almış, işsiz olması ve hanede 65 yaş üstü birey ve 5 yaş altı okul öncesi dönemde çocuğun bulunması ve hanehalkının kent merkezlerinde yaşaması da sağlık harcamasında bulunma olasılığını yani sağlık talebini ve harcamaların düzeyini artırmaktadır. Bu açıdan özellikle yaşlı ve çocuk bireylerin ailedeki varlığının harcamalardaki artışa etkisi, sağlık politikaların geliştirilmesinde bu grupta yer alan bireylerin odak grup olmasının önemini koruduğunu göstermektedir. Farklı sigorta grubunda bulunan hanehalkları arasında önemli bir farklılık olmamaksınız; hanehalkları arasında eczacılıkla ilgili ilaç ödemeleri, doktor muayene hizmetleri, dişçilik ve hastane hizmetlerine yapılan harcamaların toplam harcamalara marjinal olarak önemli ölçüde katkı sağladığı çalışmanın önemli sonuçları arasındadır.

Her ne kadar bu çalışmada, farklı sigorta grupları için sağlık harcamalarının artığına yönelik bulgular ortaya konulmuş olsa da bu harcamaların hanehalkları üzerindeki ekonomik yükünün incelenmesi de, harcama düzeyinin büyüklüğünü belirleme bakımından önemli bir araştırma konusudur. Bu bağlamda son dönemde, Türkiye’de uygulamaya konulan sağlık finansmanı ve sosyal güvenlik politika uygulamalarının hanehalkı harcama yüküne olan etkilerinin de yakından izlenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA :

Akkuş, Ö.& Özkoç, H. (2016). Stata Uygulamalı ile Nitel Veri Analizi, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Altay, A. (2007). “Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi” Sayıştay Dergisi, 64, 33-58.

- Atılğan, E. (2015). Sağlıkta Dönüşüm Programının Türkiye'de Sağlık Hizmetleri Talebi Üzerine Etkileri, Sosyal Güvenlik Dünyası Dergisi, 18(96), 8-23.
- Başara B. & Şahin, İ. (2008). “Türkiye’de Cepten Yapılan SağlıkHarcamalarını Etkileyen Etmenler” H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı 2: 319-340.
- Çelik,Y. (2011). , Sağlık Ekonomisi, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Dewar, D. M. (2010). Essentials of Health Economics, United States of America Jones and Bartlett Publishers.
- Ekman B. (2007). “Community-Based Health Insurance in Low-income Countries: A Systematic Review of the Evidence”, Health Policy Plan (19), 249-70.
- Erol, H. & Özdemir, A. (2014). “Türkiye’de Sağlık Reformları ve Sağlık Harcamalarının Değerlendirilmesi” SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi, 4 (1), 9-34.
- Feldstein, P. (1992). Health Care Economics. New York: John Wiley and Sons
- Fonseca, R. & Zheng, Y. (2011), “The Effects of Education on Health Cross Country Evidence”, RAND Working Papers, 864.
- Getzen, T. E. (2007). “Health Economics and Financing Health”, 5th Edition. ISBN 978-1-118-18490-5.
- Getzen, T. E. (2013). Health Economics and Financing, John Wiley & Sons, Inc 5th Ed.
- Getzen, T.E (2001). “Health Care is An Individual Necessity and A National Luxury: Applying Multilevel Decision Models to The Analysis of Health Care Expenditures” Journal of Health Economics 19, 259–270

- Gotsadze, G., Bennett, S., Ranson, K. & Gzirishvili, D. (2005) . “Health Care-Seeking Behaviour and Out-Of-Pocket Payments in Tbilisi Georgia” *Health Policy and Planning*. 20(4), 232-242.
- Groot, W. & Brink,H.M. (2007), “The Health Effects of Education”, *Economics of Education Review*, (26) 186-200.
- Henderson, J. W. (2005). *Health Economics and Policy* (Third edition). Minnesota: South- Western Thomson.
- Hopkins, S. & Cumming, J. (2001). “The Impact of Change in Private Health Expenditures on New Zealand Households” *Health Policy*, 58(3), 215-229.
- Hosmer, D.W. & Lemenshow, S. (2000). *Applied Logistic Regression*, Winley-Interscience Publication, Second Edition.
- Kurtulmuş, S. (1998). *Sağlık Ekonomisi ve Hastane Yönetimi*. İstanbul: Değişim Dinamikleri Yayınları.
- Liu, G & Zhao Z. (2006) “Urban Employee Health Insurance Reform and The Impact on Out-Of-Pocket Payment in China.” *The International Journal of Health Planning and Management*, 21 3 :211-28.
- Manning, W.G., Newhouse, J.P.,Duan, N., Keeler, E.B & Leibowitz, A. (1987). “Health Insurance and the Demand for Medical Care: Evidence from a Randomized Experiment” *The American Economic Review* Vol. 77, No. 3, 251-277.
- Mills, A. & Gilson, L. (1988). “Health Economics for Developing Countries: A Survival Kit, Evaluation and Planning Centre for Health Care”, London School of Hygiene and Tropical Medicine.
- Minh, H. V., Phuong, N. T.K., Saksena P., James D.C. & Xu, K. (2013). “Financial Burden of Household Out-of Pocket Health

- Expenditure in Viet-Nam: Findings from The National Living Standard Survey 2002-2010”, *Social Science and Medicine* (96) 258- 263.
- Normand, C. & Thomas, S. (2008), “Health Care Financing and the Health System”, içinde *Health Systems Policy, Finance and Organization*, Edittör. G. Carrin, Genova, 149-163.
- Saraçoğlu, S. & Öztürk, F. (2017). “Sağlık Hizmetlerine Yönelik Talebin Belirleyicileri: Türkiye Üzerine Bir Uygulama” *İş ve Hayat*, Sayı,4: 293-342.
- Somkotra, T. & Lagrada, L.P. (2009). “The Impact of The Universal Coverage Policy Which Households Are at Risk of Catastrophic Health Spending: Experience in Thailand After Universal Coverage”, *Health Affairs*, 28 (3) 467-478.
- Tokatlıoğlu, İ., Tokatlıoğlu, Y. (2018). “Türkiye’de Katastrofik Sağlık Harcamaları ve Bu Harcamaları Belirleyen Faktörler: 2002-2014 Dönemi” *Sosyoekonomi*, Vol. 26(35), 59-78.
- Wagstaff, A. &van Doorslaer, E. (2003). “Catastrophe and Impoverishment in Paying for Health Care: with Applications to Vietnam 1993–98”, *Health Economics*, 12(11), 921–34.
- Xu K. (2006). “Distribution of Health Payments and Catastrophic Expenditures: Methodology, Department of “Health System Financing”, World Health Organization.
- Yardım, M.S., Cilingiroglu, N. & Yardım, N.(2014). “Financial Protection in Health in Turkey: The Effects of the Health Transformation Programme”, *Health Policy and Planning*, (29), 177–192.
- Yıldırım, H.H., Yıldırım, T. & Erdem, R. (2011). “Sağlık Hizmetleri Finansmanında Kullanıcı Katkıları: Genel Bir Bakış ve Türkiye İçin Bir Durum Değerlendirmesi” *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 2, 71-98.